Գ
147

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ

Հրատարակութիւն
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

562

1946
ԳԱՀԻՐԷ
ՏՊ. ՆՈՐ ԱՍՏՂ.

Printed in Egypt by
New Star Press
CAIRO

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос Библиотека
ՀՍՍՌ - Арм ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՑԱՆԿ

Զեկոյց — (Ա. Ալպօյաճեան)

Մեր Նպատակը (Եգիպտահայ Ուսուցչական Միութեան Վարչութիւն)

Ա.— Հեթանոսական շրջանի հայ դպրոցները 1

Բ.— Դ. դարու հայ դպրոցները քրիստոնէութեան հաստատութենէն ետք 16

Գ.— Ոսկեդարու դպրոցները 44

Դ.— Հայ դպրոցը Ե. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար 88

Ե.— Հայ դպրոցը ԺԱ.–ԺԴ. դարերուն 181

Զ.— Հայեցի ուսմանց անկումը եւ լատինական ազդեցութեան աճումը (ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար) 277

Է.— Վերակազմութեան շրջան (ԺԷ. դարու սկիզբէն մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը) 293 392

Զ.

ՀԱՅԵՑԻ ՈՒՍՄԱՆՑ ԱՆԿՈՒՄԸ
ԵՒ
ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԱՃՈՒՄԸ

(ԺԴ. ԴԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԺԷ. ԴԱՐ)

ԺԴ. դարու սկիզբէն արդէն հայկական անկախ իշխանութեանց ճակատագիրը վճռուած ըլլալ կը թուէր։

Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեանց իշխանութիւնը եգիպտացւոց արշաւանքներուն դիմադրելու անկարող եւ Արեւմուտքէն ակընկալուած օգնութիւնը ստանալէ յուսահատ, հետզհետէ կը դիմէր իր ճակատագրական վախճանին եւ օրհասական օրերու մէջ կ՚ապրէր։

Իսկ Հայաստանի մէջ Թաթարները իրենց տիրապետութիւնը տարածած էին եւ ընկճած հայ բնակչութիւնը։ Երկիրը ողողած էին նոր զանգուածով մը, որ հետզհետէ կը տեղաւորուէր եւ երկիրին կը տիրակալէր նաեւ ցեղագրապէս։ Հազիւ Հայաստանի լեռնային մասերուն մէջ ապաստան գտած մի քանի իշխանական տուներ, իբր վերջին մնացորդները կամ, ինչպէս պատմագիրը կ՚ըսէ, վերջի ճիւերը ողկոյզի մը, տակաւին կը տոկային եւ կը պահէին իրենց գոյութիւնը, ԺԵ. դարուն սկիզբները բոլորովին ասպարէզէն հեռանալու համար։

Այս պզտիկ ինքնավար իշխանութեանց վերջինը եղաւ Օրբելեանց իշխանութիւնը, որ պահ մը Արեւելեան Հայաստանի կենդանութիւն ներշնչեց եւ փառքի էջեր բացաւ։

Օրբելեանց վերջինը եղաւ Պելգին կամ Պեղգին իշխան, որդին Սմբատ իշխանին(1)*, որ Գրիգոր Տաթեւացիի պաշտպանը հանդիսացած էր։*

Պեղգին միակ հայ իշխանը մնացած էր արեւելեան գաւառներու մէջ, «ճիռ մի կայր ի մէջ ողկուզաց եւ աստղ մի՝ ի խաւար գիշերի» (Թովմա Մեծոփեցի, 119), գերիշխանութեան տակ Վրաստանի Ալիքսան թագաւորին, որ Սիւնեաց նահանգն ալ իրեն հնազանդեցուցած էր։

Սակայն Ալիքսան, կասկածելով որ Հայերը Պեղգինի շուրջը հաւաքուելով Վրաստանի դէմ կրնան ապստամբիլ, կը մտադրէ սպաննել Պեղգինը. ուստի՝ Ամիատին անուն Հայ մը կը վարձէ

---

1) Որդին Իւանէի և Թոռն Բուռթէլի։

եւ անոր միջոցաւ կը թունաւորէ Պեղգինը եւ այսպէս վերջ կու տայ Օրբելեանց իշխանութեան 1438ին։

Հայ քաղաքական կեանքի այս անկումը շատ բնական է, որ իր անդրադարձումը պիտի ունենար հայ մշակոյթի բոլոր մարզերուն, մասնաւորապէս մտաւորական կեանքի վրայ։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, միշտ հայ միտքին մշակումը, մանաւանդ դպրոցներու միջոցաւ կատարուած, հայ իրականութեան մէջ հովանաւորուած է արքունիքէն եւ իշխանական տոհմերէն, իսկ ժողովուրդը իր միջոցներով շատ քիչ բան ըրած է իր զարգացման համար։

Երբ այդ իշխանական տուները ջնջուեցան, բնական է պակսեցաւ այդ հովանաւորութիւնը, վնասուեցաւ հայեցի ուսման գործը եւ խանգարուեցաւ հայ մշակոյթին զարգացման բնական ուղին:

Մասնաւորապէս Հայերու համար չափազանց տագնապալի այս շրջանին մէջ, ուր գոյութեան պայքար մղելու ստիպուած էին անոնք, դժբախտութիւն էր, որ Հայաստանի մէջ գործել կ՚ըսկըսէին օտար առաքելութիւններ: Բարեկամի դիմակով՝ անոնք կը մօտենային Հայութեան. սակայն պառակտում առաջացնելով ազգին մէջ, անոր միութիւնը կը քանդէին եւ անոր դիմադրական կարողութիւնները կը պակսեցնէին:

Հայերը, փոխանակ Արեւմուտքէն դրական օգնութիւն մը ստանալու իրենց վրայ խուժող ժողովուրդներուն դէմ, իրենց մէջ գտան քարոզիչներ, որ հայ ազգայնութեան ամէնէն հզօր պահապանը եւ ազգային միութեան անփոխարինելի կերտողը՝ հայ ազգային եկեղեցին տկարացնելու նկրտեցան եւ առիթը բարեպատեհ համարեցին հայ դպրոցներու եւ դպրութեան այս ողբալի անկման շրջանին, դպրոցի եւ գրականութեան ուղիով հայ ազգին գոյութեան սպառնալու, Հայերը իրենց ազգային թանկագին աւանդներէն՝ հայ լեզուէն եւ հայ եկեղեցիէն ուծացնել աշխատելով։

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Հայերը՝ Կիլիկիա հաստատուելէ, Խաչակիրներու հետ գործ ունենալէ եւ Սուրիոյ մէջ լատին իշխանութիւններու կազմութենէն յետոյ, տեւական յարաբերութիւններ ստեղծեցին եւրոպական երկիրներու հետ, ուր ազդեցիկ էր Հռոմի Պապերուն հեղինակութիւնը։ Անոնք հաւատացին, թէ քրիստոնեայ Եւրոպան միշտ պիտի օգնէր իրենց, հետեւաբար Պապերուն հետ բարւոք յարաբերութիւններ մշակելու աշխատեցան, յարգական բացատրութիւններ գործածելով անոնց հանդէպ՝ ամէն անգամ որ յարաբերութեան կամ թղթակցութեան առիթներ ներկայացան: Ասոր համար է, որ Կիլիկեան շրջանի կաթողիկոսները Պապերու կողմէ եղած միութեան առաջարկները վճռապէս չեն մերժած եւ միշտ միջին ճամբաներ որոնած են՝ թէ՛ հայ ժողովուրդին աւանդութիւնները յարգելու եւ թէ Հռոմի Պապերուն գոհացում տալու համար։ Եւ այս հիման վրայ բանակցութիւններ ալ կատարուած են, որոնց մանրամասնութիւնները կու տան հայ եւ օտար պատմիչներ:

Այս շրջանին՝ պէտք է խոստովանիլ, թէ գտնուած են Հայեր, որոնք անկեղծօրէն հաւատացած են քրիստոնեայ եկեղեցիներու ընդհանուր միութեան եւ ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցիի մը վերահաստատութեան, եւ այս նպատակով ալ աշխատած են։

Նոյնպէս գտնուած են ուրիշներ, որոնք հայ եկեղեցիին հռոմէականին հետ գոնէ ձեւական միութեան մէջ օգուտ մը կամ շահ մը տեսած են, կարծելով թէ Պապերուն յորդորը պիտի մղէր քրիստոնեայ աշխարհը՝ Արեւելք արշաւելու եւ փրկելու Արեւելքի քրիստոնեաները:

Այսպէս՝ Հռոմի հետ ստեղծուած են ԺԱ. դարէն սկսեալ՝ յարաբերութիւններ, որոնք հետզհետէ զարգացած են եւ ԺԴ. դարուն նոյնիսկ Հռոմի մէջ հայ գաղութ եւ հայ վանքեր հաստատուած են (տես Աղեքսանդր վրդ. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, 1878, էջ 26—56)։

Հայերը, սակայն, փոխանակ դրական օգնութիւն մը ստանալու — ինչ որ իրենց գլխաւոր ակնկալութիւնն էր —, ԺԴ. դարուն ինքզինքնին գտան կրօնական հպատակութեան եւ միութեան առաջարկներու առջեւ, որոնք պառակտում առաջ բերին ազգին մէջ, վասնզի ոմանք աւելի քաղաքագիտական հաշիւներով համակերպութեան կողմնակից եղան, իսկ այլք՝ աւանդապաշտ ոգիով եւ նախանձայուզութեամբ ուզեցին չզոհել հայ եկեղեցիին անկախութիւնը։

Պապերը, սակայն, միայն առաջարկներ ներկայացնելով չբաւականացան, այլ քարոզիչներ ղրկելով Հայերը շահելու աշխատեցան: Այդ քարոզիչները գլխաւորապէս Փրանչիսկեան եւ Դոմինիկեան միաբանութիւններուն կը պատկանէին։

Փրանչիսկեան կրօնաւորները, կամ իրենց պաշտօնական անունով Կրտսեր (Minor) եղբայրները(1), նախապէս Եւրոպայի քրիս-

---

1) Այս Միաբանութեան հիմնադիրն էր Յովհաննէս Բեռնարտոնէ (*Giovanni Bernardone*) Ասսիզացին, վերակոչեալն Փրանչիսկոս (1182—1226 Հոկտ.

տոնեաներուն մէջ քարոզելու պաշտօն ունէին, բայց յետոյ ձեռնարկեցին քարոզելու ոչ—քրիստոնեաներու, այսինքն մահմետականներու մէջ ալ, սակայն մեծ յաջողութիւն չգտնելով՝ զբաղեցան աւելի Արեւելքի քրիստոնեաներով, եւ այսպէս ծառայեցին Հռոմի ազդեցութիւնը տարածելու։

Իսկ Դոմինիկեանք, որոնց պաշտօնական անունն էր Քարոզիչ եղբայրներ(1), նախապէս՝ իրենց կազմութեան ատեն նպա-

---

4 †)։ Նախապէս առեւտրական, 1203ին ինքզինք նուիրեց աւետարանական աղքատութիւնները քարոզելու և 1209ին արդէն ունէր 129 աշակերտներ, ամէնքն ալ բոկոտն եւ բացգլուխ։ Տասը տարի վերջը, 1219ին գումարուած ժողովին 5000 կրօնաւորներ ներկայ կ'ըլլային։ 1216ին Իննովկենտ Գ. Պապէն բերանացի ընդունուած կանոնագիրը պաշտօնապէս հաստատուեցաւ 1223 Նոյեմ. 20ին՝ Հոնորիոս Գ. Պապէն։ Ֆրանչիսկեան միաբանութիւնը բոլորովին նոր հիմի մը վրայ կազմուած էր։ Մինչեւ այն ատեն, Արեւմտեան վանականները՝ նման Արեւելեաններուն (որոնք կը ղեկավարուէին առ հասարակ Ս. Բարսեղի կանոններով), սկսան կառավարուիլ Բենեդիկտոս Նուրսինացի աբբայի 529ին հիմնած միաբանութեան կանոններով։

Ամէն վանք առանձին միութիւն մը կը կազմէր եւ կախում ունէր թեմական վարչութենէն։ Իսկ Ֆրանչիսկոսի կանոններուն համաձայն՝ ամէն կողմ ցրուած և սփռուած վանքերը ընդհանրական մեծաւորի մը իշխանութեան տակ պիտի գտնուէին և թեմական վարչութենէն անկախ՝ ուղղակի Հռոմի Պապին պիտի հպատակէին։

Ֆրանչիսկոս անձամբ տուաւ օրինակը հեթանոսաց մէջ գործունէութեան, 1219ին Եգիպտոս երթալով և բանակ մտնելով. սակայն Մէլիք-էլ-Քեամիլ Սուլթանը զայն վտարեց։

Ֆրանչիսկոս անկէ յետոյ իր աշակերտները ցրուեց Եւրոպա, Ասորիք Պաղեստին, Եգիպտոս և Մաւրիտանիա։

1) Իրենց հիմնադիրն էր Դոմինիկոս Կուզման (Dominicus Guzman) սպանացին (1170-1221 Օգոստ. 6 †), որ Ալբիգեանց դէմ քարոզութեամբ սկսաւ իր ասպարէզը։ Յետոյ առաւ ընկերներ։ Ասոնք 1206ին Fanjeaux քաղաքին մօտ վարժարան մը բացին՝ ազնուազարմներու զաւակները դաստիարակելու համար։ 1211ին միաբանութեան ձեւ առին (ոմանք, ինչպէս R. P. Mortrier՝ իր Histoire des Maîtres généraux de l'Ordre des Frères Prêcheurs 1324-1400 երկին մէջ (1908 Paris, երեք հատոր), միաբանութեան հաստատութեան թուականը կը նշանակէն 1215 և վայրը՝ Թուլուզ)։ Դոմինիկոս 1213ին անձամբ մասնակցեցաւ Monfort կոմսին հրամանին տակ գործող Խաչակիր բանակին, որ Սեպ. 12ին 16000 Ալբիգեաններ ջարդեց։ Դոմինիկեանք 1215ին Իննովկենտ Գ Պապէն (1198-1216) հաւանութիւն ստացան և Իտալիոյ Պոլոնիա (Bologna) քաղաքը կեդրոն ընտրելով հետզհետէ տարածուեցան։ 1216 Դեկտ. 26ին Հոնորիոս Գ. Պապը (1216-1227) վաւերացուց այս միաբանութիւնը։ Դոմինիկոս նոյնիսկ իր ողջութեան Յունաստան և Ասիա ղրկած էր աշակերտներ, սակայն իր մահէն յետոյ, մանաւանդ 1229ին՝ երբ Գրիգոր Թ. Պապը հաւատաքննութեան ատեաններ հաստատեց և 1232ին այդ ատեաններու նախագահութիւնը և դատաւորութիւնը յանձնեց Դոմինիկեան կրօնաւորներուն, իրենց դիրքը աւելի զօրացաւ։ Իրենց կազմակերպութիւնը անկախ էր թեմական իշխանութիւններէն և ուղղակի Հռոմի կապուած, ինչպէս Ֆրանչիսկեաններունը։

տակ ունէին աղանդաւորներու մէջ քարոզել, ուսուցումն ալ ի մէջ այլոց իբր միջոց գործածելով։

Այս երկու միաբանութիւններն ալ իրենց կազմութենէն ոչ շատ յետոյ հայ ազգին հետ գործ ունեցան եւ մեր մէջ քարոզչութեան ձեռնարկեցին։

Իրենց կազմութենէն անմիջապէս յետոյ, Դոմինիկեանց երեւալը Հայաստան, Կիլիկիա, Վրաստան, կը հաստատէ, թէ անոնք աղանդաւորներ կը նկատէին նաեւ Արեւելքի քրիստոնեաները, մանաւորապէս Հայերը, որոնց մէջ իրենց գործունէութիւնը կը հաստատուի 1235էն, 1237էն եւ 1244էն մեզի հասած վաւերագիրներով (Fr. Marcantonio Van den Oudenrijn. Բազմավէպ, 1922, էջ 19)։

Այսպէս՝ կը յիշուի, թէ 1235ին եւ թերեւս քիչ մըն ալ առաջ Դոմինիկեան յատին վարդապետներ առաջին անգամ Հայաստան եւ Վրաստան եկած են (Fr. Marcantonio Van den Oudenrijn, Հայ Դոմինիկեան մատենագրական ծանօթութիւններ, 1921, Հռոմ, թարգ. Բազմավէպ, 1922, էջ 19)։

1240ին արդէն Դոմենիկեանք հաստատուած էին Թիֆլիզի մէջ, երբ Իննովկենտ Գ. Պապը (1243–1254) ութը քարոզիչներ ղրկեց հոն (Raynaldus. Annales II. էջ 246 եւ 248)։ Նոյն Պապը 1245–1247ի տարիները առաքելութիւններ ղրկած է մոնկոլ տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներ, որոնցմէ մէկն էր նաեւ Հայաստան։ Պապը իր պատուիրակներուն միջոցաւ, — որոնք Ֆրանչիսկեան միաբաններ էին —, նամակներ կը յղէր Ռուսաստան եւ Հայաստան գտնուող մոնկոլ զօրավարներուն։

Ռուսաստան գացողներուն գլուխը կը գտնուէր Եղբայր Յովհաննէս Պիան տը Կարպինի (John de Pian de Carpini), որուն տեղեկագիրը հրատարակուած է(1), իսկ Հայաստանի պատուիրակութեան պետն էր Եղբայր Լօրենց Փորթուգալցի(2)։

Պապը երկրորդ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Փոքր Ասիա, գլխաւորութեամբ Դոմինիկեան կրօնաւոր Ասցելինի (Ascelin կամ Ascelm)։ Դոմինիկեանները այդ միջոցին արդէն առաքելութիւններ հաստատած էին Փոքր Ասիոյ մէջ (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. հտ. Երեւան, 1932, էջ 2)։

---

1) Այս ուղեկիցներէն Եղբայր Բենետիկտոս Լեհացի եւս ունի համառօտ տեղեկագրութիւն մը, որ նոյնպէս հրատարակուած է (Յովհ. Յակոբեան. Ուղեգրութիւններ, Ա. հտ. էջ 2)։

2) Ասկէ առաջ Դոմինիկեան Burchard of Mount Sion 1232ին ճանապարհորդած է Հայաստան (Հայրենիք ամսագիր. ԺԲ. տարի Թ. 1 Յ. Քիւրտեան. Հին եւ նոր ուղեւորագրութիւններ Հայաստանի եւ Հայոց մասին)։

Ֆրանսայի թագաւորը՝ Լուի Թ. 1249ին մոնկոլ մեծ խանին ղրկեց պատուիրակութիւն մը, որուն գլուխն էր Եղբայր Անդրէաս: Անոր կ'ընկերանային իր եղբայրը, ուրիշ վանական մը եւ չորս աշխարհականներ եւ մոնկոլ խանին դեսպանը՝ Դաւիթ։ Անոնք 1251ին դարձան ետ եւ անկէ յետոյ է, որ Ուիլլիամ Ռուբրուք Ֆլանտրիացի (William de Rubruquis) Ֆրանչիսկեանը, որ երկար ատեն գտնուած էր Լուի Թ.ի արքունիքը եւ անոր վստահութեան արժանացած, մղուեցաւ մոնկոլ տիրապետութեան տակ գտնուած երկիրները շրջելու (1253—1255) (Նոյն, էջ 3—4):

Անիկա, ինչպէս իր ուղեգրութենէն կը հասկցուի, Նախիջեւանի մէջ կը հանդիպի Դոմինիկեան միաբանութենէն Եղբայր Պէրնարտ Կատալոնիացիին, որ մնացեր էր Վրաստան՝ Ս. Գերեզմանի (Երուսաղէմ) մեծաւորներէն մէկուն հետ, հողային մեծ կալուածներու տէր: Ան սորված էր քիչ մը թաթարերէն եւ գտնուած էր վանականի մը հետ, Հունգարիայէն մինչեւ Դաւրէժ, Արղունին գալու համար, ուրկէ պիտի շարունակէր իր ճամբան՝ Սարտաղին երթալու համար, սակայն չէին ընդունուած եւ հունգարացի եղբայրը դարձած էր Թիֆլիզի ճամբով՝ ծառայի մը ուղեկցութեամբ։ Իսկ Եղբայր Պէրնարտ մնացեր էր Դաւրէժ, գերման աշխարհական եղբօր մը հետ, որուն լեզուն ինքը չէր հասկընար (Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ. Ա. Երեւան, 1932, էջ 18—19):

Իննովկենտ Դ. Պապը, որ 1253ին յաւելուածական առաքելութիւններ հաստատած էր Կոմաններու, Վրացիներու, Ալաններու եւ Հունգարացիներու մէջ (Raynaldus II. 489), 1254 Մարտ 14ին նամակ մը գրած է նաեւ Թուրքիոյ Սուլթանին, Դոմինիկեանի մը միջոցաւ, յորդորելով զայն որ քրիստոնէութիւնը ընդունի։ Նոյն տարուան Սեպտ. 4ին գրած է նամակ մը նաեւ Սարտաղին, զոր կը կոչէ «Թաթարաց նշանաւոր թագաւոր», եւ շնորհաւորած է զայն՝ Քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն համար, բան մը, որ իմացած էր ինք «սիրելի որդի Յովհաննէսէն, քահանայ մը եւ ձեր երէցը, զոր դուք մեզի ղրկեցիք՝ բերելու համար նուէրներ» (Ռէյնալտուս. Annales II. 492—494):

Ռուբրուք 1255 Փետր. 2ին Անիի մէջ կը հանդիպի հինգ Դոմինիկեաններու, որոնց չորսը Ֆրանսացի, Բրովանսէն, իսկ հինգերորդը անոնց միացած էր Սուրիայի մէջ։ Անոնք միայն հիւանդոտ ծառայ մը ունէին, որ գիտէր թուրքերէն եւ քիչ մը Ֆրանսերէն:

Որովհետեւ Ռուբրուք կ'ըսէ, թէ «անոնք նամակներ ու-

*նէին Պապէն, ուղղուած՝ Սարտաղին, Մանկու խանին եւ Բուրիին, նման անոնց որ դուք (Պապը) տուած էիք ինծի, պահանջելով որ անոնք արտօնուին մնալ իր երկրին մէջ եւ քարոզելու Աստուծոյ խօսքը եւ այլն» (*Ուղեգրութիւններ *Ա., էջ* 23), *կը կարծուի թէ Ռուբրուքի հանդիպած այս Դոմինիկեանները պէտք է ըլլան Իննովկենտ Դ.ի նամակը թաթար խանին տանողները։ Ասիկա խիստ հաւանական է, վասնզի Ռուբրուք կ'ըսէ. «Երբ ես պատմեցի անոնց ինչ որ տեսեր էի եւ ինչ ընդունելութիւն որ գտած էի, անոնք մեկնեցան դէպի Թիֆլիզ, ուր կը գտնուէին իրենց եղբայրներէն ոմանք՝ խորհրդակցելու համար անոնց հետ»։*

Արդարեւ, Թիֆլիզ ամէնէն հին կայաններէն մէկն էր, ուր Դոմինիկեանք հաստատուած էին 1240*էն սկսեալ։*

Կիլիկիոյ մէջ ալ անոնք կը թուին հաստատուած ըլլալ, վասնզի կը հաւաստուի (տես Fr. Marcantonio Van den Oudenrijn, Բազմավէպ 1922, *էջ* 19), *թէ* 1266*ին Հեթում Ա.* (1226–1270) *խնդրած է Տրիվիրի ընդհանուր ժողովէն, որ իր թագաւորութեան մէջ Դոմինիկեանք հաստատուն առաքելութիւն մը ունենան, սակայն չկան անժխտելի վաւերագիրներ, որոնք ցոյց տան թէ անոնք Կիլիկիոյ մէջ ունեցած են մնայուն կայան մը*(1)։

Ընդհակառակը՝ կը թուի, թէ անոնք նոյնիսկ մինչեւ 1327 *կը գործէին աւելի կամ նուազ հաստատուն բնակութիւն ունեցող միաբաններու միջոցաւ եւ Այասի մէջ լատիններէնի դպրոց մը ունէին (*R. P. Mortrier, Histoire des Maîtres généraux de l'ordre des Frères Prêcheurs 1324–1400. *Դ. հտ. էջ* 320)։

Դոմինիկեանց այս սահմանափակ գործունէութիւնը Կիլիկիոյ մէջ՝ թերեւս հետեւանքն էր սա իրողութեան, որ Ֆրանչիսկեանք աւելի զօրաւոր եղած են հոն, աւելի հինէն հաստատ-

---

1) *Հ. Գարեգին վրդ. Զարբհանելեան* (Նոր Մատենագրութիւն, էջ 161-62) *կը գրէ, թէ* «Նոյնպէս Հեթում Բ. 1306ին մասնաւոր թուղթ մը գրեց առ Ընդհանրական գումարումն Դոմինիկեանց ի Հռոմ, խնդրելով որ իրենց ուխտէն այլեւայլ անձինս ղրկեն ի Հայաստան: Ժողովն ալ թագաւորին աղաչանացը անսալով սահմանեց Քարոզողաց կարգին առանձին վանատուն մը հաստատել ի Հայաստան» (*իմա Կիլիկիա*)։

Հոս որոշ է, թէ շփոթութիւն մը կայ, վասնզի Հեթում Բ. գահակալած է 1289-1297 *և հետեւաբար չէր կրնար* 1206*ին այս տեսակ խնդրանք մը ըրած ըլլալ։*

Հեթում Ա.ի խնդրանքն է հաւանօրէն, զոր թուականի սխալով մը կը յիշէ Զարբհանելեան։

ւած եւ «մեծ ընդունելութիւն գտած երկրին իշխաններէն» (Զար
հանէլեան, Բ. 162):

Արդարեւ՝ Ֆրանչիսկեանք Սուրիոյ մէջ շատ տարածուած ըլլալով, անկէ անցած են Կիլիկիա, որ իրենց գործունէութեան գլխաւոր դաշտերէն մէկը եղած է։ Հոն անոնք յաջողած են թափանցել արքունիքէն ներս եւ լատին ազդեցութեան ենթարկել զայն ու բոլոր իշխանական տուները: Այնպէս որ Նիկողայոս Դ. Պապը (1288–1292) նոյն միաբանութենէն Յովհաննէս անուն վարդապետ մը ղրկած է Հեթում Բ. թագաւորին (1289–1297) յանձնարարական թուղթով մը, յայտնելով իր շնորհակալութիւնը Ֆրանչիսկեաններու հանդէպ ցոյց տրուած ընդունելութեան համար (Զարբհ. Բ. 162)։ Այդ առթիւ Պապը թուղթ մըն ալ գրած էր Հեթումի քրոջ՝ Մարիամ Տիկինին, որպէսզի ամէն դիւրութիւն տրուի այդ կրօնաւորներուն (նոյն):

Հեթում Բ. Ֆրանչիսկեան Ընդհանրական Մեծաւորէն խնդրած էր, որ իր երկիրը նոր քարոզիչներ ղրկէ: Պապը փութացած էր գոհացում տալ այս խնդրանքին՝ վեց հոգի ղրկելով, որոնց մեծ պատիւ եւ վստահութիւն ցոյց տուաւ Հեթում, այնպէս որ երբ Նիկողայոս Պապէն եւ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ թագաւորներէն օգնութիւն խնդրեց՝ իր երկիրը ասպատակող թշնամիներուն դէմ, այդ վեց քարոզիչներէն երկուքը պատգամաւոր ղրկեց իր կողմէ (Զարբհ. Բ. էջ 162)։

Հեթում Բ. նոյնիսկ փափաքած է հագնիլ Ֆրանչիսկեանց խոնարհ զգեստը եւ անոնց քով առանձնանալ, ինչպէս իր համանունը՝ Հեթում Ա. իր թագէն հրաժարելով փափաքած էր մտնել Պրեմոնստրատեանց ուխտին մէջ, հո՛ն՝ ուր առանձնացաւ հետագային իր ազգակիցը՝ իշխանազն Հեթում պատմիչ։

Օշին թագաւոր (1308–1320) մասնաւոր թուղթ մը գրած է Կղեմէս Ե. Պապին (1305–1314), խնդրելով որ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներէն վեց հոգի ղրկէ իր արքունիքը, Պապը սիրով հետեւանք տուաւ խնդրանքին (Զարբհանելեան, Բ. էջ 162)։

Սակայն, հակառակ Հայերու այնքան զիջողական ընթացքին, որով թոյլ տուին անոնք, որ այդ քարոզիչները մասնակցին ազգային եկեղեցական ժողովներու. ինչպէս 1342ի Սիսի ժողովին (Պալճեան. Պատմ. Կաթողիկէ վարդապետութեան, էջ 57 եւ 74), անոնց գործունէութիւնը Կիլիկիոյ մէջ չեղաւ փայլուն եւ ոչ ալ մնայուն հետք մը թողուց:

Լատին զանազան միաբանութեանց գործունէութիւնը Կիլիկիոյ մէջ ծառայած է ԺԳ. դարուն սոսկ վէճեր արծարծելու եւ կրօնական երկպառակութիւններու տեղի տալու:

Դաստիարակչական գետինի վրայ՝ գործօն ազդեցութիւն մը չեն ունեցած անոնք, վասնզի շուտով երկիրը Եգիպտացիներու տիրապետութեան ենթարկուած եւ բնակչութենէն կարեւոր մաս մը ցրուած էր:

Եգիպտացիք՝ շարունակ Խաչակիրներու դէմ մաքառած ըլլալով, լատիններու նկատմամբ բարեացակամ չէին, հետեւաբար թոյլատու վերաբերում չունէին հանդէպ անոնց գործունէութեան եւ հաշտ աչքով չէին դիտեր անոնց տարածուիլը իրենց հպատակ երկիրներուն մէջ:

Ասոր համար է, որ Կիլիկիոյ մէջ անոնց գործը բնաւ տեւական ու հաստատուն բնոյթ չունեցաւ, մինչ նոյն լատին քարոզիչները աւելի ազատօրէն գործեցին թաթար տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներու մէջ, ուր մանաւորապէս Դոմինիկեանք յաջողեցան բաւական տարածուիլ եւ նշանակելի գործունէութիւն մը ունենալ, մանաւանդ իրենց հիմնարկութենէն մօտաւորապէս դար մը յետոյ, կրօնական արշաւանքներ ընելով ի մէջ այլոց դէպի Հայաստան (Միսաքեան, 383), ուր թէ՛ Ֆրանչիսկեանք եւ թէ Դոմինիկեանք ունեցած են առաքելութիւններ:

Դոմինիկեան կարգին այն ճիւղը, որ Եւրոպայէն դուրս՝ Արեւելքի կողմերը քարոզչական առաքելութեամբ կ՚զբաղէր, կը կոչուէր հեթանոսաց կողմերը պանդխտող եղբայրներ (Fratres peregrinantes inter gentes):

Ասոնք 1335ի առենները ստացան Եղբայրակցութիւն կամ Ընկերակցութիւն կոչումը եւ ԺԵ.—ԺԶ. դարերուն վերջնականապէս կոչուեցան միաբանութիւն(1) (Congregatio peregrinantium) (տես R. O. P. Loennertz. La Société des Frères Péregrinants. Roma. S. Subino. 1937 Vol. I. էջ 11—12):

Լատին այս զոյգ միաբանութիւնները, պէտք է դիտել տալ, Արեւելք թափանցած են Ճենովացի եւ Վենետիկցի վաճառականներու շահախնդրական դիտումներուն հետեւելով եւ գրեթէ գործիք ծառայելով այդ երկու հասարակապետութեանց տիրակալական ձգտումներուն: Անոնց ազդեցութեամբ է, որ տեղաւորուած են նախ Պաղեստին, Կիպրոս, Սուրիա, յետոյ բիւզանդական կայսրութեան երկիրները, ապա Խրիմ եւ Ղփչախներու կայսրութեան հողերը եւ վերջապէս պարսիկ—թաթար կայսրու-

---

1) 1603ին առաւ Արեւելեան Միաբանութիւն (Congregatio Orientio) անունը և վերջնականապէս ջնջուեցաւ 1857ին Բրօբականտայի ժողովէն:

թենէն մինչեւ Թուրքաստան, Հնդկաստան եւ Չինաստան(1), հետզհետէ նոր առաքելութիւններ հաստատելով մահմետական եւ հեթանոս աշխարհներու մէջ:

Այս ճամբուն վրայ անոնք հանգրուաններ ունեցան նաեւ Հայաստանի մէջ, ուր գրական եւ ուսումնական գործունէութեան լծուեցան, ինչպէս յոյն աշխարհին մէջ, ուր մասնաւորապէս Դոմինիկեանք յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցին յոյն եկեղեցական մատենագրութիւնը, միշտ ջատագովական եւ միաբանական տեսակէտներով։

Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, երբ Ճենովացիք Բերայի մէջ 1267*ին ազատ շահաստան մը ձեռք բերին եւ ինքնավար համայնք մը կազմեցին, հիմնուեցան լատինածէս եկեղեցիները (*1237*ին՝ միայն երեք էին) եւ Դոմինիկեան առաջին վանքը։*

*Ճենովայի ազդեցութեան եւ տիրակալութեան ընդարձակման զուգահեռ, յաջորդաբար այս լատին վարդապետները հաստատուեցան Քիոս, Միտիլի, Զմիւռնիա եւ այլ տեղեր, ուր յիշեալ քարոզիչ վանականները վարեցին առաջնորդի, աթոռակալի, հաւատաքննիչի, ինչպէս նաեւ եւրոպացի իշխաններու խոստովանահօր եւ օտար դեսպանութեան պաշտօններ, ի վնաս կրօնական կարգապահութեան, ինչպէս կ՚ըսէ Հ. Լիներց (*Loennertz, Բազմավէպ, 1937, էջ 198*)(2)։ Անոնք թափանցեցին նաեւ, միշտ Ճենովացւոց ազդեցութեամբ, երկիրները Ղփչախներու թաթար կայսրութեան, որոնք կ՚ընդգրկէին Սեւ ծովէն Վոլկա եւ մինչեւ Մեծ Ասիա տարածուած հողերը։*

---

1) 1260ին Մարքո Բոլոյի հայրը՝ Նիկոլա և հօրեղբայրը՝ Մաֆեո Բոլոները մինչեւ Չինաստան գացած էին, Պոլիս, Խրիմ, Կազան, Պուխարա ուղեգիծով. հասնելով մինչեւ Փեքին։ Հոն Խուբելա խան պաշտօն տուած էր անոնց դառնալ Եւրոպա, որպէս իր պատուիրակները բանակցելու Պապին հետ եւ բերելու հարիւր «ուսումնական մարդիկ, որոնք ծանօթ ըլլան եօթն Արուեստներուն և կարող՝ կռապաշտներուն և ուրիշ մարդոց ապացուցանելու, թէ Քրիստոսի օրէնքը լաւագոյն է»։ Այսքան գեղեցիկ առիթ մը փախցուած է Հռոմ, 1271ին միայն Չինաստան ղրկելով Բոլոյ երկու եղբայրներուն հետ միայն երկու Դոմինիկեաններ, որոնց կ՚ընկերանար Նիկոլայի զաւակը՝ Մարքո (Յովհ. Յակոբեան Ուղեգրութիւններ. Ա. հտ. Երեւան, 1932, էջ 37)։

2) Հռոմ աշխարհին մէջ եւրոպացի եւ յոյն միաբանակիցներու օժանդակ կարկառուն հայ դէմքեր շատ եղած են, որոնք կարեւոր գիրքեր գրած են։ Այսպէս՝ կը յիշուի Եղ. Անդրէաս Կապացի որ 1389ին Պապէն հաւատաքննիչ կ՚անուանուի Հռոմ և Թաթար աշխարհներուն վրայ, ինչպէս նաև Լութֆիկ Դաւրիժեցին, որ 1400ին Կ. Պոլսոյ Ս. Անտոն Աղքատախնամին տնօրէն-միաբանապետն էր։

Ֆրանչիսկեաններէն 15 *տարի վերջ հոն մտան Դոմինիկեանները, նախ ծովափները եւ* 1298*ին՝ Կաֆա: Հոն Վարդարանի Տիրամօր ուխտավայրը, որ ծագումով հայ վանք մըն էր, հայ վանականներու յարումովը նոր քարոզիչներուն՝ Դոմինիկեան վանք դարձաւ եւ եղաւ մեծ կեդրոն մը:*

Վենետիկցիք եւ Ճենովացիք 1332*ին Ազովի մէջ ուրիշ վանք մըն ալ հիմնեցին, ուր մինչեւ ԺԵ. դար անպակաս եղան լատին եպիսկոպոսներ, իսկ* 1315*ին լատին վանականներ Տրապիզոն մտան՝ Ճենովացիներու հովանիին տակ:*

1307*ին տեղի ունեցաւ այս վանականներուն թափանցումը Խրիմէն Ղփչախներու կայսրութեան ներսերը եւ մինչեւ Չինաստան՝ Փէքին, որ դարձաւ Մետրապոլիտի աթոռը՝ նորահաստատ լատին եօթը վիճակներու. որոնց վեցը կը գտնուէին Սեւ ծովի հիւսիսային ափը՝ քրիստոնեայ տարրի մէջ: Այս վիճակները կը գրաւէին փոխն ի փոխ եւրոպացի Ֆրանչիսկեանք եւ Դոմինիկեանք, մինչ Կաֆայի լատին վիճակաւորը յաճախ հայազգի Դոմինիկեան մըն էր:*

Գալով Պարսկաստանի կամ լաւ եւս՝ արեւելեան թաթար կայսրութեան, հոն ալ հաստատուեցան Դոմինիկեանք, Իրանէն զատ Վրաստան, Մեծ Հայք, Միջին եւ Արեւելեան Փոքր Ասիա, Միջագետք, եւ այդ կայսրութեան երկիրներուն մէջ առաքելութիւններ հիմնեցին:

Այս յաջողութիւնները պատճառ եղան, որ Հռոմ զիրենք հովանաւորէ եւ քաջալերէ:

Մասնաւորելով խօսքը Պարսկաստանի, մանաւանդ անոր մասը եղող Հայաստանի վրայ, պէտք է ըսել թէ ձեռք բերուած յաջողութիւնները առիթ եղան, որ Յովհաննէս ԻԲ. Պապը 1316*ին Արեւելքի քրիստոնեաներուն մէջ կրօնական բրոբականտ մղելու համար Պարսկաստան ղրկէ լատին Դոմինիկեան կրօնաւոր Պերուջցի Ֆրա Ֆրանքօ եպիսկոպոսը, որ հոն հիմնեց Դոմինիկեան եկեղեցի մը (*P. Mortrier Histoire des Maîtres généraux de l'ordre des Frères Prêcheurs 1324–1400, *էջ* 320 *կամ ՀԱ.* 1909 *էջ* 321*):*

Նոյն ատեն պարսիկ պետութեան մէջ կը հաստատուէին ուրիշ Դոմինիկեան կրօնաւորներ, որոնք զանազան շրջանակներու մէջ կը տարածուէին եւ կրօնածաւալ գործունէութեան կը լծուէին:

Հայաստանի համար իր գործունէութեամբ ճակատագրա-

կան դեր կատարած է Բարթուղիմէոս Բոլո՛նիացի(1), որ նոյնպէս 1316ին Յովհաննէս ԻԲ. Պապէն ղրկուած էր Արեւելք իբր քննիչ (Զարբհանէլեան Նոր Մատեն. 163)։

P. Mortrier իր վերոյիշեալ գործին մէջ զայն կը կոչէ Բարթուղիմէոս «Պարվօն» և «Բոլոնիացի» (ՀԱ. 1909, էջ 322). իսկ ինք իր գործերուն մէջ իր անձը կը կոչէ «Բարթուղիմէոս Աղքատ Եպիսկոպոս» (Ցուցակ Ձեռագրաց Վիեննայի կայսեր. մատենադարանին, էջ 41).

Marcantonio Van den Oudenrijn կը յիշատակէ թէ «Քարոզչաց կարգէն Բարթուղիմէոս Ապալլխաթի մէկը —որ թերեւս նոյն ըլլայ «Փոքր» կոչուածին հետ— Սուլթանիոյ Մետրապոլիտին օգնական եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր — ինչպէս կը հաստատեն ընդհանրապէս արեւմտեան գրիչները — Մարաղայ քաղքին վրայ, Ուրմիոյ լճին հարաւակողմը՝ քիչ մը դէպի արեւելք, որ այն ատեն ոչ միայն Դոմինիկեանց իրաւասութեան տակ էր (Յովհ. ԻԲ.ի 1318ի կոնդակով գծուած սահմաններուն համեմատ), այլ նաեւ եպիսկոպոսական աթոռ էր: Յետոյ ԺԷ. դարուն տեղացի հայ Դոմինիկեանց քով աւանդութիւն կար, որ այդ տեղւոյն եպիսկոպոսը Բարթուղիմէոսն էր» (Բազմավէպ, 1922, էջ 19):

Արդ, այս տողերէն կը տեսնուի թէ անիկա կը տարակուսի որ Բարթուղիմէոս «փոքր» Պոնոնիացին Մարաղայի եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ կամ նոյն անձը ըլլայ Մարաղայի Բարթուղիմէոս Ապալլխաթի եպիսկոպոսին հետ ։

Այս տարակոյսը արդարացի է և իրապէս հաւանական է, որ երկու Բարթուղիմէոսներ գոյութիւն ունեցած ըլլան, իրարու հետ շփոթուած։ Այս տարակոյսը կ'արդարացնեն Զարբհանէլեանի իրար հակասող տեղեկութիւնները։ Զարբհանէլեան (Նոր Մատեն., էջ 163) նախ կ'ըսէ, թէ Յովհ. ԻԲ. Պապը 1316ին քննիչ ղրկեց Բարթուղիմէոսը, որ աշակերտն էր Թովմաս Ագուինացիի՝ ըստ լատին հեղինակի մը։ Քիչ վարը դարձեալ նոյն լատին հեղինակէն առնելով՝ կ'ըսէ, «Վանացը մէջ ստացած հմուտ ուսուցչի եւ ընտիր միաբանութեան համբաւը լսուեցաւ մինչեւ ի հռոմէական արքունիք» և Յովհ. ԻԲ. զինքն Հռոմ կոչելով, «այլ եւ այլ պատուաւոր պաշտօններ յանձնեց իրեն, եւ որոնց ամենուն մէջ իր հանճարն եւ յաջողութիւնը ցուցնելով, սիրելի եղաւ Քահանայապետին, յորմէ 1333ին Մեծ Հայոց գաւառին արքեպիսկոպոս ձեռնադրուելով, Արեւելք երթալու պաշտօնը ու յանձնառութիւնը ընդունեցաւ»: Զարբհանէլեան յետոյ կը նկարագրէ անոր արքեպիսկոպոսական պալիում ընդունիլը և երկու կրօնակիցներով ուղեւորիլը դէպի

---

1) Բարթուղիմէոս, որ կը կարծուի Մարաղայի եպիսկոպոս, Պոնոնիացի Բարթուղիմէոս եպ. Բիչիալիի հետ շփոթուած է, կ'ըսէ Marcantonio Van den Oudenrijn (Բազմավէպ, 1922, էջ 43). Bartolome de Pologna մեր մատենագրութեան մէջ չեմ գիտեր ինչո՞ւ շատեր Բարթուղիմէոս Պոնոնիացի ներկայացուած է փոխանակ Պոլոնիացիի, իտալական Pologna քաղաքին անունը Պոնոնիա կամ Բոնոնիա տառադարձուելով։

Կարգ մը հեղինակներ Դոմինիկեան այս եկեղեցականին կու տան փոքր ածականը իբր տիտղոս, ինչ որ ենթադրել կու տայ թէ ուրիշ Բարթուղիմէոս մըն ալ պէտք է եղած ըլլայ. P. Loennertz իր «La Société des Frèrcs Pérégrinants» գործին մէջ զայն կը կոչէ Բարթուղիմէոս եպ. de Poggion. չեմ գիտեր՝ ինչո՞ւ։

Դոմինիկեան այս կրօնաւորը, ինչպէս կ'երեւի, յաջողած է մինչեւ Սիւնեաց նահանգը մտնել Պարսկաստանէն եւ հոն իր կողմը շահիլ կարգ մը Հայեր, որոնցմէ ոմանք կրօնաւոր եւ վանական վարդապետներ էին:

Հայաստանի մէջ տիրող մթնոլորտը նպաստաւոր էր Արեւմուտքէն հոն գացող այս քարոզիչներուն ապահովելու համար յաջողութիւններ։

Նախ կը տիրէր խոր տգիտութիւն, անասելի թշուառութիւն :

Լատին քարոզիչները իրենց ծանօթութիւններով կը շլացնէին տգէտ Հայերը, իսկ իրենց խոստումներով եւ Պապերուն վերագրած «Տիեզերաց վարիչի» դերովը կը գտնէին դիւրաւ միամիտներ, որոնք կաթոլիկութեան յարելով կը կարծէին, թէ հայ ազգը թէ՛ պիտի լուսաւորուի եւ թէ պիտի փրկուի:

*Այսպէս, հայ եկեղեցականներէն ոմանք զոհ եղան կաթոլիկ քարոզիչներուն մարդորսութեանց: Անոնցմէ մին էր ապահովաբար Կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որ 1326ին սպաննուեցաւ մոլեռանդ ամբոխէն՝ բաժակին ջուր խառնած ըլլալուն համար (*Ազգապատում, *էջ* 1847*)։ Դժբախտաբար ծանօթ չէ, թէ Կարնոյ կողմերը ո՞վ գացած է լատին քարոզիչներէն։*

Ուրիշ խաբուող մըն ալ եղած է Արտազու Ս. Թադէոս վանքին առաջնորդ Զաքարիա արքեպ. Արտազեցին, որ Բարթուղիմէոսի ազդեցութեան ենթարկուած եւ մեծ գործակից մը եւ նեցուկ մը եղած է Միաբանողներու շարժումին: Հաւանօրէն ան իր վանքին մէջ հիւրընկալած է այն Բարթուղիմէոսը, որ Յովհան-

---

Արեւելք, «թողլով բարեկամներ, ազգական, ամէն դիւրութիւն»: Այս տողերը իրենց խմբագրութեան ձեւով ցոյց կու տան, թէ 1333ին ձեռնադրուած «Մեծ Հայոց արքեպիսկոպոսը» մէկն է որ վանքէն Հռոմ կանչուած էր եւ այդ թուականին առաջին անգամ Արեւելք կ'երթար. մինչ գիտենք թէ 1316ին Բարթուղիմէոս արդէն Արեւելք գացած էր։

Նոյնպէս գիտելի է, որ Բարթուղիմէոս Բոնոնիացի, այն որ 1316ին Արեւելք գացած էր, 1333ին մնացած էր նոյնիսկ Զարբհանալեանէն մէջ բերուած յիշատակարանի մը (նոյն էջ 9) եւ ուրիշ շատ մը աղբիւրներու համաձայն, որոնք կը վկայեն. թէ անիկա մնացած է Քռնայ վանքը 1333 Օգոստ. 15ին։

Արդեօք տրամաբանական չէ՞ ենթադրել, թէ 1333ին Հայաստան գացող Բարթուղիմէոս եպ.ը ուրիշ մէկն է, որ շփոթուած է առաջինին հետ։ Այս պարագային 1316ին Հայաստան գացողը չի կրնար աշակերտը ըլլալ Թովմաս Ագուինացիին, բան մը որ ուրիշներ ալ գիտել տուած են. ինչպէս կը հաստատէ *Mascantonio Van den Oudenrijn* (տես Բազմավէպ 1922, էջ 49)։

նէս Երզնկացիին կամ Ծործորեցիին 1325ին թարգմանել տուած է Թովմաս Ակուինացիի «յաղագս եօթն խորհրդոց եկեղեցւոյ» գործը (տես Թարգմանութիւնք Նախնեաց, էջ 274–275. նաեւ Marcantonio Van den Oudenrijn–ի գործը. Բազմավէպ, 1922 էջ 49)։

Բարթուղիմէոս, ինչպէս կը թուի, Արտազէն իր քարոզչութեան եւ ուսուցչութեան շրջանակը տարածած է մինչեւ Գլաձոր եւ աշխատած է որսալ Եսայի Նչեցի հայ վարդապետին եւ մեծ ուսուցիչին աշակերտները, որոնցմէ Յովհաննէս վրդ. Քռնեցի եւ հաւանօրէն նաեւ Յակոբ վրդ. Քռնեցի իր ազդեցութեան ենթարկուած են, մասնաւորապէս հրապուրուելով իր գիտնականի հռչակէն, զոր ստացած էր տեղական լեզուները ծանօթանալով։

Իր համբաւը, ըստ լատին հեղինակներէն ոմանց եւ ըստ Չամիչեանի, կը հետաքրքրէ նաեւ Եսայի Նչեցին, որ իբր թէ 1328ին Բարթուղիմէոսի քով կը ղրկէ Յովհաննէս վրդ. Քռնեցին, որպէսզի ինչ որ օգտակար գտնէ՝ հաւաքէ եւ դառնայ։ Իբր թէ Քռնեցի անոր քով մնացած է մէկուկէս տարի եւ սորված լատիներէն եւ աստուածաբանութիւն, փոխադարձաբար սորվեցնելով հայերէն եւ յարելով կաթոլիկութեան, զոր Հայոց մէջ տարածելու հետամուտ եղած է։

Այս պատմութիւնը շատ ճիշդ ըլլալ չի թուիր, ինչպէս Օրմանեան (Ազգ. 1844) իրաւամբ դիտել կու տայ։ Օրմանեանի տեսութեամբ՝ 1316ին սկսած քարոզութիւնները մինչեւ 1328, այսինքն 12 տարուան մէջ իրենց արդիւնքը ունեցած էին, շահելով ի մէջ այլոց Եսայի Նչեցիի աշակերտներէն ոմանք, որոնք հաւանօրէն համոզած են իրենց վարդապետը, որպէսզի արտօնէ զիրենք Բարթուղիմէոսի քով երթալու։ Միայն ասով կրնայ մեկնուիլ իրենց հոն ժամանումէն միայն չորս օր յետոյ կաթոլիկ դաւանութեան յարիլը, ինչպէս Կալանոս կ՚ըսէ (էջ 5 0)։

Marcantonio Van den Oudenrijn, որ Դոմինիկեանց դիւանէն օգտուած է իր գործին պատրաստութեան համար, կը հաւաստէ թէ Բարթուղիմէոս Բոլոնիացի, որ իր եղբարց հետ քարոզած էր ժողովրդեան՝ պարսկերէն լեզուի թարգմանի(1) մը միջոցով, «տեսնելով Քռնայի մերձակայ վանքին Յովհաննէս աբբան եւ ուրիշ տեղացի քահանաներ ու կրօնաւորներ, որ ուղղափառ միութեան կը փափաքէին, 1330ին շրջաբերական թուղթ մը գրեց զանոնք խորհրդակցելու հրաւիրելով։ Յովհաննէս խնդութեամբ Քռնայ

---

1) Այս թարգմանը յետոյ լատիններէն սորվելով Քարոզող Եղբարց հայերէն սորվեցուց։

բերած էր իր վանականները, որպէսզի հոն որոշումներ տրուին, որով Բարթուղիմէոս ալ քանի մը եղբայրներով(1) հոն գնաց եւ շատ խօսեցաւ 12 հայ վարդապետներու եւ ուրիշ ժողովականներու հետ, որոնց ցանկը պահած է Յովհաննէս եւ կը յիշէ անոնցմէ շատերը, որոնք յետոյ եպիսկոպոս եղած են։

Անոնք ամէնքն ալ ինքնաբերաբար միացան Հռոմի եւ բոլոր Հայաստանի մէջ սկսան քարոզել, թէ այս միութիւնը անհրաժեշտ է փրկութեան:

Բարթուղիմէոս վարդապետ իր ընկերներով Քռնայ վանքը մնաց նորադարձներուն ուսուցանելու եւ միութիւնը ծաւալելու համար»։

Ըստ Դոմինիկեան այս վարդապետին տեղեկութեան, Բարթուղիմէոս 1330–1333 *տարիներուն մնացած է Քռներայ վանքը եւ վախճանած է* 333 *Օգոստ.* 15*ին(2)։*

Քռնեցի, ինչպէս ձեռագիրներու յիշատակարաններ(3) կը հաստատեն, նախ իր կողմը կը շահի իր քեռին՝ Քռնայի գիւղաւագ Գէորգը եւ անոր կինը՝ Էլթիկ, որոնք կը հաւանին նիւթապէս նպաստել եւ յատուկ հայ վանք մը հիմնել կաթոլիկութեան յարած այս վարդապետներուն համար։

Վանքը, որ Ս. Աստուածածին կը կոչուէր, «շինեցաւ ... ի նորաձեւասուն ոճն» *(*Նոյն*), անշուշտ լատին ոճով:*

Ձեռագիրին յիշատակագիրը, որ հիացող եւ համախոհ մըն է Քռնեցիին, որոշ կ՚ըսէ թէ այդ վանքը ի՛նչ դեր կատարած է Քռնեցիին վարչութեան տակ։

Կը հաստատուի, թէ Քռնեցի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ հաւաքած էր լատին եւ հայ վարդապետներ։ Հոն հաստատ-

---

1) **Հաւանօրէն մին Պետրոս Արագոնացին է, որ հայերէնի մէջ աւելի զարգացած էր։**

2) **Նոյնը կը հաստատեն հայ աղբիւրներ ալ։ Զարբհանէլեան (**Նոր Մատ.**, էջ** 9) **մէջ կը բերէ յիշատակարանի մը սա տողերը՝ որոնք կը հաստատեն լատին հեղինակներու ըսածը.** «Եւ այնչափ աշխատեցան ի սոյն, մինչ զի անհամար եղեն գիրք զորս թարգմանեցին ի մէջ **երից ամաց,** յորում եկաց կենդանի երանելին Բարթուղիմէոս յետ արարեալ միաբանութեանն»։ 1330**ին գումարուած էր միութեան ժողովը, ուրեմն Բարթուղիմէոս ապրած էր մինչեւ** 1333։

3) **Տես Բարթուղիմէոսի** Քարոզգիրքին **յիշատակարանը (Զարբհանէլեան,** Նոր Մատենագրութիւն, **էջ** 165-166), **ինչպէս նաեւ նոյնին** «Գիրք Մեկնութեանց» **անուն գործին թարգմանութեան յիշատակարանը (Հրաչեայ Աճառեան,** Ցուցակ Թաւրիզի ձեռագրաց), **էջ** 96), **Պորփիւրի** վերլուծութեան **վերջը գրուած յիշատակարանը (Ալիշան,** Սիսական, **էջ** 374) **և վերջապէս Տաշեանի** Մայր Ցուցակ, **էջ** 720 **և** 741)։

ուած էր նաեւ թարգմանիչներու դպրոց մը, որ լատիներէն գործեր կը հայացնէր: Հայ վարդապետները լատիններուն հայերէն կը սորվեցնէին հոն, իսկ լատին վարդապետները հայ վարդապետներուն՝ լատիներէն:

Մեզի հասած չեն լատին վարդապետներուն թիւը եւ անունները, բացի մի քանիէն, որոնք մակաբերաբար կ'ենթադրուի, թէ հոն գտնուած ըլլան։

Իսկ հայ վարդապետներուն սկզբնական թիւը 12 *էր, ամէնքն ալ Եսայի Նչեցիի աշակերտներէն (Տաշեան, էջ* 114 *եւ* Ցուցակ Հայ Ձեռագիրների Թիֆլիզի Ներսէսեանի հոգեւոր դպրոցին, *էջ* 32*)* :

Ասոնց անունները պահած էր Բռնեցի իր նամակին մէջ (Զարբհանալեան, Նոր Մատենագրութիւն, *էջ* 167*)։ Ասոնք էին.*

1. *Մարգարէ Մեծոփեցի կամ Օծոփեցի*
2. *Յակոբ Բռնեցի(1)*
3. *Հայրապետ Եօթնաղբիւրեցի*
4. *Յովհաննէս Ծռանեցի*
5. *Սիմոն Բասենցի*
6. *Ներսէս Տարսոնացի(2)*
7. *Առաքեալ(3) Արտազեցի*
8. *Լալ(4)* „
9. *Գրիգոր Ապրակունեցի*
10. *Կոստանդին Կաղզուանցի*
11. *Յովհաննէս* „ *(5)*
12. *Սիմէոն Խաչենցի*

Այսպէս շահուած մի քանի վարդապետներով եւ իրենց հետ ունենալով ոչ բնաւ «Հայազգի Բարսեղեան կրօնաւորների մեծագոյն մասը» *—ինչպէս կ'ուզեն հաւատացնել ոմանք (տես* R. P. Mortrier. *Գ. հատոր, էջ* 320 *եւ ՀԱ.* 1909, *էջ* 321*)— հիմը դրուե-*

---

(1) *Գառնեցի՝ ըստ Ներսէսեան հոգեւոր վրժ.ի ձեռագիրին։*

(2) *Ներսէսեան հոգ. դպրոցի ձեռագիրը «ի գաւառէ Տարոնոյ» կ'ըսէ, ինչ որ թերեւս աւելի ճիշդ է։*

(3) *Առաքել՝ Ներսէսեանի ձեռագիրին մէջ։*

(4) *Խորայէլ՝ Ներսէսեան ձեռագիրին մէջ, ինչ որ աւելի ճիշդ կը թուի ։*

(5) *Կոստանդին և Յովհաննէս վարդապետներու համար Ներսէսեանի ձեռագիրը կը նշանակէ* «ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ», *որով Կիլիկեցի կ'ըլլան. ինչ որ հաւանականութենէ հեռու չէ։ Եթէ ճիշդ է ասիկա, Ներսէս վրդ.ի ալ Տարոնէն ըլլալը ճիշդ պէտք է համարել, վասնզի եթէ Տարսոնացի ըլլար, ասոնց հետ իբր Կիլիկեցի պիտի յիշուէր։*

ցաւ 1330ին Դոմինիկեան միաբանութեան հայ ճիւղին։

Եսայի Նչեցի իր ծերութեան օրերուն ցաւով տեսաւ իր աշակերտին՝ Քռնեցիի ընթացքը եւ աշխատեցաւ զայն խրատել, սակայն չյաջողեցաւ (Ազգ. 1846)։ Ասիկա շարունակեց իր գործը, ապաւինած՝ Բարթուղիմէոս վրդ.ի եւ անոր հետ գործող լատին վարդապետներուն, որոնց մէջ էր նաեւ Ֆրանչիսկեաններէն հայագէտ Եղբայր Պորտիոսի (Frater Portius) (Կալանոս, 512)։

Երբ Բարթուղիմէոս մեռաւ 1333ին, Յովհաննէս վրդ. Քռնեցին եւ իր միաբանները տակաւին ճանչցուած կացութիւն մը չունէին, ուստի անիկա փութաց 1334ին Հռոմ եւ Աւինեոն (P. Mortrier ՀԱ. 1909, էջ 322, Կալանոս, 520), որպէսզի իր միաբանութիւնը ճանչցուի, ծաւալումի միջոցներ ստանայ եւ ինք հաստատուի իբր մեծաւոր։

Յովհաննէս վրդ. Քռնեցի, սակայն, Հռոմի կամ Աւինեոնի մէջ պէտք եղած վստահութիւնը չէ վայելած. մանաւորապէս Դոմինիկեանք իր միաբանութիւնը չեն ճանչցած իբր իրենց մէկ ճիւղը, կարծելով թէ անիկա ալ հաւանօրէն մին է այն բազմաթիւ խաբեբաներէն, որոնք Հռոմ կը դիմէին շահասիրական նպատակներով։

Ասոր համար է, որ Յովհաննէս Քռնեցի դարձաւ Արեւելք եւ հոն աշխատեցաւ ձեռք բերել ինչ որ Արեւմուտքի մէջ իրեն զլացուած էր։ Եւ գտաւ Տփղիսի եպիսկոպոս Ֆրա Յովհաննէս Ֆլորենտացին (+1348, Բերա) եւ անոր առջեւ լատին ծեւով ուխտագրութիւն կատարեց կամ, ըստ Հ. Լիներցի («Բազմավէպ», 1937, էջ 199), նորոգեց իր կրօնական ուխտը։

Ֆրա Յովհաննէս Ֆլորենտացի(1) որուն կ՚օժանդակէին Յովհաննէս Անգլիացի (de Swinford), Պետրոս Արագոնացի եւ հայազգի Յակոբ Թարգման, Բարթուղիմէոսի երբեմնի գործակիցները անշուշտ, «ի փառս Աստուծոյ եւ կաթոլիկ եկեղեցւոյն» չըփախցուցին առիթը եւ շարունակեցին Բարթուղիմէոսի սկսած գործը, եւ ընդառաջ երթալով Քռնեցիի փափաքին, առանց Հռոմի հարցնելու, օգնեցին Յովհաննէս վրդ. Քռնեցիին՝ կազմակերպելու Քռնայ վանքը, որուն համար 1333–1348ին միջեւ պէտք է կազմուած ըլլայ կանոնագրութիւն մը (ՀԱ. 1909, էջ 322–23) հե-

---

1) Յովհաննէս Ֆլորենտացին պէտք չէ շփոթել նոյն անունով ուրիշի մը հետ, որ Դաւրէժի վանքը կը բնակէր։ Ասիկա գործած է Արեւելքի մէջ և հուսկ ուրեմն Յովհաննէս ԻԲ. Պապը Զմիւռնիոյ եպիսկոպոսական աթոռը Տփղիս փոխադրելով հոն առաջին եպիսկոպոս կարգած է զինքը 1330 Ապրիլ 9ին, երբ ինք Աւինեոն էր։

տեւողութեամբ Ս. Օգոստինոսի կանոնին, որ Դոմինիկեանց կանոնին ալ նախատիպը եղած էր։

Նոր կազմուած միաբանութիւնը՝ 1337ին, որ հաւանօրէն կանոնագրութեան ալ խմբագրութեան թուականն է, Ս. Դոմինիկոսի կարգին ձեւը ընդունեց (Բազմավէպ, 1937, էջ 199):

Զարմանալի է, ինչպէս P. Mortrier դիտել կու տայ, որ Քռնեցիի կատարած բանակցութեանց վրայ Դոմինիկեանց ընդհանուր ժողովներու արձանագրութեանց մէջ հետք մը չի տեսնուիր (ՀԱ., 1909, էջ 323): Իբր յուսաբանութիւն՝ Դոմինիկեան այս պատմագիրը կ'ըսէ, թէ հայ վարդապետներու դարձը «պատահած է Արեւելքի մէջ առանց գործակցութեան միաբանութեան, պարզապէս եպիսկոպոսի մը ձեռօք»։ Չի կարծուիր, թէ Հայոց եւ Ֆլորենտացի Ֆրա Յովհաննէսին միջեւ տեղի ունեցած համաձայնութիւնները ընդունելութեան համար առաջարկուած ըլլան ոչ ընդհանուր Մագիստրոսի(1) մր եւ ոչ ալ ընդհանուր ժողովի մր: Բոլորովին մասնակի գործ մ'է առանց իրաւաբանական ձեւի, որ անոր վաւերականութիւնը կ'ապահովէ: Այսպէս տեւեց իբրեւ փորձ մինչեւ Մագիստրոս Սիմոն de Langresի ժամանակ(2), գուցէ ոչ առանց պատճառի, վասնզի միաբանութիւնր չունէր վստահութիւն —լաւ կը ճանչնար Արեւելցիները— անոնց ի կաթողիկէ կրօնս դառնալուն յարատեւութեան վրայ՝ բայց եթէ կարի սահմանափակ: Քանի՜ քանի՜ անգամ՝ Պանդուխտ Եղբայրները Արեւելեայց, Պարսից եւ Հայոց խաբէութեան միամիտ զոհերն եղած են։ Միշտ եւ գրեթէ ամենեւին Միաբանութիւնր առաջին ժամանակներու մէջ չէր հաւանած որ Հայերը իրենց հետ միաբանին, բայց եթէ Ս. Աթոռին հրամանին վրայ եւ հարկեցուցիչ պատճառներու առջեւ»:

Արդարեւ Յովհաննէս վրդ. Քռնեցի միայն, Ֆրա Յովհաննէս եպ. Ֆլորենտացիէն տրուած արտօնութեանց համաձայն էր, որ գումարեց իր միաբանութեան կրօնաւորները — որոնք սխալ է թէ բազմաթիւ վանքեր ունէին Հայաստանի մէջ — եւ անոնց յայտնեց իր որոշումը Դոմինիկեան կանոնը ընդունելու, եւ ըստ այնմ ընտրուեցաւ Գաւառական Մեծաւոր Միաբանող Եղբարց կարգին (Mortier ՀԱ. 1909, էջ 323, Կալանոս էջ 521, Marcantonio Van den Oudenrijn եւ այլն): Եթէ ոչ այս միաբանութիւնը, որ կը կոչուէր «Կարգ Եղբարց Միաբանողաց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի»

---

1) Այսպէս կը կոչուին Եղբարց Քարոզողաց Կարգին Մեծաւորները։

2) Կարելի է հաշուել 1356, ինչպէս պիտի բացատրուի յետոյ։

(Ordo Fratrum Unitorum S. Gregorii Illuminatoris) կամ «Կարգ Ս. Օգոստինոսի Միաբանողք կոչուած» (Ordo S. Augustini dicti Unitores) կամ «Կարգ Քարոզչաց Միաբանող կոչուած» (Ordo Praedicatorum dicti Unitores), պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ(1) եւ սովորաբար կը ճանչցուէր թէ՛ Հայերէ եւ թէ Եւրոպացիներէն անխտրաբար Միաբանող կամ Ունիթոր (Unitor) կամ Միացեալ անուններով, նախապէս հակառակ ամէն բանի մէջ Դոմինիկեանց նմանելուն՝ Քարոզչաց կարգին չէր վերաբերեր եւ այս անունը առած էր ինքնակոչ կերպով, ըստ լատին հեղինակի մը (Fr. Marcantonio Van den Oudenrijn), որ կը հերքէ Կալանոսի այն տեղեկութիւնը, թէ Յովհաննէս ԻԲ. հաստատած ըլլայ այս կարգը, վասնզի, կ՚ըսէ, այսպիսի կոնդակ մը գոյութիւն չունի Քարոզողաց կարգին դիւաններուն մէջ, այլ ընդհակառակը հոն կայ Իննովկենտ Զ. Պապին 1356 Յունիս 30 կոնդակը(2), որմէ կը հասկցուի թէ անոնք կրօնաւորական կեանք վարել սկսած են «առանց այս բանիս վրայ Առաքելական Աթոռէն կամ Տեղական թեմականներէն հրաման ունենալու եւ որովհետեւ դուք այդ թոյլտուութիւնը չունիք» եւ այլն (Կոնդակագիրք Քարոզչաց Կարգին Բ. 256):

Ասիկա բացորոշ է, վասնզի նման հաստատութիւն մը չեն յիշեր ո՛չ Եղբայր Թովմաս եւ Ելեւթերոս, ո՛չ 1356 Յունուար 31ի կոնդակը եւ ոչ ալ Յովհաննէս Քռնեցի:

Անո՛նց հաստատութիւնը Հռոմէն տրուած է 1356 Յուն-

---

1) Հռոմի պապական դիւաններուն մէջ հետեւեալ անուններով յիշուած են, ըստ Fr. Marcontonio Van den Oudenrijn-ի. 1. «Կարգ Միաբանող Եղբարց», 2. «Կարգ Միաբանող կոչուած Քարոզչաց», 3. «Կարգ Հայոց», 4. «Հայ Եղբարք», 5. «Քարոզող Եղբարց խնամոց ներքեւ ապրող Ս. Օգոստինոսի Կարգը, 6. «Հայաստանի Միաբանող կոչուած Ս. Օգոստինոսի Կարգը: Նոյն հեղինակը կ՚աւելցնէ, որ կը թուի թէ երբեմն կոչուած են նաեւ «Եղբարք Ս. Բարսեղի Կարգին» յատկանշական յաւելուածով եւ կ՚ըսէ, թէ «Կարգ Ս. Գրիգորի Լուսաւորիչի» կոչումը, որով հիմնուեցան, շուտով գործածութենէ դադրած կը թուի։

2) Այս կոնդակը, ինչպէս P. Mortrier ուշադիր քննութեամբ մը երեւան կը հանէ, ուղղուած չէր Մեծ Հայաստանի Միաբանեալ Եղբարց կառավարիչին, այլ բոլոր Պրիորաց (առաջականներուն) և Եղբարց Հայոց տուներուն որ յայսկոյս ծովու, որմէ որոշ կը հասկցուի թէ ան չէր պատկաներ Հայաստանի վանքերուն, որոնք ամէնքն ալ յայնկոյս ծովու են։ Հետեւաբար Իննովկենտ Զ. Պապը այս կոնդակը ուղղած էր այն Բարսեղեան հայ կրօնաւորաց, որոնք Եւրոպա հաստատուած էին և հաւանութեամբ Հռոմի կամ թեմակալ եպիսկոպոսաց՝ վանքեր, եկեղեցիներ շինած եւ կալուածներ ստացած էին։ Ասոնք առանց կանոնի և անգլուխ ըլլալով, Պապը զանոնք բարեկարգել կը փութայ և անոնց համար կը սահմանէ այն կանոնները, զորս 1356 Յունուար 31ին հաստատած էր Միաբանեալ Եղբարց համար։

ւար 31ի կոնդակով, 1355ին իրենց կատարած դիմումին եւ տեղի ունեցող բանակցութիւններու հիման վրայ: Այս կերպով անոնք Դոմինիկեան Մեծաւորին կ'ենթարկուէին (տես այս մասին P. Mortrierի գործը, ՀԱ. 1909, էջ 323–324), Յովհաննէս Քռնեցիի մահէն (✝1348 Յունուար 6) բաւական յետոյ:

Որոշ կը տեսնուի ուրեմն, թէ հայ վարդապետներու խումբ մը ինքնաբերաբար յարած է Դոմինիկեանց եւ ինքնամատոյց յօժարութեամբ մը կազմած առանձին հայկական ճիւղ մը — «Հեթանոսաց կողմերը պանդխտող եղբարց» արեւելեան ընկերութիւն — եւ այսպէս յարատեւած էր 1330էն մինչեւ 1356, առանց երբեք ունենալու ո՛չ Հռոմի աթոռին եւ ոչ ալ Դոմինիկեանց կարգին հաւանութիւնը: Անոնք ինքնաբերաբար ապրած, զգեստաւորուած(1) եւ կառավարուած են Քարոզող Եղբարց նման (տես մանրամասնութիւնները P. Mortrierի գործը, ՀԱ. 1909, էջ 323), եւ ինքզինքնին ստորադասած էին արեւմտեան երիցագոյն կարգին, որուն անդամները հօր, հիմնադիրի եւ վարդապետի հանգամանք ունէին եւ առանց ներկայութեան արեւմտեան հայրին այս ատրիճանաւորներուն՝ նոր բան մը պէտք չէր, որ [illegible] եւ եւ ոչ ալ ընդհանուր ժողով գումարէին: Ամէն հայ վանքի մէջ գտնուելու էր գէթ մէկ ներկայացուցիչ, որ միաբաններուն վրայ գերագահ էր (P. Loennertz, Vol I. էջ 142–146. Բազմավէպ 1937, էջ 200 եւ P. Mortrier. ՀԱ. 1909, էջ 322).

Այսքան ստորադաս դիրք մը, սակայն, յաջորդ դարերուն տեղի տուաւ հայ Միաբանողներուն եւ իրենց արեւմտեան երիցագոյն միաբանակիցներուն միջեւ անվերջ գժտութիւններու, որոնք վերջ գտան 1475ին, երբ Թուրքերը գրաւեցին Կաֆան եւ երբ 15:0ին հայ ճիւղին տրուեցաւ, իբր հայկական ուրոյն նահանգի մը, իրաւունքը ընտրելու իրենց Առաջնորդը՝ Ընդհանրականին անմիջական փոխանորդի պաշտօնով (P. Loennertz, նոյն Vol I էջ 156. կամ Բազմավէպ, 1937 էջ 200):

Միաբանողք այսպէս ինքնամատոյց կերպով Հռոմի յարելով եւ անոր կողմէ վարանումով ընդունուելէ յետոյ իբր Հռոմի ձեռքին մէջ գործիք մը, կրցան ձեռք բերել յաջողութիւններ եւ ունենալ հետեւորդներու խումբեր:

Սակայն ո՛չ միաբանողք եւ ոչ ալ իրենց հետեւորդները

---

1) P. Mortrier և Fr. Marcontonio Van den Oudenrijn կը հաստատեն, թէ անոնք որդեգրած էին Դոմինիկեան աշխատաւոր եղբարց սքեմը, ճերմակ կապայով և սեւ փիլոնով, և ճերմակ կնգուղ չունէին, սակայն վերջերը զգեստն ալ ժամանակին եւ տեղւոյն սովորութեանց կը յարմարցնէին.

կրնային տեւականութիւն ունենալ, եթէ Դոմինիկեանք եւ Ֆրանչիսկեանք Արեւելքի մէջ իրենց զօրաւոր կազմակերպութեամբ եւ Հռոմի աթոռին հմայքով տեղ մը գրաւած չըլլային եւ բնական աղէտ մը՝ 1349ի ժանտախտը, բացառիկ պատճառ մը չըլլար զօրացնելու այս երկու միաբանութիւններու Հայաստանի կեդրոնները, ընդ որս նաեւ անոնց դաշնակից հայ միաբանողներու միաբանութիւնը:

Պատմական ակնյայտ իրողութիւն մըն է, թէ հայ միաբանողներու կազմութենէն (1330) առաջ արդէն Դոմինիկեանք եւ Ֆրանչիսկեանք հաստատուած էին Պարսկաստանի զանազան մասերը եւ, ինչպէս տեսանք, եկեղեցիներ հիմնած եւ տեղ տեղ հետեւորդներ ալ շահած էին:

Հռոմ, անմիջապէս պատեհութիւնը օգտագործելու համար, Ասիոյ մէջ թեմական կազմակերպութիւն մը ստեղծելու հետամուտ եղած է [illegible]ջէն՝ Յովհաննէս ԻԲ. Պապը, ըստ ոմանց 13 8ին փորձեց հիմնել լատին նուիրապետութիւն մը թաթար կայսրութեան մէջ հաստատելով արքեպիսկոպոսութիւն մը — որուն աթոռը Սուլթանիէ էր — եւ անոր ստորադաս վեց եպիսկոպոսութիւններ, որոնք աթոռ ունէին Դաւրէժ, Մարաղա, Տիարպէքիր, Պաղտատ եւ այլն, եւ անոնց գլուխ դրաւ եպիսկոպոսներ 1329ին (*P. O. Loennertz*, էջ 152—172 կամ Բազմավէպ, 1937 էջ 199 եւ 200)։

Այս կազմակերպութիւնը անշուշտ պատճառ եղաւ, որ կաթոլիկութեան տարածման գործը նոր թափ ստանայ Արեւելքի մէջ, վասնզի մրցում մը ստեղծուեցաւ եւ այս եպիսկոպոսները Հռոմի հաճելի ըլլալու համար, գործունէութեան ասպարէզ փնտռեցին:

Ահա թէ ինչպէս Մարաղայի թեմակալ մը հաւանօրէն Հայաստան թափանցեց եւ հայ կաթոլիկ միաբանութիւն մը ստեղծելու հետամուտ եղաւ, առանց Հռոմի բան մը հարցնելու, կամ Թիֆլիսի եպիսկոպոս մը համարձակեցաւ ինքնագլուխ կազմակերպելու միաբանութիւն մը՝ Դոմինիկեանց հետեւողութեամբ։

Ասոնք յաջողութիւններ էին, զորս կ՚արձանագրէին այդ լատին եպիսկոպոսները իրենց հաշուոյն։ Միեւնոյն ատեն յաջողութեան գրաւականներ էին հայ միաբանողներուն համար, որոնք եթէ ոչ ուղղակի, գէթ անուղղակի կերպով կը հովանաւորուէին Հռոմէն, որ Արեւելքի մէջ խաչակրութեան օրերէն մնացած հրմայք մը ունէր եւ թաթար տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներու մէջ մեծ հաւանականութիւններ՝ յաջողութեան համար։

1330ին, արդարեւ, Դոմինիկեան եւ Ֆրանչիսկեան միաբանութիւնները փայլուն վիճակ մը ունէին, բաւական տարածուած ըլլալով ոչ միայն Հայաստանի, այլ Ասիոյ խորերը: Սակայն, յանկարծ ինկան 1349ին, ժանտախտին պատճառով եւ մնացին միայն Հայաստանի կայանները, որոնք թէեւ իրենց կարգին տըկարացան «ոչ միայն յաղագս փոքրագունութեան, այլեւ աղքատութեան եւ թշուառութեան» (Կալանոս 524), բայց միշտ տոկացին եւ ապաւէն եղան միւս բոլոր երկիրներէն փախչող Եղբայրներուն (P. Loennertz, Բազմավէպ, էջ 198), մասնաւորապէս Պարսկաստանի եւրոպացի քարոզիչ Եղբայրներուն, որոնք ժանտախտէն վերապրած էին։

Ասիկա յարմար առիթ մը եղաւ հայ միաբանողներուն, իրենք զիրենք ճանչցնելու Հռոմի աթոռին: Հետեւաբար 1355ին երկու պատգամաւորներ —Թովմաս եւ Սամուէլ Ջահկեցի եղբայրները(1)— ղրկեցին Աւինեօն Կղեմէս Զ.ի (1342–1352) յաջորդ Իննովկենտ Զ. Պապին (1352–1362), որպէսզի Դոմինիկեան կարգին կցուին: Պապը՝ Դոմինիկեանց Մեծաւորին կամ Մագիստրոսին՝ Սիմոնի հետ բանակցութեամբ եւ անոր իսկ հաւանութեամբ, 1356 Յունուար 31ին «Apostolical Sedis» սահմանադրութեամբ օրինադրեց, որ հայ միաբանողք ընդունին Դոմինիկեան կարգին կանոնները՝ բացի մշտնջենաւոր պահեցողութենէ եւ բացարձակ աղքատութենէ(2) Loennertz, նոյն, Mortrier. ՀԱ.. 1909, էջ 322)։

Բայց ասով իսկապէս Քարոզող Եղբարք չեղան հայ միաբանողք, ինչպէս կը կարծեն Կալանոս եւ իրեն հետեւող ուրիշներ, այլ միշտ իրենց կարգը բաժնուած մնաց, ինչպէս շատ մը վաւերագիրներ ցոյց կու տան (Marcontonio Van den Oudenrijn, նոյն): Օրինակի համար Գրիգոր ԺԱ. Պապին 1374 Մարտ 6ին դրած արգելքը Քարոզիչ Եղբարց Մեծաւորներուն, որ իրենց կարգին մէջ չընդունին «Մեծ Հայաստանի կողմերը գտնուող Միաբանող Եղբարց Եղբայրները, որ Քարոզչաց կարգին անմիջական հպատակ են եւ քիչ զարտուղութեամբ այդ կրօնքին կը համաձայնին» (Կոնդակագիրք Քարոզչաց կարգին Բ. 279. Բազմավէպ, 1922 էջ, 20): Իսկ աւելի ուշ՝ Ուրբանոս Ե. Մանազկերտի արքեպիսկոպոսու-

---

1) Marcontonio Van den Oudenrijn իր գործին մէջ երկրորդին Սամուէլ անունը Ելեւթորոս կը ներկայացնէ, չեմ գիտեր՝ ինչո՛ւ։

2) Ըստ Marcontonio Van den Oudenrijnի Ունիթոռներու և Դոմինիկեանց այս տարբերութիւնը յստակ կը տեսնուի Վոնիփակ Թ. Պապին 1399 Ապրիլ 28ի կոնդակին մէջ, ուր որոշուած է որ միաբանողք «կարենան միա [illegible] եւ հաւաքաբար ստացուածներ եւ եկամուտներ ունենալ»։

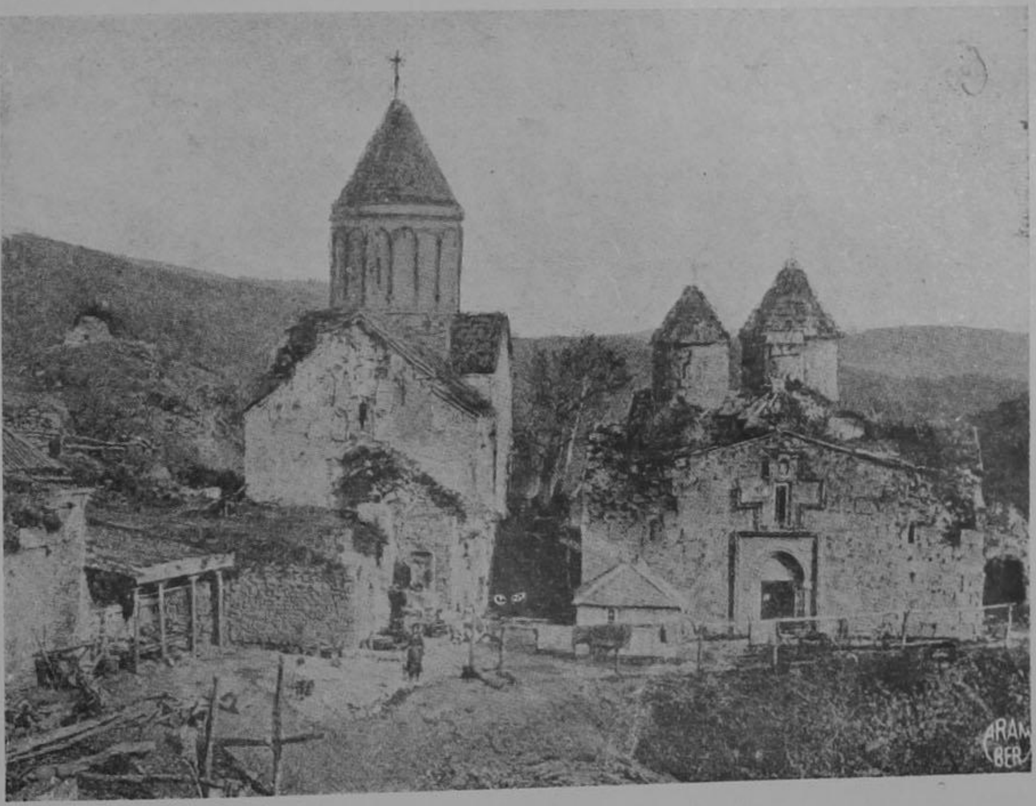

ՀԱՂԱՐԾԻ ՎԱՆՔ

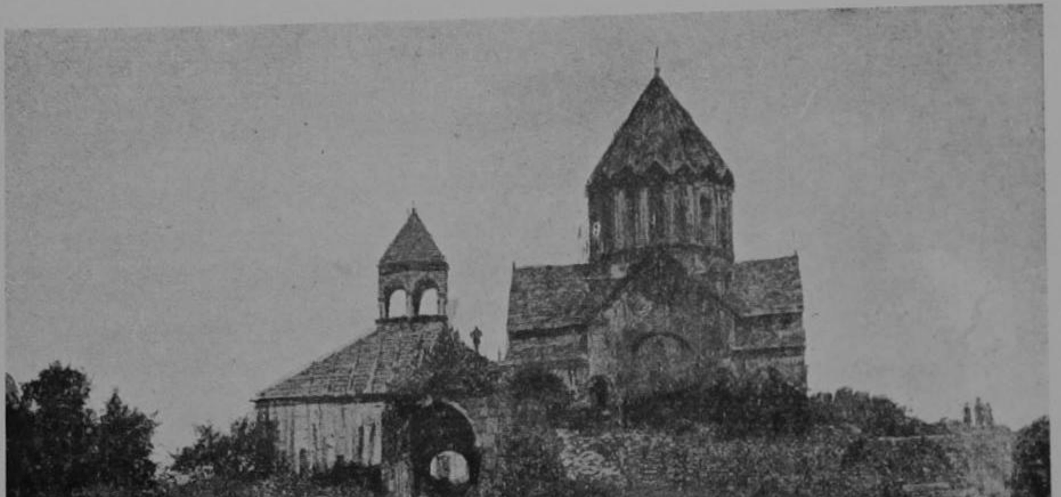

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔ

թիւնը տալով Դոմինիկոս Եղբօր, 1433 Ապրիլ 26ին, զինքը Քարոզիչ Եղբայր չէր կոչեր, այլ աշակերտ «Հայաստանի Միաբանող կոչուած Ս. Օգոստինոսի Կարգին» («Բազմավէպ», 1922, էջ 20)։

Այսպէս, հակառակ իրենց իսկ փափաքին, կատարելապէս թէեւ չձուլուեցան Դոմինիկեան լատին միաբանութեան հետ, բայց Հայաստանի վանքերը այլեւս ո՛չ իբր առանձին միաբանութիւն, այլ իբր Միաբանական գաւառ նկատուեցան, գաւառահօր կամ գաւառական մեծաւորի մը իշխանութեան տակ։ Ինչպէս տեսնուեցաւ, միաբանութիւնը կը ղեկավարուէր աթոռակալով մը, որ տեղապահն էր Դոմինիկեան մեծ Կարգին Եւրոպա նստող ընդհանրական Մեծաւորին։

Բայց քիչ յետոյ փոխուեցաւ այս դրութիւնը, վասնզի Արեւելքի մէջ պատահած յեղաշրջիչ դէպքերու հետեւանօք երբ թէ՛ Քարոզիչ Եղբարց կարգերը վնասուեցան եւ թէ հայ Միաբանողք դժբախտ հալածանքի ենթարկուեցան, Ուրբանոս Զ. Պապը 1381ին արտօնեց հայ Միաբանողները Քարոզողաց Կարգին մէջ ուխտելու, առանց խափանելու Միաբանողներու միաբանութիւնը, որ պահեց իր յատուկ կառավարիչը Ընդհանուր Մագիստրոսին իշխանութեան տակ, ըստ նախկին սովորութեան (Mortrier, ՀԱ. 1919, էջ 324)։

Այսպէս, այդ թուականէն յետոյ սկսաւ խառն դրութիւն մը եւ Եւրոպացիք եւ Արեւելցիք սկսան միեւնոյն կարգերուն մէջ գործակցիլ եւ բոլորովին լատինացան. միւս կողմէն Դոմինիկեանց արեւելեան հատուածին մէջ Եւրոպացիներէն զատ՝ բնիկ Հայեր եւ Յոյներ երեւացին։

Դժբախտաբար այս նոր կազմակերպութիւնը նպաստաւոր չեղաւ Հայոց, վասնզի այս կարգադրութեամբ Դոմինիկեանց Ընդհանրական Մեծաւորը կը պարտաւորուէր օգնելու եւ հոգալու հայ վանքերը, բայց միեւնոյն ատեն իրաւունք կ՚առնար մերթ ընդ մերթ նաեւ քննելու անոնց ընթացքը եւ տալու պէտք եղած հրամանները, որոնք անշուշտ կը միտէին զանոնք կատարելապէս լատինացնելու։

Այսպէս, մինչ ուրիշ երկիրներու մէջ եւրոպական տարրերով կը սնանէր Դոմինիկեանց առաքելութիւնը եւ դժուարաւ կը գործէր, Հայոց մէջ Ունիթոռական գաղափարը նոր փուլի մը մէջ կը մտցնէր Դոմինիկեանց Արեւելեան առաքելութիւնները։ Հայ Միաբանողները այս ճիւղին մէջ առանձին կարգ մը ձեւացուցին գրեթէ ինքնավար, ինչպէս կը շեշտէ R. O. P. Loennertz։ Ասոնք եղան գլխաւոր դերակատարները Արեւելքի բոլոր տարրերուն մէջ, մանաւանդ ժամանակ մը միակ գործիչ տարրը հանդիսացան ոչ միայն հայկական գօտիներու, այլ նաեւ Հռոմներու, Ղփչախներու եւ Պարսկահայաստանի մէջ։ Իրապէս Ս. Դոմինիկոսի Կարգը իր տեւականութիւնը Արեւելքի մէջ, նոյնիսկ լատին հեղինակներու խոստովանութեամբ (P. Loennertz), կը պարտէր հայ տարրին։

Ասոր կարկառուն փաստն է սա իրողութիւնը, թէ նոյնիսկ Դաւրէժի, Մարաղայի, Սուլթանիէի պարսկական առաքելութիւնները եւ Թիֆլիսի կայանը գրաւողները Հայեր էին (տես P. Loennertzի գործը, էջ 152–172 կամ Բազմավէպ, 1937, էջ 200)։ Դիտելի է, որ հոն ուր պակաս է հայ տարրը, ինչպէս Վրաստան (Թիֆլիս) եւ Թուրքաստան (Սմրրղանտ), լատին նորահաստատ վիճակները խամրած են եւ 1329ին անուանուած եպիսկոպոսները իրենց յաջորդները չեն ունեցած եւ Հայերը գրաւած են լատին վիճակները։

Լատինները, որոնք նախապէս հաստատած էին թաթար-պարսկական պետութեան մէջ (ի Սուլթանիէ) արքեպիսկոպոսութիւն մը՝ ստորադաս վեց եպիսկոպոսութիւններով, ունէին նաեւ կայաններ Զմիւռնիա, Սեբաստիա եւ Սեւաստաբօլ։

Քիչ յետոյ հաստատուեցան Թիֆլիսի եւ Սմրրղանտի վիճակները եւ վերջապէս 1333–1356ի ատենները Նախիջեւանի լատին վիճակը, յատուկ եպիսկոպոսով մը, „Հայաստանի արքեպիսկոպոս“ տիտղոսով, վասնզի աւելի լայն շրջանակ եւ իրենց հետեւող ժողովուրդ ունեցած էին այդ կողմերը։

Այսպէս՝ Հռոմ պատգամաւոր գացող Ջահկեցի երկու եղբայրներէն Թովմաս՝ եպիսկոպոս եւ Սամուէլ՝ գաւառահայր նշանակուեցան (Կալանոս, 524)։

Նշանակելի է, որ Պօղոս Գ. Պապը 1344ին կոնդակով մը Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսներու ընտրութեան իրաւունքը Միաբանող Եղբարց Կարգէն ութ գաւառապետներու եւ նոյնչափ Նախիջեւանի գաւառին իշխաններուն շնորհեց (Ֆօնթանա Թէատ. Դոմինիկ, էջ 617 կամ Աղերս. վրդ. Պալճեան. Նոյն, էջ 72)(1)։

Նախիջեւան, հիմնուած՝ կաթոլիկ Հայերու համար, դարձաւ տեւական կեդրոն մը։ Պարսկաստանի լատին նուիրապետու-

---

1) Ըստ այսմ 1540ին Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսի ընտրութեան տեղեկագիրը ստորագրած են 1) Ջահուկի, 2) Շահապօնից, 3) Ապարաներու, 4) Խօշկաշէնի, 5) Ապրակունեաց, 6) Սաղթաղայ, 7) Քռնայ, 8) Գանձակայ վանահայր-գաւառահայրերը և նոյն գիւղերու գեղջաւագները (Priores Villarum) (տես Միաբան, էջ 392)։

թեան կեդրոնը հոն փոխադրուեցաւ եւ եղաւ արքեպիսկոպոսական աթոռ (Loennertz, Բազմավէպ, 1937, էջ 200), իրեն կապուած ունենալով Միաբանողներու վանքերը, կղերը եւ ժողովուրդը, որ մասնաւորապէս Սիւնիքի Ջահուկ գաւառին մէջ մեծ թիւ մը կը ներկայացնէր։ Այնպէս որ Ջահկեցի կոչումը ընդհանուր կերպով Միաբանող Հայոց սեփականուեցաւ եւ այս անունով ճանչցուիլ սկսան անոնք։

Հայ Միաբանողք միայն Հայաստանի մէջ չսահմանափակուեցան, այլ հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց գործունէութեան շրջանակը եւ հաստատեցին Վրաստանի մէջ, ինչպէս նաեւ Սեւ ծովու եզերքները, իրենց սեփական վանքերը: Նոյնիսկ փորձեցին Կիլիկիոյ մէջ ճիւղ մը ունենալ Աղթարմաներէն տարբեր (Ազգապատում, էջ 1850) եւ հոն ղրկեցին եկեղեցականներ, որոնց մէջ ամէնէն երեւելիներն էին Ներսէս Պաղոն եւ Սիմէոն Պէկ՝ Ուրմիոյ եւ Կարնոյ երկու եպիսկոպոսները: Ասոնք իրենց կարգին, ինչպէս գիրենք կանխողները, պատճառ եղան Կիլիկիոյ մէջ շըփոթութիւններու եւ երկպառակութեանց: Յակոբ կաթողիկոս զայրացած խնդրեց Լեւոն թագաւորէն վերջ տալ այդ ոտնձգութեանց: Լեւոն հրամայեց ձերբակալել այս երկու եպիսկոպոսները եւ իրենց համախոհները եւ անոնցմէ մաս մը արտաքսեց իր երկիրէն եւ Ներսէսն ու Սիմոնը յանձնեց կաթողիկոսին, որ զանոնք խրատելէ յետոյ արձակեց, խոստում առնելով որ պիտի դադրեցընեն իրենց քարոզութիւնները, սակայն անոնք իրենց խօսքը չըյարգեցին։

Ներսէս սակայն շուտով հեռացաւ Կիլիկիայէն: Յակոբ կաթողիկոս Պապին գրեց, որ արգիլէ Ունիթոռներու գործունէութիւնը, մինչ անոնք կ'ամբաստանէին Պապին առջեւ թագաւորը եւ կաթողիկոսը, թէ գիրենք կը հալածեն:

Այս պատճառով, երբ Նասր Սուլթան 1335ին աւերեց Կիլիկիան, Պապը՝ թէեւ 30,000 ոսկի նպաստ մը սահմանեց, սակայն չվճարեց, Հայոց ընթացքին համար քննութեան պահանջ դընելով (Ազգապատում, էջ 1854), ինչ որ յարաբերութիւնները բնականաբար աւելի ցրտացուց:

Հետեւաբար Ունիթոռները Կիլիկիոյ մէջ չկրցան արմատ ձգել, ինչպէս Ֆրանչիսկեանք եւ Դոմինիկեանք կրցած էին ընել:

Ընդհակառակը, այն երկիրներուն մէջ, որոնք կաթոլիկ հովանաւորութիւն կը վայելէին, ինչպէս Սեւ ծովու հիւսիսային ափերը եւ Խրիմի թերակղզիին մէջ, կրցան արմատանալ, մինչեւ որ Թուրքերը այս թերակղզին գրաւեցին։

1343ին հայ Միաբանողներու ուխտը Խրիմի մէջ ունէր արդէն երեք վանքեր, Ս. Նիկողոս, Ս. Պետրոս—Պօղոս եւ Ս. Յակոբ։

Ասոնցմէ առաջինը —մայր վանքը— ինքնավար ու ազատ էր Պանդուխտ Եղբարց իշխանութենէն:

Ասոնք Կաֆայի մէջ հաստատած էին նաեւ իրենց ընդհանուր ուսումնարանները (Mortrier. ՀԱ.. 1909. էջ 324) եւ կըրնային ստանալ եւրոպացի իշխաններէն օգնութիւն, վասնզի այն թուականին Կաֆայի Պանդուխտ Եղբարց վանքը Յունաստանի գաւառական Մեծաւորին կը յանձնուէր (Նոյն)։

ԺԴ. դարուն վերջերը՝ ինչպէս Երնջակի Ունիթոռները ամբողջապէս լատին իրաւասութեան կ'ենթարկուէին եւ անոնց վըրայ այլեւս չէին կրնար հսկել տեղւոյն եկեղեցական իշխանաւորները, այլ միայն Հռոմէն եկող այցելուները, ըստ Վոնիփակ Թ. Պապին 1398 Յունիս 1ի կոնդակին, նոյնպէս նաեւ 1399 Ապրիլ 28ի կոնդակով Խրիմի Ս. Յակոբ, Ս. Նիկողոս եւ Ս. Պետրոս—Պօղոս վանքերը Հայաստանի գաւառահօր իշխանութենէն անջատուելով, ուղղակի Հռոմի ընդհանուր մեծաւորութեան կ'ենթարկուէին (Ազգապատում, 2016):

Ունիթոռներու լատինացումը դիւրացնելու համար՝ Պապը 1397ին կը մերժէր ճանչնալ Ֆրանչիսկոս Դաւրիժեցին իբր Նախիջեւանի հայ Ունիթոռներու եպիսկոպոս, Պապին կոնդակը չըստացած ձեռնադրուելուն համար, եւ հակառակ ընկալեալ սովորութեան, փոխանակ Դոմինիկեանի, Ֆրանչիսկեան լատին կրօնաւոր մը՝ Ստեփաննոս Սէկէս՝ Նախիջեւանի եպիսկոպոս կը նշանակուէր 1398 Օգոստոս 28ին («Ազգապատում, 2016)։

Այսպէս՝ անոնք բոլորովին կ'օտարանային:

Այս պայմաններուն մէջ՝ բնական է չկրցան գործել այնպէս, ինչպէս իրենց կազմակերպութեան սկիզբը իբր հայ գործած էին եւ կրցած էին խաբել միամիտներ, «մի հօտ մի հովիւ» կազմելու տեսլականովը խանդավառուած հոգիները, որոնք կը կարծէին թէ այդ քարոզիչները եկած էին սոսկ իրենց մէջ ուսում տարածելու եւ լուսաւորելու եւ իրենց ազգութեան դէմ ոչինչ ունէին։

Այսպէս՝ Ունիթոռութեան ուժը ջլատուեցաւ, եւ Հայաստանէն դուրս քան թէ բուն երկիրին մէջ գործող տարր մը եղաւ։ Հայաստանի մէջ իրենց անշքացումը եւ Թուրքերու տիրապետութեան ծաւալումը Արեւելքի մէջ, իրենց գործունէութիւնը բոլորովին սահմանափակեց:

Ասոնց մէկ մասը, ինչպէս Հայաստանի Ունիթոռ վանականութիւնը, նախամեծար համարեց այդ թուականներէն յետոյ անցնիլ Եւրոպա եւ հաստատել վանքեր Ճենովայի, Պիզայի, Հըռոմի եւ Վենետիկի մէջ, ուր առանց ժողովուրդի եւ առանց հետեւողներու, հետզհետէ նուազեալ գործունէութեամբ մը անշըքացած եւ անհետացած են, տխուր հետք մը ձգելով մեր պատմութեան մէջ:

Իրենց գործունէութեան ամէնէն եռանդուն օրերուն իսկ անոնց յաջողութիւնը մեծ չէ եղած. թէեւ իբր թէ ըստ Հռոմի Դոմինիկեանց դիւանէն քաղուած տեղեկութեանց (տես Աղեք. վրդ. Պալճեան. «Պատմ. Կաթող. վարդապետութեան ի հայս») հազիւ 30 տարի յետոյ Ունիթոռներու հաստատութենէն, Իննովկենտ Դ. Պապին ատեն անոնք Հայաստանի մէջ ունէին 50 վանք 700 կրօնաւորներով, որոնց գրեթէ ամէնքն ալ հայազգիներ էին: Այս թիւերը պէտք է ընդունիլ, թէ չափազանցըւած են։

Արդարեւ Fr. Marcontonio Van den Oudenrijn անկեղծօրէն կ՚ըսէ, թէ «նոր հաստատութեան ծաւալումը այնքան արագ եղած չի թուիր, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, լատին ծէսը տարածելու եռանդեան պատճառով: Սակայն որոշ է որ իրենց ամէնէն ծաւալած ատեն հինգ գաւառ (այսինքն թեմ) եւ 52 վանք ունէին: Սկիզբէն գլխաւոր աթոռը Քռնայի Ս. Աստուածածնայ վանքն էր, բայց յետոյ Ապարաներու Ամենայն Սրբոց վանքն եղաւ, որ Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսներու աթոռն էր»:

Ըստ Ալիշանի (Սիսական, 386), Հիւսիսային Հայաստանի մէջ կրցած էին շահիլ իրենց կողմը հազիւ 3 քաղաքներ եւ 30 գիւղեր, իսկ ըստ Loennertzի (Բազմավէպ, 1937, էջ 200) 15 կայաններ միայն՝ Նախիջեւան, Ջահուկ եւ Շահապունիք գաւառներու մէջ գլխաւորապէս:

Կղեմէս Է. Պապին (1523–1534) ժամանակ, Ազարիա Ֆըրիտոն Նախիջեւանցի հայ եպիսկոպոսը կու գայ Հռոմ եւ անձամբ Պապին մատուցած տեղեկագիրին մէջ՝ իր բովանդակ վիճակին հայ լատին ժողովրդեան թիւը կը նշանակէ։ Ըստ այսմ՝ 12 վիճակ կամ գիւղեր կային իր իշխանութեան տակ, —Ապարան, Ապրակունիք, Քռնի, Աղբակ, Նախիջեւան, Մեծաշէն, Գանձակ, Ջահուկ, Արցախ եւ այլն(1): Ժողովուրդին թիւը 1830 տունի եւ

---

1) Զարմանալի է, որ Մակու այս կարգին չէ յիշատակուած, մինչ Ռուայ Գոնցալեց Կլաւիխոյ (Ruy Gonzales Clavijo) ուղեւորը, որ 1403-1406 Արեւելք շրջած է, Մակուի մէջ հանդիպած է կաթոլիկ համայնքի մը և Դոմինիկեան վանքի մը (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրություններ Ա. հտ. էջ 113 և 116)։

14430 անձի կը հասնէին: Իսկ այլեւայլ քաղաքներու եւ վանքերու մէջ տարածուած հայ Դոմինիկեանները 180 հոգիի չափ էին, որոնց մէջ գիտութեամբ եւ ուսմամբ նշանաւոր կը համարուէին Պետրոս Ջահկեցի, Մատթէոս եւ Թադէոս Ապարանեցիներ, Թովմաս Ապրակունեցի Մատթիա Նախիջեւանցի եւ Դոմինիկոս Բռնեցի, (Զրբհ. Բ. 169):

Վերոյիշեալ կայանները քանի մը դար տեւեցին, թէեւ հետզհետէ պակսելով, վասնզի ի վերջոյ ամփոփուած էին Ջահուկի մէջ, ուր կը քաշքշէին իրենց գոյութիւնը նոր կազմակերպութեամբ եւ Արեւմուտքէն ստացուած նպաստներուն ուժով:

Կաթոլիկ քարոզիչներու ձախողութեան պատճառը լատին գրիչ մը (Loennertz, 1937, Բազմավէպ, էջ 198) այսպէս կը պատկերացնէ, Դոմինիկեան եւ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներու գործը «դժբախտաբար խաթարուեցաւ: Տրչիկ կեանքի ախորժակը, սեփականասիրութիւն, շահամոլութիւն բոլորովին խաթարեցին հիմնադիրներուն ուղիղ դիտաւորութիւնը եւ իզուր շատ անգամ կարգին ընդհանրական մեծաւորները անոնց բնաջնջումին, իսկ փորձեցին՝ մաքրագործումի նպատակով»: Հայոց մէջ գործողները աւելի պարկեշտ ու աւելի ուղղամիտ չեղան դժբախտաբար եւ ծայրայեղութեանց ալ դիմեցին. «ինքեանք կրկին ձեռնադրեալք եւ կրկին մկրտեալք, նաեւ զայլս բազումս կրկին մկրտեցին եւ կրկին ձեռնադրեցին, զոմանս ի բաղանիս, զայլս ի տունս եւ զայլս յանցս ջրոց եւ ի ծածուկ տեղիս», դարձեալ կաթոլիկ պատմագիրի վկայութեամբ (Զամ. Գ. 331), հակառակ որ «ոչ մէկ քրիստոնեայ ազգ լաւագոյն վերաբերում ցոյց տուած էր քարոզիչներուն՝ որքան Հայերը» (Loennertz, I էջ 189): Անոնց գլխաւոր զէնքը եղած է «շարք մը պիտակ հեղինակութիւններով եւ իմաստակ պատճառաբանութիւններով խիղճերը վրդովել, Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պաշտուած խորհուրդները անվաւեր եւ չեղեալ նկատել, եւ հաւատացելոց մկրտութեան եւ պաշտօնէից ձեռնադրութեան վրայ կասկածներ յարուցանելով կրկնամկրտութիւններ եւ կրկնաձեռնադրութիւններ ընել, հայ եկեղեցիներու եւ սրբութիւններու նուիրականութիւնը ուրանալ եւ անարգել եւ պարզապէս հայադաւանները անհաւատներու հաւասարել» (Ազգապատում, էջ 1956. հմմտ. նաեւ Loennertz, Բազմավէպ, 1937, էջ 201):

Հակառակ ասոր՝ Բռներայ միաբանութիւնը վանքին շուրջ Նախիջեւանի շրջանակին մէջ յաջողեցաւ կաթոլիկ դաւանութեան հետեւող համայնք մը կազմել եւ նշանակելի դեր մը կատարել

Հայաստանի մտաւորական կեանքի պատմութեան մէջ, լատին աստուածաբանական գործերը հայացնելով, արտաքին գիտութեանց ծանօթութիւններ տալով եւ ուսումնական յեղաշրջման մը միջնորդ հանդիսանալով։

Հայ բազմաթիւ վարդապետներ իրապէս իբր «ծարաւի եղջերու» դիմած են այս կաթոլիկ հաստատութեան՝ բան սորվելո դիտումով։

Այսպէս՝ այս լատինախօս վարդապետները գրգիռ եղան Հայոց մէջ ստեղծելու շարժում մը, որ ԺԴ. դարէն յետոյ նշանաւոր հանդիսացաւ, ունենալով իրեն համակիրներ եւ հակառակորդներ միանգամայն, վասնզի մատենագրութեան անկումի շրջանին, արեւմուտքէն եկող այս լատին քարոզիչները, որոնք Ունիթոռք կամ Միաբանասէրք կը կոչուէին, մուտ գործելով մեր մէջ՝ սկսած էին թէ՛ խօսքով եւ թէ գիրով ողողել քրիստոնեայ Հայաստանը, եւ տեւականացնելու համար իրենց ազդեցութիւնը, ձեռնարկած էին բազմաթիւ գիրքեր յօրինելու կամ թարգմանելու (Դուրեան, էջ 328 եւ 354)։

Անոնք ըստ կարգին ունեցան նաեւ կրթական—ուսուցչական գործունէութիւն մը, դպրոց հիմնելով ո՛չ միայն մատենագրական ասպարէզի մէջ, այլ իսկապէս կրթական հաստատութիւններով՝ իրենց վանքերուն կից, Հայաստանի մէջ եւ անկէ դուրս։

Արդէն տեսնուեցաւ, թէ Յովհաննէս վրդ. Քռնեցի եւ իր ընկերը՝ Յակոբ վրդ. Քռնեցի աշակերտեցան Բարթուղիմէոս Պոլոնիացիի, որուն աշակերտներուն մէջ անունով կը յիշուէին երկոտասնեակ մը վարդապետներ, ինչպէս տեսանք։

Շատ հաւանօրէն Բարթուղիմէոս իր ուսուցչական գործունէութեան ձեռնարկած է Արտազու վանքին մէջ 1325ին եւ յետոյ զայն շարունակած Քռնայ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, հաստատուած 1330ին՝ Յովհաննէս վրդ. Քռնեցիի նախաձեռնութեամբ։

Բարթուղիմէոս եպ. իր ինքնագիր յիշատակարաններէն մէկուն մէջ իր ուսուցչական գործունէութեան կ՚ակնարկէ կարծես՝ գրելով. «քանզի քարոզելն եւ ուսուցանելն յոյժ պատուական եւ օգտակար գործ է եւ անպատշաճ է զգիտութիւն եւ զուսումն խնայել եւ թաքուցանել. վասն այնորիկ ես Բարթուղիմէոս Ֆռանկ եպիսկոպոս Մարաղո ի կարգէ սրբոյն Դոմինիկոսի երկեա Աստուծոյ եւ ոչ կամեցա զքանքարն տուեալ ինձ Աստուծոյ թաքուցանել...» (Տաշեան, Մ. Ց., էջ 741)։

Այս եռա՛նդը չէ պակսած նոյն կարգէն ուրիշներու ալ եւ Mortrier, ինչպէս արդէն բսուեցաւ, կը հաստատէր թէ անոնք ունէին Ընդհանուր ուսումնարանին Կաֆայի մէջ։

Միաբանողներու հայկական կարգին հաստատութենէն յետոյ՝ դպրոցական գործունէութիւնը չէ դադրած, ինչպէս կը հաստատեն շատ մը երեւոյթներ եւ իրողութիւններ։

Միաբանողներու կրթական գործունէութեան ամէնէն գլխաւոր փաստը դասագիրքերու կամ ուսուցողական աշխատութիւններու գոյութիւնն է։

Այսպէս՝ Բարթուղիմէոս կրտսեր (✝1133 Օգոստոս 15), այն որ ուսուցիչը եղած էր Յովհաննէս Քռնեցիի եւ անոր երկոտասնեակ մը ընկերներուն, Յովհաննէս Երզնկացիի եւ Զաքարիա Ծործորեցիի հետ թարգմանած է Թովմա Ագուինացիի գործերը, ինչպէս նաեւ հայերէնի վերածած է «Ամփոփումն տրամաբանութեան» Compendium dialecticae) գործը, որ պարզապէս դասագիրք մըն էր (Տաշեան. Մ. Ց., էջ 720)։

Այս դասակարգին մէջ չեմ մտցներ իր լատիներէն գործերէն ոմանք, որոնք հայերէնի թարգմանուած են «Թարգման» կոչուած Յակոբ վրդ. Քռնեցիի ձեռամբ(1)։

Բարթուղիմէոսի աջակից եւ գլխաւոր գործակիցը՝ Պետրոս Արագոնացի, որ իրեն հետ Քռնայի մէջ հայ վարդապետներու դասախօսած է, ունի հետեւեալ գործերը, ամէնքն ալ ապահովաբար իբր դասագիրք պատրաստուած. 1. Վերլուծութիւն Պերիարմենիասի, 2. Պորփիւրի Ներածութիւն, 3. Ստորոգութիւն Արիստոտէլի, 4. Գրոց վեց սկզբանց, 5. Աստուածաբանութիւն(2), 6. Գիրք իրաւանց եւ դատաստանի, եկեղեցւոյ իրաւանց յատուկ գիրք մը։ Իրենց ուրիշ մէկ գործակիցը, անգլիացի Յովհաննէս Անկլոս (որուն քաղաքակիցը՝ Պետրոս Ճերալտի Վրաստանի մէջ Իսկուրիոյ եպիսկոպոսն էր) նոյնպէս պատրաստած է կարգ մը դասագիրքեր, զորս հայերէնի թարգմանած է Յովհաննէս Քռնեցիի աշա-

---

1) Ինչպէս 1. «Մեկնութիւն վեցօրէից» կոչուած աստուածաբանական երկասիրութիւնը, որ հաւաքում մըն էր լատին գիրքերէ։ 2. Քարոզգիրք, Նախապէս պարսկերէն գրուած ու յետոյ հայերէնի թարգմանուած։

2) Ասոնցմէ դուրս է Գիրք Առաքինութեանց եւ Մոլութեանցը, որուն հեղինակութիւնը ոմանք կը վերագրեն Փրա Փերէի կամ այլ անուամբ Գուլիելմոս Փերուալտոսի (Զարբհ. Բ. 172)։ Թարգմանուած է Յակոբ Թարգմանէն (այս երկու գիրքերն ալ Մխիթար Աբբայ առանց հեղինակի անուան տպած է 1720-1721ին իսկ 1772-73ին դարձեալ Մխիթարեանք տպած են՝ անոր հեղինակութիւնը վերագրելով Պետրոս Արագոնացիի) եւ Եօթն մահացու մեղաց վրայ քարոզները, զորս թարգմանած է 1334ին Սարգիս վրդ. Վաշենցի։

կերտներէն եղբայր Դոմինիկոս։ Այդ գործերն են. 1. Յաղագս հոգւոյ եւ կարողութեանց նորին, 2. Յաղագս կարողութեան հոգւոյ՝ 3. Յաղագս բնութեանց հրեշտակաց։ Իսկ հայ Ունիթոռներու հիմնադիրը՝ Յովհաննէս Քռնեցի, որ Բարթուղիմէոսի հայ լեզու ուսուցած էր եւ անկէ սորված էր լատիներէնը, ունի թարգմանութիւններ: Ս. Օգոստինոսի կանոններուն եւ Քարոզող եղբարց սահմանադրութեան թարգմանութենէն զատ նշանակելի է, որ պատրաստած է լատիներէն քերականութիւն մը (Տաշեան, էջ 719)։

Հայ Ունիթոռներուն մէջ նշանաւոր էր նաեւ Յակոբ վրդ. Քռնեցին, Յովհաննէսի անմիջական գործակիցը, որ իր բազմազան թարգմանութիւններուն համար «Թարգման» կոչուեցաւ: Fr. Marcontonio Van den Oudenrijn զայն կը ներկայացնէ երեւելի աստուածաբան։

Գրական գործունէութիւն ունեցան նաեւ Պետրոս Թերագոնեցի, Ներսէս Պալենց՝ Ուրմիոյ եպիսկոպոսը, Դանիէլ Դաւրիժեցի (Մակուի Ս. Թադէոս վանքի) եւ Կաֆայի երկու եպիսկոպոսները՝ Թադէոս եպ. Վրացի (1323) եւ միւս Թադէոս եպ.ը (1334 Մարտ 11 — 1357 Օգոստ. 23✝)։

Ըստ Ալիշանի՝ Ունիթոռները թարգմանած են 20 գիրքեր (Սիսական, 384), ամէնքն ալ Միջին դարու դպրոցական կամ սկոլաստիկեան ոճով, որ իմաստութենէ աւելի իմաստակութեան կ՚առաջնորդէր (Ազգապատում, 1857)։

Loennertz (Բազմավէպ, 1937, էջ 200) կը հաստատէ, թէ միաբանող Հայերը մինչեւ իսկ իւրացուցած էին Դոմինիկեան կարգին դպրոցական վէճերը եւ 1333ին Ս. Թադէի վանքին մէջ, Զաքարիա Ծործորեցիի օրով (որ համակիր էր թէ՛ Ֆրանչիսկեաններու եւ թէ Դոմինիկեաններու), թոմայականութեան ջատագով կանգնեցան եւ տիրացան Արտազու եւ Կարնոյ Ֆրանչիսկեան կայաններուն։

Այսպէս՝ այս լատին վարդապետները մեր մէջ տարածեցին լատին լեզուի ուսումը, ինչպէս նաեւ լատին սքոլաստիկին ուսումը եւ հիմնեցին թարգմանչական նոր դպրոցներ (1345ին), որոնք լատիներէն թարգմանութիւններու նախընտրութիւն կուտային։

Իրենց առաջին շրջանին՝ բեղուն եղան այդ դպրոցները եւ տուին մեծահատոր երկասիրութիւններ, թարգմանուած լատին լեզուէն, պարզ հայերէնով, եւ այսպէս նպաստեցին դարուն գրական զարգացման: Անոնք նաեւ առաջ բերին յեղաշրջում մը, *որ ԺԴ. դարէն սկսեալ հայ միտքին վրայ խորունկ ներգործութիւն մը ունեցաւ իբր ուղղակի հետեւանք այս օտար կղերականներու գործունէութեան: Այս յաջողութիւնը անոնք կը պարտէին այն հայ վարդապետներուն, որոնք յանուն գիտութեան գործակցած էին իրենց:*

Սակայն այդ ծարաւի միտքերը, իրենց եռանդէն մղուած, իրենց ողջախոհութիւնն ալ կորուսին եւ հայ կեանքը լատինականին պատշաճեցնելու փորձեր ըրին: Չպահեցին իրենց անդրանիկ երկերուն մէջ մշակած պարզ հայերէնը եւ ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն հայերէն լեզուն ձեւեցին լատինական քերականութեան վրայ :

Ինչպէս որ ինքնամատոյց եւ ինքնակոչ կերպով ինքզինքնին ընծայած էին լատին միաբանութեան մը եւ անոր ստորադասուած էին ինքնաբերաբար, նոյնքան ստրուկ եղան նաեւ դէպի լատինականութիւն իրենց յարումին մէջ, փորձելով հայ լեզուն ալ լատինականին նմանցնել կամ, եթէ հնար է, պարզապէս լատինացնել զայն (տես այս մասին Զարբհանէլեան, Նոր Մատեն., *էջ* 36–41*):*

Այսպէս՝ այդ մարդորսութեան հետեւանքով, ո՛չ միայն ազգային եկեղեցւոյ կեանքը վտանգներու ենթարկուեցաւ, այլ եւ հայերէն լեզուն կամայական եւ անճաշակ նորութիւններով խաթարուեցաւ բոլորովին (Դուրեան, Մատենագր. պատմ., *էջ* 328 *եւ* 354*)։*

Ընդդէմ լատինասէր կամ աւելի ճիշդ լատինամոլ այս հոսանքին, բարեբախտաբար մայր—երկիրին մէջ կ'ապրէր եւ կը տեւէր դեռ աւանդապահ դպրոցը, որ կը մշակէր հին բարբառը եւ կը գործածէր հին դասագիրքերը: Հայ կղերը, թէեւ ուժասպառ, սակայն այս օտար ազդեցութեան հանդէպ անտարբեր չմնաց եւ անոր ենթարկուողներուն հետ դիմադրողներ ալ գտնուեցան։

Անոնք որ նոր բան սորվելու իրենց եռանդին մէջ վրիպելով՝ լատին կրօնաւորներու ձեռքը գործիք եղած էին, իրենց դէմ կանգնած տեսան ուրիշներ, որոնք իբր զարգացում մեծ բան մը չունէին, սակայն բնազդաբար զինուեցան այս օտարացընող հոսանքին դէմ եւ պաշտպանեցին որքան հայ եկեղեցին, նոյնքան հայ լեզուն։

Այսպէս՝ հայ մտաւորական կեանքին մէջ ԺԴ. դարէ յետոյ ալ իրարու դէմ մաքառող երկու դպրոցներ երեւան կուգան, որոնք ամբողջ շրջանին իրարու հակազդել կը նկրտին:

Լատին առաքելութեանց ղեկավարութեան տակ եւ անոնց ազդեցութեամբ գործողներու խումբը իր ներշնչումները կ՚ստանար Հռոմի աթոռէն եւ լատին դաստիարակութենէն, որ կաղապարուած ու հաստատատիպ հանգամանք մը ունէր, ինչպէս նաեւ իր ճշդորոշուած մեթոտները: Հայ եկեղեցիին պաշտպանները դժբախտաբար կը ներկայացնէին անկազմակերպ վիճակ մը, վասնզի հակառակ Ե. դարէն մինչեւ ԺԴ. դար սահող երկար ժամանակամիջոցին, հայեցի ինքնայատուկ դաստիարակութեան մը միջոցներէն զուրկ մնացած էին Հայերը, եւ, ըլլալով ենթակայ զանազան ազդեցութիւններու, չէին կրցած հայ դաստիարակութեան համար որոշ ուղի մը ընդգրկել, ինչպէս եւ հայ եկեղեցիին համար ստեղծել ճշգրտօրէն բանաձեւուած հաստատուն դաւանաբանութիւն մը. ուստի հինէն եկած աւանդութիւններով կը ղեկավարուէին:

Մասնաւորապէս հայ ժողովուրդը ԺԴ. դարուն բոլորովին անկարող էր իր սեփական դատումով նախընտրութիւն մը ընելու, վասնզի Ե. դարէն յետոյ հայեցի ուսման գործը իր հանրային համայնական հանգամանքը կորսնցուցած էր, հասարակաց դպրոցներ գրեթէ գոյութենէ դադրած էին եւ միայն տեղ տեղ կը մնային առտնին դպրոցներ, եկեղեցւոյ մանկանց ուսում տալու համար: Իսկ քիչ թուով միջնակարգ եւ աւելի քիչ թուով բարձրագոյն ուսում ստացողները, ամէնքն ալ վանքերու մէջ պատրաստուած էին, վասնզի ուսուցման գործը հետզհետէ ամփոփուած էր վանքերու խուցերուն մէջ, ուր հմուտ ուսուցիչի մը՝ «վարդապետ»*ի մը շուրջը հաւաքուած քանի մը կրօնաւորներ ինքզինքնին կը նուիրէին ուսման, որ մեծ բան մը չէր, ինչպէս տեսնուեցաւ: Գլխաւորաբար անոնք կ՚ուսումնասիրէին Ս. Գիրքը, նախնեաց մեկնութիւններէն օգտուելով, եւ ասով կը բաւականանային:*

Բայց այս համեստ ծրագիրով իսկ մեր վանքերը հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ շատ կարեւոր դեր մը կատարեցին, ապահովելով հայ իմացական կեանքին յարատեւութիւնը, հասցընելով հայ լեզուին եւ հայ դպրութեան համար մշակներ, որոնք գոնէ վանքերու մէջ պահպանեցին, իբր թանկագին աւանդ, հայ միտքի հնութենէն եկած հասած գանձերը եւ անցեալի արտադրութիւնները, հետամուտ ըլլալով նոր ստեղծագործութիւններով ճոխացնելու հայ աղքատիկ մտաւորական անդաստանը:

Ասոր համար է, որ Ջ. դարէն սկսեալ մինչեւ նոյնիսկ ԺԷ. ԺԸ. դարերը, հայ գրականութիւնը գրեթէ բոլորովին վանա-

կաններու ձեռքով մշակուած է, վասնզի հայկական ուսումը բացարձակապէս վանքերու մէջ կը մշակուէր եւ աշխարհականները բոլորովին ուծացած էին անկէ: Այսպէս՝ երկար ատեն հայ վանքերը կրցան, հայ աշխարհին աւերածութեան շրջաններուն իսկ, շարունակել հայ մտաւորական անդաստանին մշակութիւնը, հնարաւորութեան սահմանին մէջ:

Սակայն, երբ Հայաստանի քաղաքական պայմանները անտանելիօրէն դժնդակ դարձան՝ հայ իշխանութիւններու հետզհետէ անհետանալովը, ու երբ Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը սկսաւ դէպի կործանում ընթանալ, անխուսափելի դարձաւ հայ վանքերու անշքացումը։

*Շատերը անոնցմէ գրեթէ ամբողջովին մերկացան իրենց անցեալ պերճութենէն. վանականներու սիրտին մէջ ալ ուսման սէրը բոլորովին դադրեցաւ, վասնզի միջավայրը խիստ աննպաստ էր խաղաղ աշխատանքի համար: Այնպէս որ նոյնիսկ ԺԵ. դարուն առաջին քառորդին՝ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, ըստ Թովմա Մեծոփեցիին, կը հրաժարի դասախօսութենէ, «այլ ոչ պարապեալ, վարդապետական դասի՝ վասն սառնացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգի» (*Հայապատում*, Գ. էջ* 199*)։*

Մեծոփեցի այսպէս կը գուժէր ուսումնարաններու ընդհանուր անկումը, որ կատարուած իրողութիւն մըն էր այդ շրջանին: Գրականութիւնն ալ կը բոլորէր անկման կամ մեռելութեան շրջան մը։

Վանքերը մեծ մասամբ այլեւս ուսումնավայրեր կամ դպրոցներ ըլլալէ դադրած էին. աւելի մղում կու տային ընդօրինակութիւններու, նախնեաց գործերը բազմագրելով, եւ նախնեաց աւանդները փոխանցելով յաջորդ սերունդներու։

Հազիւ մի քանի վանքերու մէջ գոնէ չափաւոր կերպով ուսում կը տրուէր։ Մասնաւորապէս այլեւս դադրած էր արտաքին գիտութեանց *կամ* մակածութեանց *ուսումը, ինչպէս աստուածաբանութեան եւ իմաստասիրութեան դասը։*

Այս ընդհանուր անկման մէջ, որ արդիւնք էր մասնաւորապէս երկիրին քաղաքական պայմաններուն, հազիւ մի քանի վանքեր կը յիշատակուին, որոնք տակաւին կը պլպլան իբր վերջին կանթեղները, իրենց նուաղուն լոյսով լուսաւորել ջանալով հայ երկիրը, որ մութ ուժերու տիրապետութեան ենթարկուած էր գրեթէ ամբողջութեամբ:

Յուսահատական ըսուելու չափ վատթար այս պայմաններուն մէջ, երկիրին միայն երկու ծայրերը տակաւին հոգեվարքա-

յին գալարումներով իրենց գոյութիւնը կը պահէին, Կիլիկիոյ մէջ՝ Լուսինեանք, Սիւնեաց նահանգին մէջ՝ Պռօշեանք, անշուշտ հովանաւորելով հայեցի կրթութիւնը, որքան կրնային ընծայել այս տեսակ հովանի մը դժբախտ իշխանութիւնները։

Յայտնի է, թէ Կիլիկեան թագաւորութեան հողերուն մեծագոյն մասը արդէն գրաւուած էր եւ հազիւ լեռնային Կիլիկիոյ մասերը Սիսի շրջակայքով կը մնային հայկական տիրապետութեան տակ: Մեծագոյն մասը այն բարգաւաճ վանքերուն, որոնք փայլուն ուսումնավայրեր եղած էին ԺԴ. դարուն, արդէն հայ թագաւորութեան սահմաններէն դուրս մնացած եւ, միաբաններէն դատարկացած, անշքացած էին բոլորովին:

Մայր երկիրին մէջ, ուր դարերու անցեալ մը կար, պատկերը նոյնն էր գրեթէ, դոյզն տարբերութեամբ մը։ Միայն Սիւնեաց նահանգն էր, որ շնորհիւ Պռօշեանց, ցոյց կու տար բացառիկ տոկունութիւն մը, եւ այս նահանգին մէջ գոյութիւն ունեցող մի քանի վանքերը, իբր Սիւնեաց վաղեմի վարդապետարանին նուաղուն ցոլքերը, կը ջանային տակաւին առկայծ պահել հայ միտքին գործունէութիւնը։

Այսպէս՝ Սիւնեաց նահանգը յետին ամրոցը կը հանդիսանար, ուր դեռ կը պահուէին գէթ գրականութեան ճաշակը եւ սէրը, առանց բաղձալի բարձրութեան կարենալ հասնելու եւ նոյնիսկ առանց գոհացնել կարենալու հոն դիմողները, որոնց հետաքրքրութեան յագուրդ տալու կարող ուսուցչութիւն մը գոյութիւն ունենալէ դադրած էր այլեւս։ Ասով հանդերձ անիկա կը ներկայացնէր յոյսի աղբիւր մը եւ փոքր ճրագ մը՝ այդ անկման շրջանին, ընդհանուր եւ համատարած մթութեան ու խաւարին մէջ:

Արդարեւ՝ ԺԴ. դարուն, երբ լատին քարոզիչներ Հայաստան ալ հաստատուեցան եւ հոն խմորումներ առաջ բերին, այս դպրոցն էր որ ստանձնեց ազգային եկեղեցիին պաշտպանութեան գործը եւ կրցաւ ամուր թումբ մը հանդիսանալ ներխուժող օտար հոսանքին դէմ, պատուար կանգնելով հայկական օտարամոլութեան, շնորհիւ Պռօշեանց իշխանական հովանիին:

Վայոց Ձորի Պռօշեանց գլխաւոր կեդրոնն էր Սղկունք աւանը եւ Բոլորաբերդը, որուն արեւելեան կողմը կը գտնուէր Աղբերց վանքը կամ Գայլիձորը, իսկ հիւսիս—արեւմտեան կողմը՝ Սպիտակաւոր Աստուածածինը, որ կը կոչուէր նաեւ Բոլորաձորի անապատ (Խաղբակեանք, էջ 37), երկուքն ալ Պռօշեանց ըստեղծագործութիւն։ Ասոնց մօտն էր ներկայիս Բաշքենտ գիւղին մէջ Պռօշեանց պալատը կամ՝ միջնադարեան լեզուով՝ դարպասը (նոյն, էջ 37):

Հոն կեդրոնացած էր Պռօշեանց իշխանական տան քաղաքական, հոգեւոր եւ կրթական կեանքը։

Պալատին կամ ապարանքին առընթեր, հոգեւորական կեդրոնն էր Սպիտակաւոր Ս. Աստուածածին Անապատը, որ ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերու յիշատակարաններուն մէջ Բոլորաբերդի անապատ ալ կը կոչուէր(1):

Վանքին շինութեան ձեռնարկած էր Եաչին, սակայն զայն լրացուցած էր իր որդին՝ Ամիր Հասան Բ. (1318–1351) 1321ին, ճարտարապետական գեղեցիկ կերտուածով մը (նոյն, էջ 37)։

Անոր առաջին վանահայրը եղած էր Գրիգոր, որ իր ճգնաւորական կեանքով մեծ հեղինակութիւն ստացած էր։ Իրեն յաջորդած է Մկրտիչ, որ իր ուսումը ստացած էր Պռօշեանց ուսումնավայրին՝ Գլաձորի մէջ։ Իր ուսուցիչն էր Եսայի Նչեցիի նշանաւոր աջակիցը՝ Դաւիթ վրդ., որուն «ուսուցչապետ»ութիւնը կու տայ յիշատակարան մը (Խաչիկեան, էջ 208):

Այս վանքը սոսկ հոգեւոր հաստատութիւն մը կամ մենաստան մըն էր, ուր ժամանակին ըմբռնումով հոգեւոր կեանքի նուիրուածներ կ՚առանձնանային, աշխարհիկ կեանքէ քաշուելով: Հոն՝ այդ հաստատութեան մէջ ալ սակայն առանձնակեացները միայն աղօթքով չէին զբաղած, այլ նաեւ գրչագրութեամբ, վասնզի Աբրահամ գրիչ եւ ծաղկող «Մեծ Սարգիս, յոյժ գովելի» վարդապետի աշակերտներու կարգին 1487ին կը յիշէ «Եսայի Նորաբուս»ը, «ընտիր հոգւոյ լի» մէկը, որ հաւանօրէն ապագային դարձած էր Պռօշեանց հոգեւոր այս կեդրոնին մեծ վարդապետը եւ նկարիչ «վարպետը» (Խաչիկեան, էջ 243):

Պռօշեանք ոչ միայն հովանաւորեցին այս հոգեւոր կեանքի վառարանը, այլ նաեւ Գայլիձորի կամ Գլաձորի Ս. Ստեփաննոս վանքը, որ իրենց կրթական հաստատութիւնն էր եւ որ Պռօշեանց դաստակերտներուն ամէնէն նշանաւորը հանդիսացաւ, իբր ուսման եւ դաստիարակութեան բարձր կեդրոն մը:

Գայլիձորի կամ Գլաձորի Ս. Ստեփաննոս վանքը նաեւ ծաղկեցուցած կամ վերաշինած էր Ամիր Հասան Բ. իշխանը:

Այս վանքին մէջ ԺԲ(1) դարէն սկսեալ ալ դպրոց մը կար արդէն, սակայն ԺԴ. դարը եղաւ իր ծաղկման գերագանց շրջանը եւ այդ ժամանակամիջոցին է, որ կատարեց անիկա արեւել-

---

1) Թուրքերը Կիւլ Վանք (Վարդ Վանք) կը կոչեն։

եան Հայոց կամ Մեծ Հայաստանի մէջ Համալսարանի դերը, երբ մանաւանդ մեծ անուն կը հանէր Եսայի Նչեցի վարդապետին եւ մեկնիչին դպրոցը:

Գլաձորի այս դպրոցը, որ Վարդանի մահէն յետոյ հոն փոխադրուած էր Պռօշի ժամանակ, Ներսէս Մշեցիի, ապա Եսայի Նչեցիի եւ Դաւիթ վարդապետներու ղեկավարութեամբ, անընդհատ շարունակուած է եւ իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ ԺԴ. դարուն կէսերը, ամենագործօն դեր կատարելով եկեղեցական եւ գիտական-գեղարուեստական ասպարէզներու մէջ։

*Այս դպրոցի գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ամէնէն փառաւոր գործերը Պռօշեան Ամիր Հասան Բ.ի իշխանութեան առաջին տարիներուն կը զուգադիպին եւ այս ժամանակի յիշատակարաններուն մէջ կը շեշտուի Պռօշեանց հեղինակութիւնը եւ հովանաւորութիւնը դպրոցին վրայ (*Խաչիկեան, *էջ* 208*):*

Այս կրթական հիմնարկութեան կարեւորութեան վրայ գաղափար մը տալու համար, ըսենք թէ Եսայի Նչեցիի ժամանակ անիկա իրապէս մեծ կրթարան մըն էր, ուր քանի մը հարիւր աշակերտներ ուսում կ'առնէին ո՛չ միայն Եսայի Նչեցիի, այլ իրեն գործակից ուրիշ ուսուցիչներու ձեռքին տակ:

Եսայի Նչեցի, որուն աշակերտած են դարուն բոլոր գըլխաւոր դէմքերը եւ որուն դիմած են հեռու տեղերէ բազմաթիւ ուսումնատենչ վարդապետներ, գովուած է առ հասարակ ամէնքէն:

Այսպէս՝ 1298*ին գրուած է ձեռագիր մը՝ «ի վարժապետութեան Եսայեայ» (Հ. Ղ. Ինճիճեան.* Ստորագրութիւն Հայաստանի, *էջ* 263*)։*

1309 *թուականով Աւետարանի մը յիշատակարանին համաձայն՝ «Գրեցաւ... ի մեծ դպրատանս որ կոչի Գայլձոր, ի վարժապետութեան մեծին Եսայեայ եւ եռամեծին Դաւթայ...» (*Զարբ. *Բ., էջ* 148*)։*

1314*ին եւ* 1318*ին գրուած ձեռագիրներու մէջ անիկա կը յիշատակուի իբր* «մեծ վարդապետ» *եւ* «անյաղթ հռետոր», «տիեզերալոյս» *եւ* «մեծահռչակ» *վարդապետ (*Ցուցակ Վենետիկի, *Բ.* 857 *եւ Ալիշան,* Հայապատում *Գ.,* 114*):*

Յիշատակարանի մը գրիչը կը յայտնէ, թէ ձեռագիրը գրըւած է «ի վարժապետութեան քաջ հռետորի եւ ամենիմաստ Փիլիսոփորի եռամեծին Եսայեայ՝ ճշմարիտ պատկերի Աստուծոյ եւ հոգւոյն ներընդունողի, խոհեմ, հեզ եւ արի հոգւոյն, յորում կամք դեգերեալ ի դրունս իմաստից սորա»:

Ուսուցիչին վրայ այս գովեստը հիւսելէ յետոյ՝ կը խօսի նաեւ անոր հիմնած վարժարանին վրայ եւ կ՚ըսէ. «համարձակիմ զսա կոչել երկրորդ Աթէնս եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից» (Գրչագիր թ. 1128 *ի Ս. Ղազար)։*

Ծանօթ է նաեւ չորրորդ ձեռագիր մը 1321 *թուականով, որ գրուած է «ի վարժապետութեան սուրբ եւ բազմերջանիկ քաջ հռետորաց Հայոց Դաւթի եւ Եսայեայ, ի հռչակաւոր եւ ի սուրբ մենաստան համալսարանին Գլաձորոյ, ընդ հովանեաւ... վերասացեալ ԴՊՐԱՊԵՏԱՑ»* (C. Conybeare. Catal. of the Armen. Manuscrits. London. 1913, *էջ* 22*)։*

Ինչպէս այս յիշատակարաններն ալ կը հաստատեն, Եսայի Նչեցի միակ ուսուցիչը չէր այս կրթական մեծ հաստատութեան։ Ան իր շուրջը ունէր ուրիշ ուսուցիչներ, ինչպէս Դաւիթը եւ Տիրատուրը։

Թովմա Մեծոփեցի պատմագիրը նոյնը կը հաստատէ, վասնզի ժամանակին նշանաւոր ուսուցիչներէն Յովհաննէս Կախիկ Որոտնեցիին վրայ խօսելով կ՚ըսէ, թէ ինք էր «յաշակերտաց մեծին Եսայեայ եւ Տիրատուրոյ վարժապետացն մերոց» (Թովմա Մեծոփեցի, 1860 *Փարիզ, էջ* 15*)։*

Ինչպէս տեսնուեցաւ, իր աշակերտներէն խումբ մը, 12 *հոգի, սայթաքեցան եւ Բարթուղիմէոս Բոլոնիացիին եւ ընկերներուն միացան եւ միաբանողաց Քռնայ վանքը հաստատեցին, ցաւ պատճառելով իրեն։ Նչեցի զանոնք յորդորեց գիրով եւ այս առթիւ է, որ Ունիթոռական շարժման կամ անոր տեսութեանց դէմ գրութիւններ պատրաստեց եւ այդ շարժման դէմ առաջին մաքառողը հանդիսացաւ։*

Նշանակելի է սակայն, որ Նչեցի, իբր հետաքրքիր միտք մը, երբ լսեց Արտազի եւ Մարաղայի կողմերը երեւան եկող լատին քարոզիչներու մասին, որոնք նոր բաներ կ՚ուսուցանէին, չըվարանեցաւ 1328*ին անոնց բովը ղրկելու իր երկու աշակերտները, որպէսզի ինչ որ օգտակար գտնեն՝ սորվին։ Ասիկա յառաջդիմական ոգի մը ենթադրել կու տայ, սակայն կաթոլիկ հեղինակներ՝ փոխանակ այս տեսակէտով դիտելու անոր հետաքրքրութիւնը, մեկնած են զայն իբր կաթոլիկութեան յարումի մը նշանը ու իր հակակաթոլիկ գրութիւնները անհարազատ հռչակելով՝ զինքը կաթոլիկամիտ ներկայացուցած են, միաբանողներու ժամանակակից այս մեծ դէմքն ալ կաթոլիկ ցոյց տալու համար։*

Այսպէս՝ Կղեմէս Գալանոս լատին եւ Չամիչեան հայ կաթոլիկ պատմագիրները կը գովեն զինք իբր «պայծառ եւ մեծահրոչակ վարդապետ ի բոլոր Հայս», *որ 360 աշակերտներ* աւարտազարդեալ էր վարդապետական աստիճանաւորութեամբ» *(Գալանոս Ա. 509 և Չամ. Գ. 310)։ Այդ աշակերտներէն մին էր Յովհաննէս Քռնեցի, որ* «պարապեալ էր ի համալսարանին մեծ վարդապետին Եսայու, որ էր ի մէջ Հայոց յոյժ հռչակեալ», *չէ՞ որ Նչեցիի ձեռքէն գաւազան ընդունած էր (Գալանոս Ա. 518)։*

Գլաձորի այս ուսումնարանին մէջ Եսայի Նչեցիի աշակերտող այսքան մեծ թւով վարդապետներէն շատերը հեռու տեղերէ եկած էին, երբեմն դարձած էին իրենց երկիրները և այն տեղերը դասարաններ կամ դպրոցներ հիմնած։

Ասոնցմէ մէկն Յովհաննէս վրդ. Քռնեցին էր, որ իր համախոհ 12ներու հետ յարեցաւ կաթոլիկութեան և օտարոտի ուղղութեամբ դպրոց մը հիմնեց իր ծննդավայրին՝ Քռնայի մէջ։ Մէկ ուրիշն էր Մխիթար Սասունցի, որ Բաքբերունեաց նշանաւոր եպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուած էր արդէն, երբ ուսման ի խնդիր դիմեց Գլաձոր և նախ երեք տարի աշակերտեց Ներսէս Մշեցիի և ապա անոր յաջորդին՝ Եսայի Նչեցիի, որուն քով աւելի երկար ատեն մնաց։

Ասիկա «յոյժ հմուտ եղեալ *փիլիսոփայական արհեստից և բան զյոգունս գերազանցեալ էր շնորհօք գիտութեան», բայց չուզեց վարդապետական աստիճան առնել և քաշուեցաւ իր գաւառը, ուր սակայն իրեն առաջարկ եղաւ* «վարդապետել»։ *Մխիթար դարձաւ Եսայիի քով և առաւ վարդապետական աստիճանը ու գնաց «ի բնական գաւառ իւր յերկիրն Բաքբերունեաց, և մեծապայծառ պատուեալ ի քաղաքացեացն Արճիշոյ և ի գաւառականացն յաղագս լուսափայլ իմաստութեանն», երկար ժամանակ վարդապետութեամբ մխիթարեց և հայրաբար խրատեց իրեն դիմողները։ Վերջապէս առանձնացաւ Մեծոփայ վանքը, բոլորվին ուսուցչութեամբ զբաղելու համար։*

Իր մասին ըսուած է, թէ «յոյժ վարժ գոլով ի յարուեստըս գրչութեան և ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոց» ձեռագիրներ ընդօրինակած է և գրած է 15 ճառեր, որոնց մասին խօսելով յիշատակագիրը կ'ըսէ. «Հնգետասան ճառիւքս այսոքիւք բովանդակեաց զամենայն բարեգործութիւնս և զիմաստս գիտութեան, իբր զբուրաստան վայելուչ զանազան ծաղկօք զարդարեալ...» (Զարբհանալեան Բ. 146—147)։

Ասոնք նաև մեկնողական գրութիւններ կաթողիկեայց Թուղթերուն, Յովհաննու Աւետարանին և անոր Հանգստեան *գործին վրայ։ Մխիթար մեռած է Մեծոփայ վանքին մէջ* 1307*ին (նոյն)*։

Եսայի Նչեցիի ամէնէն հռչակաւոր աշակերտը եղած է Յովհաննէս Կախիկ Որոտնեցի, Իւանէ իշխանին որդին, որ ծնած էր 1315 *Յունուար* 29*ին Ծղակ գաւառին Որոտն շրջանակի Վաղանտան գիւղին մէջ։ Ի մանկութենէ եկեղեցական ուսմանց նուիրուած, Գլաձորի մէջ կը հետեւի ուսման, Եսայի եւ Տիրատուր վարդապետներու ձեռքին տակ, մաքառելու համար Ունիթոռական շարժման դէմ։*

*Օրբէլեան իշխանական տունէն այս եկեղեցականը կ'ուզէին Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան պատրաստել, սակայն ինք նախընտրած է ուսուցչական ասպարէզը (*Ազգապատում, *էջ* 1957*)*։

Նչեցիի մահէն յետոյ՝ Գլաձորի մէջ ինք կը դասախօսէ եւ ապա անկէ կը փոխադրուի Տաթեւի վանքը, Սիւնեաց վաղեմի ուսումնարանը, եւ հոն «ժողովեաց առ ինքն զբազում աշակերտս յամենայն գաւառաց եւ լուսազարդեալ պայծառացոյց զազգս Հայոց վարդապետօք եւ քահանայիւք, գեղեցիկ կարգաւորութեամբ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ, մանաւանդ տիւ եւ գիշեր մաքառելով ընդդէմ քրիստոսատեաց աղթարմայիցն գաւառին Երնջակու» (Թովմա Մեծոփեցի, *էջ* 15*)*։

Նչեցիի աշակերտած է նաեւ Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի, որ յետոյ շարունակեց իր ուսումը անոր յաջորդին՝ Յովհաննէս Որոտնեցիի քով, որուն աշակերտած են նաեւ Մաղաքիա վրդ. Ղրիմեցի եւ Գրիգոր Տաթեւացի, որ Որոտնեցիին քովը մնացած է 28 *տարի*։

Որոտնեցի մեռաւ 1388 *Յունուար* 13*ին եւ իր մահը այնքան մեծ ցաւ պատճառեց, որ պատմագիրը կ'ըսէ* «խաւարումն եղեւ աշխարհիս Հայոց» *(*Թ. Մեծոփեցի, 16*)։ Իր աշակերտները շատ նշանաւոր դեր կատարեցին Հայաստանի մէջ, պաշտպանելով ընդդէմ լատինականութեան Հայաստանեայց եկեղեցին, երբ անիկա զրկուած էր գրեթէ իր բոլոր յենակէտներէն, քանի որ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ բոլոր կրթական հաստատութիւնները անշքացած եւ նոյնիսկ գոյութենէ դադրած էին ու կը մնային միայն Գլաձորը եւ իր աշակերտները։*

Անոնց մէջ շատերը եղան նշանաւոր։ Նախ «Քրիստոսածաւալ աղբիւրն եւ անմուտ արեգակն, երկրորդ լուսաւորիչն» *Գրիգոր Տաթեւացին* «առաւ եւ ճոխ քանին, ոչ գոլով նման նմա յազգս ամենայն», *կ'ըսէ Թովմա Մեծոփեցի։ Երկրորդ՝ նորա ընկերը Սարգիս մականուանեալն* «մեծ վարդապետ» *Ապրակունեցի,* «որ ունէր հոգի մարգարէութեան եւ տեսլեամբ աչաց եւ դիմօք նմանչէր զամենայն մարդ, եւ հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ ոչ գոլով նման նմա յորդիս Ադամայ»: Երրորդ՝ «պատկառելի քաջ վարդապետն Վարդան» որ Թովմայի խօսքով Հայոց բոլոր վարդապետներէն բարձր էր «իմաստութեամբ, խրատու եւ առաքինութեամբ» (Մեծոփեցի, 17, 35, 41):

Այս նշանաւոր վարդապետները ունէին բազմաթիւ ընկերներ: Անոնք Յովհան Որոտնեցիին նման մէկ մէկ առանձին վանք ընտրեցին, եւ ժողվեցին իրենց շուրջը բազմաթիւ աշակերտներ՝ նախապատրաստելու զանոնք «աղթարմաներու» կամ «ճշմարտութեան ուրացողներու» դէմ:

Այսպէս՝ նշանաւոր եղան Տաթեւ, Ապրակունեաց վանքը, Սաղմոսավանքը, Խառաբաստայ եւ Մեծոփայ վանքերը, իբր նոր կեդրոններ լուսաւորութեան (Կ. Կոստանեանց, «Թովմա Մեծոփեցու յիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892, էջ 22—23)։

Այսպէս՝ Գլաձորի դպրոցէն ծնունդ առին՝ անոր աշակերտներէն հիմնուած ուրիշ քանի մը վանքեր, որոնց հնագոյնն էր Մխիթար Սասունցիի հիմնած Մեծոփայ վանքին դպրոցը (տես վերը) եւ յետոյ նոյնիսկ Որոտնեցիի հիմնած Տաթեւու դպրոցը, որ կերպով մը Գլաձորին շարունակութիւնը եղաւ։

Նոյնպէս Վայոց Ձորի մէջ իր աշակերտներէն Կիւրիոնի ձեռամբ ծաղկած ըլլալ կը թուի Վերին Նորավանքը, ինչպէս կը հասկցուի 1329ին հոն գրած Ներսէս Լամբրոնացիի Մեկնութիւն Առակաց գործին յիշատակարանէն (Երուսաղէմ, թ. 391 ձեռագիր):

Այս վանքը յայտնի չէ թէ ո՛րքան ատեն իբր ուսումնավայր շարունակած է իր գոյութիւնը, սակայն որոշ է թէ Եսայի Նչեցիի աշակերտը հոն իր յաջորդները ունեցած է, վասնզի ԺԵ դարուն տակաւին հոն կը տեսնուի մտաւորական կամ գէթ գրչագրական գործունէութիւն մը: Այսպէս՝ 1456ին գրուած տօնականի մը (Էջմիածին թ. 940, Կարինեան թ. 920) յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Ես հէքս Մճո (Մատթէոս) երէց... բազում սիրով գծագրեցի զհրաշափառ զարմանազան... տօնականս... յիշեցէք... հարազատն իմ զըրքանեալ վանականն զԻգնատիոս... եւ զեսային բանիբուն փիլիսոփայն եւ անհաս նկարող, որ երփն երփն գունով ծաղկափթիթ զարդարեաց»։

Նոյն յիշատակարանէն կը հասկցուի, որ ձեռագիրը գըրուած էր քանի տարուան մէջ, աշխատակցութեամբ Թադէոս քհ.ի, Ստեփաննոսի, Արիստակէսի եւ Յուսիկի՝ նոյն վանքին մէջ։ 1495ին հոն գրուած է Աւետարան մը «ձեռամբ յոգնամեղ... Գրի-

զոր... աւեղայիս... ի խնամութեան Ըռուստամին յազգէն Տաճկաց ի քաղաքն Ճահաստան, որ է Թաւրէժ եւ ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Սարգսի յաթոռ Ս. Էջմիածնին» (Ցուցակ Վասպուրականի, էջ 522)։

Բայց այլեւս չի յիշուիր վանքին րաբունապետը կամ ուսուցիչը եւ ոչ ալ միաբանութեան մը յիշատակութիւնը կայ, այնպէս որ կը թուի ըլլալ անշքացած։

Ուրեմն Նշեցիի աշակերտներէն մէկուն՝ Կիւրիոնի հաստատած այս դպրոցը նոյնիսկ Սիւնեաց նահանգին մէջ երկար կեանք չէ ունեցած։

Նոյնը պատահած է իր միւս աշակերտներուն, որոնք զանազան տեղեր հաստատուած եւ իր դպրոցը ճիւղաւորած են։

Այսպէս՝ իր դպրոցէն ճիւղաւորուեցաւ նաեւ Ապրակունեաց վանքը, ուր գնաց հաստատուիլ նախ Նշեցիի եւ ապա Որոտնեցիի աշակերտող Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի, որ դիտմամբ կը հաստատուէր Ունիթոռներու գրացի այս շրջանակին մէջ, որպէսզի աւելի մօտէն անոնց շարժումները դիտէր եւ անոնց դէմ մաքառէր։

Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի նոյն ինքն լատին վարդապետներուն զէնքերով իրենց դէմ մաքառելու համար, լատին գիրքերու Ունիթոռական թարգմանութեանց վրայէն իր աշակերտներուն դասախօսութիւններ կը կատարէ (Ազգապատում, էջ 1957), որպէսզի զանոնք պատրաստէ վիճելու կաթոլիկներու հետ։ Բայց անիկա հակառակ արդիւնք տուաւ։

Թովմա Մեծոփեցի (էջ 38–40) կը պատմէ, թէ անգամ մը Ունիթոռներէն մէկը եկաւ Ապրակունեաց վանքը՝ Սարգիս վրդ.ի քով եւ ըսաւ. «Երբեմն աւեղայ ի ծէնք եղեալ իմ, բայց սատանայ կորոյս զիս եւ արար քաղկեդոնական, եւ սիրտ իմ հանապազ խոցի ի դէմս ծեր անարգութեան եւ հայհոյութեան»։

Այս ըսելով, Սարգիսին կու տայ Առաքինութեանց գիրքը, զոր միաբանողները թարգմանած էին լատիներէնէ, եւ միեւնոյն ժամանակ կը յայտնէ որ ձագարակեր Կարապետ վարդապետի աշակերտները այդ գիրքը ուսումնասիրած են եւ մտադիր են գալ Սարգիսի մօտ՝ հարցումներ ընելու։ Սովորաբար միաբանողները իրենց հմտութիւնը ցոյց տալու եւ հակառակորդին տկարութիւնը ապացուցանելու համար կու գային Ապրակունեաց վանքը, որ իրենց կեդրոնէն հեռու չէր (Երնջակի մօտերը) եւ հարցեր կ'առաջարկէին Սարգիսի։

Այս անգամ ալ անոնք եկան։ Սարգիս պէտք եղած պա-

տախտակները տալով արձակեց զանոնք: Իսկ իր աշակերտները, որոնք վաղուց լսած էին Առաքինութեանց գիրքին համբաւը, խնդրեցին իրենց վարդապետէն, որ այդ գիրքին վրայէն դաս տայ: Մեծ վարդապետը կատարեց անոնց ցանկութիւնը, բայց հետեւանքը գէշ եղաւ, որովհետեւ աշակերտները լաւ չէին ըմբռնած տակաւին եկեղեցիի նախնի հայրերուն վարդապետութիւնը. ուստի՝ «վաղվաղակի տկարացան ի հաւատոց եւ կամէին աղթարմայ լինել» եւ այդ՝ իսկապէս իրենց վարդապետէն ծածուկ: Վանքին փակակալը՝ Ստեփաննոս վրդ. շուտով նշմարեց Սարգիսի աշակերտներուն մոլորանքը եւ այդ տպաւորութեան տակ երազին մէջ տեսաւ, որ Երասխը սաստիկ կատաղած կու գայ իրեն, Սարգիսը եւ բոլոր աշակերտները կը քշէ կը տանի, Սարգիս եւ Ստեփաննոս կ'ազատին, իսկ աշակերտները զոհ կ'երթան կատաղի ալիքներուն: Ան երազը պատմեց Սարգիս վրդ.ին եւ Մաղաքիա ձգնաւորին, որոնք իրար անցան եւ սկսան «անմխիթար ողբալ աշակերտներու հոգեւոր մեռելութեան եւ կորուստին վրայ»: Պէտք էր ցաւին դարման մը ընել:

Անմիջապէս մարդ ղրկեցին Տաթեւի վանքը՝ Յովհան Որոտնեցին օգնութեան կոչելու։

Ան իր բազմաթիւ աշակերտներով եւ քահանաներով եկաւ Ապրակունեաց վանքը, ստուգեց եղելութիւնը, կանչեց Սարգիսի աշակերտները, յանդիմանեց ու դատապարտեց: Ոմանք բանտարկուեցան, ոմանք շղթայուեցան եւ ոմանք բրածեծ եղան, իսկ Սարգիս վրդ.ին նզովքին ազդեցութեան տակ աշակերտներէն ոմանք գետակուր եղան, «ոմանք խայտառակեալ մեռան օրջինն», *ոմանք փախան գացին Ֆրանկներու աշխարհը եւ այնտեղ կրեցին իրենց պատիժը (Կ. Կոստանեանց,* Թովմա Մեծոփեցու յիշատակարանը, *Թիֆլիս,* 1892, *էջ* 24–25*):*

Օրմանեան, որ Ունիթոռական այս խմորման ժամանակամիջոցը կը ճշդէ, կ'ըսէ, թէ անիկա յայտնուեցաւ Ապրակունեաց վանքին մէջ 1380*ին, եւ հետեւորդ պարագաներու համար իր տեղեկութիւններով կը տարբերի Կոստանեանցէն:*

Ըստ Օրմանեանի՝ շարժումը խեղդելու համար ահակոչ հնչեցնողը եւ օգնութեան համար Տաթեւ՝ Որոտնեցիին դիմողն էր Մաղաքիա վրդ. Ղրիմեցի, Որոտնեցիի նախանձայոյզ աշակերտներէն մին, որ անոր պէս նշանաւոր ազգատոհմի զաւակ էր եւ անձնական հարստութեան տէր: Միայն եկեղեցիին ծառայելու փափաքով է, որ եկած աշակերտած էր Որոտնեցիին եւ գրեթէ տասնամեայ աշխատութենէն ետքը, ինքն ալ գործի լծուած էր եւ աշխատած Նախիջեւանի վանքերը ծաղկեցնել եւ աշակերտութիւն կազմել (Մեծոփ, 15), անշուշտ ի հեճուկս Ունիթոռ վանքերուն, որ Երնջակի շրջանին մէջ կը կառուցուէին հետզհետէ :

Մաղաքիա վրդ. Ղրիմեցի երբ իմացաւ եղելութիւնը եւ Ապրակունեաց վանքին աշակերտներէն ոմանց կաթոլիկութեան յարումը, անմիջապէս հոն փութաց, վանքը մաքրագործելու եւ կացութիւնը փրկելու համար:

Ինքն էր, որ ըստ Օրմանեանի՝ Տաթեւէն հոն հրաւիրեց Որոտնեցին եւ անոր յանձնեց գործին կարգադրութիւնը, «մինչ ոչ է տարածեալ գայթակղութիւնն չարութեան ագէտ աշակերտացն» (Թ. Մեծոփեցի, 39): Իսկ Սարգիս Ապրակունեցին, որ ուղիղ ճամբէն չէր շեղած, բայց յուզումը չէր կրցած զսպել, կը փոխադրէ Նախիջեւանի մօտ Աստապատի վանքը, հոն աշակերտութիւն պատրաստելու համար. անոր տեղ հոն կը դասախօսէ, Ղրիմեցիի խնդրանքով, իր ուսուցիչը՝ Յովհաննէս Որոտնեցին (Ազգապատում, 1966), որ ազդու կերպով քննութիւն կը կատարէ եւ նոյնիսկ խստութիւններ կը գործադրէ եւ հերձուածին վերջ կու տայ (Ազգապատում, էջ 1966—7):

Մաղաքիա վրդ. Ղրիմեցի, որ բուռն կերպով կ'ատէր լատին հաւատորները (Ազգապատում, էջ 1969) եւ իր անհատական ճոխ միջոցներով կը ղեկավարէր անոնց դէմ պայքարը, չվարանեցաւ պետական միջոցներ եւ խստութիւններ ալ ի գործ դնել անոնց դէմ, բայց միեւնոյն ատեն իր ջանքերով եւ նիւթական ձեռնտուութեամբ, նաեւ այլ միջոցներով, շէն պահեց «զերկուց վարդապետացն դասատունսն», այսինքն Յովհաննէս Որոտնեցիին՝ Ապրակունեաց մէջ եւ Սարգիս Ապրակունեցիին՝ Աստապատի մէջ :

Իր անվերապահ հակառակութենէն գրգռուած՝ Ունիթոռները դաւադրաբար թունաւորեցին Մաղաքիա վրդ. Ղրիմեցին, Երնջակի Բարադաշտ գիւղին մէջ 1384ին (Թ. Մեծոփեցի, էջ 16): Իր մահէն չորս տարի յետոյ մեռաւ նաեւ Որոտնեցին (+1388), եւ իրեն յաջորդեց Գրիգոր Տաթեւացի, նստելով «յաթոռ վարդապետութեան» Ապրակունեաց, ուր կը ձմեռէր եւ ամառը կ'անցրնէր Տաթեւ:

Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի 1380էն մինչեւ 1388 դասախօսեց Աստապատի վանքին մէջ: Թէ՛ հոն եւ թէ Ապրակունեաց վանքը դիմեցին ամէն կողմէ ուսման ծարաւի եւ եկեղեցւոյ հաւատարիմ աբեղաներ, քահանաներ եւ դպիրներ, եւ այսպէս կազմբուեցաւ ստուարաթիւ աշակերտութիւն մը (Ազգապատում, 1967)։

1388ին, Թաթարներու երկիւղէն, Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի ստիպուեցաւ թողուլ Աստապատի վանքը եւ Հեր կամ Խոյ քաղաքին մէջ սակաւ աշակերտներով «անցոյց զաւուրս սովոյն դառնութեան նեղութեան» եւ քիչ մը կացութիւնը մեղմանալէն յետոյ, իր աշակերտներէն Յովհաննէս Սատաղ վարդապետը ճամբայ հանեց, որ Հայաստանի ներսերը յարմար տեղ մը գտնէ՝ նորէն դպրեվանք մը կազմելու համար։ Յարմար վայր համարուեցաւ Արճէշ Խառաբաստ գիւղի մօտ Սուխարու Ս. Աստուածածին վանքը, ուր հաստատուեցաւ Սարգիս 1389ին (Ազգ. 1982–3) եւ «նստաւ յաթոռ վարդապետութեան» եւ հաւաքեց «բազումք ի գրոց աշակերտաց եւ ի կրօնաւորաց եւ ուսումնասիրաց աւելի քան զվաթսուն կարգաւորս եւ ուսումնականս։ Եւ ուսոյց զամենայն ծովեզերս Վասպուրական գաւառիս ուսմամբ եւ գիտութեամբ, ժամօք եւ պատարագօք» (Մեծոփեցի 37)։ Այսպէս՝ Ապրակունեցի Սուխարու մէջ արդիւնաւորապէս աշխատելով հասցուց բազում աշակերտներ (Ազգապատում, 1998–2000)։ Սուխարի Ս. Աստուածածին մենաստանը կը թուէր «իբրեւ զվերին Երուսաղէմ», տասներեք տարի, մինչեւ որ Սարգիս վրդ. վախճանեցաւ 1401ին (Մեծոփեցի, 40)։

Սարգիս վրդ. Ապրակունեցիին յաջորդած է Սուխարու վանքին մէջ Վարդան վրդ. Հոգոցեցի, Հոգեաց վանքէն, «սքանչելի այրն Աստուծոյ, մեծ ճգնաւոր եւ վարդապետ Հայոց» (Մեծ. 49), որ «գերիվերոյ գոլով իմաստութեամբ եւ խրատիւք եւ առաքինութեամբ քան զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ», այս պաշտօնին կը կոչուի եւ չորս տարի ուսուցչութիւն կ՚ընէ (Մեծոփեցի, էջ 49)։ Այն ատեն վանքը ունէր «բազում աշակերտք առաւել քան վաթսուն կրօնաւոր». որոնք «ուսմամբ գրոց եւ սաղմոսերգութեամբ պայծառացոյց զհոգիս ամենեցուն» եւ լուսաւորեցին Բաջբերունեաց բոլոր երկիրը (Թովմա Մեծոփեցի, էջ 50)։

Բայց քաղաքական վերիվայրումներ այս գեղեցիկ գործը կը խանգարեն։

Լէնկթիմուրի արշաւանքներուն պատճառով 1405ին Վարդան վրդ. Հոգոցեցի կը հարկադրուի հեռանալ Սուխարու վանքէն եւ ապաստանիլ Տոսպ Սալնապատի վանքը՝ (հին Ձորովանքը) իր աշակերտներուն հետ եւ հոն կը վախճանի 1406ին (Մեծոփեցի, էջ 50)։

Սարգիս վրդ. Ապրակունեցի եւ Վարդան վրդ. Հոգոցեցի, երկու «մեծ վարժապետք», Սուխարու մէջ հիմնած էին բաւական պատկառելի եւ արժէքաւոր կրթական հաստատութիւն մը, վասնզի «երկոտասան ընկերօք» կ՚ուսուցանէին «զչորս եղանակս վարդապետականս» (Հ. Գ. Զարբհանէլեան, Պատմ. հայ դպրութեան, Բ. հտ. Նոր Մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1902, էջ 123)։

Դժբախտաբար կարճ ժամանակի մէջ այսքան արդիւնք տուող հաստատութիւնը Վարդան Հոգոցեցիի մահէն յետոյ իսկ քայքայուիլ սկսաւ, վասնզի իր աշակերտներէն 12 վարդապետներ «որք մնացեալ» գացին Տաթեւ, Գրիգոր Տաթեւացիի քով(1), իսկ Աղձնապատի վանքին մէջ Վարդան Հոգոցեցիի յաջորդեց Գրիգոր Խլաթեցի, Ծերենց մականուանեալը, որ չկրցաւ հոն մնալ եւ ոչ ալ Սուխարու վանքը դառնալ եւ քաշուեցաւ Բզնունեաց Արծկէ քաղաքին մօտ Ցիպնայի Ս. Ստեփաննոս վանքը, Սիփան լերան ստորոտը։

Խլաթեցի, որ Յայսմաւուրքը կարգաւորած է (Հայապատում, Գ. էջ 96—201) եւ գրաւոր շատ մը վաստակներ ունեցած (Մեծոփեցի, էջ 42), ինքն ալ փորձած էր ուսմանց տարածիչ մը ըլլալ, սակայն հոգիով տկար եղած է, վասնզի չէ կրցած աշակերտներ հաւաքել, ժամանակին աղէտալի վիճակին եւ շփոթներուն պատճառով, թէպէտեւ Մեծոփեցի այդ բանը կը վերագրէ

---

1) Թովմա Մեծոփեցի իր պատմութեան մէջ (էջ 51) կ՚ըսէ. «երկոտասան եղբարք, աշակերտք մեծին Վարդանի. մեք էաք որ յետ մահուան նորա գընացաք յաշակերտութիւն նորա, առաջին՝ Յակոբ, Մարգարէ, Յովհաննէս, Մըկրտիչ, Կարապետ, Մելքիսէթ, Սարգիս, Մատթէոս, Կարապետ և ես անարժանս Թովմա»։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ 12 աշակերտ կ՚ըսէ, սակայն միայն 10ին անունը կուտայ։

Թովմայի 1410 թուականով մէկ ընդարձակ յիշատակարանին մէջ ալ 13 անուն յիշուած է, նախորդներէն միայն 8ին յիշատակումով (առանց Մատթէոսի և Կարապետի) և տալով սա հինգ նոր անունները — միւս Յովհաննէս, Մկրտիչ Օրբելենց, Մկրտիչ Հողձեցի, Ղազար Մահտասենց, Ղազար Աղթամարցի։ Ուրիշ յիշատակարան մը, որ միայն 7ին անունը կու տայ, կը յիշէ միայն մէկ անուն աւելի, այսինքն երկրորդ Թումա մը։

Թումայի կենսագիրը՝ Կիրակոս ալ միայն եօթը յիշած է։ Թովմա իր ընդարձակ յիշատակարանին մէջ իր պատմութեան մէջ յիշատակած 10էն Յովհաննէսի՝ Փափշէնցի, Մկրտիչի՝ Նահպետենց և Մելքիսեդէկի՝ Բերկրցի կոչումները կու տայ։ Օրմանեան Մարգարէի՝ Վարագցի, Յակոբի՝ Ովսաննացի, Մկրտիչի՝ Հիզանցի, Սարգիսի՝ Յարութիւնցի և այլ կոչումները կու տայ, որոնք յայտնի չէ թէ ուրկէ՛ քաղուած են։ Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան (Արարատ, 1913, էջ 1156-7) ասոնց մասին ունի ընդարձակ տեղեկութիւններ։ Կարապետ Վրդ. Խառաբաստայ վանահայր եղած է, ինչպէս պիտի տեսնուի, իսկ Մկրտիչ

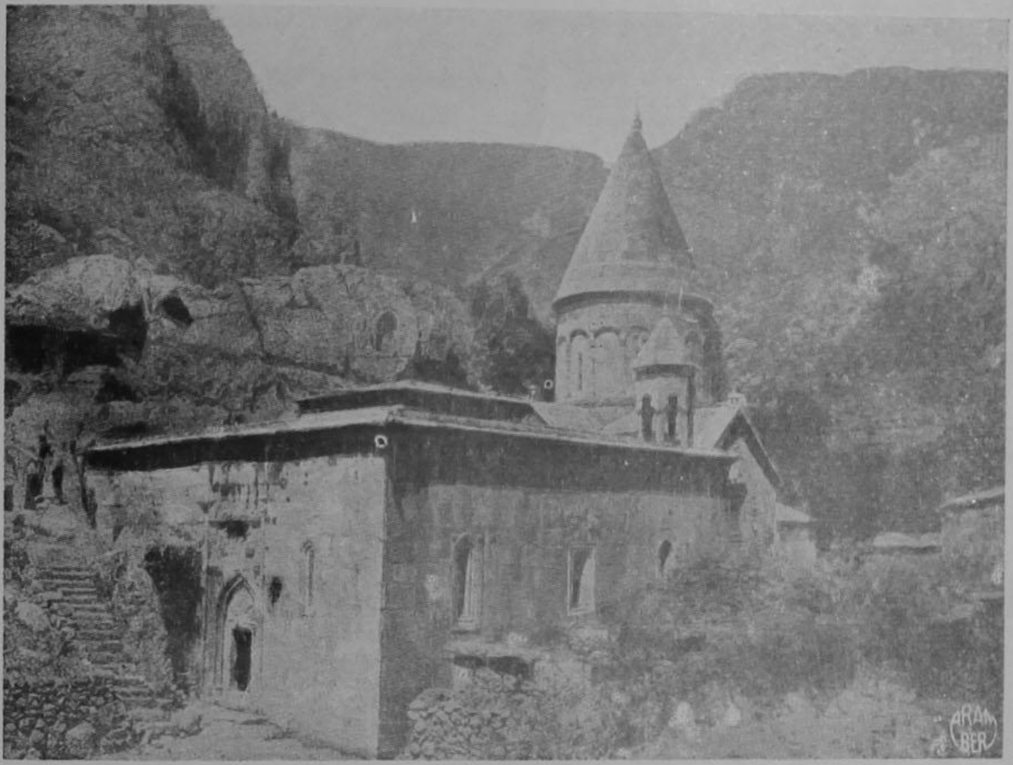

ԱՅՐԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ Ս. ԳԵՂԱՐԴ

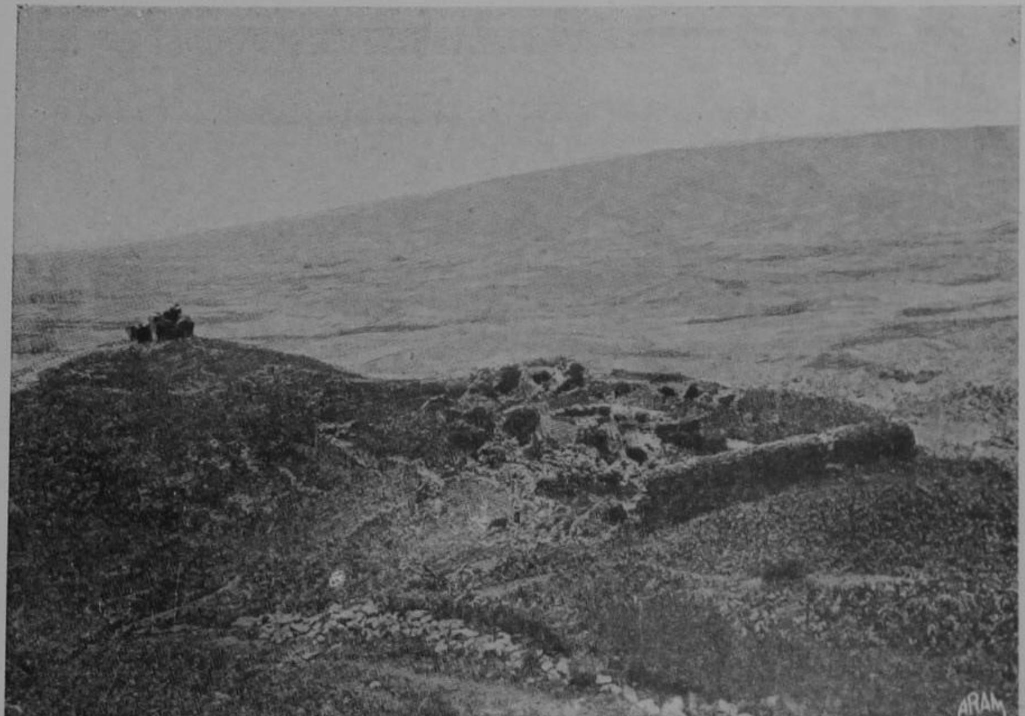

ՀԱՒՈՒՑ ԹԱՌԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆԸ

«սառնացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգիս»: Ուստի՝ ինքզինքը տուաւ գիրքերու ընդօրինակութեան եւ «յիսուն ամ գիր գրեաց տիւ եւ գիշեր» (Մեծ. 42) եւ արդիւնքը աղքատներուն բաշխեց (Մեծ. 85)(1):

Այս երկու վարժապետ վարդապետներուն՝ Սարգիսի եւ Վարդանի աշակերտներէն մէկն է այս տեղեկութիւնները տուող պատմագիրը՝ Թովմա Մեծոփեցի, որ 12 տարի մնացած է Սուխար, 12 ընկերներով, ինչպէս կը հաւաստեն ինք եւ իր կենսագիրը Կիրակոս (Արարատ, 1913, էջ 744):

Խառաբաստայ կամ Սուխարու վանքն ալ բոլորովին չանշքացաւ, վասնզի 12 աշակերտներէն մին՝ Կարապետ վրդ. վանահայր դարձաւ։ 1417ին գրել տուաւ Տաթեւացիի քարոզները «յերկուց հատորաց»։ 1436ին Բաղէշի կողմերը փախաւ։ 1441ին մասնակցեցաւ Էջմիածինի ժողովին եւ 1454ին դարձաւ իր վանքը, ուր Իգնատիոս աբեղայ առ ոտս այս «ամենագով եւ հանճարեղ, իմաստուն եւ արդիւնաւոր Կարապետ ըաբունապետի» կը գրէ Կաթողիկեաց թուղթերուն մեկնութիւնը (տես Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանց, Արարատ, 1913, էջ 1156)։

Տեսանք, թէ Սարգիս վրդ. Ապրակունեցիի դաստակերտին մէջ իրարու յաջորդեցին ժամանակին ամէնէն հռչակաւոր ուսուցիչներէն Յովհաննէս Որոտնեցի եւ իր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթեւացի, որ միայն երկու տարի (1388–1390) հոն պաշտօնավարեց եւ 1390ին փոխադրուեցաւ Տաթեւի վանքը, Սիւնեաց Առաքել Արքեպ.ին եւ իշխան Սմբատ Օրբէլեանի հրաւէրով:

Նահապետենց Մեծոփեցի մինչեւ վերջը Թովմայի գործակիցը մնացած է։ «Հոգեւոր հարազատ» կը կոչէին զիրար։ 1417ին Երուսաղէմէն բերած է մեկնութիւններու ժողովածոյ մը, որպէսզի դաս տրուի անոր վրայ, և Թովմա անոր փափաքը կատարած է։ Ներսէս գրիչ 1440ին կը խնդրէ յիշել «եւ երկրորդ երախտաւորին իմոյ հոգեւոր հօրն Մկրտիչ վարդապետի»։ 1441ին Էջմիածնայ ժողովին ներկայ եղած է։ Իսկ Մկրտիչ վրդ. Օրբելենց Բերկրցի, Թովմայի «սիրելին», Տ. Յուսկան վանահայր եղած է և 1414ին գրել տուած է Տաթեւացիի Սաղմոսաց մեկնութիւնը։ 1418ին Յակոբ գրիչ, որ գրած է Աւետարան մը Տ. Յուսկան Անապատը, յիշել կը խնդրէ «զերախտաւորն հայրն մեր զՄկրտիչ վրդ. առաջնորդ Ս. Ուխտիս»: 1421ին ինք գրած է Աւետարան մը եւ 1425ին երկրորդ Աւետարան մը և 1452ին Մաշտոց մը։ Ինքզինք կը կոչէ «անարգս ի պարս վարդապետաց. յետինս ի քարոզողաց . . . Մկրտիչ սուտ անուն վարդապետ»:

1) Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց նահատակուած է Ցիպնայի վանքին մէջ 1425 Մայիս 19ին։ Իր հոգեւոր հարազատը՝ Յակոբ Ծգնաւոր վարդապետ մէկ տարի մնաց «ապաստաւոր նորա զերեզմանին» և ինքն ալ մեռաւ (Ազգապատում, էջ 2059)։

Գրիգոր Տաթեւացի հոն «ժողովեաց զբազում աշակերտս» եւ նոր զարկ տուաւ Տաթեւի դպրեվանքին, եւ իրապէս «լուսաւորեաց զազգս մեր ճշմարիտ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ եւ հաւատով» (Մեծոփեցի, 33)։

Գրիգոր Տաթեւացի (1340–1411✝) մասնաւոր եւ ընդարձակ վարժարան մը բանալով Տաթեւու վանքին մէջ եւ աշակերտները դաստիարակելով հայ եկեղեցիի ոգիով, առանց արհամարհելու Ունիթոռներու ուսումը եւ օգտուելով անոնց գործերէն, շրջանին մեծագոյն դէմքը հանդիսացաւ իբր ջահակիր մը։ Ասոր համար ժամանակակից պատմագիրը Մեծոփեցի իրաւամբ զայն կոչած է «քրիստոսածաւալ աղբիւրն, անմուտ արեգակն եւ երկրորդ լուսաւորիչն» (Մեծ. 17)։

Այս մեծ վարդապետը եւ մեծ մաքառողը իր մօտը կը հաւաքէ 87 աշակերտներ, մէկ մասը Որոտնեցիի վերջին աշակերտները եւ միւսները բոլորովին նոր, շատերը յանուանէ յիշատակուած, եւ անոնց կ'ուսուցանէ անընդհատ 19 տարի (1390–1409) «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն», ինչպէս նաւ Պաւղոսի Ժ.Դ. Թուղթերը եւ Գրիգոր Աստուածաբանի «Առ որս»ը։

Գրիգոր Տաթեւացի կը հասցնէ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք Հայաստանի զանազան վանքերուն մէջ իրենց կարգին աշակերտներ հասցուցին եւ ախոյեան հանդիսացան հայ եկեղեցիին :

Դժբախտաբար այս անխոնջ մշակը ինքն ալ Թաթարաց արշաւանքին պատճառով չկրցաւ մնալ Սիւնիք եւ ապաստանեցաւ Արճէշի Մեծոփայ վանքը, ուր այս անգամ իր շուրջ հաւաքեց 80 աշակերտներ, որոնց « զերիս գիրս մեկնեաց դասիւ», այսինքն Յովհաննու Աւետարանը, Յոբայ Գիրքը եւ Գէորգայ եւ Արիստակէսի «գրչութեան» արուեստը (Մեծոփ. 52)։

Ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, Սուխարու վանքին մէջ Սարգիս Ապրակունեցիի եւ Վարդան Հոգոցեցիի աշակերտող խումբէն երկոտասնեակ մը Վարդան վրդ.ի մահէն յետոյ գացած էին Գրիգոր Տաթեւացիի մօտ եւ իրենց ուսումը լրացուցած։ Ասոնցմէ մէկն էր Թովմա Մեծոփեցի, որ յետոյ առաջնորդ կարգուեցաւ Մեծոփայ վանքին, ուր արդէն իր մանկութիւնը անցուցած էր Որոտնեցիի աշակերտներէն Յովհաննէս Մեծոփեցի վրդ.ին խնամքին տակ :

Գրիգոր Տաթեւացի մեծ հանդէսով անոր վարդապետական աստիճան տալէ յետոյ, զայն կը ղրկէ հոն՝ գրելով Արճիշեցիներուն, թէ «ետու դմա հրաման եւ իշխանութիւն դաս ասել, աշակերտ կարգել եւ զօրէնս Աստուծոյ անդ ուսուցանել» (Գրչագիր Թ. 1091, ի Ս. Ղազար)։

Թովմա Մեծոփեցի հոն հաստատուեցաւ եւ 35 տարի անընդհատ գործեց. «Կացեալ բազում ջանիւ եւ առաքինութեամբ եւ 35 ամ դաս ասելով ամենայն անձանց գրոց աշակերտելոց», ինչպէս կ՚ըսէ իր կենսագիրը՝ Կիրակոս (Արարատ, 19 3, էջ 745) եւ թէ «հանապազ չարչարեր զինքն յուսուցանել զմանկունս եկեղեցւոյ» , մանաւորապէս սաղմոսները, աղօթքները, շարականները, ժամակարգութիւնն ու գրագրութիւնը, մեծ խնամքով ինքնին օրինակելով կամ յարդարելով նոյն գիրքերը, եւ կը հանէ «Քսան եւ չորս բնիր գրագիր»:

Թաթարական արշաւանքները զինքն ալ անհանգիստ կ՚ընեն եւ կ՚ստիպեն «երկու վարդապետօք եւ բազում գրոց աշակերտօք» փախչիլ Մուշի Ս. Առաքելոց վանքը (Հայապատում, Գ. 168), որ առժամաբար դպրոց կը դառնայ (Ազգապատում, էջ 2000–2002) :

Հաւանական է ենթադրել, թէ Գրիգոր Տաթեւացի, որ Թովմա Մեծոփեցին ղրկած էր Արճէշ «դաս ասելու», աշակերտներ հաւաքելու եւ աստուածային օրէնքներ ուսուցանելու իրաւունքով, ուրիշ աշակերտներ ալ ղրկած էր ուրիշ կողմեր, հակազդելու համար Ունիթոռներու գործունէութեան, որ անշուշտ միայն Քռներայ վանքին մէջ սահմանափակուած չէր:

Ասոր գլխաւոր փաստը այն է, որ Ունիթոռները կը գտնենք ԺԵ. դարուն Նախիջեւանէն դուրս՝ մինչեւ Թիֆլիս ու Խրիմ, ուր կը հաստատեն Միաբանողներու վանքեր, նման Տաթեւացիներու, որոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, միայն Սիւնեաց շրջանակին մէջ չեն սահմանափակուիր, այլ Սիւնեաց շրջանակէն դուրս՝ զանազան վանքերու մէջ կը հաստատուին։

Այսպէս՝ Գլաձորի վանքը դարձաւ ջահ մը, որ ոչ միայն Սիւնեաց նահանգը, այլ նաեւ ուրիշ շրջաններ. նոյնիսկ աննպաստ պայմաններու մէջ, կրցաւ լուսաւորել, եւ Տաթեւի, Ապրակունեաց, Աստապատի վանքերը՝ Սիւնեաց նահանգին մէջ, իսկ Խառաբաստայ, Մեծոփայ եւ Սալնապատի վանքերը՝ Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ, ուղղակի իր գործիչներով փայլեցուց ։

Գլաձորի այս մեծ դպրոցին եւ հոն հասած վարդապետներու ջանքերով Հայաստանի զանազան վայրերը հաստատուած դպրոցներու հետ կը յիշուին մի քանի վանական ուսումնարաններ եւս, որոնց հիմնադիրները կամ ծաղկեցնողները երբեմն յայտնի են եւ երբեմն անյայտ: Անհաւանական չէ, որ անոնք ալ Գլաձորի աշակերտութենէն հասած վարդապետներ ունեցած ըլլան իբր դասախօս:

Այսպէս՝ նոյնիսկ Սիւնեաց նահանգին մէջ կը յիշատակուի ԺԴ. դարուն սկիզբը Հերմոնավանքը իբր ուսումնավայր: Դժբախտաբար անոր վերանորոգիչը անծանօթ է, սակայն կը կասկածիմ որ հոն դպրոց հաստատողը եղած ըլլայ Գլաձորի մէջ Եսայի Նչեցիի գործակցող Տիրատուր վարդապետը, վասնզի 1338ին Գրիգոր Բանասէրի Դիոնիսիոս Արիսպագացիի յիշատակարանին մէջ կը կարդանք, թէ ձեռագիրը գրուած է «ի նահանգին Վայոձոր, ի վանս Հերմոնի ընդ հովանեաւ Ս. Գրիգորի... յիշխանութեան եւ ի տէրութեան տեղւոյս մեծ եւ բարեպաշտ իշխանին Բուրթէլի եւ զաւակաց նորին՝ Պէշքէնի եւ Իւանի եւ ի վարժապետութեան ընդհանուր Հայկազեանն սեռի երջանկի, մեծի եւ երիցս երանեալ հռետորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժս կրթութեան... որպէս զաւակ առ ծնող, որ սփոփէ զկեանս մեր ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ» (Միաբան, էջ 125. բնագիրը Երուսաղէմի վանքը ձեռ. թ. 1328):

Յիշատակարանին գրութեան ոճն ալ Գլաձորի մէջ խմբագրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն ոճին հետ ունի շատ նմանութիւններ:

Այս դպրոցը ԺԵ. դարուն նոր փայլ մը ստացած է Տաթեւացիի աշակերտ Յովհաննէս Կոլոտիկ վարդապետի վարժապետութեան օրով:

1415ին Սարգիս որդի Հաքիմի Ղրիմեցի, որ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի «Գիրք պատճառաց»ը ընդօրինակած է (Երուս. թ. 1209 ձեռագիր), իր յիշատակարանին մէջ ինքզինք կը կոչէ «վերջինս ի ծնունդս եկեղեցւոյ եւ տրուպս ի մէջ գրոց աշակերտաց», եւ առանց հոն դասախօսող ուսուցիչի անունը տալու «վարժապետական աթոռ» կը կոչէ Հերմոնի վանքը, որ շնորհիւ Յովհաննէս վրդ.ի՝ եղած է արդիւնաւոր դպրոց մը, ուր իբր դասախօս գործած է ինք: Իր աշակերտները «ընդհանուր Հայկազնեան սեռի» վարժապետ հռչակել չեն վարանած, թերեւս չափազանցութեամբ, սակայն անշուշտ որոշ արժանիքի մը փաստով, որ անժխտելի է:

Երուսաղէմ պահուած ձեռագիրի մը մէջ (թ. 1248), որ քաղուածոյ Եսայեայ Մեկնութիւն մըն է եւ որ գործն է նոյնինքն Յովհան Կոլոտիկ վարժապետին, կը ծածկէ իր վարժապետական հանգամանքը եւ կը պատմէ, թէ իր տղայութեան անգամ մը փորձած էր այս գործը, բայց որուն իր ուսուցիչը՝ Գրիգոր Տաթեւացի չէր հաւնած։

1415ին երկրորդ անգամ կը պատրաստէ Եսայիի մեկնիչներուն՝ Ոսկեբերանի, Եփրեմի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի եւ Խորանաշատ վանքէն Կունտ կոչեցեալ Սարգիս վրդ.ի, իր կողմէն «Հայր մեր» կոչուած Գէորգ վրդ.ի, Յովհաննէս Որոտնեցիի եւ Գրիգոր Տաթեւացիի գործերը համադրելով։

Յովհաննէս Կոլոտիկ, որ 1441ին տակաւին կը վարժապետէր Հերմոնի մէջ եւ Հայաստանի վարժապետներուն ամէնէն ազդեցիկն էր, առաջնորդ եղաւ բոլոր միւս վարդապետներուն եւ իր կողմէն հաւանութիւն տալով հրաւիրեց ամէնքը ժողովուելու եւ խորհուրդ ընելու եւ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը փոխադրելու Էջմիածին։

Յովհաննէս Կոլոտիկ կամ Գոլոտենց մեծ վարժապետը եւ ուսուցիչը «ի սուրբ ուխտէն Հերմոնի վանից եւ աշակերտք իւր Դաւիթ վարդապետ եւ Ստեփաննոս վարդապետ ի տանէն Սիւնեաց բազում քահանայիւք» գործին գլխաւոր դերակատարները եւ նախաձեռնարկները եղած են Թովմա Մեծոփեցիի ջանքերով։

Յովհաննէս «ի յեկեղեաց, ի վանից Հերմոնի» (Մեծ. 50) իր նախնական կրթութիւնը առած էր Վայոց Ձորի Հերմոնի վանքին մէջ եւ յետոյ Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտած. անոր մահէն յետոյ յաջորդած էր անոր՝ իբր ուսուցիչ։

1440ական թուականներուն անիկա էր վարժապետ եւ ուսուցիչ ճանչցուածը (Կոս. 52), ինչպէս իրմէ առաջ կը ճանչցուէր Տաթեւացին։

Հերմոնեցի եւ Մեծոփեցի իսկապէս կարեւոր գործ մը կատարեցին, սակայն կ'երեւի թէ յետոյ նախանձ մտաւ, վասնզի Մեծոփեցի եւ իր մարդիկը Էջմիածինի Մայր Աթոռին մէջ դիրք գրաւեցին եւ վանքը իրենք կառավարել սկսան։

Սիւնիք, որոնք երեք մրցակից ընտրելիներ ունենալնուն համար չէին կրցած տիրանալ Էջմիածինի աթոռին, կազմեցին դժգոհներու խումբ մը, Վրաստանի Մարկոս եպ.ին(1) եւ Սաղմոսավանքի Աստուածատուր վրդ.ին գլխաւորութեամբ եւ յաջողեցան Սիւնեցի երեք ընտրելիներէն Զաքարիա Հաւուց Թառեցի եպիսկոպոսը իրենց կողմը շահիլ եւ Տաթեւի Շմաւոն եպիսկոպոսն ալ միասին առնելով գացին Հերմոնեցիին մօտ, որ «խլացեալ» էր «ականջօք», բայց կ'երեւայ թէ կը պահէր իր աշխոյժը, վասնզի 1441ին զինքը կը գտնենք Մուշ՝ Ս. Առաքելոյն

---

1) Հերմոնեցիին աշակերտներէն էր։

Թադէի վանքը, ուր ճառընտիր մը ընդօրինակած է (Ցուցակ Վենետիկի, Բ. հատոր, էջ 526)։

Հերմոնեցին, անշուշտ հին ատելութեամբ եւ նոր նախանձով լեցուած, իսկոյն համաձայնեցաւ եւ «աւելի քան զերեսուն եւ զքառասուն ոգի» կրցաւ ոտք հանել, Կիրակոսի գահընկեցութեան գործին մասնակցելու պատրաստ, ինչ որ իր ազդեցութիւնը ցոյց կու տայ։

Հերմոնեցին արդարեւ կը դառնայ գլխաւոր ղեկավարը եւ դերակատարը գործին (տես մանրամասնութիւնք Ազգապատում, էջ 2123–2130) եւ պետական ուժով Կիրակոս Վիրապեցիի պէս սրբակեաց անձ մը կաթողիկոսութենէն կը հրաժարեցուի, եւ Գրիգոր Ջալալբէկեանց Մակուցի, Տաթեւեան աշակերտութենէն Արտազի եպիսկոպոսը կաթողիկոս կ'ըլլայ։

Ուրեմն Յովհաննէս Հերմոնեցի կը պահէր իբր ուսուցիչ եւ վարդապետ իր ազդեցիկ դիրքը մինչեւ վերջը, իբր ղեկավար Տաթեւի դպրոցին(1)։

Իրեն ժամանակակից է Զաքարիա Հաւուց Թառեցին, որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ԺԲ. դարէն մինչեւ ԺԴ. դարուն կէսերը խիստ փայլուն վիճակ մը ունէր։

Այս վանքն վրայ ԺԴ. դարու կէսերէն յետոյ 50 տարի կը դադրին տեղեկութիւնները, իբր հետեւանք մոնկոլ պետութեան մէջ ծագած խռովութիւններուն, Լէնկթիմուրի եւ անոր յաջորդներուն արշաւանքներուն, ժողովուրդին կողոպտուելուն եւ աղքատանալուն։ Այս պատճառներով ալ նուիրատուութիւններ չէին ըլլար այլեւս։

Սակայն վանքը շէն էր դեռ 1410ին, ըստ Թովմա Մեծոփեցիի վկայութեան (էջ 61 հմմտ. Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը, էջ 30)։

1410ին, արդարեւ, Գր. Տաթեւացիի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի գործը, որուն Թումա գրիչ(2) ձեռնարկած էր, կ'աւարտի «յանապատիս որ կոչի Ս. Նշան, առ ոտս նորաբողբոջ րաբունապետիս որ կոչի Սիմէոն աշակերտ նոր արողի գրոցս, որ յայսմ ամի զայս գիրքս դաս առէր»(3)։

---

1) 1468ին իբր Հերմոնի վանքին «րաբունապետ» կը յիշուի Սարգիս (Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 132)։

2) Թումա Մեծոփեցի՞ն է արդեօք։

3) Այս յիշատակարանը, որ լրացնելու հանգամանք ունէր Հաւուց Թառի այս շրջանի պատմութիւնը, վրիպած է Գարեգին Արքեպ.ի ուշադրութենէն։

Սիմէոն՝ աշակերտ Տաթեւացիի, որ, նոյն 1410 *թուականին մեռած էր, Հաւուց Թառի վանքին մէջ կը շարունակէր անոր գործը:*

Ուրեմն Հաւուց Թառն ալ ունէր իր դպրոցը ԺԷ. դարուն սկիզբէն:

1423*էն սկսեալ վանքին գլուխը կը գտնենք Զաքարիա Արքեպ. որ ընտրելիներէն մին էր կաթողիկոսութեան, Էջմիածնայ ժողովին մէջ,* 1441*ին, եւ գլխաւոր դերակատարներէն մէկը այդ ժողովին եւ Կիրակոս կաթողիկոս Վիրապեցիի տապալումին:*

1458 *թուականով Երուսաղէմ պահուած ձեռագիրը (Թ.* 1635*)* «սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտս» *ըսելով կը յիշատակէ այս վանքը, ինչ որ անոր բարգաւաճ հանգամանքը կը հաստատէ։*

Իսկ 1464*ին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանը որոշ ցոյց կուտայ, թէ հոն միաբանութիւն մը, բայց մանաւանդ աշակերտութիւն մը կար (Գարեգին Արքեպ.* Հաւուց Թառ, *էջ* 31*)։*

Հաւանական է ենթադրել թէ այս վիճակը մինչեւ 1618 *շարունակուած է (*Ցուցակ Ձեռագրաց Վենետիկի *Ա.* 594*)։* 1679*ի երկրաշարժին հետեւանքով՝ վանքը կործանած է (*Ալիշան, *Աշխարհագրութիւն, էջ* 76*):*

Նոյնպէս Սիւնեաց նահանգին մէջ կը յիշատակուի Շամբի ձո ի վանքը, *ուր Սարգիս վրդ. մը (ոչ Ապրակունեցին) պատրաստած է ուրիշ վարդապետներու խումբ մը: Այս Սարգիս վրդ.ն ալ, որուն վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին դժբախտաբար եւ որ սակայն կրնայ Գլաձորէն կամ Տաթեւէն հասած ըլլալ, Ապրակունեցիին պէս փափաքող էր համաձայնութեան կէտեր գտնելու եւ արեւմտեանց ուսումէն օգտուելով հայ եկեղեցին պահելու, բան մը որ անհնար էր ցորչափ մոլեգին նախանձայուզութիւն մըն էր Ունիթոռներու նշանաբանը (*Ազգապատում, *էջ* 1959–60*):*

ԺԴ. դարուն Այրարատի Եղիվարդ գիւղին մէջ երեւան կու գան մեծ եւ փոքր երկու մենաստաններ, որոնցմէ մեծը շինած էին ԺԴ. դարուն սկիզբը Ազիզբէկ եւ կինը՝ Վախախ:

Հին ատեն, Է. դարուն, կը կարծուի հոն կառուցուած ըլլալ վանք մը, որ ԺԴ. դարուն սկիզբը կը վերաշինուի:

*Դար մը յետոյ հոն հաստատուած կը գտնենք վարժարան մը, ուր Սիմէոն Այրիվանեցի (✚*1428*)* «մեծ վարժապետն Հայոց» *կոչուած վարդապետը. Ազիզպէկի քաջալերութեամբ եւ պաշտպանութեամբ, բաւական ընդարձակ սահմանի վրայ ուսում կու տար իր աշակերտներուն: Սիմէոն վրդ. յետոյ կը փոխէ իր գործունէութեան շրջանը եւ կ'անցնի Այրիվանք, ուր կը գործադրէ* շատ մը բարենորոգումներ եւ կը վերակազմէ զայն։

Այրիվանքը կամ Դեղարդայ վանքը, որ Պռօշեանց դաստակերտներէն մին էր եւ նոյնիսկ իրենց եպիսկոպոսութեան աթոռանիստը, ԺԴ. դարուն անշուշտ յանկարծ չէ անշքացած։ Դժբախտաբար ԺԴ. դարուն վերջերը Լէնկթիմուրի արշաւանքներուն առեն, կողոպտուած է բոլորովին: Սակայն շուտով շէնցած է վերստին, վասնզի կը հաստատուի որ Սիմէոն Այրիվանեցի րաբունապետ (✝1428) — հաւանօրէն Տաթեւացիի աշակերտներէն — հոն կ'երթայ բնակիլ եւ բոլոր կարգերը եւ կանոնները կ'ուղղէ (Ազգապատում, էջ 2059–60) եւ աստուածային պաշտամունքը անխափան կատարելու ուխտ ընել կու տայ իր հաւաքած նոր միաբաններուն։

Այս վերակազմութենէն յետոյ, մանաւորապէս 1423էն 1493, կը տեսնուին զանազան գրիչներ, որոնք ընդօրինակութիւններ կը կատարեն այս վանքին մէջ (Հայ Հանրագիտակ, էջ 155), ինչ որ յայտարար նշանք կրնայ համարուիլ, գոնէ որոշ չափով, մտաւորական գործունէութեան մը, որ սակայն դժբախտաբար շատ կարճ տեւած է, վասնզի այս վանքը ԺԶ. դարուն կրկին անշքացած է(1):

Նոյն շրջանակին մէջ էր գրեթէ Աղջոց Ս. Ստեփաննոս վանքը, որ ԺԴ. դարուն փայլած էր, ինչպէս տեսնուեցաւ: Այս վանքը ԺԵ. դարուն տակաւին անցեալ փառքի մը հետքերը կը պահէր, վասնզի 1447ին հոն ընդօրինակուած է Աւետարան մը, որ կը յիշէ այս վանքը, «ի գաւառս Արարատեան, ի ձորս Բեղոյ, ի վանս Աղջոց, ընդհովանեաւ Ս. Աստուածածնիս եւ Ս. կաթողիկէիս եւ Ստեփաննոս Նահատակիս եւ Ս. Աջոյս եւ թրի Ս. Նշանիս եւ Ս. Խաչիս եւ թեւատ Ս. Գրիգորիս եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ»։ Այս վանքն ալ կործանած է 1679 Յունիս 3ի աղէտալի երկրաշարժէն:

Այս դարուն վերածաղկած վանքերուն մէջ կը յիշուի նաեւ Սաղմոսավանք, որ Արարատի Կարբի գիւղին մօտ կը գտնուէր եւ երբեմն արդէն փայլած էր։

Վանքը շէնցուցած էր Յակոբ անուն վարդապետ մը (Մեծոփեցի, 33), որ հաւանօրէն Գրիգոր Տաթեւացիի կամ Սարգիս Ապրակունեցիի աշակերտներէն պէտք է ըլլայ (Ազգապատում, էջ 1983)։

---

1) Գեղարդի վանքը ԺԷ. դարուն սկիզբը դարձեալ կը յիշուի, 1679 Յունիս 3ի երկրաշարժէն փլատուած և կրկին վերաշինուած է։

1496ին գրուած յիշատակարանի մը համաձայն՝ «ի Մարինիսն» սկսուած Աւետարան մը աւարտած էր «ի Սաղմոսավանս ընդ հովանեաւ Ս. Սիոնիս եւ Ս. Նշանացս որ աստ կան... եւ ի սոցին սպասաւորացս, Կիրակոս քաջ հռետորին», որ ապահովաբար ուսուցիչ էր հոն «խեղութեան ժամանակի» (Հ. Աճառեան, Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 22)։

Սիւնեաց նահանգէն եւ անոր մերձաւոր շրջանակէն դուրս, հազուագիւտ կերպով կը յիշատակուին մի քանի վանքեր եւս, որոնք ժամանակաւոր փայլ մը ունեցած են, իբր կրթարան կամ ուսումնարան։ Ասոնցմէ յիշենք Արտազու Ս. Թադէի մենաստանը, ուր Եսայի Նշեցիի ժամանակակից Մեսրոպ վրդ. «Լսարան» կամ «Ուսումնարան» մը հաստատած էր։ Շատեր կը դիմէին հոն աշակերտելու։

Այդ աշակերտներէն մէկը՝ իր անձին վրայ խօսելով կ՛ըսէ. «Եդեալ թափառական տարագնաց ընթացիւք ի կոյս կողմանց արեւու եւ զկայ առեալ դադարեցի յԱրտազ... դեգերեալ առ ոտս աստուածախօս սուրբ րաբունւոյս Մեսրոպի... Եւ տեսայ ի մերում լսարանիս զայս լուսաւոր... մեկնիչս» (Զարբ. Բ. էջ 150)։

Հոն ուսումնարան մը գոյութիւն ունէր նաեւ ապահովաբար Զաքարիա Ծործորեցիի առաջնորդութեան ատեն եւ ուր եկաւ իր վերջին տարիները անցընել Յովհաննէս վրդ. Երզնկացի կամ Ծործորեցի Պլուզ (1250–1326), որ իր ծերութեան իսկ հետաքրքիր ու ուսումնասէր, Բարթուղիմէոս Բոնոնիացիէն լատիներէն սորվելու հետամուտ եղաւ եւ կրցաւ իր մահէն տարի մը առաջ լատիներէնէ թարգմանել Թովմայի Ագուինացիիի աստուածաբանութեան մէկ մասը։

Հոս է հաւանօրէն, որ Նշեցիի աշակերտներէն Յովհաննէս եւ Յակոբ Քռնեցի վարդապետները եկան գտան Բարթուղիմէոս Բոնոնիացի լատին վարդապետը, եւ իրենք ալ աշակերտեցան անոր եւ ի վերջոյ համոզեցին ու տարին զայն իրենց հաստատած Քռնայի Ս. Աստուածածին վանքը։ Իսկ Յովհաննէս Երզնկացի մինչեւ վերջը մնացած է Արտազու վանքը։ Նոյնիսկ կը պատմուի, թէ երկրաշարժէ մը վանքը կործանած է այդ տարիներուն, սակայն Զաքարիա եպ. զայն վերաշինած է եւ չէ թողուցած, որ Երզնկացին հեռանայ անկէ։ Յովհաննէս Երզնկացի, որուն Մեկնութիւն Քերականի գործը այնքան նշանաւոր էր եւ ամէնէն կատարեալ քերականութիւնն էր հայ լեզուի, թերեւս դասախօսած է անոր վրայէն հայ լեզուն Արտազի մէջ լատին վարդապետներուն եւ հայ աշակերտներուն։ Իրմէ յետոյ Արտազու *վանքին ուսումնարանը կամ դպրոցը չեմ գիտեր, թէ շարունակուա՞ծ է։*

Շատ քիչ հաւանական է սակայն ասիկա, վասնզի քաղաքական շփոթութիւններ շատ չանցած այդ շրջանակը կը դարձընէին աւերածութեան թատերաբեմ մը։

Բարբարոս ժողովուրդներու արշաւը եւ անոնց աւերածութիւնները ուրիշ շատ մը վանքեր ալ անշքացուցած կամ կործանած են եւ կամ անոնց մէջ մտաւորական կեանքի կամ դպրոցի մը գոյութեան արգելք եղած։ Հին հռչակաւոր վանքերու մասին առ հասարակ ոչինչ կը յիշատակուի կամ անոնց միայն աւերումին կամ անշքացման մասին կը խօսուի։

Վասպուրականի ամէնէն հռչակաւոր վանքը՝ Վարագ, որ Ժ. դարուն մտաւոր կեդրոն մը եղած էր, ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար թէեւ շատ քիչ անգամներ կը յիշուի, սակայն կը թուի թէ պահած է իր այդ հանգամանքը, վասնզի ԺԵ. դարուն տակաւին «մայրաքաղաք վանօրէից» *տիտղոսով կը յիշատակէ անոր անունը Թովմա Մեծոփեցի իր յիշատակարանին մէջ (*Կոստանդեանց, *էջ* 54*)*։

Արդարեւ, ԺԴ. դարուն, Վարագի մէջ ուսումնական շարժում մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է, աւելի կամ նուազ կարեւորութեամբ, երբ Աղթամարի աթոռին շուրջ կար եռանդուն գործունէութիւն։

*Այսպէս՝ ԺԴ. դարուն սկիզբ (*1304*ին) կը յիշուի իբր առաջնորդ* «գերահռչակ եւ սուրբ ուխտիս Վարագայ Յոհան վարդապետ», «յոյժ իմաստասէր, հեզ եւ խոնարհ» *(Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան,* Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, *էջ* 50–51*)*։

*Նոյնպէս քանի մը տարի յետոյ (*1310*ին) կը յիշուի Վարագ դարձեալ իբր* «գերահռչակ սուրբ ուխտ», *ուր իբր առաջնորդ կը պաշտօնավարէին* «համաշունչ» *եղբայրներ Տ. Սարգիս եւ Տ. Պետրոս (*Նոյն*)*։

Վանքին մէջ ուսումնական կեանքը ԺԴ. դարու ընթացքին շարունակուած ըլլալուն ապացոյց է 1355*ին հոն կատարուած Առակաց գիրքի ընդօրինակութիւնը, զոր Մեծոփայ վանքէն Մովսէս վրդ. մը կատարած է (*Վենետիկի ցուցակ, *Ա.* 95*)։ Այս վարդապետը թերեւս նոյնն է Մովսէս Երզնկացիի հետ, որ գրած է* «Մեկնութիւն աղօթից եւ քարոզից եկեղեցւոյ» *գործը, որուն ընդօրինակութիւնը* 1361*ին կատարուած է «ի խնդրոյ երջանիկ եւ ընտրեալ Հայր Սիմէոն վրդ.ի ի լեառն Վարագայ, ընդ հովանեաւ Ս. Նշանի եւ երկոտասան սիւն լուսոյ, ի յանապատս որ* կոչի Խոսրովու, ձեռամբ եղկելոյս մեղաւոր Յովհաննէսիկի» (Ձեռ. Երուսաղէմի, Թ. 13 6), բայց ուրիշ յիշատակարանէ մը կը հասկցուի, որ Սիմէոն ինքն ալ ընդօրինակած է Յովհաննէս Արճիշեցիի «Մեկնութիւն պատարագի»ն, որ նոյն ձեռագիրին կից կը պահուի Երուսաղէմ:

Ուրիշ յիշատակարանէ մը կը պարզուի, թէ Սիմէոն — որ ինքզինք կը կոչէ «սպասաւոր բանի զանարդիւնս ի կարգս վարժապետաց» եւ իրեն ուսուցիչ ցոյց կու տայ «զրաբունապետ... զԳրիգորիս» — ունէր իրեն հետ աշակերտակիցներ կամ հոգեւոր եղբայրներ, թիւով չորս. Ստեփաննոս, Յովհաննէս, Սիմէոն, Մխիթար անուններով եւ ուրիշներ՝ «հետեւող ընկերս սոցին» Վարագայ ուխտին մէջ 1376 թուականին:

Այս թուականէն յետոյ երկար ատեն այլեւս Վարագ չի յիշուիր իբր ուսումնավայր:

Աղէտներ իրարու կը յաջորդեն, արշաւանքներ տակն ու վրայ կ'ընեն երկիրը, այնպէս որ իրաւամբ բոլոր ձեռագիրներու մէջ շրջանը «չար եւ դառն ժամանակ» կը կոչուի, բայց ասով հանդերձ կենդանի եւ ուսումնասէր շրջան մը կ'սկսի երբ Վասպուրականի մէջ, հակառակ անընդհատ հալածանքներու, կը ծաղկի գրչութիւնը, մանաւորապէս Աղթամարի եւ Հիզանի մէջ (Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարոյ, էջ 71):

Այսպէս՝ Վասպուրականի շրջանակին մէջ, Արծկէի մօտերը, 1425ին կը յիշատակուի վարժարան մը, զոր հաստատած էր Գէորգ Երզնկացիի աշակերտ «հրեղէն լեզուաւն՝ Յակոբ ճգնաւորն, վարդապետն Ղրիմացին աշակերտօքն իւրովք»(1) (Հայապատում, Գ. էջ 198):

Բայց այս դպրոցը կը թուի թէ շատ ժամանակաւոր կեանք մը ունեցած է եւ ԺԶ. դարու ընթացքին, չի գիտցուիր ինչ պարագաներու տակ. Վասպուրականի շրջանին եւ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռին շուրջը երեւան կու գան անտեւական եւ

---

1) Յակոբ վրդ. Ղրիմեցի ծանօթ է նաեւ իր երկու երկերով, որոնցմէ մէկն է տոմարական գրուած մը Թովմա Մեծոփեցիի խնդրանքով գրի առնուած. Այս գործին մէջ Յակոբ Ղրիմեցի կը դրուատէ Թովման, զայն կոչելով «Ո՛վ բաբունի աստուածաբան՝ աստուածային իմաստութեան ցանկացող՝ որդեակ իմ հոգեւոր և եղբայր ցանկալի և բաղձալի» (Զարբհանէլ. Բ. էջ 127).

Նոյնպէս Թովմայի խնդրանքով գրած է նիւղագրութիւն մը, ուր ան ինքզինքը կը կոչէ «աշակերտ Գէորգայ վարդապետի և քաջ գիտապետի Երզընկացւոյ» (նոյն).

պատահական ուսումնավայրեր, որոնց վրայ դժբախտաբար լիակատար տեղեկութիւններ չունինք։

Գիտենք միայն, որ ԺԶ. դարու կէսերուն նշանաւոր էր Մարգար Պարոնտէր եպիսկոպոս, որ Վարագի մէջ կազմած էր աշակերտութիւն եւ հասցուցած խումբ մը, որմէ ծանօթ են, գէթ անունով, Զաքարիա փիլիսոփայ, Կարապետ Ջամալ եւ Յովհաննէս Բրգուտենց վարդապետները, որոնց յօրինած երգերն ու տաղերը կը գտնուին աստ անդ (Բիւզանդիոն, թ. 1197, Ազգապատում, էջ 2261)։

Վարագայ վանքին մէջ կը յիշուի նաեւ «Տարեգիր» Բարսեղ վրդ. Աւանցի, որ քեռորդին եւ աշակերտն էր վերոյիշեալ անուանի «Ջալալ» Կարապետ վրդ. Արարքցիի (ՀԱ. 1910 էջ 65–70)։

Վասպուրականի շրջանին մէջ կը յիշուի նոյնպէս «Ներսէս մեծ Աւագ վարդապետ», որ «Հետեւակ» կամ «Հետիոտն» կը կոչուէր, վասնզի «հետիոտս շրջէր ամենայն ուրեք»։

Այս վարդապետն ալ հասցուցած էր իր կարգին «բազում աշակերտս», ինչպէս Վանեցի Կարապետ Զագ կոչուած վարդապետը, Բաղիշեցի Յովհաննէս Յովիկ(1) կոչուած վարդապետը, Սիմէոն վրդ. Շնորհալին, ինչպէս նաեւ մեծ Բարսեղ վրդ Բաղիշեցին, որոնց ամենուն վրայ ալ խօսած է Դարանաղցի (տես Ժամանակագրութիւն, էջ 371–375, 376–378, 388, 390–393)։

Երբ Պարսիկները Շահ Աբասի ատեն 60,000 Հայեր գերի տարին Վանէն, Զագ վարդապետ իր եղբօրորդիներուն հետ «էջ ի լեռնէն իւր կամաւն» եւ գնաց անոնց հետ մինչեւ Սպահան։ Հոն գաղթականները «Նոր Ջուղայ շինեցին, եկեղեցի շինեցին Ըսպահան եւ զվարդապետն արգիլեցին» եւ չթողուցին, որ դառնայ Վարագ՝ իր տեղը:

Հոն մեռաւ 1604ին (Դարանաղցի, էջ 374):

Իր աշակերտն էր Մարտիրոս վրդ. Ահարու, որ անոր մարմինը Վարագայ վանքը փոխադրեց գողնալով, մահէն երկու տարի ետք (Դարանաղցի, էջ 375 եւ Հայապատում Գ. 323):

Կարապետ Զագ վրդ.ի աշակերտներէն, բացի յիշուած

---

1) Այս վարդապետին համար Դարանաղցի կ'ըսէ, թէ իր ուսուցիչին պէս հետիոտն կը շրջէր։ Կը պատմէ նաեւ անոր Հռոմ ուխտաւորութիւնը և Պապին ներկայանալը, ինչպէս նաեւ իր դաւանութիւնը պահելուն և Քաղկեդոնականութիւնը մերժելու համար հալածանքի ենթարկուիլը և փախուստը Հռոմէն վաճառականի տարազով և կրկին իր վանքը դառնալը։
Մեռած է 1606ին։

Մարտիրոս վրդ. Աճառուէն — որ երկար ատեն Վարագ գործած է (Դարանաղցի, էջ 375)— ծանօթ են Յակոբ վրդ. Առնչեցի եւ Պօղոս անուն վարդապետ մը (Հայապատում Գ. էջ 323)։

Գալով Բաղիշեցի Բարսեղ Մեծ վարդապետին, որուն «ամենավերջի փիլիսոփայ» տիտղոսը կուտայ Դարանաղցի (էջ 390) եւ կ՚ըսէ թէ «փայլէր իբրեւ գլուսաւորս ի մէջ աշխարհի», հասցուցած է շատ մը աշակերտներ, որոնք «հասին յարբունս իմաստից եւ առին իշխանութիւն եւ գաւազան եւ գնացին» (Նոյն)։ Անոնցմէ Դարանաղցիի ծանօթ է միայն Յովհաննէս անուն վարդապետ մը, որ իր ուսուցիչին հետ միշտ կը շրջէր եւ գացած էր Հին Ջուղա։

Դժբախտաբար Դարանաղցի կ՚անգիտանայ, թէ Բաղիշեցի Բարսեղ եւ իր աշակերտր Յովհաննէս ի՞նչ եղած են։ Միայն գիտէ թէ 1608ին Երուսաղէմ գացած էր եւ հոն մնացած մէկ տարի։ Ան «խիստ կարի առաւել հոգ տանէր (Երուսաղէմի) պարտուցն վճարման եւ ցաւէր եւ տագնապէր հանապազ», վասնզի «տեսեր զամենայն տառապանք վանացն ի պարտուցն կողմանէ (Դարանաղցի, էջ 3 4)։

Նոյնպէս Ներսէս վրդ. Հետեւակի աշակերտներէն Սիմէոն վրդ. Շնորհալի իր կարգին հասցուցած է աշակերտներ, որոնցմէ մին էր Կարապետ վրդ. Մոկացին (+1636 Երուսաղէմ)։ Մոկացի եւս 3–4 աշակերտներ հասցուցած է իր ծննդավայր գաւառին՝ Մոկաց աշխարհին եւ Ոստանի շրջանին մէջ եւ անկէ դուրս — Պոլիս, Էտիրնէ, Ռոտոսթօ եւ Երուսաղէմ — գործունէութիւն ունեցած է (Դարանաղցի, էջ 393–397)։

Այս բազմահմուտ վարդապետը երկու տարի ալ անուանական պատրիարք եղած է Պոլսոյ եւ, ըստ Դարանաղցիի վկայութեան, իր աշակերտները «անուանի կատարեալ փիլիսոփայք» հանդիսացած են (Նոյն, էջ 397)։

Նոյնպէս ԺԶ. դարու կէսերուն Աղթամարի կողմերը ուսմամբ կը պարապէր եւ հմուտ աշակերտներ կը հասցնէր Սիմէոն Ապարանցի, որ աշակերտն էր Յովհաննէս Ոստանցիի(1)։

---

1) Ասիկա կը պատկանէր Յովհաննէս Համշէնցիի գաւազանէն իջնող վարդապետներու այն ճիւղին, որոնց շարքը Դաւրիժեցի (էջ 441) կը ներկայացնէ սա կերպով.

Գրիգոր Արճեցի Ջորթան
Ներսէս Մատաղ
Ներսէս Բաղիշեցի
Ներսէս Ամկեցի
Յովհաննէս Ոստանցի «ի գեղջէ Վանուշատայ»։

Իր աշակերտներէն կը յիշուին Կարապետ Վարագցի, Յովհաննէս Խիզանցի, Յովհաննէս Ծաղկող, Յովհաննէս Կրճօն եւ Յովհաննէս Գրագիր վարդապետները, նաեւ Սահակ, որ վարդապետաց վարդապետ մականունին արժանացած է (Ազգապատում, էջ 2261)։

Վասպուրականէն անցնելով Տարոն, շատ մասնակի տեղեկութիւններու կը հանդիպինք (յիշատակարաններու եւ պատմագիրներու մէջ) գաւառին երբեմն այնքան հռչակաւոր վանքերուն վրայ։ Միայն կը յիշուի, թէ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը 1371ին դատարկացած է, վանքի այդ թուականին՝ «ի հարկապահանջութենէ այլասեռիցն աւրեցաւ երկիրս Տարաւնու; նաեւ սուրբ Ուխտրս Ղազարու, զոր եւ կրօնաւորք Ս. Առաքելոյս տարաշխարհիկ լինէին՝ անցնելով յայլ գաւառս» (Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Մայր Ցուցակ Վենետիկի Ա. էջ 127, կամ Հայապատում, Գ. էջ 166)։

Բայց կը թուի, թէ կարճ տեւած է այս վիճակը. եւ վանքը, այնքան նշանաւոր ուսումնարան մը երբեմն, կ'երեւի թէ ժամանակ մը յետոյ դարձեալ վերակազմուած է, հաւանօրէն 378ին «ոմն ազնուական տոհմէ բարեմիտ եւ սրբասէր կրօնաւոր՝ Պօղոս անուն» անձի մը ջանքերով։ Ասիկա եղբօրորդին էր Յովհաննէս րաբունիի մը, որ արդէն վախճանած էր (Հայապատում, Գ. էջ 166), եւ վերստին հաւաքած է վանքին ձեռագիրները։

Բայց այդ դժբախտ միջավայրին մէջ ոչինչ տեւական էր։ Հազիւ 40 տարի յետոյ, 1439ին կրկին վանքը նմանօրինակ նոր աղէտի մը կը մատնուի, Պօղոս եպիսկոպոսի (արդեօք վերոյիշեալ Պօղո՞սը) առաջնորդութեան ատեն. «զքահանայ ոմն անուն Վարդան եղեւ գործոմն նման Յուդայի, եւ մատնեաց զամենայն սրբութիւնք անօրինաց, զխաչ եւ զսկիհ եւ բազում խաւար չած ազգիս Հայոց... զի յայսմ ամի տիեզերալոյս եւ քաջ րաբունապետն Թովմա փախստական եղեալ էր յազգէն նետողաց ի գաւառէն Արճէշոյ եւ եկեալ հանդիպեցաւ ի սուրբ ուխտն Առաքեալք՝ երկու վարդապետօք, եւ բազում գրոց աշակերտօք եւ ետես զպատուհաս ցասման, զի... ամիրայն Մարաց որ ի Մուշ նստէր, յաւուր միում բազում զօրօք եկն ի վանքն եւ սուտ քահանայն Վարդան ընդ նոսա, եւ ըմբռնեցին զքահանայսն, զոմն տանջեցին, զոմն ահաբեկ առնէին, մտին յեկեղեցին եւ հանին բազում խաչ եւ սկիհ եւ սրբոց նշխարք եւ տարան ի քաղաքն...» (Ցուցակ Ձեռագրաց Վենետիկի Ա. 128 կամ Թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 150, Հայապատում, Գ. էջ 168)։

Ըսել է թէ հազիւ Թովմա Մեծոփեցիի շնորհիւ փայլուն ուսումնավայրի վերածուիլ սկսող վանքը նոր աղէտի մը ենթարկրուած էր, բայց 1441ին, երկու տարի վերջը այս դէպքէն, «ի ձեռն Կոլոտիկ Յովհաննու Սեւակրիս Հերմոնի վանից» ճառընտիրէն ընդօրինակութիւններ ըրած է ան (Ցուցակ Վենետիկի Բ. 526) եւ դար մը յետոյ վերստին կազմակերպուած եւ քիչ շատ փայլ առած է, ինչպէս ցոյց կու տան ինչ ինչ յիշատակարաններ (Ցուցակ Ձեռագրաց Վասպուրականի, էջ 678, ՀԱ. 1937, էջ 321–322 եւ այլն)։

Տարոնի Ս. Կարապետ վանքը, որ կրօնական եւ ուսումնական մեծ կեդրոն մը եղած էր երբեմն, այս դարերուն կը թուի նման վիճակի մը ենթակայ, որովհետեւ գրեթէ բնաւ չէ յիշուած յիշատակարաններու մէջ իբր ուսումնավայր։ Միայն 1421ին գրուած ձեռագիրի մը (տես Հ. Ս. Ճառեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 113) ընդարձակ յիշատակարանը կարդալ բաւական պիտի ըլլար, գաղափար մը կազմելու համար այն անհնարին աղէտներուն եւ բազմապիսի փորձանքներուն մասին, որ անօրէն բռնակալներ ԺԵ. դարուն պատճառած են Տարոնի եւ շրջակայից, աւերի եւ աւարի մատնելով Հայաստանի սիրտը հանդիսացող այս գաւառը։

Այս դժբախտ պայմաններուն մէջ, որոնք իսկապէս «նեղ եւ դառն» ժամանակներ որակուած են բազմաթիւ գրիչներէ, կարելի չէր մտաւորական կեանք սպասել այդ վանքերէն ներս, որոնց նմաններն ալ շատ էին երկիրին զանազան մասերուն մէջ։

Բայց հակառակ այս դժբախտ եւ անապահով վիճակին, Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ երեւան եկած են գոնէ ժամանակաւոր փայլով վանքեր, որոնք վարդապետի մը բացառիկ ջանքով կը կազմակերպուէին իբր դպրոց, օգտուելով անշուշտ պատեհութիւններէ եւ ժամանակաւոր անդորրութիւններէ, զորս վայելած են Հայաստանի զանազան վայրերը, երբեմն բացառաբար։

Այսպիսի շրջանակ մըն էր ահա Երզնկան, որ Թաթարներու տիրապետութեան ատեն բարօրութեան ժամանակամիջոց մը բոլորելէ յետոյ՝ ԺԴ. դարուն եւս կ'ունենայ բարգաւաճ շրջան մը։

1335էն մինչեւ 1395, ան կ'ենթարկուի Արտենեաններու կամ Պէնի Արտենա ընտանիքին իշխանութեան։ Ասոնք Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած Մոնկոլեան տոհմէ մը սերած էին եւ փոքր իշխանութիւն մը կազմած էին ու կը տիրէին Երզնկայի, Բաբերդի, Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ եւ Կեսարիոյ եւ իբր պաշտպան եւ բարեկամ քրիստոնէից նշանաւոր հանդիսացած էին։

Ասոնց յաջորդած է Թահարթէն հայ իշխանը, որուն վրայ երկարօրէն խօսած է 1403–1406ին Արեւելքի ուղեւոր Ռույ Գոնցալեց Կլաւիխօ (Ruy Gonzales Clavijo) (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. հատ. էջ 63–146)։

Մանաւորապէս նշանակելի է, որ Թիմուր Լէնկ երբ քաղաքը կը գրաւէ, իսլամ բնակիչները կը գանգատին, թէ իշխան Թահարթէն շատ աւելի բարեացակամ էր քրիստոնեաներու նկատմամբ քան իրենց եւ կը պնդէին, որ քրիստոնեայ եկեղեցիները տարածութեամբ գերազանց էին իրենց մզկիթներէն։

Երբ բռնակալը բացատրութիւն կը պահանջէ Թահարթէնէն, պատասխան կը ստանայ, թէ ճիշդ է որ ինք մանաւորապէս բարեացակամ էր իր երկիրին քրիստոնեաներուն հանդէպ, որովհետեւ անոնք իրենց առեւտուրով հարստութիւն կը բերէին իրեն ։

Թիմուր Լէնկ Երզնկայի քրիստոնեաները թրէ անցընելու հրաման կու տայ, բայց Թահարթէն կաշառքով կրնայ այս հրամանը ետ առնել տալ. սակայն քրիստոնեայ եկեղեցիները կը քանդուին (Ուղեգրութիւններ, Ա. էջ 96–97)։

Այս պայմաններու մէջ՝ Երզնկա, որ երբեմն ծաղկեալ դպրոցներ ունեցած էր եւ որ ըստ Դարանաղցիի երբեմն Որոտնեցին եւ Տաթեւացին հիւրընկալած (էջ 398–399) եւ ուր դեռ քիչ առաջ Յովհաննէս Պլուզ վարդապետը «սնեալ եւ վարժեալ ի մանկութենէ հետէ՝ հանդէպ անապատի բերդին՝ յառապատին, որ զօտի Սուրբ Մինասի կոչի ի տխմարաց. որ եւ նա մեծահռչակ միաբանակեաց վանք եղեր եւ դասատուն վարդապետաց ժամանակին» (Դարանաղցի, էջ 3·9), պէտք էր որ ունենար նոր փթթում մը:

Արդարեւ անիկա ունեցած է այդ վերածաղկումը, վասնզի 1316ին կը տեսնենք՝ որ Խարբերդի Ցազման գաւառէն Գրիգորիս վարդապետ՝ Կոստանդին Միայնակեացի յորդորով կու գայ Եկեղեաց Տիրաշէն վանքը ուսում առնելու: Յետոյ Մովսէս վրդ. կու գայ Կիլիկիայէն «բազում գրենօք» եւ կը համոզէ զայն ու կը տանի Դարանաղեաց գաւառը, Սեպուհ լերան Լուսաւորչայ վանքը, ուր կը մնայ վեց տարի (Հայապատում, Գ. 112):

Գրիգորիս, որ իր ուսման վայրին անունով «Երզնկացի» կոչումը առած է, կ՚երեւի՝ յետոյ Եկեղեաց մէջ ուժ տուած է ուսման, վասնզի կը տեսնենք որ իր աշակերտը՝ Մխիթար Երզնկացին կը ղրկէ Գլածոր՝ Եսայի Նչեցիի քով, ուր անիկա կ՚ընդօրինակէ Լուծմանց գիրքը 1314ին. «հրամանաւ մեծ եւ երանեալ *վարդապետիս իմոյ (Մխիթարի) Գրիգորիսի Երզնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ եւ ամենայն բանասիրաց"։*

*Այդ յիշատակարանէն կը հասկցուի, որ Մխիթար Գլածոր գացած է „առ ոտս Եսայեայ վարդապետի ի վարժումն աստուածիմաստ գրոց" եւ այս առթիւ է, որ կատարած է այս ընդօրինակութիւնը (*Հայապատում, Գ. էջ 114*)։*

Լուսաւորչայ վանքը, որ աւելի ծանօթ է Աւագ վանք անունով եւ նշանաւոր եղած է հնուց ի վեր, բայց մասնաւորապէս ԺԳ. դարուն վերջերէն կամ աւելի ԺԴ. դարուն սկիզբէն, կը թըւի թէ մասնաւոր փայլ մը ստացած է Մովսէս վրդ. Երզնկացիի ջանքերով, որ, ինչպէս տեսանք, Գրիգորիս Երզնկացին Տիրաշէնի վանքէն առնելով այս վանքը փոխադրած էր Կիլիկիայէն դարձին ։

Այս վարդապետը Կամախ ծնած էր եւ „ի տես մանկութեան" „աստուածային ուսմանց" վարժեալ էր Երզնկայի Աւագ վանքին մէջ եւ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած:

Մովսէս Երզնկացի Աւագ վանքը պայծառացուցած է թէ՛ նիւթական եւ թէ բարոյական շինութիւններով: Այս վարդապետը, որ թողած է Ոսկեփորիկ գիրք մը Ս. Հարց խրատական խօսքերու եւ 200*է աւելի սրբոց վարքերու, ունի նաեւ մի քանի խրատական եւ կանոնական գործեր եւ համառօտ մեկնութիւն մը պատարագամատոյցի, „զոր, կ'ըսէ, սուրբ հարքս՝ Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս եւ Ներսէս՝ Տարսոնի, յառաջագոյն ընդերկար քննեալ էին, նաեւ զոր յայլոց սրբոց հարց կարացաք բանագտակ լինել՝ յանձնիւր տեղւոջ եդաք":(*1*) Հաւանօրէն Մովսէս Երզնկացիի Աւագ վանքին մէջ հաստատած այս ուսումնարանը շարունակած է բաւական երկար ատեն եւ մասնաւորապէս առաւել զարգացման հասած է Արտենեաններու շրջանին, ուր Աւագ վանքը կը գտնենք բարգաւաճ, մասնաւորապէս Գէորգ Երզընկացիի ուսուցչութեան շրջանին։*

*Օրմանեան (*Ազգապատում, էջ 1983*) թէեւ կ'ըսէ, թէ այս վարդապետը աշակերտութիւն հաստատած եւ երկասիրութիւններ պատրաստած է, բայց չեմ գիտեր ինչո՛ւ անոր կայան վանքը*

---

1) *Այս գործը գրած է* 1295*ին «յորդորեալ առաւել յիմաստուն րաբունապետէն Յովհաննէս որ ի սոյն ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս»։ Ալիշան (*Հայապատում, Գ. էջ 70*), որ այս ծանօթութիւնները կու տայ, Յովհաննէսի համար կ'ըսէ, թէ Երզնկացին չէ, այլ ուրիշ մը։*

կը համարէ չճշդուած, ինչ որ սխալ է, վասնզի բացորոշ է որ անոր կայանը Աւագ վանքը եղած է: Անիկա, ինչպէս կը հասկցուի Մեծոփեցիէն (էջ 33), Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտներէն էր եւ Լէնկթիմուրի արշաւանքէն յետոյ անկէ բաժնուելով եկած է Երզնկա, ուր կը գտնուէր 409ին, ինչպէս կը հասկցուի Յովհաննէս Որոտնեցիի 1409 թուականով ձեռագիրէն (Երուս. թ. 1105)։ Հոն կ'ըսէ, թէ ձեռագիրը գրուած է «յառաջնորդութեան Ս. Ուխտիս մեծ վարժապետիս մերոյ Գէորգայ, իգաւառէ Դարանաղեաց, որ եւ առաջնորդ է սա վանիցս Աւագ կոչեցեալ ընդ շքով Տիրամայր Ս. Աստուածածնիս եւ Ս. Առաքելոցս եւ Ս. Կարապետիս, զի եւ աղքատաց է աս տեղիք, մանաւանդ թէ շնորհաքաշխ են»:

Ուրիշ ձեռագիրի մը մէջ, որ Տաթեւացւոյ Մեկնութիւն Աւետարանի Մատթէին է (Ձեռ. Երուս., թ. 223) եւ գրուած է 1411ին դարձեալ «ի սբ. մենաստանս որ կոչի Աւագ Անապատ... յառաջնորդութեան Ս. Ուխտին մեծ րաբունապետի եւ քաջ փատերայի եւ վարժապետի Գէորգ վարդապետի ձեռամբ աշակերտի նորա Աւետիք կրօնաւորի», որ տակաւին ողջ էր, ինչպէս կ'երեւի, 1467ին եւ ապահովաբար կ'ընդօրինակէր Գրիգոր Նազիանցիի 12 ճառերը (Երուս. թ. 1268)։

1471ին նոյն Աւետիք կրօնաւորը, որ անխոնջ գրիչ մը ըլլալ կը թուի, ընդօրինակած է նոյն վանքին մէջ Մաշտոց մը (Երուս. թ. 1286 Ձեռ.), այս անգամ «առ ոտս Յովհաննէս րաբունապետի, ի խնդրոյ տր. Սարգիս արքեպ.ի»(1)։

Ինչպէս կը տեսնուի, բեղուն գործունէութիւն մը ունեցած է Գէորգ վարդապետ Աւագ վանքին մէջ մօտաւորապէս 50 տարի անընդհատ:

Երզնկա, որ օգտուած էր երբեմն թաթար մի քանի քրիստոնեաներու բարեկամ տիրապետներու թոյլատու ուղղութենէն, ԺԴ. դարուն իր շրջակայքով եւ Սեպուհ լերան վանքերով հռչակ կ'ստանայ իբր Հայութեան ուսումնական կեդրոններէն մէկը:

ԺԵ. դարուն հոն կը տեսնուի նոր վերազարթում մը, հակառակ անոր որ Լէնկթիմուր Երզնկայի շրջանակը, յատկապէս

---

(1) Սարգիս արքեպս. իբր առաջնորդ Երզնկայի կը յիշուի նաեւ 1477ին «ի մայրաքաղաքս Եզ (զ) ընկայիս, ի վանքն որ կոչի Երիզի Ս. Աստուածածին, որ է տեղի չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին» գրուած աւետարանի մը մէջ, իբր «եղբայրորդւոյն .. Նորաբողբոջ զաւակին իւրոյ՝ Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին և պարոն Պակթամուրին» հետ (Ցուցակ Վենետիկի, էջ 628)։

Դարանաղեաց գաւառը, ընդարձակ աւարառութեան եւ գերութեան ասպարէզ դարձուցած էր. միաժամանակ սոսկալի երկրաշարժ մը Երզնկան եւ շրջակայքը կիսովին կործանած էր:

Այս դառն ժամանակին մէջ՝ Աւագ վանքի կողքին երեւան կու գայ դարձեալ Սեպուհ լերան վրայ Կայիփոսի վանքը, *որ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի անուան նուիրուած էր եւ կը կոչուէր նաեւ* Կապոս *կամ* Կաբոս *եւ ըստ Դարանաղցիի (էջ* 405*) «աթոռ էր հայրապետաց եւ դասատուն վարդապետաց»*

Այդ վանքին մէջ ԺԵ. դարուն վերջը կը փայլի Համշէնցի Յովհաննէս վարդապետ (✚1497*), որ աշակերտն էր Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտ Դանիէլ վարդապետի մը (*Առաքել Դաւրիժեցի, 1896, *էջ* 39 *): Այս վարդապետը կը յաջողի իր վանքը դարձնել նշանաւոր կեդրոնավայր մը ուսման եւ գիտութեան(*1*): Այս դըպրոցին մէջ դաստիարակուած Դիոնիսիոսի Արիսպագացւոյ Աստուածաբանականքին ընդարձակ յիշատակարանը (հրատարակուած Կարապետ եպ. Տ. Մկրտիչեանէ,* Արարատ, 1913, *էջ* 600–603*), պերճախօս փաստ մըն է Սիւնեաց դպրոցին աշակերտ այս «տիեզերալոյս... քաջ հռետորի» վայելած համբաւին եւ հաստատած դպրոցին կարեւորութեան(*2*): Հոն կ'ուսանէին բազմաթիւ աշակերտներ, հաւաքուած զանազան երկիրներէ, մինչեւ Կաֆայէն, Տիվրիկէն, Սեբաստիայէն, Հաղբատէն, Պոնտոսէն,։ Ուսում առնելու համար հոն կը կը դիմեն Ասորիներ (*Արարատ, *նոյն)։ Գաւառին գլխաւոր վանքը, երբեմն այնքան համբաւաւոր, Աւագ վանքն էր, որ համեստօրէն «*լսարան*» կոչուած էր, մինչդեռ Կայիփոսի վանքը մի քանի յիշատակարաններու մէջ կը յիշուի իբր* համալսարան, *անշուշտ աստիճանով աւելի բարձր ուսում տալուն համար։*

ԺԶ. դարուն Երզնկայի Աւագ վանքը վերջին անգամ մըն ալ կարճ ժամանակի համար արտասովոր փայլ մը կ'ունենայ, շնորհիւ Մաղաքիա վրդ. Դերջանցիի, որ աշակերտն էր Գրիգոր Տարոնեցի կամ Մշեցի նշանաւոր վարդապետին:

---

1) 1495*ին հոն գրուած է Ոսկեփորիկ մը «ի առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տեառն Ներսէսի եւ քաջ րաբունապետի Համշենցւոյ, ձեռամբ բազմամեղր Խաչատուր աբեղայի»* (Ցուցակ Վենետիկի, Բ. 623)։

2) *Դարանաղցի այս վանքին վրայ խօսելով (էջ* 475*) կ'ըսէ, թէ երկու աւագ վարդապետներ եղած են հոն, որոնց վարուց եւ գիտութեան մասին տեսնողները կը պատմէին։ Եւ կը յարէ. «միոյն Համշենցի ասեն և միւս՝ Ցընցի, երկրաց անուամբն կոչելով»։ Համշէնցին որոշ է, որ Յովհաննէս Համշէնցին է, սակայն Ցընցիի մասին յիշատակարանները լուռ կը մնան։*

Մաղաքիա վրդ. Դերջանցի նշանաւոր հանդիսացաւ ո՛չ միայն իր բանիբուն հմտութեամբ, այլ եւ աշխարհաշէն ձեռնարկներով: Իր մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ Գրիգոր Դարանաղցի (էջ 338–340), ըսելով թէ անիկա ԺԶ. դարուն սկիզբները կ՚ապրէր «շնորհալի արուեստիւ եւ բանիւք, եւ հզօր առենախօս իբր զՊօղոս եւ շատ բարութեան պատճառ է եղեալ եւ շատ եկեղեցիք եւ խաներ է շիներ. ի մեր Կամախոյ Աւագ վանքն է կացեր շատ ժամանակ» (էջ 538)։ Յետոյ կը նկարագրէ, թէ ի՛նչպէս հինգ աղա խիստ նեղութիւն եւ վիշտ կը պատճառեն, 12000 ստակ եւ ուրիշ մեծ տուրքեր դնելով վանքերու վրայ իբր Բէշիշ ազջէսի եւ թէ ի՛նչպէս անիկա Սեբաստիոյ փաշային եւ անկէ Պոլիս կը դիմէ, ուր կը յաջողի 6000 ստակի զեղչել տուրքը եւ ժողովուրդին վրայ բաժնել զայն: Կը պատմէ նաեւ անոր կրկին Պոլիս երթալը Սուլթան Սէլիմի ժամանակ եւ Սուլթանին ներկայանալը եւ մանկաժողովը արգիլելը:

Այս եղելութիւնը իբր թէ պատահած է Աստուածատուր Եաղուպեան պատրիարքի ատեն (1537–1550), որ իր աշակերտն էր (ՀԱ.. 1909, էջ 232), ինչ որ ժամանակագրական սխալ մըն է, քանի որ Սուլթան Սէլիմներէն ո՛չ Ա.ը եւ ո՛չ Բ.ը ժամանակակից չեն Աստուածատուր պատրիարքին:

Օրմանեան մանկաժողովին խափանումը 1545ին յաջողցուած ըլլալ կը կարծէ (Ազգապատում, էջ 2238) Սուլթան Սիւլէյմանի ատեն (1520–1566):

Օրմանեան իբր թէ ինք անձամբ կարդացած է Կոծերի եկեղեցիին մէջ, թէ «նորոգեցաւ 974=1525ին, ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի» եւ մեծ կամուրջին վրայ ալ՝ թէ 989=1540ին «կապեցաւ ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետին»։

Ասոնք ցոյց կու տան, թէ Մաղաքիա վրդ. Դերջանցի ո՜րքան ազդեցիկ դէմք մը եղած է ԺԶ. դարուն սկիզբները եւ ի՛նչ բարերար դեր կատարած ժողովուրդին համար՝ անոր բարօրութեան ծառայելով, յաջողելով արգիլել մանկաժողովի պէս խուժդուժ հարկատուութիւն մը (Դարանաղցի, էջ 338–341):

Այս վարդապետը արուեստի ալ տեղեակ էր եւ փայտէ քանդակներ կը շինէր. ԺԶ. դարուն սկիզբները, պահ մը կեցած էր Եկեղեաց Աւագ վանքը, որ հին ժամանակներէ սկսեալ նշանաւոր էր:

Ասոր աշակերտն էր Աստուածատուր վրդ. Սեբաստացի (✝1587 ի Կիւմիւշխանէ), որ հաստատուած էր Կայիփոսի մեծահռչակ վանքը Եկեղեաց գաւառին մէջ։ Այս վանքը, «որ աթոռ է հայրապետաց եւ պատմութիւն է վարդապետաց», մօտը կը գտնուէր Աւագ վանքին, զոր առաջին անգամ հռչակաւոր դարձուց Յովհաննէս Համշէնցին:

Աստուածատուր վրդ. Սեբաստացի հոն մնաց երկար ատեն (Դարանաղցի, էջ 405—406), հասցուց աշակերտներ եւ հոն գործեց մինչեւ 1587։ Երբ հիւանդացաւ եւ զգաց որ պիտի մեռնի, խնդրեց Երզնկացի տոլվաթաւորներէն, որ զինք տանին Կիւմիւշխանէ, ուր մեռաւ:

Անոր աշակերտն էր Հայրապետ վրդ. Տիվրիկցի (✝1598 Սեբաստիա), որ Խունաւիլ գիւղէն էր եւ Գրիգոր Դարանաղցիի պապը:

Այս վարդապետը 20 տարի մնացած էր Կայիփոսի վանքը, «անդ վարժելով առ ոտս Աստուածատուրին եւ գաւազան առեալ» (Դարանաղցի, 406), կը հեռանայ եւ կը հաստատուի դրացի Աւագ վանքին մէջ: Այս վարդապետը, որ «շատ արտաքնոց եւ ներքից ընթերցումն էր վարժել եւ էր կարի յոյժ խոնարհ եւ հեզահոգի» (Դարանաղցի, էջ 341), իր տղայութեան ժամանակ «դասասաց վարդապետ» էր, «երբեմն յԱւագ վանքն նստելով եւ երբեմն ի Խունաւիլի վանքն»:

Հայրապետ վրդ. Տիվրիկցի կը վախճանի Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը 1598ին եւ հոն կը թաղուի (Դարան., էջ 341)։ Անոր աշակերտներէն էր Սրապիոն վրդ. Բաբերդցի կամ Օձտեղացի, որ հակառակ եպիսկոպոսական աստիճան ունենալուն՝ գնաց աշակերտեցաւ Հայրապետ վրդ. Տիվրիկցիին, ու «զամենայն արտաքին հանճարս իմաստասիրաց ոճով եւ վարժ եւ հմուտ աստուածաշունչ սուրբ գրոց եւ նոցին մեկնչաց լինելով, առեալ էր հրաման քարոզելոյ եւ եկեալ գնայր յաշխարհ իւր ի Բաբերդ ոչ զոք ունելով ընդ իւր սպասաւոր կամ աշակերտ անուն» (Դարանաղցի, 341—2):

Այս վարդապետր երկար ատեն ծառայած է այս շրջանակին մէջ եւ ըրած է նաեւ շինարարութիւններ։ Իրեն աշակերտած է ի մէջ այլոց նաեւ Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի «բուք» կոչուած վարդապետը, որ իր ծանօթ ժամանակագրութիւնին մէջ ունի աննպաստ ակնարկներ ալ իր ուսուցիչին նկատմամբ (Դար. 347):

1627ին գացած էր Կիւմիւշխանէ, երբ կարճ հիւանդութեամբ մը վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ իր ուսուցիչին ուսուցիչ՝ Աստուածատուր Սեբաստացիի շիրիմին քովը (Դարանաղցի, էջ 348)։

ԺԷ. դարուն սկիզբը նշանաւոր էր նաեւ Ղազար Երզնկացի, որուն համար Դարանաղցի կը վկայէ թէ 1600ական թուականներուն միակ դասատուն էր «եւթնարփեան շնորհօք հոգւոյն զարդարեալ» (Ժամանակագրութիւն, էջ 403)։ Ան սակայն հաստատուն տեղ մը չէ ունեցած եւ շրջիկ կեանքով մը ապրած է եւ պահ մը Բաբերդի Ոստեղավանքը գտնուած է Սրապիոն վրդ. Բաբերդցիի հետ (նոյն, 405)։

Երզնկայի շրջանակին մէջ էր նաեւ Քղի, նախնեաց Խորձեան գաւառը, որ այս ժամանակամիջոցին կ՚ունենայ իր ծաղկումը կարգ մը դպրեվանքերով, որոնց ամէնէն նշանաւորը եղած է Հագստունի(1) Ս. Կարապետ վանքը, որ կը կոչուէր նաեւ Խլպաշի(2) Անապատ, Ապարու(3) կամ Գետահայեաց(4) Ս. Կարապետ եւ կը թուի ըլլալ հին վանք մը (տես Պսակ վրդ. Տէր Խորէնեան, Խորձեան գաւառի դպրեվանքեր, Արմաշու դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ, 1889–1914. Պոլիս, էջ 264–286)։

Այս վանքը, ինչպէս շրջակայ գաւառներու վանքերը, ԺԵ. դարու կէսերուն կ՚սկսի փայլիլ։ 1450ին հոն Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան ատեն 18 միաբաններ կային, նուիրուած գրական եւ գրչագրական աշխատանքներու։ Այս ժամանակ Դպրեվանքին վերատեսուչն էր Ներսէս վրդ. որ 1522էն յետոյ վանահայր եղաւ։ Իր վանահայրութեան շրջանին նոյն դպրեվանքին կ՚աշակերտէին Ղուկաս վրդ. Կեղեցի եւ Մարգարէ եպ., որ յետոյ եղաւ վանքին առաջնորդ եւ ուսուցիչ կարգեց իր դպրոցակից Ղուկաս վրդ.ը։

Ղուկաս վրդ.ի վերատեսչութեան ատեն այս վանքին մէջ իր ուսումը առած է Սրապիոն վրդ. (յետոյ Գրիգոր ԺԳ. կաթողիկոս), որ իր մեռնելէն միայն 18 օր առաջ Աստուածաշունչ մը կը նուիրէ ինքնագիր յիշատակարանով մը (Նոյն, էջ 270)։

Ղուկաս վրդ. Կեղեցի յետոյ 1590ին Տիարպէքիր փոխադրուած է իբր առաջնորդ, սակայն Խորձեան գաւառին այս դպրեվանքը շարունակուած է 1559էն ալ վերջը՝ Կարապետ եւ Թադէոս վարդապետներու ջանքերով։

---

1) Հագստուն գիւղ մըն է Քղի քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու,

2) Խլպաշի աղաւաղումն է Խալէ պաշի բառին, Այսպէս կոչուած է վանքը, վասնզի կը գտնուէր Քղիի նշանաւոր բերդին դիմաց,

3) Վանքը Ապար հին քաղաքին (Շահ-Աբբասէն աւերուած 1601ին) մօտը գտնուելուն համար այսպէս ալ կոչուած է,

4) Վանքը իր դիրքով կը նայի Քղիի Փոքր Գայլ գետին վրայ (Պէրի Սու կամ Լճիկ Սու, ըստ Հիւպշմանի) եւ ասոր համար այսպէս կոչուած է,

*Ասոնք, թերեւս աշակերտներր Ղուկաս վրդ. Կեղեցիի, շարունակեցին այս մեծ վարդապետին գործը եւ հասցուցին բազմաթիւ աշակերտներ: Դպրեվանքին գրչութեան մարզիչն էր Մոկացի Կարապետ աբեղայ, որ «հռետոր» կոչումով ալ կը յիշուի։ Աշակերտներէն հռչակաւոր եղած է Բարաղամ դպիր, ապա քահանայ, որ գրած է շատ խնամեալ բազմաթիւ ձեռագիրներ (*Նոյն*, էջ 272): Եղած է ուսուցիչ քահանայ մը, որ Բղի քաղաքին մէջ գործած եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է, ինչպէս իր աշակերտը՝ Մելքոն երէց կը հաւաստէ, գրելով. «փառաւորեալն Տէր փառաւորեսցէ ի մարմին եւ ի հոգի Բարաղամ քահանայի, որ երախտիք եւ աշխատանք ի վերայ Ս. Տանն ունի, որ ամենեցունց ուսուցիչ եւ վարդապետ ասի: Ի Կեղւոյ քաղաքի եւ շրջակայ գիւղօրէի, այրուբէն գիտնականի եւ ուսուցիչ ամենայնի։ Մինչ սա՝ որ գիտող կայր կարգ ժամատեղի աղէ ժամ ասէին «Զարթիք» կամ «թագաւորք», ոչ ասէին...»:*

Կարապետ եւ Թադէոս վրդ.ներու յաջորդած է դարձեալ հաւանօրէն Ղուկաս վրդ-ի աշակերտներէն Թորոս Արքեպիսկոպոս, որ միայն դպրեվանքի վերատեսչութեամբ զբաղած է Առաջնորդ—Վանահայրի պաշտօնը թողլով Մելիքսեդեկ անուն վարդապետի մը (✝1576*): Թորոս՝ Ամիթ իր ուսուցիչին տեսութեան գացած էր եւ հոն վախճանեցաւ* 1576 *Ապրիլ* 7*ին։ Իր աշակերտներէն ծանօթ են Տ. Կարապետ եւ Ստեփան վարդապետները: Այս վերջին երկուքէն առաջինը՝ Յովհաննէս յաջորդեց Մելիքսեդեկի իբր Վանահայր—Առաջնորդ, իսկ երկրորդը՝ Մարտիրոս եղաւ դպրեվանուց վերատեսուչ: Երկուքը միասին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան Կիլիկիոյ Խաչատուր կաթողիկոսէն:*

Դժբախտաբար քաղաքական շփոթներ, մասնաւորապէս Թուրք եւ պարսիկ կռիւներ, խանգարեցին ամէն բան: Շահ-Աբաս 1601*ին յառաջացաւ մինչեւ Բղի, եւ Ապար քաղաքը, որ վանքին մօտ էր, վանքին հետ աւերեց:*

*Յովհաննէս եւ Մարտիրոս եպիսկոպոսներր այս թաթառին մէջ կորսուած են եւ իրենց բոյնն ալ աւերակի վերածուած է (*Նոյն, 273*):*

Բաղէշի վանքերն ալ ԺԶ. դարուն սկիզբէն փայլ կ'ստանան, հաւանօրէն Երզնկայի Կայիփոս վանքին համալսարանէն եւ Մուշի Ս. Առաքելոց եւ Ս. Կարապետ վանքերէն, ինչպէս նաեւ Բղի Ապարու Ս. Կարապետէն հասած վարդապետներու մասնաւոր ջանքերով:

Մասնաւորապէս Բաղէշի Խնդրակատար Ս. Աստուածածին վանքը, որ կը գտնուէր քաղաքէն իբր երկու ժամ հեռու Ամպ գիւղին դիմաց, անուանի հանդիսացու սկսեալ 1513էն, երբ նորոգեց զայն Ներսէս վրդ. Մատաղ, որ աշակերտն էր Յովհաննէս Համշէնցիի աշակերտ Զորթան կոչուած Գրիգոր վրդ. Արճեշցիի (տես Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 440–1)։ Այս վարդապետը ընդարձակեց եւ հոգեւոր դպրոցի վերածեց վանքը, որ «դար մը շարունակ եղաւ... հայ մտաւոր կեանքի վառարան, ուսկից ելան հայ եկեղեցիին համար նշանաւոր քարոզիչ վարդապետներ, գրագէտ եւ գրասէր» (Հ. Ն. Վ. Ակինեան, ՀԱ. 1937, էջ 319)։

Այդ վանքին մէջ պատրաստուած անձերէն էր Կարապետ վրդ. Բաղիշեցի (1475–1550), որ բեղմնաւոր գործունէութիւն մը ունեցած է Տարօնի եւ Միջագետքի շրջանին մէջ (ՀԱ. 1937, էջ 318–328)։

Երզնկան եւ շրջակայքը, այս ժամանակամիջոցին, հակառակ աննպաստ պայմաններուն, եռանդուն գաղափարական գործունէութեան մը իբր փաստ կ'արժէ յիշատակել Աւագ վանքէն հասած Մովսէս Երզնկացիի ձեռագիր Աստուածաշունչին յիշատակարանին սա տողերը. «Որ զԱստուածաշունչս, կամ զայլ վարդապետական գրեանք, որ ի Ս. Լուսաւորիչս կա, յաղագս յաղաչանաց խնայէ, որ իր շրջակայ վանօրայքս դասատու լինի՝, եղիցի ընդ անիծիւք, իբրեւ զայն ծառայն, որ թաքոյց զարծաթ Տեառն իւրոյ»։ Այս քանի մը տողերուն մէջ կը հաստատուի փափաքը՝ աննախանձաբար տարածելու ուսումը եւ գիրքերը, ուսանողութեան օգուտին համար։

Եւ արդարեւ տեւական չեն եղած այդ դարուն դպրոցները եւ վարդապետներ մէկ տեղէն միւսը տեղափոխուած են յաճախ, իրենց աշակերտներն ալ՝ իրենց հետ։

Տեսանք, թէ ինչպէս Որոտնեցի, Տաթեւացի եւ Մեծոփեցի, մեծագոյնները շրջանին վարդապետներէն, տեղէ տեղ անցան։ Իրենց աշակերտները եւ հետեւորդներն ալ նոյն ճակատագիրը ունեցան յաճախ։

Անով հանդերձ տեղ տեղ կարելի եղած է գործ տեսնել եւ աշակերտներ հասցնել։ Այսպէս՝ կը յիշուի Որոտնեցիի աշակերտներէն Յովհաննէս վրդ. Մեծոփեցին, Բաջբերունեաց գաւառէն եւ մեծ վարդապետութեան աստիճանը Տաթեւացիէն ստացած, եկաւ «ի հայրենի տունն իւր, ի սուրբ ուխտն Մեծոփայ վանք», հաւանօրէն 1391ին եւ 1402ին հիմը դրաւ Մեծոփայ հռչակաւոր տաճարին (Մեծ. 56–58, «Ազգապատում, 1984, 2000–1), որ աւարտեցաւ 1409ին, եւ օգտուելով թաթար կուսակալ Շէյխ

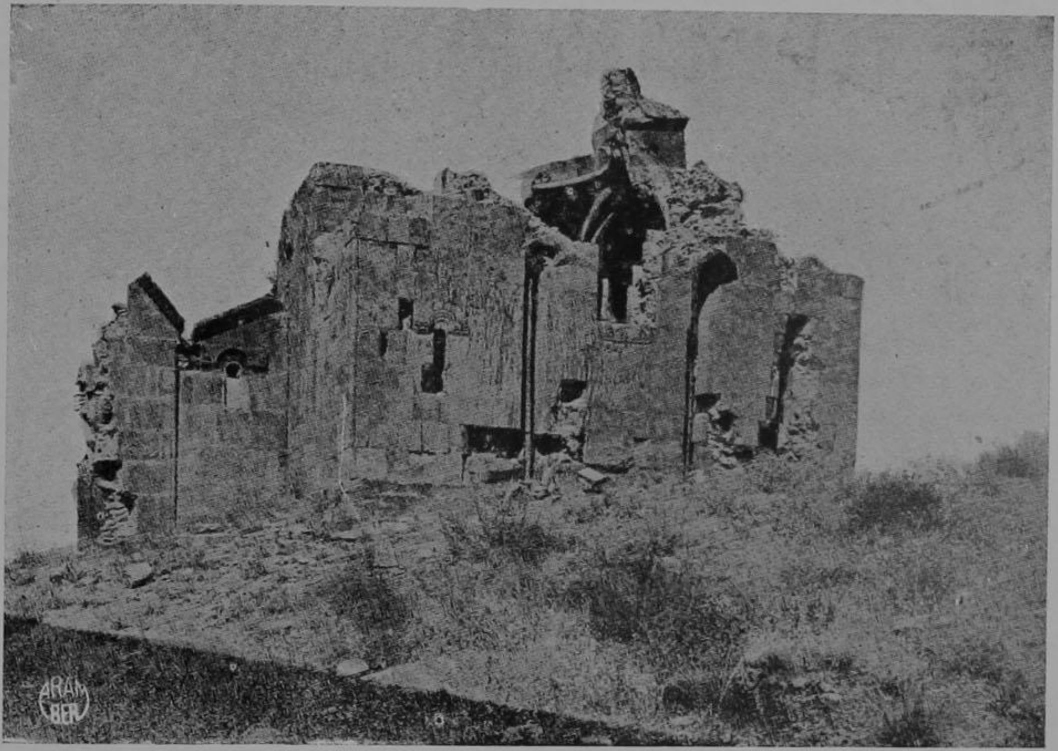

ԲԼՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (ՀԱՒՈՒՑ ԹԱՌ)

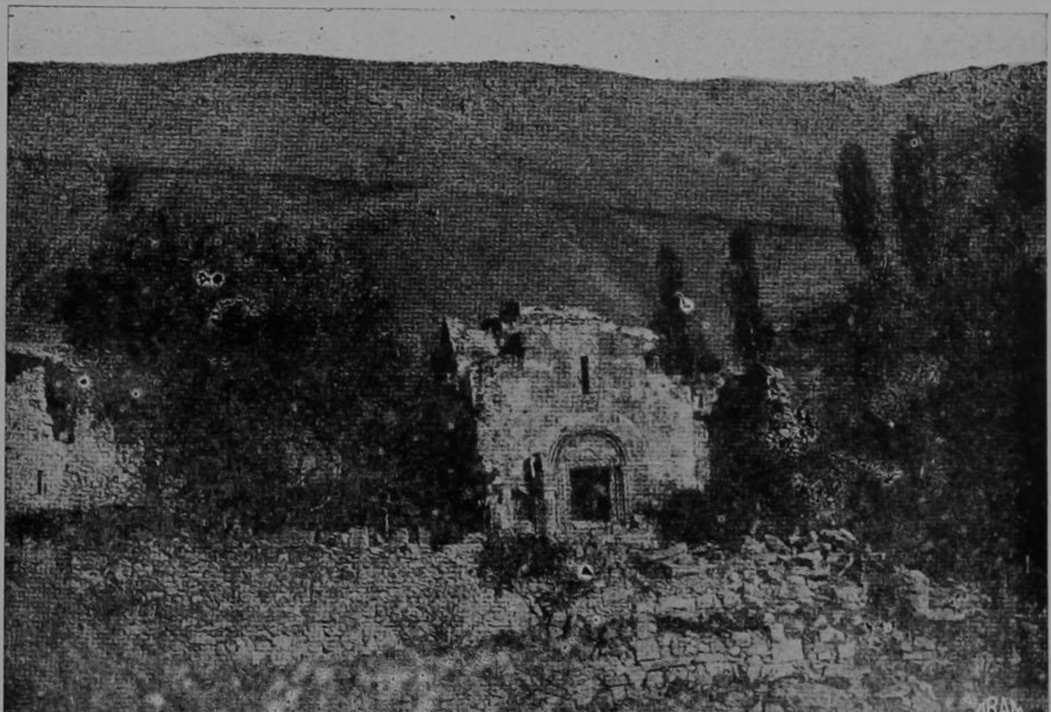

ԱՂՋՈՑ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ

Ահմէտի (1392–1407) բարեացակամութենէն, վանքը շէնցուց (Ազգ. 2001), մասնաւորապէս հոն հիւրընկալելով Թովմա Մեծոփեցին, որ այդ վանքին մէջ դասախօսած է։

1420ին գրուած շարականի մը մէջ (Երուսաղէմ, թ. 1718) Թովմա կը յիշուի իբր «րաբունապետ» վանքին եւ Յովհաննէս արքեպ. իբր առաջնորդ, գրիչ՝ Պետրոս աբեղայի կողմէ, որ աշակերտն էր Թովմայի։

Նոյնպէս Եսայի Նչեցիի աշակերտ եւ Որոտնեցիի աշակերտակից Սարգիս Սորբեցի վարդապետը, օգտուելով Շէյխ Ահմէտի բարեացակամութենէն, ծաղկեցուց Եզերով լերան վրայ գտնուող Ս. Գէորգ վանքը, որ Սարի Ս. Գէորգ կը կոչուէր լերան գագաթը գտնուելուն համար(1) (Ազգապատում, էջ 1993 եւ 2011 եւ Մեծոփեցի, էջ 49)։

Նոր վարդապետարան մը կրնանք համարել նաեւ ԺԵ. դարուն հիմնուած Էջմիածինի վարժարանը, որ շատ կարճ ատեն մը, հազիւ երկու տարի (1441–43) տեւեց եւ քայքայուեցաւ։ Էջմիածին, երբ 1441ին վերստին դարձաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռ, Կիրակոս Վիրապեցիի կաթողիկոս ընտրութեամբ, Թովմա Մեծոփեցի հոն հաստատուեցաւ եւ ուսուցանել սկսաւ հաւաքուած աշակերտութեան։

Այսպէս՝ Մայր-Աթոռի մէջ հիմը դրուեցաւ ուսումնարանի մը, ինչպէս եղած էր հին ատեն եւ ինչպէս վայել էր։ Սակայն Կիրակոս Վիրապեցիի տապալումով՝ Վասպուրականցիք, որոնց ազդեցիկ դիրքը Էջմիածինի մէջ գլխաւոր պատճառը եղած էր այս գահընկեցութեան, ամէնքն ալ հեռացան Էջմիածինէն, ընդ որս նաեւ Թովմա Մեծոփեցին, որ իր վանքը դարձաւ եւ հազիւ երկու տարուան կեանք մը ունենալէ յետոյ՝ փակուեցաւ Հայրապետանոցի դպրոցը։

Ինչպէս կը տեսնուի, այս շփոթ ու խառնակ ժամանակաշրջանին կրթ. գործն ալ տուժած էր եւ աստ անդ պատահական դըպրոցներ կազմուած էին, բայց չէին կրցած տեւական դառնալ, վասնզի չափազանց աննպաստ էին պայմանները։ Հակառակ ասոր, սակայն, առկայծեալ պահուեցաւ մտաւորական կեանքը Հայաստանի վանքերուն մէջ, եւ չանտեսուեցաւ բոլորովին ուսումը հայ երկիրին մէջ, ուր կը հանդիպինք նաեւ անուններուն մի քանի նշանաւոր եկեղեցականներու, որոնք իրենց զարգացմամբ ուշա-

---

1) Այս վանքը Փութկու Ս. Գէորգ ալ կոչուած էր մօտի գիւղին անունով (Բիւզանդիոն, թ. 1194)։

գրուած են եւ որոնց ո՛ւր եւ ի՛նչպէս այդ զարգացման հասած ըլլալը անծանօթ կը մնայ մեզի:

Ասոնց ամէնէն գլխաւորը կարելի է համարել Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը (1548–1552✝), *որ, ըստ Հ. Ակինեանի* (ՀԱ. 1917–18, *էջ* 145), *«Նախավկայի վանքին առաջնորդն էր եւ Գրիգոր կաթողիկոսի մահէն յետոյ բարձրացաւ Էջմիածինի աթոռը», իսկ ըստ Օրմանեանի՝ իր ուսումը Պոլիս առած էր* (Ազգ. 2257) *եւ Լեհաստան գացած ու լատիններէն ալ ուսած:*

Այսպէս՝ քաղաքական պատահարներու հետեւանօք դպրոցներու ցան ու ցրիւ եղած մէկ պահուն երեւան կու գան վարդապետներ, որոնք քաղաքներու կամ ոչ աւերեալ վանքի մը մէջ իրենց շուրջը աշակերտներ հաւաքելով դպրոցի մը դերը կը կատարեն եւ քայքայուած վանքերու թերին կը լրացնեն:

Դժբախտաբար, այս ժամանակամիջոցին վանքերուն կամ շէներուն մէջ հաստատուած դպրոցներուն ամբողջական ցուցակը տալու եւ բոլոր վարդապետ-ուսուցիչներու անունները լրիւ ներկայացնելու կարելիութիւնը չկայ, յիշատակարաններու մեծ մասին կորսուած ըլլալուն պատճառով:

Յաճախ կը հանդիպինք անուններու, որոնց գործունէութեան շրջանակը իսկ չենք գիտեր:

Օրինակի համար չենք գիտեր, թէ ո՛վ էր եւ ի՛նչ ըրած էր Դանիէլ ձգնաւոր վարդապետ՝ Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտը եւ Յովհաննէս Համշէնցիի ուսուցիչը (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 441)*:*

Անծանօթ է, թէ ո՛վ էին Թորոս եւ իր աշակերտը Գրիգոր Տարոնացի, եւ ի՛նչ ըրած կամ ո՛ւր գործած էին:

Յովհաննէս Ճիրակի աշակերտներէն Ղուկաս Կեղեցին եւ Պետրոս Կարկառեցին ծանօթ են, շնորհիւ իրենց յիշատակարաններուն եւ զանազան աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններուն:

Դժուար է մտածել, թէ գտնուած ըլլան ուրիշ ուսումնավայրեր, տեւական կեանքով, բայց թերեւս առանձին դասարաններ կամ դպրոցներ կազմուած են Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ շրջակայ հայաշատ վայրերու մէջ, օգտուելով պատահական բացառիկ առաւելութենէ մը կամ նպաստաւոր պայմանէ մը, ինչպէս տիրող իշխան բարեացակամ վեհապետի մը շնորհէն կամ հայ վարդապետի մը աննկուն կամքէն:

Այսպիսի երեւոյթի մը կը պատահինք, Հայաստանի հարաւակողմը, հայ երկիրին արաբական կամ իսլամական ազդեցութեան ամէնէն աւելի ենթարկուած Աղձնիք նահանգին մէջ, գրա-

նելով ԺԴ. դարուն ուսման կայան մը, որուն գոյութիւնը բոլորովին անակնկալ է եւ հետաքրքրական, նկատի ունենալով մանաւորապէս Հայաստանի այդ մասին մէջ տիրող քաղաքական գժբախտ պայմանները եւ խառնակ վիճակը:

Զարմանալի է եւ նոյնիսկ պիտի ըսէի անհաւատալի, որ Ամիթէն աւելի հարաւ՝ Մերտինի մօտ հիմնուած ըլլայ վանք մը Թւձին կամ Թրվին անունով, ԺԴ. դարու կէսերուն, ինչպէս կը հաստատեն յիշատակարանները:

Վարդ անուն գրիչ մը 1356ին «ի մայրաքաղաքս Մերտին եւ ի մենաստանս Թւվին, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս եւ Ս. Յովհաննիսի» գրած է ձեռագիր մը Ուխտին առաջնորդ Աբրահամ արքեպիսկոպոսի ատեն, երբ «Հայր վանացս» էր «Մովսէս կուսակրօն»: Նոյն ձեռագիրին մէկ ուրիշ յիշատակարանին մէջ ըսուած է, թէ «ի տէր Ղազարու ժամանակս շինեցաւ Ս. Յովհաննու պարիս(պս), Յովսէփ Սարկաւագն որ եղաւ պատճառ վանուցս շինելուն, որ իւր մէջն եփեր է կերակուրն կուսին յիշեցէք իրր Աստուած» (Ցուցակ Վենետիկի Ա. էջ 186—7—8):

Այս տողերը կերպով մը կը ճշդեն վանքին շինութեան թուականը, որ 1356էն շատ առաջ պէտք չէ ըլլայ, քանի որ այդ թուականին գրուած ձեռագիրի մը վերջը անոր շինութիւնը նշանակուած է տարտամ կերպով:

Հազիւ երկու տասնեակ տարիներ յետոյ «ի թվականիս Հայոց ՊԻԶ (=1377)» յիշատակագիր մը կ'ըսէ. «ես Մուղտասի Հասանս հանդիպեցայ գրոցս, որ էր գերեալ եւ բերեալ ի Մերտին քաղաք, գնեցի ի գերողէն եւ ետուն ի Ս. Ուխտն ի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յովհաննէս որ մականուն Թվին կոչի»: Յիշել կը խնդրուի «ընդ սմին եւ ինձ Յակոբ եպիսկոպոսի որ զյիշատակարանս գրեցի եւ էի տեղւոյս վերատեսուչ» (Ցուցակ Վենետիկի, Բ. 65—66)(1):

1426ին տակաւին այս վանքը գոյութիւն ունէր, վասնզի այս ձեռագիրին մէջ տեղ մը գրիչ մը կ'ըսէ. «եկի ի Ս. Ովանէս վանքն ի թվ. Հայոց ՊՀԵ. (=1426) ի ապրիէլ Զ. ուրբաթ աւր աւետեաց Աստուածածնի»:

Հաւանօրէն այս պզտիկ առկայծումը, որ Մերտինի մէջ

---

1) Այդ օրերուն, այսինքն 1364 թուին կը հանդիպինք Ամիթի մէջ գրուած Մաշտոցի մը, ինչ որ նշան մըն է թէ այդ կողմերը շարժում մը կար (Հ. Աճառեան, Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Թաւրիզի, էջ 136):

տեսնուած է, շուտով խաւարած է իբր հետեւանք աննպաստ միջավայրին:

1449—50ին Մերտինի սովը եւ սրածութիւնը (տես Հայապատում, Գ. հատոր, էջ 234—237) եւ 1469ին կամ անկէ առաջ պատահած ուրիշ աղէտ մը (Տաշեան, Մայր Ցուցակ, էջ 869) անշուշտ դեր մը կատարած են այս նոր ուսումնավայրին անշքացման մէջ, վասնզի այդ թուականէն յետոյ ո՛չ Մերտինի Հայոց վանքը եւ ո՛չ ալ անոր առաջնորդները կը յիշատակուին:

Միայն մօտաւորապէս դար մը յետոյ 1539ին Հռոմի մէջ Մարտիրոս Մուրատեան, Արքեպիսկոպոս Հայոց «Դարա—Համիր եւ Մերսին քաղաքաց» գրած է լատինաբոյր գրութիւն մը (Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին Միւնխենի, էջ 14)։ Այս եկեղեցականը։ որ կը թուի լատինամիտ մը, Հռոմ եւ Կալիցիա շրջագայելէ յետոյ՝ 1541ին Երուսաղէմի ճամբով կը դառնայ Մերտին, ինչպէս կը հասկցուի նոյն թուականին ընդօրինակուած Աւետարանէ մը, որուն ստացողը ինք եղած է (Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելուք, էջ 525), սակայն ասիկա մտաւորական շարժումի նշան համարել կարելի չէ։

Բայց այս շրջանակին մէջ չէ դադրած բոլորովին ուսումնական կեանքը, մանաւորապէս Աքքօյունլու Օթմանի տիրապետութեան շրջանին, վասնզի այս վեհապետը մանաւոր համակրանք մը ցոյց տուած է հանդէպ հայ գործունեայ եկեղեցականի մը՝ Մկրտիչ Նաղաշի, որ կրցած է սիրաշահիլ զայն եւ իր հօտին ի նպաստ առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել, եւ Աքքօյունլուներու կամ Պէյէնտէրիներու իշխանութեան մայրաքաղաք Ամիթը(1) հոգեւոր կեդրոն մը դարձնել Միջագետքի Հայութեան համար, իբր առաջնորդ իր իրաւասութեան տակ ունենալով մինչեւ Մերտին, Ուռհա, Թլկուրան, Հենու եւ Արղն տարածուող շրջանակը (Ցուցակ Վենետիկի, էջ 115):

Այս եկեղեցականը բնիկ Բաղէշի մօտիկ Պոռ գիւղէն էր, Առաքել Մեծատուն քահանայի որդի, Յովհաննէս վաղամեռիկ քահանայի եւ Աբգար մեծատուն տանուտէրի եղբայր, թէպէտ աղայութենէ կրօնաւորութեան փափաքող, սակայն ամուսնանալու պարտաւորուած էր: Կանուխ այրիանալով, եկեղեցականութիւն ընդունած էր: Աշխարհական եղած ատեն նկարչութեան ե

---

1) Նաղաշի կենսագիրը «յականաւոր եւ յապաստանի քաղաք» եւ «շահաստան» կը կոչէ Ամիթը («Հայապատում», Գ. էջ 222)։

ճարտարապետութեան հետեւած եւ եկեղեցական ըլլալէ յետոյ ալ չէ լքած այդ արուեստները։

Որոշակի գտնուած չէ, թէ որո՛ւ աշակերտ էր։ Ոմանք կը կարծեն, թէ Թովմա Մեծոփեցիի դպրոցին աշակերտած է։

Նշանակելի է, որ իր կենսագիրը իրեն կը վերագրէ արտասովոր ծիրք եւ ընդունակութիւն՝ ուսում եւ արուեստ ուսանելու։

1418ին, դեռ սարկաւագ եղած ատեն, իր ծննդավայրին՝ Պոռքի Ս. Անանիա (յետոյ Ս. Յովհաննէս) վանքը գտնուած է (Կար. Կոստանեանց. Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր տաղերը, Էջմիածին 1878, էջ Ե), իսկ վարդապետութիւնը Ամիթի մէջ անցուցած է եւ 1430ին նոյն քաղաքին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, նոր ընտրուած Կոստանդին Զ. Վահկացի կաթողիկոսէն (Հայապատում Գ., էջ 224, Չամ. Գ. 466 Ազգ., էջ 2065)։

Իր կենսագիրը «մեծարեաց, կ'ըսէ, զսա եւ կաթողիկոսն զանազան պատուով եւ պարգեւօք, եւ հաստատեաց արքեպիսկոպոս ի վերայ 24 գաւազանի, եւ ամենեքեան սիրով հնազանդեցան եւ ընկալան զսա իբրեւ զառաքեալ Աստուծոյ...» (Հայապատում Գ., էջ 224)։

Մկրտիչ Նաղաշ ժամանակին ամէնէն ազդեցիկ դիրք ունեցող եկեղեցականներէն մին եղած է իր կարողութիւններով եւ վարուողութեամբ, Միջագետքի տիրապետող զօրաւոր իշխանութեան մը պետին՝ Աքքոյունլու Օթմանի կամ Օսմանի, բայց մանաւանդ որդւոյն Համզայի (1406–1446) սիրելին դառնալով։ Անիկա յաջողած է ամէն տեսակ արտօնութիւններ ստանալ քրիստոնէից համար, կատարել եկեղեցիներու նորոգութիւնը, ձեռք բերել եկեղեցականներու ապահարկութեան շնորհը, ազատ պաշտամունք կատարելու իրաւունքը եւ ազատել բազում գերիներ, ինչպէս նկարագրած է ժամանակակից Աստուածատուր եպ., քեռորդին Յովսանանց Յակոբ վրդ.ի ըստ Չամչեանի վկայութեան (Գ., էջ 474)։ Իր գլխաւոր շինութիւնները եղած են Արղնիի Բարձրահայեաց վանքը 1433ին եւ Տիարպէքիրի Ս. Թէոդորոս կաթողիկէն, որ աւարտած է 1439ին (Հայապատում Գ., էջ 227)։ Նաղաշ նկարազարդած է կարգ մը ձեռագիրներ եւ գրած է ողբեր եւ տաղեր, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ նաեւ մտաւորական մարդ մըն էր։ Անհաւանական չէ մտածել թէ այս եկեղեցականը Աքքոյունլուներու մայրաքաղաքին կամ իր կառուցած Արղնի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին մէջ իր շուրջը հաւաքած ըլլայ նաեւ աշակերտութիւն մը, թէեւ այս մասին որոշ տուեալներ չունինք։

Իր կենսագիրը զինք կը կոչէ «տէր տիեզերալուր» եւ կ՚աւելցնէ, թէ «եղեւ երկրորդ լուսաւորիչ ամենայն Միջագետաց» (Հայապատում Գ., էջ 220) եւ «պարծանք պարծանաց ամենայն քրիստոնէից» (Նոյն, էջ 221)։

Տրուած ըլլալով իր արտասովոր ընդունակութիւնները, մտաւորական մարդու իր հանգամանքը, կը մղուիմ ենթադրելու թէ անիկա ուսումնական գործունէութիւն ալ ունեցած պէտք է ըլլայ. այլապէս՝ ի՛նչպէս «տարածեցաւ համբաւ սորա ընդ ամենայն աշխարհս, մինչեւ եհաս առ թագաւորն Պարսից եւ տէրն Եգիպտոսի եւ էանց զմեծ ծովն մինչեւ ի Պապն Հռոմայ եւ ի Կոստանդնուպոլիս» (Հայապատում Գ., էջ 222—3)։

Եթէ անիկա դպրոցի մը գլուխը եղած չըլլար, եթէ ունեցած չըլլար աշակերտներու խումբ մը, Կոստանդին Զ. Վահկացիի Հռոմի Պապէն միութեան հրաւէր ստացած ատեն պարտականութիւն պիտի համարէ՞ր իրեն ամէնէն առաջ Նաղաշի կարծիքը առնել։ Այս իրողութիւնը ինքնին ցոյց կու տայ, թէ Մըկրտիչ Նաղաշ ի՛նչ դիրք ունէր։ Անիկա անշուշտ ձրի համբաւով ձեռք բերուած չէր, այլ իրական արժանիքներով։ Հաւանական է, ուրեմն, մտածել, թէ անիկա պարագլուխ մըն էր արեւելեաններու մէջ՝ իբր գլուխը դպրոցի մը։ Եթէ ունէր իսկ դպրոց մը, հաւանական չէ որ կրցած ըլլայ շարունակել զայն այս բարբարոս միջավայրին մէջ, ուր ինքն ալ չկրցաւ հանգիստ գտնել։

Հազիւ Ամիթի Ս. Թէոդորոսի կաթողիկէն աւարտած էր, իսլամ մոլեռանդութիւնը գրգռուիլ սկսաւ եւ եկեղեցիին բարձր գմբէթը փլցնելու պահանջ դրաւ խուժանը։ Օսման ամիրան՝ Նաղաշի բարեկամը՝ մեռած ըլլալով, Համզա ամիրան տեղի տուաւ եւ կաթողիկէն քանդուեցաւ 1443ին։ Նաղաշ դառնացած հեռացաւ Ամիթէն եւ նախ գնաց քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ գտնուող Պոնտոսի կողմերը, ուրկէ անցաւ Պոլիս եւ Խրիմ։

Համզայի յաջորդ Ջիհանկիր զինքը հրաւիրեց դառնալ Ամիթ. Նաղաշ համակերպեցաւ եւ դարձաւ Ամիթ, ուր վերանորոգեց քաղաքին կաթողիկէն եւ ըստ ոմանց մինչեւ 1469 եւ ըստ այլոց մինչեւ 1477 հոն պաշտօնավարելէ յետոյ վախճանեցաւ։ Սակայն, ինչպէս կը թուի, իր ցանած առաջին սերմերը ապարդիւն չէին մնացած եւ Ամիթի մէջ իրմէ յետոյ ալ կը տեսնուին ուսումնական ձեռնարկներ։

Մանաւորապէս ԺԶ. դարուն սկիզբը գրուած յիշատակագիրի մը համաձայն՝ Տիարպէքիրի առաջնորդութիւնը կապուած էր Մշոյ Առաքելոց կամ Ղազարու Վանքին, որուն առաջնորդին՝

Թադէոս եպիսկոպոսի եւ Տիարպէքիրի առաջնորդ Կիրակոս եպիսկոպոս Սարխոշի միջեւ 1517ին համաձայնութիւն մը կը կնքուէր, որով Տիարպէքիր «քաղաքի քահանայքն եւ խոճանայքն» կը համաձայնին «թեմ եւ վիճակ» *ըլլալ այս վանքին եւ* «ձեռագիր» *կու տան եւ* «ճզոմբ» *կը դնեն, որ իրենք «ոչ ... ի վանից թեմէն ելնու(ն)ք եւ ոչ վանից եպիսկոպոսն ի մեր առաջնորդութենէն»։*

Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ հիւսիսային Միջագետք եւ Անձեւացեաց աշխարհը իր մտաւորական սնունդը կ'առնար Մուշի Ս. Առաքելոց վանքէն, որ այդ դարուն վերակազմուած էր իբր կրթական ուսումնավայր եւ անկէ հասած վարդապետներ էին, որ կը լրացնէին Հայաստանի հարաւակողմը գտնուող Տիարպէքիրի եւ շրջակայից պէտքերը։

Միջագետք օգտուած է նաեւ ուրիշ վանքերէ, ինչպէս Երզնկայի, Կեղիի եւ Կամախի ծաղկեալ վանքերէն։ ԺԵ. դարուն, օգտուելով ժամանակաւոր հանդարտութենէ մը կազմուեցան երկու դպրոցներ, մին Ամիթի եւ միւսը՝ Ուրֆայի մէջ, բաւական արդիւնաւոր կեանքով, ինչպէս պիտի տեսնենք։

⁂

*Կիլիկիա, ուր հաստատուած հայ թագաւորութիւն մը՝ իբր հովանաւոր հայ դպրութեան եւ գրականութեան՝ գեղեցիկ դեր մը կատարած էր, Հայաստանի վիճակակից կ'ըլլայ ԺԴ. դարուն (*1375*)։ Կիլիկիոյ մէջ մինչեւ ԺԴ. դար այնքան մեծ զարգացման հասած դպրոցները հետզհետէ կ'անշքանային, երկիրին քաղաքական անկման զուգընթաց՝ անոնք ալ քայքայուելով հետզհետէ(*1*)։*

*Այնպէս որ կիլիկեան հայ թագաւորութեան կործանումէն (*1375*) յետոյ՝ նոյն շրջանակին մէջ ոչ մէկ կրթարան—վանքի յիշատակութեան կը հանդիպինք, քանի որ երկիրը ոտնակոխ կ'ըլլար թշնամի բանակներու եւ շատեր կը հեռանային իրենց բնավայրէն։*

Այս տխուր ժամանակամիջոցին, հակազդեցութեան կամ վերակազմութեան տկար փորձ մը միայն կը կատարուի Երուսաղէմի ճամբով եւ Տաթեւի կամ Սիւնեաց ազդեցութեամբ։

---

1) *Հոս չեմ յիշեր այն մի քանի վանքերը, որոնք* 1300-1375 *շրջանին տակաւին կրթարանի մը հանգամանքը կը պահէին։*

Ծագումով Արեւելցի, Պօղոս Գառնեցի, Երուսաղէմի Պատրիարքը (1413–1418), որ հաւանօրէն Տաթեւի աշակերտներէն էր, երբ Սիսի աթոռին անկերպարան վիճակով մտահոգուած՝ արեւելեան վարդապետներու պահանջին վրայ Սիս գնաց քննութիւն կատարելու, հոն տապալեց Գրիգոր Խանձողատ կաթողիկոսը եւ ինքը անոր աթոռը գրաւեց։

Հաւատարիմ իր դպրոցին աւանդութիւններուն, Պօղոս Գառնեցի հազիւ կաթողիկոս եղած՝ ձեռնարկեց զարդարել «զվանըս իւր», այսինքն Սիսը «ժամատեղօք եւ գեղեցիկ կարգօք եւ սահմանիւք, զոր տեսեալ էր յԱրեւելս, ի հայրենի ժառանգութիւն իւր», ինչ որ ցոյց կու տայ, ըստ Օրմանեանի (Ազգ. 2047), թէ անիկա Տաթեւեան=Արեւելեան ուղղութեան հետեւող մըն էր: Եւ արդարեւ, Գառնեցի՝ իբր հարազատ Տաթեւի աշակերտ մը, ուսումնական վերածննդեան մըն ալ առաջնորդ ըլլալ աշխատած է, փութալով բերել «յԱրեւելից քերթողածաղիկ փիլիսոփայս եւ անձինս ճգնազգեացս, աբեղայս եւ կրօնաւորս», անշուշտ եւ վարժապետներ: Անիկա Սիսի մէջ օրինաւոր հայրապետանոց իսկ չէր գտած: Վանքը եւ կաթողիկոսարանը վերաշինեց, սակայն իր այս շինարար գործունէութիւնը (1418–1430) չէ գնահատուած կիլիկեան կղերէն, որ այլեւս անընդունակ դարձած էր ըմբռնելու վերանորոգչական շարժումին ոգին եւ անոր գործակցելու հարկը: Այնպէս որ Պօղոս Գառնեցիի բերած արեւելեան վարդապետները խեթիւ դիտուեցան եւ Սիսի միաբանները չխղճահարեցան իր հինգ նախորդներուն նման զինք թունաւորելով մեռցնելու 1430ին, խոչընդոտ հանդիսանալով այսպէս Տաթեւի դպրոցին Կիլիկիոյ մէջ զարգացման։

Կիլիկիա արդէն ողբալի դրութեան մատնուած էր ո՛չ միայն երկիրին անապահովութեան, այլ եւ հայեցի աւանդութիւններու զեղծմանց հետեւանօք ծագած ներքին պայքարներու պատճառով։

Արտաքին ազդեցութիւններու իբր հետեւանք եւ բոլորովին օտարոտի ուժերու հարկադրանքով՝ Սիսի աթոռը կը գրաւէին անարժան կաթողիկոսներ, որոնք իրենց հօտին բարիքը մտածելէ շատ հեռու կը մնային:

Կիլիկիա դադրած էր այլեւս ապաստանի վայր մը ըլլալէ Հայերու համար, որոնք Լուսինեանց կործանումէն յետոյ գունդ առ գունդ կը մեկնէին երկիրէն՝ ապաստանելու համար քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ մնացած վայրեր, ինչպէս երբեմն

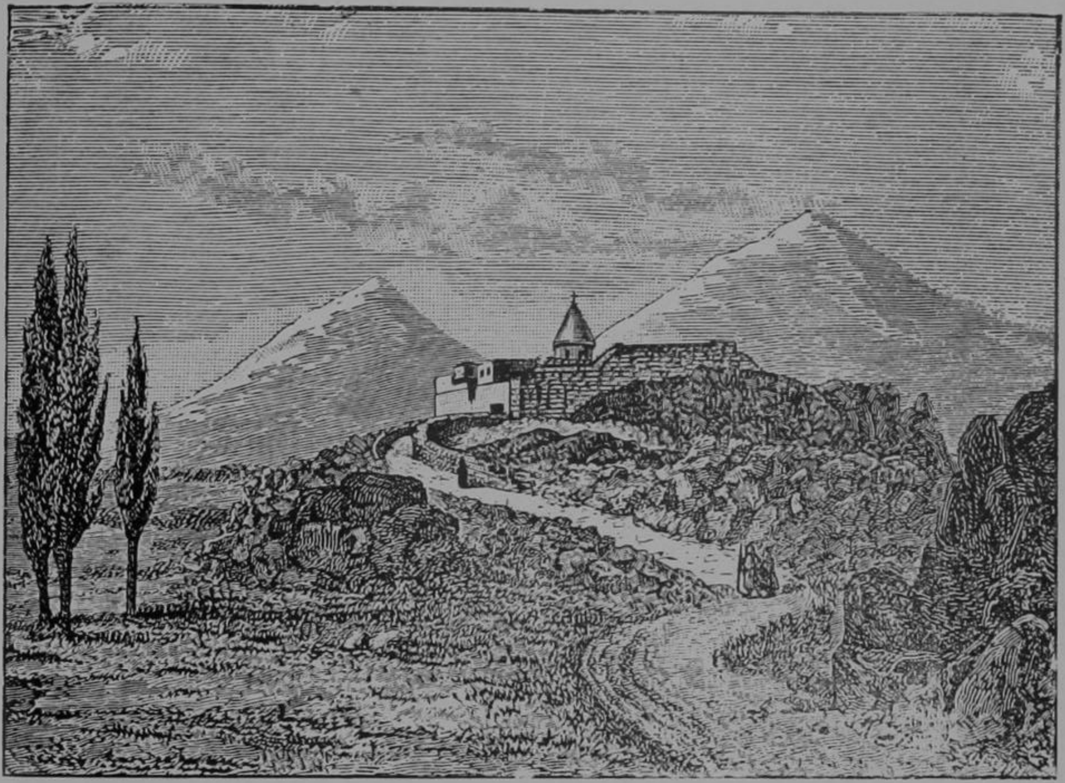

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆՔԸ

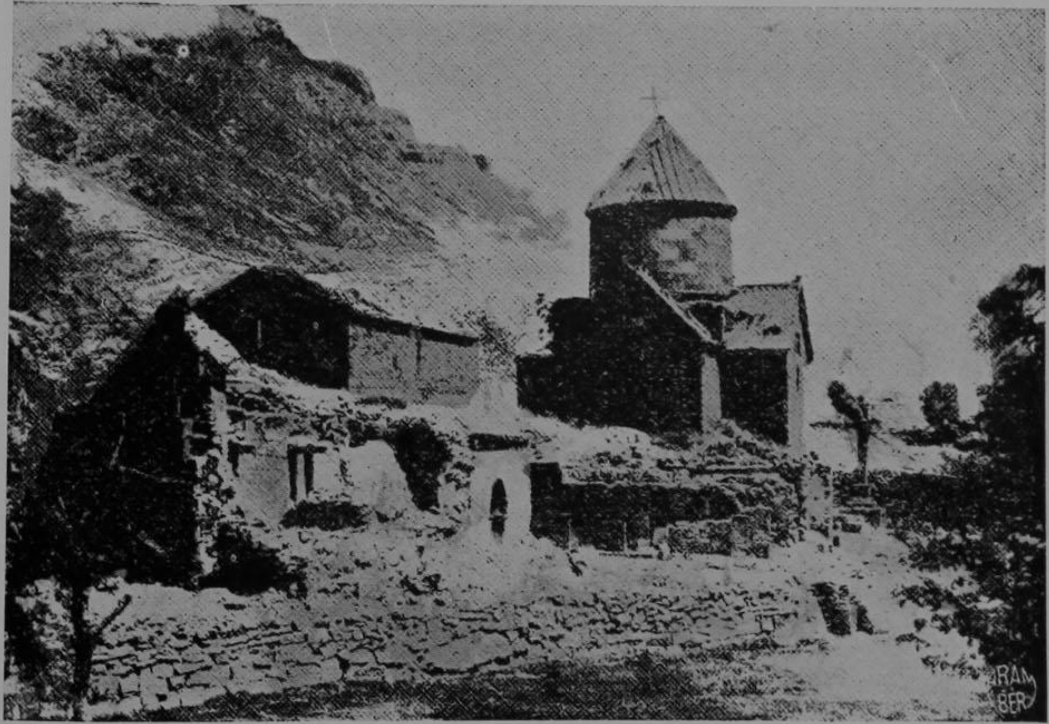

ՈՐՈՏՆԱՑ ՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐ ՍՐԱՀՈՎ ԵՒ ՍԻՒՆՈՎ

Մեծ Հայաստանէն իրենց նախնիքը մեկնած էին նոյն նպատակով:

Միայն Տաւրոսեան լեռներու կատարները կը պահէին տակաւին մասամբ իրենց ապահով ապաստանի հանգամանքը եւ հոն էր, որ մի քանի վանքեր երեւան կու գային, որոնք գոնէ գրչութեան արուեստին ուժ կու տային՝ Կիլիկիոյ մէջ զարգացած այս արուեստի վարպետներուն ձեռքին տակ:

Արդարեւ՝ ԺԶ. դարուն լեռնային Կիլիկիոյ մէջ ծաղկիլ եւ բարգաւաճիլ կ'սկսի դպրոց մը(1)*, որ ԺԷ. դարուն մեծ զարգացման պիտի հասնէր (*Հայ Կեսարիա, էջ 1067–68*):*

Սակայն ասոնք մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ, վասնզի ինչպէս Հայաստան, նոյնպէս նաեւ Կիլիկիա բոլորովին խուժաններու տիրապետութեան ենթարկուած, կը գտնուէին անտանելի տառապանքներու մէջ:

Տարբեր չէր պատկերը Փոքր Հայքի եւ Փոքր Ասիոյ այն վայրերուն մէջ, ուր ԺԱ. դարէն սկսեալ հայ գաղութներ երեւան եկած էին:

Մանաւորապէս Կապադովկիոյ շրջանակը եւ թրքական տիրապետութեան ենթարկուած ներքին Պոնտոսի շրջանները, որոնք վաղուց հայաբնակ եղած էին, մանաւորապէս Կեսարիա, Սեբաստիա եւ Թոգատ վաղեմի հայ բնակավայրերը, այդ ժամանակամիջոցին կը գտնուէին խեղճ վիճակի մէջ, մանաւորապէս Օսմանեան կայսրութիւնը տակնուվրայ ընող եւ տակաւին աննուաճ կարգ մը տեղական իշխանութիւններուն պատճառով. Այնպէս որ կարելի չէ եղած այդ տեղերու մէջ ունենալ կրթական հաստատութիւններ, նոյնիսկ վանքերու մէջ.

*Կեսարիա, որ ԺԴ. դարուն սկիզբէն մինչեւ ԺԵ. դարուն վերջերը (*1300–1478*) կը գտնուէր դժնդակ կացութեան մէջ (տես *Հայ Կեսարիա, էջ 561–580*), անկարելի էր որ կարենար ցոյց տալ մտաւորական եւ ուսումնական գործունէութիւն: Արդարեւ, այս ժամանակամիջոցին հետքն անգամ չենք գտներ այս տեսակ աշխատանքի մը, թէեւ հայ ժողովուրդը իր բոլոր կեանքին մէջ, որքան ալ դժնդակ պայմաններու մէջ գտնուած ըլլայ, ջանացած է ոեւէ կերպով ապահովել տեւականութիւնը իր մտաւոր կեանքին.*

---

1) *Այսպէս՝ կը հանդիպինք Ոսկեփորիկի ձեռագիրի մը (Երուս. Թ.* 256*), գրուած* 1549*ին ի Զանուզ, «Ձեռամբ Ազաղար գրչի ի խնդրոյ վարժապետի իւրոյ Վասիլ եպիսկոպոսի»:*

Կեսարիա, որ կը գտնուէր ուղղակի Կիլիկիոյ ազդեցութեան տակ ԺԲ.—ԺԴ. դարերուն, ունեցած է գրչագրական դպրոցներու մէջ մարզուած գրիչներու խումբ մը։ Այդ գրիչներուն գործը կ՚ընդհատուի երբ Կիլիկիոյ մէջ փթթող մտաւորական փայլուն շարժումը կը կասի, իբր հետեւանք քաղաքական իրադարձութեանց եւ բարբարոս ժողովուրդներու շարունակական արշաւանքին եւ կրօնական պայքարներուն, որոնք կը պառակտէին հայ ազգը, ի վերջոյ պատճառ դառնալով իր քաղաքական անկախութեան կորուստին եւ գերութեան։

ԺԴ. դարը անշքացման եւ անկման շրջան մը կ՚ըլլայ նաեւ Կեսարիոյ համար, որ այդ շրջանին իր կարգին մատնուած էր դժնդակ կացութեան մը եւ որ, զրկուած խաղաղութենէ, չի կրնար սնուցանել որեւէ մտաւորական շարժում։

Սակայն, երբ Օսմ. տիրապետութենէն յետոյ՝ Հայերը դարձեալ հաւաքուիլ եւ խտանալ սկսան Կեսարիոյ մէջ, հետամուտ եղան ուսումնական կեանքի մը հիմերը դնելու։ Այսպէս Ս. Գրիգոր Նիւսացիի վանքին մէջ 1478էն 1498 ծաղկած կը գտնենք Երզնկացի Նաղաշ Յովհաննէս գրիչը, որ գիտէր գրչութեան հետ նաեւ զարդանկարչութիւն եւ ոսկեզօծել։ Ան աշակերտն էր Սամուէլ եւ Պետրոս կուսակրօն աբեղաներուն, որոնք նոյն վանքին մէջ ապրած պէտք է ըլլան (տես Հայ Կեսարիա, էջ 1064—65)։

Նաղաշ Յովհաննէս ունեցած է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք մինչեւ 1535 կը գործէին։ Հետեւաբար ԺԵ. դարուն երկրորդ կէսէն մինչեւ ԺԶ. դարուն կէսերը, Կեսարիոյ շրջանին մէջ մտաւորական շարժման օրրանը կը հանդիսանար Ս. Գր. Նիւսացիի վանքը։

Նոյն ատենները եւ աւելի ուշ ալ Կեսարիոյ շրջանին մէջ պատահօրէն կը յիշուին մի քանի ուսումնական դէմքեր, որոնք տեւական գործ մը չեն կրցած ստեղծել։ Ի վերջոյ Հայաստանի հողին վրայ կ՚սկսի վերանորոգութեան շարժում մը ԺԶ. դարու կէսերէն սկսեալ։

Սեբաստիա, Փոքր Հայքի գլխաւոր քաղաքը եւ անոր Նրման մայրաքաղաք հռչակուած վայր մը, նոյնպէս ամենահին ժամանակներէ սկսեալ հայաբնակ վայր մը եղած է եւ նոյնիսկ ատեն մը աթոռանիստ՝ Վասպուրականէն տեղափոխուած Արծրունի Սենեքերիմ ճորտ թագաւորին եւ անոր որդիներուն, ինչպէս նաեւ մի քանի կաթողիկոսներու։

Այս քաղաքն ալ Կեսարիոյ ճակատագիրը ունեցած է գրեթէ, քաղաքական համանման պայմաններու մէջ գտնուելով։

Հոն ալ կարելի չէր, ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար, ուսումնական կարեւոր շարժում մը տեսնել, քանի որ երկիրը խռովայոյզ վիճակի մէջ էր:

Սակայն թրքական տիրապետութենէն յետոյ, ԺԵ. դարու վերջին քառորդին հոն եւս երեւան կու գան պատահական դէմքեր, որոնք հաւանօրէն ուրիշ տեղ ուսում առած եւ ապա գացած են Սեբաստիա։ Այսպիսի դէմք մըն է Մատթէոս վարդապետ Սեբաստացի։ Յովհաննէս Սեբաստացի պատմիչ (տես «Դիւան Հայոց պատմութեան», Ժ. հտ. էջ 393) կ'ըսէ, թէ Մատթէոս էր «այր բանիբուն եւ գիտնական, անուն եւ համբաւ հռչակեալ եւ տարածեալ էր ի մէջ ազգիս։ Զսա յիշէ Առաքել պատմագիրն(1) թէ Մատթէոս վարդապետն էր ի վանս Սեբաստիոյ» («Դիւան», էջ 394)։

Այս Սեբաստացի վարդապետը իր ծննդավայրին մէջ աշխատած է եւ, ինչպէս պիտի տեսնուի, իր տեղւոյն մէջ հասած չէ, այլ Տրապիզոն մարզուած անձ մըն է, որ Կոմնեն թագաւորութեան կործանումէն (1461) յետոյ պէտք է դարձած ըլլայ իր ծննդավայրը, քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ ապահով կարծուած իրենց բոյնն ալ քանդուած ըլլալով:

Արդարեւ, երբ Հայաստան ԺԵ. դարուն աւերի եւ աւարի մատնուած էր, Տրապիզոն կը ներկայացնէր քրիստոնեայ տիրապետութեան տակ մնացած երկիր մը, ապաւէնի վայր մը, ուր ապաստանած էին բազմաթիւ Հայերու հետ նաեւ ուսումնական վարդապետներ։ Մանաւորապէս ԺԵ. դարէն սկսեալ, Արեւելքի մէջ քրիստոնեայ տիրապետութեան ենթարկուած կամ իսլամական սարսափէն ազատ գրեթէ ոչ մէկ անկիւն մնացած էր, վերջինը ըլլալով Տրապիզոնի կայսրութիւնը, որ 1461ին իր կարգին կ'ենթարկուէր թրքական տիրապետութեան, կարճ ժամանակ մը ապաստանավայր հանդիսանալէ յետոյ Հայերուն, որոնք հոն ո՛չ միայն թիւի աճում մը, այլ նաեւ ուսումնական փթթում մը կ'ունենան:

Արդէն տեսնուեցաւ, թէ ԺԱ. դարէն սկսեալ մաս մը Հայեր ապաստանած էին Պոնտոս, ուր ուսումնարան—վանքեր ունեցած են, կը կարծուի։ .

Կոմնեններու իշխանութեան ատեն, որ տեւած է մինչեւ

---

1) *Արդարեւ՝ Առաքել (էջ 572) կը յիշէ, որ Սուլթան Պայազիտի (1481-1512) ժամանակ «էր Մատթէոս վարդապետն ի Սեբաստիա», առանց որեւէ լրացուցիչ ծանօթութեան։*

1461, Հայերը հետզհետէ աճած են, եւ նոր ուսումնական ծաղկում մը տեղի ունեցած է։

Արդարեւ, ԺԵ. դարուն սկիզբը հոն կը տեսնուի նշանակելի շարժում մը, վասնզի այլեւս Հայաստանի մէջ մթնոլորտը բոլորովին անշնչելի դարձած էր եւ Հայերը իրենց գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ իմացական կեանքը շարունակելու համար ապահով վայրեր կը փնտռէին։ Տրապիզոն այդ միջավայրերէն մին էր։

Խօճա Ստեփանոս Շէմսէտտին Համատանցի գաղթելով Տրապիզոն 1424ին, Յոյներէն անդաստաններ կը գնէ եւ կ՚ընդարձակէ Ամենափրկչեան փոքր ուխտատեղիին սահմանները ու կը կառուցանէ մեծ տաճար մը եւ վանքը կը շէնցնէ։

Գրեթէ նոյն շրջանին կը յիշատակուի ուրիշ վանք մը իբր «հռչակաւոր մենաստանս Տրապիզոնու որ կոչի վերին Աստուածածին» եւ որ ուրիշ ոչ մէկ տեղ յիշուած է։ Անծանօթ մնացած է ան Տրդատ եպ. Պալեանի, որ Տրապիզոնի մէջ 12 վանքեր կը յիշէ, բայց այս վանքը չի յիշեր («Հայ վանօրայք ի Թուրքիա», էջ 175—195)։ Այս վանքը կը թուի ըլլալ ուսումնարան մը կամ մտաւորական շարժման կայան մը, 1437ին Տրապիզոնի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած Յովհաննէս եպիսկ.ի մը հովանաւորութեան տակ, զանազան տեղերէ հաւաքուած ուսումնական վարդապետներու եւ գրիչներու ջանքերով։

1437ին Ղազար Ղրիմեցի, «ի վայելումն Տր. Յովհաննէսի նորընծայ Տրապիզոնի եպիսկոպոսի» գրած է Մաշտոց մը, որ կը պահուի Երուսաղէմի վանքը (Ձեռ. թ. 296)։ 1438ին Յակոբ աբեղայ Տրապիզոնցի գրած է ««Գիրք Ձեռնադրութեան» մը «ի վայելումն արհիեպիսկոպոսին Տէր Յովակիմին Կոստանդինուպալիսի» (ՀԱ. 1924, էջ 435)։ Կարելի չէ վստահութեամբ ըսել, սակայն բաւական հաւանական է, որ նոյն Յակոբ աբեղան կամ ուրիշ նոյնանուն աբեղայ մը 1455ին գրած ըլլայ այն ձեռագիրը, որ նուիրած էր «վերի Ս. Աստուածածին վանքին», ուր կը մնային «միեղէն զորբանեալ կրաւնաւորքս զԱռաքել աբեղան եւ զՄաթէոս աբեղան եւ զԾերուն աբեղան եւ զԱւետիք աբեղան։ Ընդ նմին եւ զ... կրաւնաւորքս զԱստուածատուր աբեղան եւ Աւետիք աբեղան՝ զծաղկողս սորայ», առանց մոռնալու յիշելու «զպատուելի եղբայրն իմ զվերատեսուչ քաղաքիս զառաքինասէր եւ ճգնազգեաց զՏէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն», հաւանօրէն վերոյիշեալը (Ցուցակ Վենետիկի, Ա. էջ 189—190)։ Այս կրօնաւորներու բազմութիւնը, հոն պատրաստուած գրչագիրները եւ այս միաբաններուն ապագային գրուած դիրքը ցոյց կու տան, թէ Թուրքերու կողմէ Տրապիզոնը գրաւուելէն առաջ (1461), հոն փաղանցուկ կերպով գէթ մտաւորական շարժում մը տեսնուած է եւ դպրոց մը գոյութիւն ունեցած։ Յիշատակուած վարդապետներէն երկուքը, Մատթէոս եւ Աբրահամ, հաւանօրէն Սեբաստացի եւ Տրապիզոնցի այն երկու վարդապետներն են, զորս Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ «վասն պատրիարգութեան» Պոլիս տարած էր, բայց «սոքա ոչ առին յանձն, լաւ համարելով զմիայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ» (յիշատակարան Ամիրտովլաթի Սաղմոսին) եւ ինքզինքնին ուսուցչութեան նուիրեցին Պոլսոյ մէջ։ Տրապիզոնի մէջ սկսուած շարժումը այս կերպով Պոլիս տեղափոխեցին, ինչպէս պիտի տեսնուի։

Ասոնցմէ Մատթէոս Սեբաստացին տեսանք, թէ հաւանօրէն Պոլիս տարուելէ յետոյ իբր պատրիարքցու, խուսափելով այս պաշտօնէն 1489ին Սեբաստիա գացած եւ հոն ուսուցիչ եղած էր, իսկ Աբրահամ Տրապիզոնցի, կը թուի թէ 1461ին, Թուրքերու գրաւումէն յետոյ, մինչեւ 1467 Օգոստոս տակաւին Տրապիզոն մնացած է, վասնզի նոյն թուականին «ի դրանս Ս. Ամենափրկչիս, որ է վանք եւ տեղի կրաւնաւորաց» կը կազմէ Աւետարան մը («Ցուցակ Վենետիկի», Ա. էջ 497)։ Յաջորդ տարին Երուսաղէմ է, ուր Ս. Փրկիչ վանքին մէջ Առաքել վրդ.ի(1) համար Մաշտոց մը կ՚ընդօրինակէ («Թորոս Աղբար» Բ. 463)։ Ապա հաւանօրէն դարձեալ Տրապիզոն գացած եւ անկէ է որ Պոլիս բերուած է պատրիարքութեան համար 1478ին։

Իսկ Տրապիզոնի վանքը իբր ուսումնավայր բոլորովին անշքացած է անկանգնելի կերպով, թէեւ Նիկողայոս կրօնաւոր Պոնտացի մը 1478ին Երուսաղէմի մէջ Շարական մը ընդօրինակել սկսելէ յետոյ կու գայ «ի քաղաքս մեր Պաւնտոս ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչին եւ Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Խաչին» եւ հոն կը մնայ «եւ իմ անդ եղեալ կրեցի բազում վիշտս» («Աղաւնունի, Միաբանք, 401—2)։ Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ այլեւս կարելի չէր մտաւորական շարժում մը՝ ինչպէս բովանդակ Արեւելքի, նոյնպէս անոր մասը եղող Տրապիզոնի մէջ ալ, զոր Թուրքը իր աւերող ու քանդիչ տիրապետութեան ենթարկած էր։ Հայերը արդէն երկար ատենէ ի վեր աւելի հեռաւոր ապահով վայրեր ապաստանած էին, հայ դպրոցին պատմութեան համար նոր գաղութներու դպրոցներու գլուխը բանալով։

---

1) Արդեօք Տրապիզոնի վանքին կրօնաւորներէն 1455ին յիշուած Առաքել արեղա՞ն է։

* * *

Արդարեւ, ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար սահող ժամանակամիջոցին՝ նոր երեւոյթի մը առջեւ կը գտնուինք:

Առաջին անգամ է, որ հայ դպրոցներ կ'ստեղծուին Հայաստանէն հեռու եւ անդրծովեայ գաղութներու մէջ, առանց հաշուելու Երուսաղէմի Հայոց վանքերը, որոնց վանականները Հայաստանէն հոն կ'երթային կրօնական շարժառիթներով եւ միշտ կապ կը պահէին Հայաստանի հետ, որպէս թէ անոնք բուն երկրին մէջ հաստատուած վանքեր եղած ըլլային։

Երուսաղէմի վանքերը իրենց մտաւորական սնունդը կ'ըստանային Մայր—Հայրենիքէն եւ ուխտաւորութեան պատճառով յարաբերութիւն ունէին Հայաստանի բնակչութեան հետ: Այնպէս որ Երուսաղէմի մէջ Ե. դարէն իսկ հաստատուած դպրոցը կամ վանական ուսումնարանը, որ իր գոյութիւնը պահած է աւելի կամ նուազ փայլով յաջորդ դարերուն ալ, ԺԴ.—ԺԷ. դարերուն եւս շարունակած է իր գոյութիւնը: Ինչ ինչ իրողութիւններէ եւ երեւոյթներէ մակաբերելով կարելի է հետեւցնել, թէ նաեւ կրած է ազդեցութիւնը Տաթեւի դպրոցին, Յովհան Որոտնեցիի եւ Գրիգոր Տաթեւացիի նոր կազմակերպութենէն յետոյ:

ԺԴ. դարուն սկիզբը հոն կը տեսնուի վերակազմութեան շարժում մը, որ արեւելեան հայ կղերին ուղղութեան հակած կը թուի:

1311ին Երուսաղէմի Սարգիս եպ.ը «պատրիարք» տիտղոսը կ'ստանայ եւ կը մերժէ Սիսի մէջ խմբուող լատինական հակումներուն անսալ եւ կ'ընդունի արեւելեան հայ կղերին ուղղութիւնը, որ նպաստաւոր էր իր ալ կացութեան, վասնզի Երուսաղէմ կը գտնուէր իսլամ տիրապետութեան տակ եւ դէպի լատինները ունէ հակում կրնար իսլամներու զայրոյթը գրգռել:

Այս դառն ժամանակին մէջ, ուր հայ վանականներ գերագոյն ճիգեր կը թափէին պաշտպանելու հայկական իրաւունքները Ս. Տեղեաց մէջ, դժուար էր մտաւորական կեանք մը ստեղծել Երուսաղէմի մէջ: Սակայն համեմատական անդորրութիւնը կ'երեւի թէ գոնէ տկար ծիլեր առաջ բերաւ Ս. Տեղեաց վանքերուն մէջ, ուր ԺԴ. դարուն երկրորդ տասնամեակէն սկսեալ ձեռագիրներ գրուիլ կ'սկսին (Սաւալանեանց, Պատմ. Եր., էջ 541)։ Գ. տասնամեակին կը յիշուի ուսուցիչ մը՝ Կարապետ փիլիսոփայ Խարբերդցի (Աղաւնունի եպս. Տարեւ, 1926, էջ 90), որուն «փիլիսոփայ» տիտղոսը գուցէ երգեցողի իմաստով արդէն ցոյց կու տայ, թէ անիկա որոշ պատրաստութիւն ունեցող եւ իմացական *շնորհներով պերճացեալ մէկն էր:*

Այս ժամանակամիջոցին՝ պատրիարքական աթոռին վրայ էր Վարդան Արեւելցի(1) (1319–1332) *եւ լուսարարապետն էր Յովհաննէս վրդ., երկուքն ալ շատ սիրող դպրութեան ու վերին աստիճանի գրասէր։ Անոնց օրերէն սկսեալ գրուած են ժամանակին ամէնէն շատ յեղյեղուած դասագիրքերը, այսինքն մեկնութիւնները Ս. Գիրքերու (Ձեռագիր Բ.* 299 *եւ* 319 *եւ այլն), նաեւ եկեղեցական կարգ մը գիրքեր, ինչպէս «Ճաշոց», «Աստուածաշունչ», «Ճառընտիր», «Տօնամակ», «Հարանց վարք», «Ժամագիրք», «Մաշտոց» եւ այլն, գրուած՝ այս շրջանին ապրող բազմաթիւ գրիչներու կողմէ, ինչպէս Յովհաննէս Սանահնեցիի* (1311), *Ստեփաննոս քահանայ «Երկայն»ի* (1316–21), *Կարապետ վրդ.ի* (1331), *Ներսէս վրդ. Կրակեցիի կամ Կրացիի* (1331–1335), *Յովհաննէս Շարպաթիփիցի* (1336), *Յովհաննէս գրիչի* (1339), *ուրիշ Կարապետ վրդ.ի* (1341),*Յովհաննէս աբեղայի* (1354), *Մարտիրոսի* (1358),*ուրիշ Ստեփաննոս Կրօնաւորի* (1355–1363), *Վարդան եպս. Բաբերդցիի* (1377), *Ստեփաննոս վրդ. Սեբաստացիի* (1390–92),*Սահակ աբեղայ Ղրիմեցիի*(1398) *եւ Երուսաղէմի պատրիարք Սարգիս եպս.ի* (1399), («*Տաթեւ*», 1925, *էջ* 261–92) *եւ թերեւս շատ ուրիշներու, ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ ուսումնական կեանքի նոր սկզբնաւորութիւն մը սկսած էր հոն, հակառակ տիրող անհաստատ ու բռնակալ վարչութեան, ինչպէս նկարագրած է այս գրիչներէն Ներսէս Կրացի իր մէկ յիշատակարանին մէջ (Ձեռ. Երուսաղէմի թ.* 282)։

ԺԴ. դարու կէսերուն Հայաստանէն Երուսաղէմ փոխադրուած կը տեսնուի ուսումնական վարդապետ մը, Կարապետ անուն, որ Վանեցի կամ Տոսպեցի էր եւ աշակերտ՝ Յովհաննէս Արճիշեցի վարդապետին, որմէ ձեռնադրուած էր քահանայ: Ապա անցած էր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր ուսումնարանը՝ Գլաձորի մենաստանը, Եսայի Նչեցի հռչակաւոր վարդապետին քով, որ քերականական եւ հռետորական արուեստը կը դասախօսէր։ Կարապետ վրդ. ութը տարի Նչեցիի աշակերտելով՝ իր 30 *տարեկանին ծայրագոյն վարդապետութեան իշխանութիւն կ՚ստանայ անկէ եւ յետոյ իբր ուխտաւոր կ՚երթայ Երուսաղէմ: Հոն՝ տեսնելով Ս. Փրկիչ վանքը Արաբներէն աւերակի վերածուած եւ իբր ախոռ գործածուած, կրկին ծախու կ՚առնէ զայն ար-*

---

1) *Թերեւս Սիւնեաց նահանգէն կամ Վասպուրականէն եկած է։*

քունիքէն՝ 4000 *դահեկան տալով թէ՛ իբր գին, թէ՛ իբր կաշառք, եւ մեծամեծ վտանգներով եւ տաժանակիր աշխատութեամբ չորս անգամ Եգիպտոս կ'իջնէ եւ Սուլթանէն հրամանագիր առնելով՝ կը նորոգէ եւ կը վերաշինէ եկեղեցին եւ Ս. Տեղեաց համար այ կարգ մը առանձնաշնորհներ կ'ստանայ։ Կը վախճանի* 1363*էն առաջ (Սաւալանեանց, էջ* 520–522, *Աղաւնունի, «Միաբանք», էջ* 199*), երկու անգամ Կիլիկիա երթալ գալէ յետոյ։*

Այս վարդապետը հաւանօրէն Երուսաղէմի մէջ դասախօսութիւններ կատարած է։ Եթէ ինք միջամուխ չէ եղած այս գործին, ապահովաբար գտնուած են ուրիշներ, որոնք այդ տեսակ դեր մը կատարած են Երուսաղէմի մէջ։

1332*ին Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ ընդօրինակուած «Մեկնութիւն Կաթ. թղթոց» ձեռագիրին գրիչը Կարապետ վրդ. Խարբերդցի կը յիշատակէ այդ վանքին միաբանները, եւ անոնց կարգին «զամենայն գովութեանց արժանին եւ զերջանիկ վարդապետքս, զԿիրակոս ԶՈՒՍՈՒՑԻՉ իմ եւ զՎԱՐԴԵՊԵՏ Կարապետ»*(1) *(Աղաւնունի, «Միաբանք», էջ* 197*) եւ* 1390*ին Մաշտոցի մը յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Յովհաննէս անուն դասավար մը (Ձեռագիր Եր. թ.* 661 *եւ Աղաւնունի, «Միաբանք», էջ* 478*), ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ ուսուցիչներ կային Երուսաղէմի մէջ եւ հոն ալ ոգեւորութիւն ստեղծուած էր, թէեւ շատ համեստ չափով մը. վասնզի* 1292 *թուականին երբ Թաթարաց Ղազան խանին ու Հեթում թագաւորին զօրքերը մեկնեցան Ս. Երկիրէն, Երուսաղէմ այլեւս իսլամ տիրապետութեան ենթարկուեցաւ, եւ Մեմլուք իշխաններ անվախ յափշտակութիւններ եւ կեղեքումներ կատարել սկսան անարգել։ Քրիստոնեայ աշխարհը անզօր հանդիսատես եղաւ միայն:*

*ԺԴ. դարու վերջը եւ ԺԵ. դարուն սկիզբը Երուսաղէմ աստիճան մը աւելի ենթարկուեցաւ արեւելեան հայ կղերին ազդեցութեան, վասնզի Պօղոս Պատրիարք Գառնեցի (*1417–19*) (յետոյ կաթողիկոս) Արեւելքի կղերին կը պատկանէր եւ, ինչպէս կը թուի, մտաւորական պատրաստութիւն մը ունէր կամ իսկապէս գրասէր մըն էր, ինքն գրել տուած ըլլալով քառահատոր մեծ ճառընտիրը (այսօր թ.* 1 *ձեռագիր Ս. Յակոբ վանքին), որուն վրայէն իբր չորս դարեր միաբանական սեղանատան մէջ*

---

1) *Կարելի է Տօսպեցի կամ Վանցի Կարապետ վրդ.ի հետ նոյնացնել,*

ամենօրեայ ընթերցումներ կատարուած են (Սաւալ. «Պատմ. Եր.», էջ 532)։

Ապահովաբար իր եւ նախորդներուն քաջալերութեամբ գէթ գրչագրողներու դպրոց մը կամ գրչագիրներու խումբ մը ունէր Երուսաղէմ, վասնզի Սիսի խանգարուած աթոռը բարեկարգելու համար Արեւելեան վարդապետներու խնդրանքով երբ Պօղոս Գառնեցի հոն կ'երթայ եւ հոն կաթողիկոս կ'ընտրուի 1419ին, աթոռը բարեկարգելու իր աշխատանքի ընթացքին վերստին Երուսաղէմ կ'այցելէ 1423–24ին եւ հոն Յովհաննէս աբեղայի մը Յայսմաւուրք մը եւ Սամուէլ Երզնկացիին Տաւեգիրք մը ընդօրինակել կու տայ եւ իբր յիշատակ կը տանի Սիս։

Իր Երուսաղէմի պատրիարքութեան օրով, բայց մանաւանդ իր յաջորդին՝ Մարտիրոս Եգիպտացիի (1419–1451) ատեն ուսումնական կեանքի մը յայտարար նշանն է նաեւ ուսումնական միաբաններու գոյութիւնը վանքին մէջ։ Ասոնցմէ մին է փակակալութեան եւ աւագ լուսարարութեան պաշտօն վարող Գրիգորիս վարդապետ, որ Ս. Գրոց եւ արտաքին գիտութեանց հմուտ անձ մը ըլլալուն համար փիլիսոփայ կը կոչուէր (Սաւալան. էջ 533) եւ որ թերեւս վանքին մէջ ուսուցչութիւն ալ ըրած էր, իբր արտաքին գիտութեանց ծանօթ եւ պատրաստուած մէկը։

Այս ժամանակամիջոցին դարձեալ գրչագրական գործունէութիւնը կը շարունակուի վանքին մէջ, ուր երեւան կու գան գրիչներ, ինչպէս Յովհաննէս քահանայ (1416), Մանուէլ վրդ. (1417–19), Յովհաննէս աբեղայ (1419–1424), Սարգիս Արծկեցի Մելիքենց (1439), Թադէոս Սարկաւագ (1449–55), Մարգարէ աբեղայ (1463), Մանուէլ Գրիչ (1466), Աստուածատուր աբեղայ Տրապիզոնցի (1468), Սարգիս վրդ. (1469), Աւետիք եպ. Հաղբատեցի (1473–83), Արիստակէս քհ. (1473), որոնք բեղմնաւոր գործունէութիւն մը կ'ունենան։

Ասիկա յայտնի նշան մըն է մտաւորական շարժումի մը, որ անպատճառ սաղմնաւորուած էր Երուսաղէմի մէջ, ուր անշուշտ կրթական շարժում մըն ալ կար, որուն մասնակցեցաւ 1480ին դուրսէն Երուսաղէմ գացող Գրիգոր Արճիշեցի գիտնական եւ Ս. Գրոց հմուտ վարդապետը, որ Յովհաննէս պատրիարքին (1479–1491) հրամանով երեք տարի (1480—83) Երուսաղէմ մնալով՝ դարուն սովորութեան համաձայն Իգնատիոսի Մեկնութիւն Ղուկասու գործին վրայէն դասեր կ'աւանդէ վանքին ժառանգաւորներուն (Սաւալան. էջ 341 եւ Աղաւնունի, Միաբանք, էջ 94–95), ըստ նոյնիսկ իր ինքնագիր յիշատակարանին, որ 1272ին գըրւած Մեկնութիւն Ղուկասու ձեռագրին վերջը աւելցուած է.

Որ է մեկնեալ Իգնատիոսի
Աստուածաբան հռետորի
Բաներ ունի յոյժ պիտանի,
Քաղցրահամ բան զխորիսխ մեղուի,
Ըստ իմ տկարութեանս կարի
Բանիկ բանիկ դաս ասացի
. . . .

Երուսաղէմի մէջ տեսնուած մտաւորական շարժումը աւելի շեշտուած է ԺԴ. դարու սկիզբէն մինչեւ ԺԵ. դարու կէսը. հետաքրքրական է, որ այդ շարժումը սկսած է ո՛չ թէ Ս. Յակոբի մայրավանքին մէջ, այլ Ս. Հրեշտակապետի վանքին եւ նոյն իսկ աւելի հեռաւոր վանքերու մէջ: Նոյնիսկ որոշ կը տեսնուի, թէ 1330ական թուականներուն հոն կ'ապրէին եւ կը գործէին դէմքեր (Ներսէս Կրակցի եւ Կարապետ Խարբերդցի փիլիսոփայ), որոնք հայ եկեղեցիին դաւանութեան պաշտպան կը հանդիսանային ընդդէմ Ս. Յակոբի մէջ տեսնուած լատինամիտ հակումներու։

Սակայն կ'երեւի այս եռանդուն շարժումը երկար չէ տեւած, վասնզի ԺԵ. դարու վերջին քառորդին եւ յաջորդ ԺԶ. դարու առաջին քառորդին կասում մը կամ ընդհատում մը երեւան կու գայ, հաւանօրէն անոր համար որ Եգիպտոսի Մեմլուքները սանձարձակ գործել սկսած էին Երուսաղէմի մէջ եւ իսլամութիւնը զօրացած էր բոլոր քրիստոնեաները անյուսութեան մատնելու աստիճան, մանաւորապէս երբ Օսմ. կայսրութիւնը բովանդակ Արեւելքի մէջ տիրապետող դարձաւ:

Երուսաղէմ եւս ԺԶ. դարու սկիզբը կ'ենթարկուէր Օսմ. կայսրութեան՝ անոր ամէնէն հզօր եղած շրջանին։ Այս խառնակութեան միջոցին, որ Պաղեստինը պատերազմի դաշտ կը դարձնէր, Երուսաղէմի հայ վանքին մէջ անգործութիւն մը առաջ կու գար եւ 1473էն մինչեւ 1549 ոչ մէկ ձեռագիր կը գրուէր, ինչ որ շատ նշանակելի երեւոյթ մըն է:

Օսմ. տիրապետութեան հաստատութենէն յետոյ կրկին երեւան կու գան գրիչներ, որոնք դարձեալ ընդօրինակութիւններ կը կատարեն։ Այսպէս՝ այդ շրջանին Ատոմ գրիչ (1549), Պարոն Ճգնաւոր Կամախեցի (ԺԶ. դարու վերջը), Սարգիս քհ. Միզանցի (1571), Գրիգոր վրդ. (1574), Կիրակոս վրդ. Ապարանցի (1584), կարապետ երէց (1596) եւ այլն ձեռագիրներ կը գրեն (Տաքեւ, 1925, էջ 293)։

Սակայն անոնց թիւին նուազութիւնը եւ պարզ ընդօրինակութիւններ միայն եղած ըլլալը ցոյց կու տան, թէ որքա՜ն անկեալ շրջան մը կը բոլորէր Երուսաղէմ, ուր մտաւոր գործունէութեան ոեւէ հետք չենք գտներ այդ շրջանին, վանքին մէջ թէ շուրջը, վասնզի միաբանութիւնը հետամուտ էր, ի գին ամէն զոհողութեան եւ նոյնիսկ ահարկու պարտքերու, պաշտպանել ինչ որ նախնիքներէն իբր աւանդ հասած էր իրենց։

* * *

Երուսաղէմէն զատ, որ կրօնական եւ մտաւորական կեդրոնի մը հանգամանքը ունէր քան գաղութի մը, ամենահին ժամանակներէ սկսեալ հայ գաղութները գոյութիւն ունեցած են Հայաստանի դրացի երկիրներու եւ նոյնիսկ հեռաւոր աշխարհամասերու մէջ. սակայն անոնք կազմակերպուած համայնքներ չեն եղած։ Նոյնիսկ բիւզանդական կայսրութեան մէջ, ուր Հայերը ստուար թիւ մը կը ներկայացնէին, չունէին իրենց յատուկ ազգային կազմակերպութիւնը, բացի եկեղեցականէն, զոր դժուարաւ կը պահէին՝ Յունաց տեւական հալածանքներուն պատճառով։ Իսկ պարսիկ եւ արաբ երկիրներու մէջ չեն ունեցած համախումբ եւ տեւական կեանք, առանձին կազմակերպութեամբ: Այնպէս որ այս շրջաններուն մէջ հայ դպրոցներ գտնել դժուար է, բացառութիւն համարելով Սմբատ Բագրատունիի ձեռնարկը՝ Կեդրոնական Ասիոյ հայ գաղութին մէջ հայ լեզուն ուսուցանելու առաջադրութեամբ:

Առաջին անգամ հայ գաղութներուն կրօնական վարչութիւն մը տալու գաղափարը ԺԱ. դարուն կը ձեւաւորուի Խաչիկ կաթողիկոսի (971—992) կողմէ, որ կը ձեռնադրէ մի քանի եպիսկոպոսներ գաղութներու, մանաւորապէս կիլիկեան շրջանակին համար, ուր յետոյ Հայերը տիրական պիտի դառնային թէ՛ իբր բնակչութիւն եւ թէ՛ իբր տիրող տարր:

Բագրատունեաց կործանումէն յետոյ՝ Հայաստանի դժբախտ կացութիւնը եւ յաջորդող մէկը միւսէն աւելի սոսկալի բարբարոսական արշաւանքները եւ աղէտները գրեթէ դատարկացուցին Հայաստանը. վասնզի ստուար թիւով Հայեր հեռացան երկիրէն եւ հեռաւոր աշխարհներ գացին հաստատուիլ։

ԺԴ. դարուն այս հոսանքը աւելի մեծ համեմատութիւններ առաւ, երբ Մեծ Հայաստանի մէջ տակաւին իրենց գոյութիւնը պահող հայ փոքր իշխանութիւններ վերջ գտան եւ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնը, եգիպտական բանակներու յարատեւ արշաւանքներուն առջեւ հետզհետէ տկարացած, բոլորովին ընկճուեցաւ, եւ իսլամ կեղեքողներու ծեռքէն Կիլիկիա ապաստանած Հայերը դարձեալ անկէ խոյս տալով հեռաւոր, մանաւորապէս քրիստոնեայ երկիրներ գացին մեծ զանգուածներով։ Հետեւաբար, Հայերը տարածուեցան դէպի հիւսիս՝ Խրիմ, Մոլտաւիա, Լեհաստան, Թրանսիլվանիա եւ այլն, եւ դէպի հարաւ՝ Կիպրոս, Կրետէ, Եգէականի կղզիները, Միջերկրականի եզերքները, մանաւորապէս Իտալիա եւ այլն։

Այս տեղերէն ոմանց մէջ անոնք ունեցան այնքան ստուար թիւ մը, որ կրցան համախմբուիլ եւ ստեղծել գէթ հոգեւոր կազմակերպութիւններ, իրենց համար եպիսկոպոսութիւններ հաստատելով։ Այս եկեղեցական վարչական հաստատութիւններուն առընթեր, խիստ հաւանաբար կատարուած են, ըստ վաղեմի աւանդութեան, «եկեղեցւոյ մանկանց» համար քահանաներու աշխատութեամբ առտնին ուսուցման սահմանափակ փորձեր, որոնք դժբախտաբար անյիշատակ մնացած են։ Բայց վստահութեամբ կրնանք ըսել, թէ այն տեղերուն մէջ, որ հայ գաղութը կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնէր, — ինչպէս Խրիմի մէջ, ուր ԺԴ. դարու առաջին կէսին Հայոց թիւը կէս միլիոնի հասած կը կարծուի, հազար եկեղեցիներով (Հ. Բ. Վ. Բուշներեան, «Պատմ. գաղթականութեան Խրիմու Հայոց», էջ 82–83) — գտնուած են այս տեսակ պզտիկ դպրոցներ։ Ասոր փաստ կրնանք ներկայացնել յիշատակարաններ։

Այսպէս՝ Վենետիկի վանքը պահուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, զոր գրած է Սուրխաթ 1343ին, գրիչը՝ Սիմէոն կը խնդրէ յիշել ի մէջ այլոց «զուսուցիչսն մեր» (Բազմավէպ. 1935, էջ 437)։ Նոյնպէս 1356ին նոյն քաղաքը գրուած ճաշոցի մը մէջ (այժմ Վենետիկի վանքը) գրիչը՝ Աստուածատուր քհ. կը յանձնարարէ յիշել «զհոգեւոր ծնողքն մեր եւ զարդիւնական ուսուցիչսն» Վարդան, Մելիքսեդեկ եւ Յովհաննէս քահանաները, որոնք ապահովաբար ո՛չ միայն նոյն քահանային ուսուցիչները եղած են, այլ նաեւ շատ մը ուրիշներու, եւ հաւանօրէն միասին աշխատած։

Ասոնք ցոյց կու տան, թէ այս գաղութին գլխաւոր կեդրոնին մէջ կային հաւանօրէն դպրոցական կազմակերպութիւններ ԺԴ. դարու կէսէն առաջ եւ ուսուցիչներ, որոնք հաւաքաբար կը *գործէին եկեղեցւոյ մանկանց ուսուցանելու եւ զանոնք հասցնելու համար պաշտամանց ծառայելու կարող վիճակի կամ նոյնիսկ մինչեւ քահանայութիւն ընելու աստիճանին։*

Ասիկա ուշագրաւ է:

Արդարեւ՝ Խրիմի Թերակղզին, ուր Հայերը ԺԱ. դարէն սկսեալ հաստատուած էին, ԺԴ. դարուն ստուարաթիւ գաղութի մը վերածուեցաւ, շնորհիւ Ճենովացիներուն, որոնք 1204*ին հոն առաջին անգամ ոտք դրին եւ ԺԳ. դարու կէսին (*1246*ին) Ղըրչախ Թաթարներէն օրինական պայմանագիրով ստացան Կաֆան՝ իբր շահաստան (Հ. Բ. Վ.. Բուշներեան,* նոյն, *էջ* 94–95*):*

1296*ին Վենետիկ փորձեց յափշտակել Կաֆան՝ Ճենովացւոց ձեռքէն, սակայն քիչ յետոյ ստիպուեցաւ կրկին անոնց թողուլ զայն ։*

Անգամ մը որ Ճենովացիք թափանցեցին հոն, շուտով անոնց ետեւէն հասան կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք ճենովական տիրապետութեան ենթարկուած Քէֆէի կամ Թէոդոսիայի մէջ հաստատուեցան 1298*ին եւ սկսան հոն նախապէս բնակող Հայերու մէջ գործել(*1*):*

Հայերը գուցէ իրենց կաթոլիկ նոր տէրերուն հաճոյանալու համար կամ անոնց բռնութեան տակ, կաթոլիկութեան յարեցան Դոմինիկեան լատին քահանաներու ձեռամբ, ինչպէս կը հաստատէ Rainaldi 1316*ին (Բուշներեան, էջ* 100–1*), ինչպէս կը հաստատէ* 1318 *թուականով Յովհաննէս ԻԲ. Պապին գրած մէկ նամակն ալ, ուր կը հաւաստուի թէ ժողովուրդը իր առաջնորդին՝ Երեմիա եպս.ի հետ կաթոլիկ եղած էր (Հ. Գր. վրդ. Գալէմքեարեան, ՀԱ.* 1911, *էջ* 450*):*

Այս յաջողութենէն խրախուսուած՝ Յովհաննէս ԻԲ. պապը, որ 1328*ին հիմնած էր Միաբանողներու կամ Ունիթոռներու միաբանութիւնը, ըստ Հ. Գր. վրդ. Գալէմքեարեանի (*Նոյն*)՝ Պարսկաստանէն մինչեւ Խրիմ հաստատած հինգ եպիսկոպոսական աթոռներէն երրորդը կ'որոշէ Քէֆէն (նոյն), զոր, անշուշտ ճենովական հովանիէն օգտուելով, Միաբանողք իրենց կրթական գործին կեդրոնը կ'ընեն:*

Դոմինիկեան այս կրօնաւորները կը յաջողին կորզել Հայոց ձեռքէն Վարդարանի Տիրամօր վանքը, որ հայ ծագում ունէր ։

---

1) 1292 *թուականով յունարէն Յայսմաւուրք մը կը հաստատէ այս իրողութիւնը (Բուշներեան,* նոյն, *էջ* 100-1)։

Սակայն Դոմինիկեաններու այս յաջողութիւնը երկար չըտեւեց, վասնզի ազգային եկեղեցիին հաւատարիմ մեծ զանգուած մը Հայերու, որոնք Ախսարայ(1) կը մնային, 1330ին եկան ապաստանեցան Թերակղզիին քրիստոնեայ իշխանութեան ենթարկըւած մասին մէջ (Բուշներեան, Նոյն, էջ 97, «Հայապատում» Գ. էջ 246) եւ ստուարաթիւ գաղութ մը կազմեցին Կաֆայի, Սուրխաթի եւ Սատաղի շրջանին մէջ, ուր արդէն հինէն հաստատւած եւ կաթոլիկութեան յարած Հայեր կային։ Դոմինիկեանք այս նոր ժամանող Հայերը եւս կաթոլիկ դարձնելու համար, պէտք էր նոր ճիգեր թափէին: Արդարեւ, կ'երեւի թէ Խրիմի եւ աւելի անդին՝ Թաթար տիրապետութեան ենթարկուած երկիրին մէջ ամէն ջանք ի գործ դրած եւ իրենց գործունէութեան շրջանակը ընդարձակած են. Այսպէս՝ 1343ին իրենց եւ իրենց հետեւողներու թիւը աճած էր եւ Խրիմի մէջ ունէին երեք վանքեր, Ս. Նիկողոս, Ս. Պետրոս Պօղոս եւ Ս. Յակոբ, որոնք բաւական երկար ատեն Հայաստանի Ունիթոռ գաւառահօր իշխանութեան ենթակայ մնալէ յետոյ, անջատուած էին անկէ եւ ուղղակի Հռոմի մեծաւորութեան ստորադասուած։ Անկէ զատ՝ Սեւ ծովու եզերքներէն ներս թափանցելու համար հաւանօրէն իբր յենակէտ ընտրած էին Ազովը, ուր վանք մը հիմնած էին 1332ին։

Դոմինիկեանց այս գործունէութիւնը բնական է անտարբերութեամբ չէր կրնար դիտուիլ հայ եկեղեցիի պաշտօնեաներուն կողմէ, որոնք թերեւս տկար ջանքեր ըրած են կաթոլիկ քարոզչութեան դէմ մաքառելու եւ որոնց արձագանգն էր թերեւս Սուրխաթի մէջ գործող ուսուցիչներու յիշատակութիւնը։ Պէտք է նկատի ունենալ, որ երկիրը կաթոլիկ Ճենովացիներուն իշխանութեան տակ էր եւ Հայերը չէին կրնար անոնցմէ հովանաւորւած այդ կրօնաւորներուն դէմ յայտնապէս մաքառիլ: Այս պատճառով՝ շատ հաւանական չէ, որ նոյնիսկ Հայերու կողմէ հիմնըւած վանքերու մէջ կանոնաւոր կրթարաններ հաստատուած ըլլան։

Հայերը, աւելի կանուխ հաստատուած՝ Խրիմի Թերակըղզին, հոն ունեցած են երկու վանքեր, մին Մողկան վանքը՝ Խզլաւ գիւղին մէջ (Հ. Բ. Վ. Բուշներեան, նոյն, էջ 120) եւ միւսը՝ Բէմճակ վանքը, Սուրխաթի անտառին մէջ, Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիի մը հետ (Նոյն, էջ 120)։

---

1) Աստրախանի (Աժտէրխան) և Ղազանի միջեւ կը գտնուի այս քաղաքը։

1330ի մեծ գաղթականութենէն առաջ շինուած այս վանքերուն բնոյթի մասին թէեւ ոչ մէկ տեղեկութիւն կայ պահուած, այնպէս որ կարելի չէ վստահութեամբ ըսել, թէ անոնք ուսումնարան չէին, սակայն կը թուի, թէ պարզ մենաստաններ կամ ճգնարաններ էին: 1330ի մեծ գաղթականութենէն յետոյ հաւանօրէն ամայացեալ կամ քանդուած Քէմճակի վանքին տեղը կամ մօտերը կը հաստատուի նոր վանք մը Ս. Խաչ կամ Ս. Նշան անունով.ուր նստած են թեմական առաջնորդները (Հ. Բ. Վ. Քուշներեան, նոյն, էջ 51—52):

Այս վանքը շինողն է Յովհաննէս Սեբաստացի:

Տարակուսելի է, որ հոս ալ ուսումնական շարժում մը ծագում առած ըլլայ վանքին շինութենէն անմիջապէս յետոյ: 1347ին գրուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «ի թիւ Հայոց ՉՂԶ. կատարեցաւ սուրբ մատեանս. աստուածախաւս Աւետարանին յաշխարհս Հոնաց, որ այժմ Ղրիմ ասի, ի մեծ եւ ի հոյակապ քաղաքս Սուրխաթ կոչեցեալ, ի ՀՈՂԱՏՆԵՐՍ ՎԵՐԻ, առ ոտս Սուրբ Խաչին ի հայրապետութեան տր. Մխիթարայ եւ յեպիսկոպոսութեան տր. Ստեփանոսի» (Հ. Մինաս Բժշկեան. «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 326)։ «Հողատուն»երը ապահովաբար խրճիթներ էին, որոնք վանքին շուրջը շինուած էին ճգնութեան համար:

Հաւանօրէն տարբեր հանգամանք չունէր այս վանքէն մէկ ժամ հեռու ուրիշ քարաշէն վանք մը՝ Ս. Ստեփաննոսը, ուր գրուած էր 1356ի Ճաշոցը, ինչպէս նաեւ Ճենովացւոց շըրջանին շինուած Խարասուի կամ Խարապազարի անանուն վանքը, նոյն քաղաքէն 15 վերստ հեռու՝ Պահճելի գիւղին Ս. Փրկիչ վանքը, Սուտաղի Ս. Գէորգ վանքը եւ վերջապէս Քէֆէի Ս. Աստուածածին վանքը (նոյն):

Այս վանքերը, եթէ սոսկ ճգնարաններ չէին, ապահովաբար մեծ ուսումնավայրեր ալ չէին, եւ ինչպէս Սուրխաթի մէջ վարժապետ քահանաներ գտնուած էին, եկեղեցւոյ մանկանց ուսում տալու համար, թերեւս այս վանքերուն մէջ ալ գտնուած են վարդապետներ, որոնք դասախօսած են քանի մը տղոց, պարզապէս ինքնապաշտպանութեան բնազդով:

Արդէն դիտուած երեւոյթ է, որ հոն՝ ուր Հռոմի գործակալները եւ քարոզիչները երեւան եկած եւ գործած են Հայոց մէջ, հակազդեցութիւն մը առաջ բերած են սովորաբար:

Ահա թէ ինչո՛ւ մասնաւորապէս այդ ցիրուցան հայ գաղութներէն անոնց մէջ, ուր կաթոլիկ քարոզչութիւնը զգալի եղած է, երեւան եկած են հայեցի ուղղութեամբ կրթական կեանք ըստեղծելու ջանքեր: Ապահովաբար նման ջանքեր թափուած են նաեւ Խրիմի մէջ, ուր սակայն կաթոլիկ ճնշող ուժ մը գոյութիւն ունէր, քանի որ Դոմինիկեան կրօնաւորներու ետին կանգնած էր ճենովական կառավարութիւնը: Սակայն 1391–92էն յետոյ՝ Հայոց վիճակը փոփոխութեան ենթարկուեցաւ։

Թաթար մեծ Խանը այդ թուականին հալածեց Ղըչախները եւ ինք տիրեց Խրիմի («Հայապատում», Գ. էջ 247). բայց չկրցաւ գրաւել Քէֆէն, որուն տիրող Ճենովացւոց հետ վերջապէս բարեկամական դաշինք կնքեց։

Քաղաքին պաշտպանութեան մէջ Հայերը մեծ դեր կատարեցին :

Անոնք Ճենովական բերդին (Ֆրէնկ Գալէսի) քով շինած էին ընդարձակ բերդ մը որուն պաշտպանութիւնը իրենք ստանձնեցին: Հայերու այս նոր դիրքը. իրենց առեւտրական յաջողութիւնները եւ ճոխ ու բարգաւաճ վիճակը, բնական է համարձակութիւն տուաւ իրենց։ Հայերը մինչեւ այն ատեն՝ կաթոլիկներու դէմ պայքարելու համար գրեթէ ոչինչ կրցած էին ընել. բայց 1391էն յետոյ կրցան հրապարակ գալ եւ մաքառիլ:

Արդէն շատերը. Թաթարներէն նեղուած, գաղթած էին ուրիշ տեղեր եւ կաթոլիկութիւնը հետզհետէ տկարացած էր, եթէ ոչ անհետացած (ՀԱ. 1911, էջ 453)։

ԺԵ. դարուն սկիզբը (1410ին) Մխիթար Ապարանեցի Ունիթոռ մատենագիրը կը հաստատէ, թէ Խրիմի մէջ ստեղծուած էր տարօրինակ վիճակ մը, վասնզի թերակղզիին Հայերը բաժնըւած էին զանազան դաւանութեանց։ Կային Հայաստանեայց եկեղեցիին հաւատարիմ մնացող Հայեր, ինչպէս նաեւ հայ կաթոլիկներ եւ հայ—Հոռոմներ։ Ահա այդ շրջանին, ուր Հայերը ազատ էին գործելու եւ ուր չկար այլեւս ճենովական բուռն ճընշումը, Խրիմի մէջ երեւան կու գայ հայ դպրոց մը, կաթոլիկ դպրոցին աւերակներուն վրայ հիմնուած թերեւս կաթոլիկութիւնը բոլորովին արմատախիլ ընելու նպատակով:

Այսպէս, 1428ին Կաֆայի կամ Քէֆէի մէջ իբր առաջնորդ Ս. Անտոնի վանքին եւ նուիրակ Կոստանդին կաթողիկոսի, կը գտնենք Կաֆացի Սարգիս վրդ.ը, որ իբր ուսուցիչ կը գործէ այդ շրջանին մէջ:

Այն յիշատակարանները, որոնք հաւաքուած են խնամով Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի կողմէ՝ Սարգիս վրդ. Կաֆացիի մասին գրուածքի մը մէջ (տես. ՀԱ. 1935, էջ 33–44), ցոյց կու *տան թէ նոյն Սարգիս վրդ.ը կը նորոգէ Ս. Անտոն հինաւուրց վանքը, կը ճոխացնէ նոր յաւելուածներով եւ* «պայծառ ժամատեղեաւ», *կ'ապահովէ վանքին եկամուտը, կը հաւաքէ նոր միաբաններ, կը հիմնէ դասարան եւ անձամբ կ'ուսուցանէ, գոնէ* 1428*էն* 1437, *վասնզի* 1438*ին Կոստանդին կաթողիկոսի (* 429–39*) հրամանով կ'երթայ Իտալիա՝ Ֆլորէնծայի ժողովին մասնակցելու համար Թովմա վրդ.ի հետ, Ճենովական հիւպատոսին յանձնարարութեամբ, եկեղեցւոյ միութեան համար իբր կաթողիկոսական պատուիրակ։*

Սարգիս վրդ. կ'երեւի դարձած է կրկին Խրիմ եւ իր գործը շարունակած է, վասնզի Մկրտիչ Նաղաշ Ամիթի արքեպիսկոպոսը 1447*ին երբ Խրիմ կ'երթայ, կը տեսնէ զայն։ Սարգիս վրդ. անոր կու տայ Պապէն ստացած խաչը (*Հայապատում, Գ. *հտ.* 231*), զոր Մկրտիչ Նաղաշ կ'առնէ Ամիթ կը բերէ։*

Ասկէ յետոյ յիշատակարանները չեն խօսիր իր մասին։ Հաւանօրէն՝ դպրոցը, զոր Սարգիս վրդ. հաստատած էր այնպիսի շրջանի մը, ուր այլեւս Խրիմի Հայերը Հռոմի չէին հնազանդեր, ինչպէս կը հաստատէ Հ. Գր. վրդ. Գալէմքեարեան (ՀԱ. 1911, *էջ* 453*), թերեւս շարունակուած է մինչեւ* 1475, *երբ Թուրքերը Քէֆէի տիրեցին եւ բնակչութիւնը մեծ մասամբ սրէ անցուցին կամ Պոլիս տեղափոխեցին։*

Այս շրջանին եւ թերեւս աւելի ուշ՝ Սուրխաթի Ս. Խաչ կամ Ս. Նշան վանքն ալ կը դառնայ ուսումնավայր մը, վասնզի կը յիշուի որ 1509 *Դեկտեմբեր* 11*ին վանքի ճանապարհին վրայ Ուլյան խանի թաթար զօրքերէն նահատակուած է վանքին միաբաններէն Աւետիք աբեղայ Ղրիմեցին, որ գովուած է իբր փիլիսոփայ քաղցրաձայն (այսինքն երաժիշտ), գրագիր եւ պատկերահան (Ձեռ. թ.* 1455 *Երուսաղէմ,* Ազգապատում, *էջ* 2218 *եւ* Նոր վկան., *էջ* 346–349*)։*

Ուրիշ փաստ մը, որով աւելի ուշ ժամանակներու մէջ Ս. Խաչ վանքին ուսումնավայր մը ըլլալը կը հաստատուի, գրիչի մը (Յակոբ վրդ. Կաֆայեցի, 1694*) իր մասին* «Ճեմեալ ճեմարանի, ճարակ Ս. Նշանի» *բացատրութիւնը գործածելն է։*

Ս. Անտոն եւ Ս. Խաչ վանքերուն մէջ հաստատուած այս ուսումնարանները իրենց տեսակին մէջ առաջիններն են, որ այդ անդրծովեայ գաղութին մէջ ծնունդ առած են, հակազդելու համար լատին դաստիարակութեան, որուն գործը խանգարուած էր որոշ չափով՝ Թաթարներուն զօրանալուն հետեւանքով։ Այս պատճառով իսկ լատին Դոմինիկեան վարդապետներէն շատեր *խոյս տուած էին զանազան տեղեր։ Անոնցմէ ոմանք անցած են Պոլիս, ուր ուզած են իրենց գործը շարունակել:*

Կ. Պոլիս կը գտնուէր բիւզանդական տիրապետութեան տակ, իսկ քաղաքին հանդիպակաց Ղալաթիան՝ ճենովական, այնպէս որ կը ներկայացնէին յարմար վայրեր այս տեսակ գործունէութեան մը համար:

Պոլիս, որ իբր մայրաքաղաք մեծ ձգողութիւն մը ունեցած է Բիւզանդական Կայսրութեան երկիրները ապաստանող Հայոց համար, ունէր ստուար հայ գաղութ մը, որ ԺԴ. դարուն աւելի նախընտրած ըլլալ կը թուի քաղաքին ճենովական տիրապետութեան տակ գտնուող մասը, վասնզի Ճենովացիք նուազ մոլեռանդ եղած էին, քան Յոյները եւ առեւտրական նկատումներով թերեւս Հայերու օգտակարութիւնը ըմբռնած եւ կրօնական հալածանքներով զանոնք դառնացնելէ զգուշացած են:

Ասոր համար է, որ ԺԴ. դարուն սկիզբները Պոլսոյ հայ գաղութը կրցած էր ունենալ հոգեւոր կազմակերպութիւն, այսինքն իրեն յատուկ եպիսկոպոս մը։

Այսպէս՝ 1307 *Մարտ* 19*ին, Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցին գումարուած ժողովին մասնակցող* 26 *եպիսկոպոսներէն մին էր Յուսիկ՝ «Եպիսկոպոս Ստենպոլայ Հայերուն»։*

1360*ին Հայերը ունէին Ղալաթիոյ մէջ Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը, որ հաւանօրէն աւելի կանուխ, թերեւս ԺԴ. դարու սկիզբէն գոյութիւն ունէր։*

Թէեւ յանդգնութիւն պիտի ըլլայ իմ կողմէս, սակայն ես չեմ վարանիր ենթադրելու նաեւ դպրոցի մը կամ շատ համեստ պայմաններու մէջ ուսուցողական ձեռնարկի մը գոյութիւնը այս Ս. Սարգիս եկեղեցիին շուրջը, վասնզի հոն 1360—61 *տարիներուն կը գրուին երկու ձեռագիրներ, երկուքն ալ Գլաձորի դպրոցին մեծ ուսուցիչին եւ դարուն ամէնէն համբաւեալ վարդապետին՝ Եսայի վրդ. Նչեցիի* Քերականութիւն *եւ* Մեկնութիւն Քերականի *գործերը։*

Առաջինը գրուած է Աստուածատուր աբեղայի մը ձեռամբ (Տաշեան, Մ. Ցուցակ, *էջ* 782*) եւ երկրորդը՝ Ստեփաննոս գրիչէն (Տոր. Թորգոմեան,* Ժողովուրդի Ձայն—Ժամանակ, *թ.* 959*):*

Երկրորդը, այն որ 1361 *թուականը ունի (Անկիւրիոյ Կարմիր վանքի թ.* 284 *ձեռագիրը), գրուած է Երուսաղէմէն Ղըրիմ ուղեւորութեան մը պահուն, սակայն գրիչը կ՚ըսէ, թէ* «Աւրինակիս գրող»ն է «եռամեծ Կիւրիոն վարդապետն», *որուն հետ կը յիշէ նաեւ անոր աշակերտը՝ Սեթ վարդապետը եւ եղբայրը «Ա-*

ւեսիս Մրակեց»ը, որ 1360ին Երուսաղէմ մեռած է, հաւանօրէն ձեռագիրի գրիչ Ստեփաննոսի հետ ուխտագնացութեամբ հոն գտնուած պահուն:

Դժբախտաբար ի վիճակի չենք ճշդելու, թէ Կիւրիոն վարդապետ Պոլսոյ մէ՞ջ գործած է թէ այլուր(1)։

Եթէ Պոլիս գործած է, հաւանօրէն ուսուցիչ մըն է եւ հասցուցած է աշակերտներ, ինչպէս Սեթ վարդապետը։

Հաւանօրէն Կիւրիոնի ձեռագիրն է, որ իբր օրինակ ծառայած է նաեւ Աստուածատուր աբեղայի, որ կա՛մ իր մէկ ուրիշ աշակերտն էր եւ կամ, Ստեփաննոսի պէս, ուրիշ անցորդ մը։

Ապացոյց մըն է ասիկա, որ 1360–1361ին եւ թերեւս աւելի առաջ Հայերը իրենց Ս. Սարգիս եկեղեցիին եւ առաջնորդութեան առընթեր ունեցած են դպրոցի նման հաստատութիւն մը, ուր վարդապետ մը ժամանակին գլխաւոր «իմաստութիւնը» համարուած քերականութեան ուսումը կը սորվեցնէր գոնէ համեստ թիւով աշակերտներու:

1391ին երբ Թաթարները կը տիրապետեն Խրիմի, կ'երեւի թէ Ղալաթիոյ հայ գաղութը աւելի կ'ստուարանայ եւ ճիշդ այդ թուականներուն է, որ Քէֆէէն եկող Կոզմոս անուն Հայ մը նոր եկեղեցիի մը հիմը կը դնէ:

Այդ թուականէն յետոյ Պոլսոյ հայ գաղութը, որուն 1433–34ին իբր առաջնորդ կը յիշատակուի Եսայի եպիսկոպոսը, որ միանգամայն Երուսաղէմի պատրիարքն էր (1430–1453), իսկ իբր կաթողիկոսական փոխանորդ եւ Բիւզանդեան երկիրներու Հայոց հոգեւոր պետ կը յիշատակուի Յովհաննէս արքեպ. որ 1433էն 1438 Պոլիս կը մնայ եւ ապա կը մեկնի Սիս, իսկ իրեն կը յաջորդէ Յովակիմ արքեպ., որուն համար այդ թուականին իսկ Յակոբ աբեղայ Տրապիզոնցի գրած է «Գիրք Ձեռնադրութեան» մը, (ՀԱ. 1924, էջ 435)։

Յովակիմ արքեպ.ի հոգեւոր իրաւասութիւնը մինչեւ Փոքր

---

1) Երուսաղէմ պահուած (Թ. 391 ձեռագիրը) Ներսէս Լամբրոնացիի «Մեկնութիւն Առակաց» գործին յիշատակարանին Կիւրիոնը նոյնինքն հոս յիշուած Կիւրիոնն է, որ Եսայի Նչեցիի աշակերտներէն է և Սիւնեաց Նորավանքի րաբունապետ. Հաւանօրէն սոյն ձեռագիրն է, որ Սիւնիքէն Պոլիս բերուած է և հոն ընդօրինակուած երկու գրիչներէ. Ստեփաննոս գրիչը այս ձեռագիրին գրիչին հետ նոյնացնել թերեւս դժուար ըլլայ, քանի որ անիկա Խրիմէն Երուսաղէմ կ'երթար.

Ասիա եւ միւս կողմէն մինչեւ Ֆիլիպէ տարածուած էր. ասիկա կը հաստատուի Կուտինա (Քէօթահիա) պահուած տոմարով եւ Ամիրտովլաթի մէկ յիշատակարանով(1)*։ Հետեւաբար՝ ան իր ձեռքին տակ ունէր վարդապետներ եւ քահանաներ, մեծ մասը Անատոլուի զանազան վայրերէն եւ Հայաստանէն ապաստանած Պոլիս ։*

1453*ին երբ Պոլիս գրաւուեցաւ Թուրքերէն, հոն գոյութիւն ունէր բաւական ստուարաթիւ Հայութիւն մը։*

Անոնց մէջ գրոց բրոցներ ալ չէին պակսեր, ինչպէս Աբրահամ Անկիւրացի քահանան, որ իբր ականատես՝ քերթուածի մը մէջ նկարագրած է Պոլսոյ առումը։

Հայերը, զգուած՝ յունական հալածանքներէ, Պոլսոյ գրաւումը Թուրքերէն շատ մեծ ցաւով մը չեն դիտած։

Ֆաթիհ Սուլթան Մեհէմմէտ Բ., գիտակ Հայոց ատելութեան, իր նոր մայրաքաղաքը բազմամարդ դարձնելու եւ շինարար ձեռքերու պակասը լրացնելու համար, քաջալերեց Հայոց գաղթը դէպի Պոլիս, եւ իբր ապացոյց իր համակրութեան եւ պաշտպանութեան՝ 1461*ին Յունաց պատրիարքութեան օրինակով ոչ-քաղկեդոնական քրիստոնեաներու համար կազմեց պատրիարքութիւն մը եւ այդ պաշտօնը տուաւ Պոլսոյ Հայոց առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին, որ արդէն* 1438*էն սկսեալ կամ աւելի առաջ. Կ. Պոլսոյ Հայոց եպիսկոպոսի պաշտօնը կը վարէր։*

*Պոլսոյ պատրիարքութեան հաստատութիւնը, ինչպէս Ֆաթիհի կարգադրութեամբ պետութեան զանազան մասերէն Պոլիս հրաւիրուած Հայերուն եւ Քէֆէի գրաւումէն (*1475*) եւ Գարամանի նուաճումէն (*1478*) յետոյ բռնի Պոլիս տեղափոխուած Հայերու ստուար բազմութիւնը, անգամ մըն ալ շեշտեցին կարեւորութիւնը Պոլսոյ , որ իբր վարչական եւ կրօնական կեդրոն թրքահայութեան՝ կարեւոր տեղ մը սկսաւ գրաւել հայ կեանքին մէջ, նոյնիսկ ԺԵ. դարու կէսէն սկսեալ։*

Կ. Պոլսոյ գրաւման ատեն, Հայերը հոն հաւանօրէն միայն երկու եկեղեցի ունէին, մին Ղալաթիոյ մէջ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, որուն հիմնարկութիւնը առնուազն մէկ դար առաջ պէտք էր կատարուած ըլլար, միւսը՝ Պոլսո՛յ քաղաքամէջը՝ է-

---

1) *Ամիրտովլաթի* 1466*ին թարգմանած բժշկարանը պահուած է Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանը։*

տիրնէ Քափուի մօտ Ս. Նիկողոսը, որ «կէսն Ֆրանկաց(1) էր եւ կէսն՝ մեր Հայոց ազգին ի հնուց հետէ» (Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 135, նաեւ էջ 576)։

1475էն յետոյ երբ Քէֆէէն ստուարաթիւ Հայեր եւս բերուեցան Պոլիս եւ հաստատուեցան Սամրաթոմրուքի մէջ, ունեցան Չարխափան Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը (այժմ հաւանօրէն Օտալա Մէսճիտ կոչուած մզկիթին տեղը) եւ 1478ին երբ Գարամանէն Պոլիս փոխադրուեցան Հայերը եւ հաստատուեցան Սամաթիա, ստացան Յունաց սեփական Ս. Գէորգ եկեղեցին, թուրքերէն Սուլու Մանասթըր կոչուած։

Այսպէս, Հայերը կարճ ժամանակի մէջ ունեցան չորս եկեղեցի Պոլսոյ մէջ եւ համապատասխան գաղութ մը՝ ընդ իշխանութեամբ Պատրիարք–Արքեպիսկոպոսի մը, որ իր իրաւասութեան տակ ունէր Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուած բոլոր Հայերը։

Իբր մայրաքաղաքի գաղութ՝ այսքան կարեւոր դիրք գրաւող գաղութ մը եւ այսքան լայն իրաւասութեամբ օժտուած իր հոգեւոր պետը, բնական է անտարբեր եւ ձեռնածալ չէին կրնար մնալ ժամանակին շարժումներուն եւ մանաւանդ լատին մրցակցութեան դէմ։

Պոլիս, թէեւ 1453էն յետոյ թուրք տիրապետութեան ենթակայ, տակաւին կը մնար արեւմտեան քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ եւ կը ներկայացնէր բաց պատուհան մը, ուրկէ Արեւելք կը թափանցէր արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը։

1453էն առաջ՝ Հայերը, քաղաքին ճենովական շահաստանին՝ Ղալաթիոյ մէջ հաստատուած, Սեւ ծովու եզերային ճենո-

---

1) Այս եկեղեցին կը պատկանէր Դոմինիկեանց, իսկ Ֆրանչիսկեանք ունէին Ս. Աստուածածին եկեղեցին, նոյնպէս այդ կողմերը, Պոլիս հաստատուած կաթոլիկներու համար։ Հայերը, մանաւորապէս Խրիմեցի վաճառականները, որոնք Պոլիս կ'երթեւեկէին, իբր ճենովացւոց պաշտպանեալ, Յունաց մոլեռանդութեան պատճառով անկարող էին ունենալու Պոլսոյ քաղաքամէջը սեփական եկեղեցի, ուստի հաւանական է որ օգտուած են Դոմինիկեանց եկեղեցիէն, որ ԺԴ. դարէն սկսեալ Քէֆէի իրենց մեծաւորին իրաւասութեան ենթարկեալ էր (տես այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ՝ «Երեքդարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պալատու» գործին մէջ. 1931. Պոլիս, էջ 161-174)։

Ս. Նիկողոսի շրջակայքը Կ. Պոլսոյ Հայերը կը կոչէին «Քաղքցոց Թաղ», Քէֆէ քաղաքէն փոխադրուած Հայերով կազմուած ըլլալուն համար։ Ս. Նիկողոս 1628ին գրաւուելով մզկիթի վերածուեցաւ և կոչուեցաւ Քէֆէլի ճամի։

վական երկու միւս շահաստաններուն՝ Քէֆէի եւ Տրապիզոնի հետ շարունակական յարաբերութեան մէջ էին:

Իրապէս թէեւ որոշ եւ յստակ տուեալներ չկան, սակայն շատ մը նշաններ ցոյց կու տան, թէ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը հազիւ կազմակերպուած, իր հովանիին տակ ծագում առած է կրթական կամ ուսումնական շարժում մը, որ առաւելապէս արծարծուած է 1461ին՝ Տրապիզոնի գրաւումէն վերջ, եւ աւելի զօրացած եւ հաստատուն հանգամանք առած 1479ին՝ Քէֆէի գրաւումէն ետք։

Արդարեւ, Տրապիզոնի յոյն Կոմնեն կայսրութեան հովանիին տակ գոյութիւն ունէր վանական դպրոց մը 1455ին, որուն պատկանող դէմքեր 1480ին Պոլիս փոխադրուած են նոյնիսկ Սուլթանին կողմէ, թերեւս իր բժշկապետին՝ Ամիրտովլաթի պաշտպանութեամբ: Այս եզրակացութեան կը հասնինք, «հեզահոգի պատուական իմաստասէր», Ամիրտովլաթի համար (✝1446 Դեկտ. 8 Պոլիս) Մարտիրոս անուն աբեղայի մը գրած Սաղմոսին յիշատակարանը կարդալով։

Բայց ինչ որ չափազանց հետաքրքրական է, սա է որ Սաղմոսը գրուած էր «ի դուռն Զարխափան Ս. Աստուածածինի», «առ ոտս սուրբ վարդապետին մերոց Տէր Մատթէոսի Սեբաստացոյ եւ Աբրահամ վարդապետի Տրապիզոնցոյ որ եւ զսոքա ալ խոնդքարն բերել էր վասն պատրիարգութեան համար եւ սոքա ոչ առին յանձն՝ լաւ համարելով զմիայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ»:

Այս տողերը, որոնց անգամ մը անդրադարձայ, ցոյց կու տան թէ այս երկու եկեղեցականները, Մատթէոս Սեբաստացի եւ Աբրահամ Տրապիզոնցի, որոնք 1455ին Տրապիզոնի «վերին Ս. Աստուածածին» վանքին միաբաններէն էին, իբր արժանաւոր պատրիարքութեան՝ Սուլթանը Պոլիս բերած էր, բայց անոնք մերժած էին այդ պաշտօնը եւ աւելի պատուաբեր նկատած էին ուսուցանել եւ լուսաւորել:

Հետեւաբար ասիկա փաստ մըն էր, թէ Տրապիզոնի գրաւումէն (1461) յետոյ հոն գոյութիւն ունեցող վանքին ուսումնական վարդապետներէն գոնէ երկուքը փոխադրուած էին 1480ին Պոլիս եւ հոն շարունակած էին ուսուցչութիւնը Զարխափան եւ Աստուածածին եկեղեցիին քով, եթէ ոչ դպրոցի մը՝ գէթ փոքր խուցի մը մէջ դասարան մը հաստատելով, մանաւորներու ուսում տալու համար։

Իրենց աշակերտներէն մին էր ապահովաբար Մարտիրոս աբեղայ, որ մինակը չէր իբր ուսանող, ինչպէս կը հասկցուի այս աբեղային գրած Սաղմոսին յիշատակարանին շարունակութենէն, ուր Մարտիրոս աբեղայ ընթերցողներուն կը յանձնարարէ յիշել իր պաշտպանը՝ Ամիրտովլաթ բժիշկը եւ զաւակները եւ կը յաւելու. «այլ եւ յիշեցէք զմեր պարոն երեսփոխան Աստուածատուրն եւ զկենակիցն իւր զՄաւուս խաթունն որ շատ ծնողութիւն կ'առնեն եւ յամէն աւր Բ. անգամ Ե. հոգւոյս կերակուր կու պատրաստեն»: Ան կը յանձնարարէ յիշել Սահակ սարկաւագ մը, «որ բազում անգամ աշխատել է ի մագաղաթս բերել...» եւ յիշատակարանը կը վերջացնէ սա բառերով.

«Այլ երես անկեալ աղաչեմ... յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս Ձեր զՄաթէս վարդապետն որ ՈՒՍՈՒՑԻՉ Է ՄԵԶ եւ խրատիչ Աստուածային սուրբ պատուիրաց: Դարձեալ յիշման արժանի արասջիք զմեր համշիրակ եղբայրքս զՂազար աբեղայս եւ զՍտեփաննոս Մալաղս եւ զիս անպիտան գրիչս . . .» (ՀԱ. 1895, էջ 247–8):

Ինչպէս կը տեսնուի, այս հինգ անձերը — որոնք կը կերակրուէին Զարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցիի երեսփոխան Աստուածատուրի եւ կնոջը կողմէ՝ օրական երկու անգամ ճաշ տանելով — պէտք է ըլլան հետեւեալները.

Մատթէոս վրդ. Սեբաստացի, ուսուցիչ,
Աբրահամ վրդ. Տրապիզոնցի ,,
Մարտիրոս աբեղայ, ուսանող
Ղազար աբեղայ, ուսանող
Ստեփաննոս աբեղայ, ուսանող

կամ կարելի է Աբրահամ վրդ. Տրապիզոնցին դուրս հանելով ուսանողներուն վրայ աւելցնել Սահակ սարկաւագը:

Ինչպէս կը տեսնուի, Պոլսոյ առաջին կրթական հիմնարկութիւնը գիշերօթիկ ըլլալու պայմանով ծնունդ առած էր Զարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցիին շուրջը, 1480ին իսկ, եւ ան կը քաջալերուէր ապահովաբար ուսումնասէր Աստուածատուր անուն երեսփոխանէ մը եւ արդէն իսկ ուսումնական ու գիտուն բժիշկէ մը՝ Ամիրտովլաթէն:

Էտիրնէ Գաբուի թաղին մէջ, հայ նորահաստատ գաղթականներու մէջ ծնունդ առած այս հիմնարկութիւնը, որ պարզապէս խուցի ուսուցումն է, ինչ որ հին վանական դաստիարակութեան մը շարունակութիւնը կրնայ համարուիլ, պէտք է ընդունիլ թէ անխափան շարունակուած է նաեւ յաջորդ ժամանակամիջոցներուն մէջ, վասնզի Պոլսոյ Հայութեան մէջ երբեք չեն *դադրած կրթական եւ ուսումնական ձեռնարկներ եւ ձեռագրաց ընդօրինակութիւններ։* 1498*ին «Զարխափան Ս. Աստուածածին» եկեղեցիին նուիրուած է՝* 1297*ին Սկեւռայ վանքը գրուած Աւետարան մը (այժմ Պալաթու եկեղեցին)։ Իսկ մերձակայ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին ալ բոլորովին անշուք եւ զուրկ չէ մնացած մտաւորական շարժումէ։*

Հոն, «առ ոտս Սրբոյն Նիկողայոս Սքանչելագործ եւ արագահաս Հայրապետի», Ամիրտովլաթ բժիշկ գրած է 1478*ին «Անգիտաց անպէտ»ը (Տաշեան,* Մ. Ցուցակ, *էջ* 198. *Հ. Ղեւոնդ վ. Յովնանեան, «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնին վրայ», էջ* 399*)։*

Դարձեալ, Ամիրտովլաթ բժիշկ Աստուածատուր անուն սարկաւագի մը գրել կու տայ Թովմա Ագուինացիի Գիրք երգեաց եւ հրեշտակացը, *որ լատին լեզուէ թարգմանուած էր անգլիացի Դոմինիկեան Յրա Գուանի կրօնաւորէն, պահովաբար Խրիմի մէջ եւ անկէ փոխադրուած՝ Պոլսոյ Ս. Նիկողոս եկեղեցին, ուր պէտք է ընդօրինակած ըլլայ զայն Աստուածատուր սարկաւագ, Ամիրտովլաթ բժիշկին յանձնարարութեամբ (այս ձեռագիրը թ.* 1259 *կը պահուի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը)։*

*Նոյն տարին (*1481*) հաւանօրէն նոյն Ամիրտովլաթէն — որ կը յիշուի անանուն իբր «*Ճառանպաշի *կամ* Պօստանճիպաշի*» — կատարուած Աղրօպատինի (դեղաբանութիւն) ընդօրինակութիւն մը (*Բիւզանդիոն, *թ.* 2963*), որուն յիշատակարանը կարելի չէ հասկնալ, թէ Ս. Նիկողոսի՞ թէ Ս. Աստուածածինի մէջ գրուած է։*

Բիչ յետոյ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիին շուրջն ալ կը տեսնուին գրիչներ, որոնք ձեռագրաց ընդօրինակութիւններ կը կատարեն։

Այսպէս, 1493*ին Կարապետ երէց Համշէնցի կը գրէ Ներսէս Շնորհալիի «Եդեսիոյ ողբ»ը, «ի Սուլու Մանաստէրս, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գէորգայ զաւրավարին»(*1*) (Տօք. Թորգոմեան Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Ստամպոլայ պատմութիւն, էջ* 211, *Հրանտ Ասատուր. «Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց պատրիարքները», Ընդ. Օրացոյց,* 1901, *էջ* 82. *եւ ՀԱ.* 1909, *էջ* 232*), եւ*

---

1) *Ձեռագիրը այսօր անյայտ, սակայն երկու աղբիւրներ կը հաստատեն երբեմնի անոր գոյութիւնը։ Սարգիս դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան և բանասէր Նիկողոս Հովուեան կը հաւաստեն, թէ տեսած են այս ձեռագիրը։*

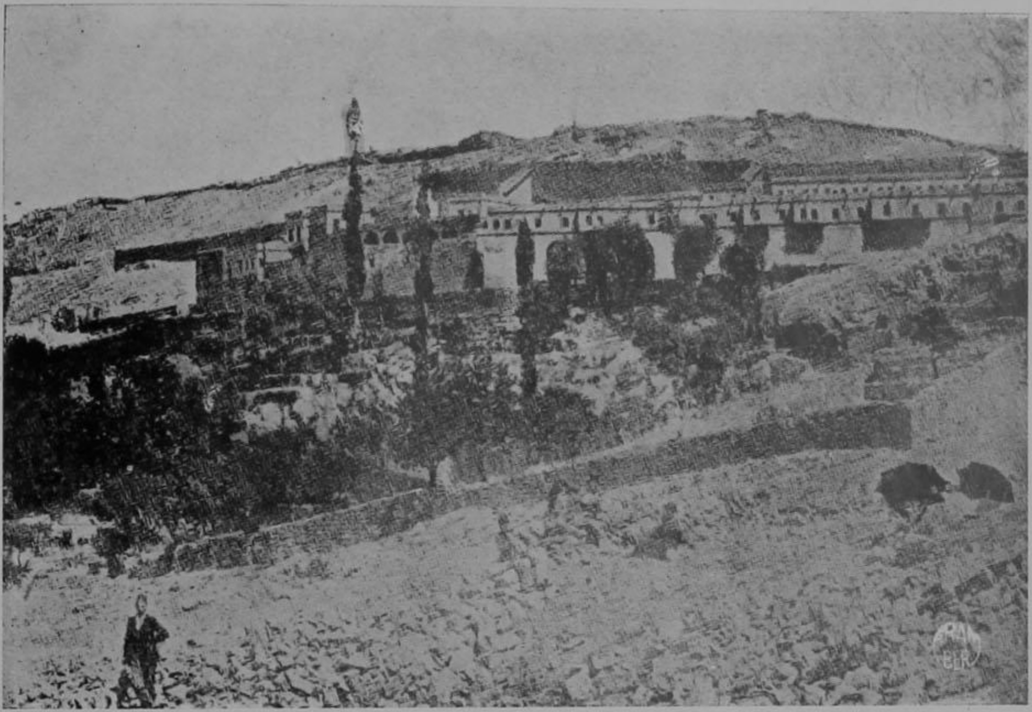

ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

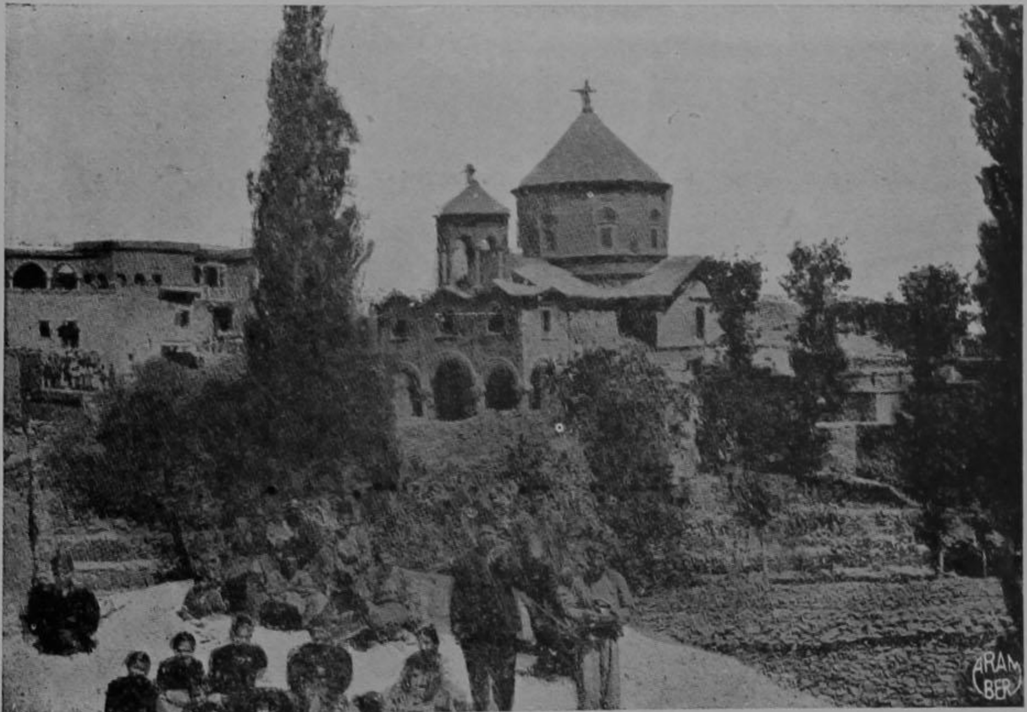

ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

1495ին Կարապետ եպ. Կաֆայեցի նոյն եկեղեցիին կը նուիրէ 1293ին Կիլիկիա գրուած Աւետարան մը:

Իսկ ԺԶ. դարէն յետոյ՝ Պոլիս գրուած ձեռագիրները ոչ միայն կը բազմանան, այլ աւելի որոշ փաստեր երեւան կու գան ուսումնական շարժումի մը մասին։ Զանազան գաւառներէ Պոլիս կը դիմեն բազմաթիւ եկեղեցականներ, որոնք բուն Հայաստանի մէջ մարզուած եւ ուսում առած են եւ Պոլսոյ մէջ ալ ուժ կու տան ուսման: Ասոնց մէջ կարկառուն դէմք մը կրնանք համարել ժամանակին ամէնէն գլխաւոր ուսումնականներէն Դերջանցի Մաղաքիա վարդապետին աշակերտ՝ Աստուածատուր վարդապետը, որ 1537էն 1550 Պոլսոյ պատրիարքութիւնը վարած է:

Զաքարիա եպ. Գնունեաց, տաղասաց, որ Լիմ ուսում առած էր եւ աշակերտած էր «վարդապետ սխրալի Տէր Յովսէփ Աղթամարցի»ի (✚1544) եւ Գրիգոր Աղթամարցիի, Աստուածատուրի պատրիարքութեան ատեն 1544ին կ'երթայ Պոլիս եւ պատրիարքին խնդրանքով նոյն տարին կը գրէ Ստոյն Կալիսթենեայ Աղեքսանդրի վարուց պատմութիւնը, Սուլու Մանաստըրի մէջ։ Այս ձեռագիրին յիշատակարանին մէջ Զաքարիա եպ. Աստուածատուրը կ'անուանէ «բազմերջանիկ եւ յոգներանեան, շնորհազարդ եւ բանիբուն վարժապետ» եւ ուրիշ տեղ մըն ալ «պուէտիկոս», ինչ որ անշուշտ ծրի տրուած տիտղոսներ չէին (ՀԱ. 1909, էջ 232–3)։ Եւ ասոր յայտնի ապացոյցը կու տայ նոյն ձեռագիրը, որուն վերջը Աստուածատուր ունի ինքնագիր ոտանաւոր մը՝ առ Զաքարիա եպ., վասն շնորհակալութեան (Նոյն):

Իրմէ անկորուստ հասած է ուրիշ յիշատակարան մը 1543 թուականով (ՀԱ. 1924, էջ 436)։

Իր պատրիարքութեան ատեն Պոլիս գացած է (1547ին) Ստեփաննոս Սալմաստեցի կաթողիկոս (✚1549 Կամենից), որ զարգացած անձ մըն էր:

Շատ հաւանական է, որ Աստուածատուր վրդ., Զաքարիա եպ. եւ այլն Սամաթիոյ պատրիարքարանին մէջ վարժապետութիւն ըրած են։

Առանց ասոր անիմաստ պիտի ըլլար իրեն տրուած «բանիբուն վարժապետ» տիտղոսը, որ անշուշտ առանց պատճառի չէ: Կը խորհիմ, թէ գովաբանեալ այս վարժապետ–վարդապետ պատրիարքը արդարեւ կը վարդապետէր հաւանօրէն Սուլու Մանաստըրի մէջ, դաս տալով եկեղեցականութեան պատրաստըւողներուն եւ հաւաքելով իր շուրջը գրիչներ, որոնց յատուկ յանձնարարութեամբ ձեռագիրներ ընդօրինակել կու տար։

Եւ որովհետեւ Զաքարիա եպս. Գնունեաց եւ Աստուածատուր վարդապետ փոխադարձաբար զիրար «եղբայր» կը կոչեն, եթէ ոչ ըստ մարմնոյ՝ գոնէ պէտք է ըստ հոգւոյ եղբայր եղած ըլլան։ Ուստի՝ Աստուածատուր ալ պէտք է, եթէ ոչ ծննդեամբ, գոնէ սննդեամբ բուն Հայաստանէն եղած ըլլայ։

Հայաստանէն վերընծիւղեալ այդ դպրոցին քովը կու գան դիրք բռնել Կիլիկիոյ մէջ ուսում առած կարգ մը վարդապետներ, որով նոր պատուաստի մը կ՚ենթարկեն զայն։

Աստուածատուրի կը յաջորդէ Ստեփաննոս վարդապետ (1550–1561), որուն ինչ ծագում ունենալը չենք գիտեր։ Սակայն անոր կը յաջորդեն Տիրատուր Սսեցի (1561–63), Յակոբ եպիսկոպոս (1563–1573), Յովհաննէս եպ. Տիարպէքիրի (1573–1581), Թովմաս եպս. Գաղատիոյ (1581–87), հաւանօրէն աշակերտ Պետրոս Կարկառեցի Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, Սարգիս եպս. Ուլնեցի (1587–90), Յովհաննէս՝ հաւանօրէն եպիսկոպոս Ուլնիոյ (1590–1591), Ազարիա՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը (1591–92), Սարգիս եպս. Ուլնեցի (Բ. անգամ) (1592–96), Տիրատուր՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը (1596–99) ամէնքն ալ Կիլիկիոյ մէջ իրենց ուսումը առած անձեր, որ կը գրաւեն Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը, անշուշտ հոն աշխատելով տարածել իրենց ստացած ուսումը։

Դժբախտաբար կարելի չէ կարգաւորեալ եւ կանոնաւոր դպրոցներու գոյութիւնը երաշխաւորել՝ անոր համար, որ ԺԶ. դարուն Պոլսոյ մէջ երեւան կու գային բազմատեսակ պայքարներ, եւ արեւելեան ու արեւմտեան մտայնութեան ընդհարման կէտը կը հանդիսանար մայրաքաղաքը։ Հոն վէճ կար պատրիարքական աթոռին շուրջը, զոր իրարու ձեռքէ յափշտակել կ՚աշխատէին այդ դարուն արեւելեան Հայաստանցի եւ ազգային եկեղեցիին աւանդութեանց ջերմ պաշտպան, արեւմտեան եւ կիլիկեան՝ հակումով կաթոլիկ ու Հռոմի բարեկամութիւնը շահելու փափաքող եկեղեցականներ, այնպէս որ Պոլսոյ պատրիարքները երբեմն Էջմիածինի եւ երբեմն ալ Սիսի աթոռին կուսակից եպիսկոպոսներէն կ՚առնուէին։

Նոյնպէս բնիկներու եւ եկուորներու պայքարը ծայր տալու վրայ էր, ինչպէս նաեւ կաթոլիկութեան պայքարր, վասնզի լատին քարոզիչներ իրենց գործունէութիւնը աւելի աշխոյժ եւ եռանդուն կը դարձնէին։ Մրցում մը կար, որ անխուսափելի կը դարձնէր աւելի մեծ չափով ուսում ձեռք բերելու հարկը։ Նոյնիսկ Հայերը Պոլսոյ մէջ փորձած են ամէն կերպով մրցիլ հակառակորդ տարրերու հետ։ Ասոր մէկ կարկառուն *փաստն է դպրոցին տպարան մըն ալ կցելու ձեռնարկը, զոր փորձած են աւանդապահ կամ արեւելեան կղերին պատկանող եկեղեցականներ, անշուշտ հետեւելով լատիններուն, որոնք 1546ին, իսկ Յոյները ամէնէն ուշ 1550ական թուականներու վերջերը Պոլսոյ մէջ տպարան ունէին արդէն։*

Հայոց պատրիարքարանը, ինքնապաշտպանութեան բնազդով, 1567ին տպարանի մը հաստատութեան ձեռնարկած է Ս. Նիկողոս եկեղեցիին մէջ «առ ոտս Յովհաննէս եպիսկոպոսին», Յակոբ պատրիարքի ժամանակ (1563–1573), եւ տպած է «Փոքր քերականութիւն տղայոց»՝ «ձեռամբ անարժան կնքագիր դպրի մերս Յորդորին»։

Տպագրուած գիրքը դասագիրք մըն է, որ անշուշտ պիտի գործածուէր ամէնէն առաջ Պոլսոյ մէջ, ուր ատոր պէտքը զգացած էին։ Իսկ թէ ո՞վ էր այս կնքագիր (կնիքներ փորող = մէօհիւրճի) Յորդորը, որու մասին դժբախտաբար ոչինչ գիտենք։ Նոյնիսկ իր ծննդավայրը չէ նշանակուած։ Ո՛վ որ ալ ըլլայ Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ հայ տպարան հաստատող այս մոռցըւած եւ անիրաւուած անձը, ապահովաբար մէկն էր այն հազւագիւտ անձերէն, որոնք խաւար միջավայրի մէջ ծնած, միայն հեռաւոր ծանօթութեամբ մը, յամառ եւ անվհատ աշխատութեամբ եւ կամքով ու մեծ կորովով ընդօրինակել կ'ուզեն ինչ որ զիրենք կը խանդավառէ։

1568ին այս նախնական տպարանը կը վերակազմուի լրջօրէն։

Այս կատարելագործութեան կը նպաստեն Աբգար դպիր Թոգատցի եւ իր որդին՝ Սուլթանշահ, Վենետիկէն բերուած տառերով։

Աբգար կը դառնայ արհեստապետը տպարանին եւ այլեւս չի յիշուիր Յորդոր, որուն կը յաջորդէ՝ իբր վարիչ տպարանին՝ Խորվիրապցի Առաքել աբեղայ(1)։ Տպարանը ի վիճակի

---

1) *Մաղաքիա դպիր Ձէվահիրճեան այսպէս կը գրէ իր ժամանակագրութեան մէջ. «ՌԺԷ. (=1568) ի Կոստանդնուպոլիս Նոր ստամփայ գիր սահմանեցին ի հայրապետութեան Տեառն Միքայէլին Էջմիածնի և պատրիարքութեանց Կոստանդնուպոլսոյ Տէր Յակոբին, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն, ձեռամբ Խորվիրապցի Առաքել աբեղային, արհեստագործութեամբ Աբգար դպրին իւր Թագազարմ Անտոնիոս Սուլթան սարկաւագին, որոյ գրովքն տպեալ Տօնացոյց յառաջ բերին»։*

կ'ըլլայ նոյն տարուան ընթացքին տպելու չորս գիրք, որոնք են **Տօնացոյց**(1), **Տաղարան**, **Ժամագիրք**(2), եւ **Պատարագամատոյց**:

Ասոր կը յաջորդէ 1569ին **Մաշտոց** մը:

Այս տպարանը, որ կրնար Պոլսոյ մտաւորական կեանքը ոգեւորել եւ անոր թռիչք տալ, դժբախտաբար 1569էն յետոյ կը դադրի գործելէ, հաւանօրէն զոհ՝ այն հալածանքին, զոր գործած են Կիլիկիոյ աթոռին կուսակիցները կամ Լատինները, վասնզի այս գիրքերուն յիշատակարաններէն կը հասկցուի, թէ տպարանը Էջմիածինի Միքայէլ կաթողիկոսի մէկ պաշտպանեալին՝ Աբգարի գործը եւ Խորվիրապցի կամ Վաղարշապատցի Առաքել վարդապետի մը եւ խօճաներու — հաւանօրէն արեւելցի հարուստներ եւ ազդեցիկներ— հովանաւորութեան տակ գործող հաստատութիւն մըն էր։

Հաւանական է նոյնիսկ ենթադրել, թէ Աբգարի մահէն յետոյ Սուլթանշահ, որ կաթոլիկ դաստիարակութիւն առած էր Հռոմի մէջ, չքաջալերուեցաւ տպարանին արեւելեան հայ վարիչներուն կողմէ եւ պարտաւորուած մեկնեցաւ Հռոմ, ուր կը գտնուէր 1585ին(3)։

Տպարանին այս կարճատեւ կեանքը բնական հետեւանքն էր Պոլսոյ փոթորկոտ միջավայրին, որ բնաւ ձեռնտու չէր մտաւորական կանոնաւոր շարժումի մը, վասնզի խռովայոյզ վիճակ մը ունէր։

Ասով հանդերձ՝ բոլորովին չէ դադրած մտաւորական կեանքը մինչեւ ԺԶ. դարուն վերջը։

Հոն երեւան կու գան մտաւորականներ, ինչպէս Նի-

---

1) Այս գրքին յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «կազմեցաւ պարզատումարս Հայոց, ի լաւ և ընտիր աւրինակացն Յովհաննէս արհի եպիսկոպոսին ու Մինաս սարկաւագին»։

2) Ժամագիրքին յիշատակարանէն («Բանասէր», 1903, էջ 206-7 կամ «Բիւզանդիոն», Թ. 2560) կը հասկցուի, թէ տպարանը այլեւս փոխանակ «առ ոտս Յովհաննէս եպիսկոպոսի» մը՝ «առ ոտս պատրիարքին» է և տպարանին աշխատաւորութեան կամակից և «Թելադիր» են բազմաթիւ քահանաներ, յիշատակուած Առաքել վրդ. Խորվիրապցին և ուրիշ անձեր։

3) Կիլիկիոյ Ազարիա կաթողիկոս 1585 Ապրիլ10ին Հռոմ, Կարտինա Սանտա Սէվէրէնայի ուղղած մէկ նամակին մէջ Աբգարի որդին կը յանձնարարէ թէ «իր հօրն խաթրին համար, որ աշխատեցաւ շատ վասն ազգին մերոյ, և եթէ ոչ էր մեռեալ շատ առնելոց էր» (ՀԱ. 1912, էջ 392)։

կողայոս Ստամպոլցի Տաղասացը(1), որ 1570 Սեպ. 9ին Կիպրոս՝ Նիկոսիոյ գրաւման ականատես կ'ըլլայ եւ այս առթիւ կը գրէ ողբ մը: Ինք կը գտնուէր Օսմանեան բանակին մէջ չի գիտցուիր ի՛նչ հանգամանքով, սակայն անշուշտ պաշտօնով մը, որ կա՛մ թարգմանութիւն կրնար ըլլալ եւ կամ գրագրութիւն, ինչ որ որոշ զարգացում մը կ'ենթադրէ։

Այս բոլորը որոշ ցոյց կու տան, թէ առանց հաստատուն եւ կանոնաւոր ընթացքի՝ Կ. Պոլսոյ, թրքահայոց ապագայ մեծ ոստանին մէջ, արդէն ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն սկսած էին ծլիլ առաջին սաղմերը ապագայ մտաւորական կանոնաւոր շարժումի մը։

* * *

Այս ընդհանուր պատկերը, որ ներկայացուեցաւ, ցոյց կու տայ թէ հայ դպրոցը՝ Հայաստանի եւ անկէ դուրս Կիլիկիոյ, ինչպէս նաեւ իսլամ զանազան իշխանութեանց եւ քրիստոնեայ դրացի եւ անդրծովեայ երկիրներու մէջ, աւելի կապուած է անձերու կեանքին։

Պատահական անձեր են որ իրենց մասնաւոր ջանադրութեամբը եւ ճիգերովը կը փայլին եւ կը փայլեցնեն այն վայրերը, զորս իրենց գործունէութեան կայան կ'ընտրեն:

Ժամանակամիջոցը կարծես թէ թոյլատու էր անհատական նախաձեռնութեանց։ Բոլոր այն հաստատութիւնները, որոնք ստեղծուած կամ հիմնարկուած են իբր կրթարան կամ ուսումնարան, տեւականութիւն չեն ունեցած, բացի Տաթեւի դպրոցէն, որ յարատեւած է, իսկ միւսները առ հասարակ ժամանակաւոր փայլէ մը յետոյ անշքացած կամ խափանուած են:

Հակառակ, սակայն, այս հաստատութիւններու երերուն եւ խախուտ դիրքին եւ շատ անգամ անձերու կապուած բնոյթին, անոնք յաջողած են պաշտպանել՝ օտար կազմակերպուած յարձակումի մը դէմ՝ հայ եկեղեցին, որ լրջօրէն վտանգուած էր Ունիթոռներու շարժումով, քանի որ թէ հայ ազգային եկեղեցիին եւ թէ՛ հայ լեզուին ու գրականութեան կ'սպառնար ան:

Այս վարդապետարանները, մանաւորապէս Սիւնեաց, Տաթեւի եւ Բաջբերունեաց Մեծոփայ վանքերուն կրկին դպրոց-

---

1) Յետոյ քահանայ, կը պաշտօնավարէ Էտիրնէ-Գաբուի Ս. Նիկողոս եկեղեցիին մէջ («Անահիտ», 1931, Թ. տարի 5-6, էջ 66-73)։

ները, իբր գլխաւոր ղեկավարները Հայաստանի իմացական կեանքին, շատ նշանակելի դեր կատարած են, մանաւորապէս ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերուն։

Յատկապէս Տաթեւի վանքը պահած է իր դպրոցը ո՛չ միայն ԺԴ. դարու ամբողջ տեւողութեան, այլ նաեւ ԺԵ.ին մինչեւ վերջը, իբր մայր իմաստութեան, ինչպէս կը հռչակեն ԺԵ. դարուն իսկ։

Հոն աշակերտեցան բազմաթիւ վարդապետներ (Հ. Գ. Զարբհանէլեան, Պատմ. հայ դպրութեան. Նոր Մատենագրութիւն, էջ 123), որոնք իրենց կարգին տարածուեցան երկրին ամէն կողմերը եւ հակակշռեցին Ունիթոռներու ազդեցութիւնը։

Դժբախտաբար՝ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան տեսակէտով նշանաւոր այս ժամանակամիջոցը դեռ պէտք եղածին պէս չէ ուսումնասիրուած։

Յովհաննէս Որոտնեցիով սկսած եւ Գրիգոր Տաթեւացիով իր զարգացման հասած Սիւնեաց դպրոցին ոգեւորութեան գլխաւոր ազդակը եւ թելադիրը Ունիթոռներու գործունէութիւնն էր։ Այդ օտար յարձակումը ցնցող ազդեցութիւն մը ունեցած է եւ պատճառ եղած է որ հակառակ տիրող ծախող պայմաններուն հայ վարդապետարաններ կազմակերպուին Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ, որպէսզի մաքառին Ունիթոռներու հաւատորսական ձեռնարկներուն, ինչպէս նաեւ անոնց հայ լեզուին մէջ գործած աւերներուն։

Առանց այս խթանին, թերեւս մեղկութիւնը եւ անփութութիւնը պիտի տիրակալէին եւ մրցակցութեան ջանքեր երեւան պիտի չգային։

Այս ջանադրութիւնները եւ ճիգերը, ի պաշտպանութիւն հայ կրօնքին եւ հայ լեզուին, ի գործ դրուեցան Սիւնեաց դպրոցին եւ առ հասարակ անոր աշակերտներուն կողմէ զանազան վայրեր հաստատուած վարդապետարաններուն մէջ եւ հակառակ հայ քաղաքական իշխանութեանց իսպառ անհետացումին եւ ամէն կողմ տեսնուած ընդհանուր քայքայումին, ԺԷ դարուն առաջացուցին վերակազմութեան եւ վերանորոգութեան շարժում մը, որուն նպատակը ըլլալ կը թուի հայ եկեղեցիին հովանիին տակ պահպանել Հայութիւնը եւ իր մշակոյթը։

Այսպէս, կը տեսնուի որ Գրիգոր Տաթեւացիի քրոջ որդին եւ աշակերտը Առաքել եպ. Սիւնեաց 1407ին նահանգին արքեպիսկոպոսութեան բարձրանալէ յետոյ՝ յօրինած է սահմանադրութիւն մը, որուն նպատակն էր ամուսնաւոր քահանայու-

*թեան մակարդակը բարձրացնել եւ առանց ոեւէ պատրաստութեան ոչ որք քահանայ ձեռնադրել (*Հ. Հացունի, Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով, էջ 247–249*)։*

Այս անձը ինչ որ օրինադրել ուզած է, անձամբ անձին ալ գործադրած է, վասնզի 1441ին կը յիշուի «ճգնազգեաց սուրբ կրօնաւորն Յովսէփ, ձեռնասուն աշակերտն սուրբ եւ աստուածաբան վարդապետն Առաքելի» (Յիշատակարան Մկրտիչ Նաղաշի Աստուածաշունչին, որ ի Ս. Ղազար), որ եթէ վերոյիշեալ Սիւնեաց եպիսկոպոսը չէ, ուրիշ վարդապետ մըն է ժամանակակից եւ կը թուի եկեղեցականներու պատրաստութեան աշխատած ըլլալ ուրիշ շատերու հետ:

Արդարեւ, յիշատակուած վարդապետարաններու մէջ յաճախ շեշտուած է, թէ աշակերտները կրօնաւորներ էին, այնպէս որ հնարաւոր էր անոնց պատրաստութիւնը վարդապետարաններու մէջ:

Այս պատրաստուած մարդիկ ծառայութեան կոչելու շարժումը, որուն նախաձեռնարկ կ'ըլլար Սիւնեաց դպրոցը, ուղղակի մէկ անդրադարձումն էր կամ հակազդեցութիւնը Ունիթոռական շարժման։

Հայերու մէջ գործող այդ լատին եկեղեցականները ամէնքն ալ իրենց գործին եւ պաշտօնին պատրաստուած մարդիկ էին, որոնց դէմ յաճախ կ'անճրկէին հայ եկեղեցականները, երբ վէճի կը բռնուէին: Այս նկուն վիճակին վերջ տալու համար էր, որ Հայերը փորձեցին իրենք ալ պատրաստուած մարդիկ ունենալ, եւ ասոր համար ԺԴ. դարէն սկսեալ այնքան եռանդով ուժ տուին վարդապետարաններու հիմնադրումին: Ամէն քիչ շատ բանգէտ վարդապետ իրեն համար պարտականութիւն համարեց իր շուրջը քանի մը տղայ ժողվել եւ անոնց «դաս ասել» ու պատրաստել զանոնք պայքարի:

Բայց պէտք է ընդունիլ, թէ ամէն վարդապետ նոյն պատրաստութիւնը եւ նոյն ձեռնհասութիւնը չունէր, հետեւաբար հաստատուած կրթարան—դպրոցներն ալ հաւասար աստիճան չունէին։

Ասոր համար է, որ յաճախ մէկ վանքէն միւսը տեղափոխուած են աշակերտները:

Ասոր գլխաւոր փաստը կու տայ Թովմա Մեծոփեցի ինքը, իր ժամանակին ուսմանց աստիճանաւորումը ներկայացնելով: Կը պատմէ, թէ ի՛նչպէս կը հայրը իր մանկութեան «ետ... յուսումն Աստուածաշունչ գրոց», իր վանքին առաջնորդ եւ վար-

դապետ Յովհաննէս Մեծոփեցիին քով, որ շինողն էր Արճէշի Ս. Աստուածածին վանքին (Կոստանեան. «Յիշատակարան Թովմա Մեծոփեցիի», էջ 34, 58 *եւ* 59*): Անոր հետ միասին ան էր «վարժեալ ու ուսեալ (գոց) զՍաղմոսն Դաւթի եւ զմանր ուսումն եկեղեցւոյ»: Իր կենսագիրը՝ «Կիրակոս բանասէր» ինքն ալ կը հաստատէ, թէ Թովմա իր ուսումը առած է Մեծոփայ վանքին մէջ՝ Յովհաննէս Մեծոփեցիի մօտ, որ նոյն վանքին մէջ «վարժեալ եւ ուսեալ» էր Նահապետ կրօնաւորի մօտ (*Մեծ., *էջ* 54*) եւ ապա աշակերտած Որոտնեցիին:*

Յովհաննէս Մեծոփեցի իր գիտցածն էր, որ կ'ուսուցանէր եւ գիտցածը մեծ բան մը չէր· Հոն Թովմա հազիւ «վարժեալ եւ ուսեալ ամենայն երաժշտական արուեստ ուսմանն», այսինքն սրբազան երգերու կը ծանօթանար, կը ձեռնադրուէր քահանայ:

Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան («Արարատ», 1913, *էջ* 1143*) կը հաստատէ, թէ Ժամագիրք, Սաղմոս, Շարական, Աւետարան եւ ժամերգութեան հետ կապուած երաժշտական ուսում առնել բաւական էր քահանայական աստիճան ստանալու համար: Ուրեմն՝ այսքան սահմանափակ ուսում եւ ծանօթութիւն բաւ էր քահանայութեան համար. ապահովաբար Հայաստանի շատ մը վանքերուն մէջ տրուած ուսումը այնքան խեղճ էր եւ ողորմելի. ինչպէս էր Թովմայի առած ուսումը* 1385–1395 *տարիներուն իր բնիկ գաւառին՝ Մեծոփայ վանքին մէջ։*

Բայց որովհետեւ «վարդապետական իմաստութիւն»ը երկու աստիճան ունէր, պարզ վարդապետութիւն եւ աւագ վարդապետութիւն, Թովմա՝ Մեծոփայ վանքէն կը փոխադրուի Սուխարայ վանքը 1394*ին, Լէնկթիմուրի արշաւանքին պատճառով: Սուխարայ վանքին մէջ կը դասախօսէր Սարգիս Սորբեցի նշանաւոր վարդապետը, որ Յովհան Որոտնեցիի աշակերտներէն էր եւ հաստատուած էր նախ Աստապատ եւ ապա Սուխարայ կամ Խարաբաստայ վանքը (*1389–1401*), ուր «ժողովեցան առ նա բազումք ի գրոց աշակերտաց եւ ի կրօնաւորաց եւ յուսումնասիրաց աւելի քան* 60 *կարգաւորք եւ ուսումնականք» (*Մեծոփեցի, 50–53*)։*

Անոր կ'աշակերտի նաեւ Թովմա 1395*ին: Սակայն Սարգիս վրդ. կը մեռնի* 1401*ին եւ անոր կը յաջորդէ Վարդան, որ* 1406*ին հալածուելով կը փախի Ուլնապատի վանքը եւ հոն կը վախճանի։*

Թովմա գովեստով եւ երախտագիտութեամբ կը յիշէ

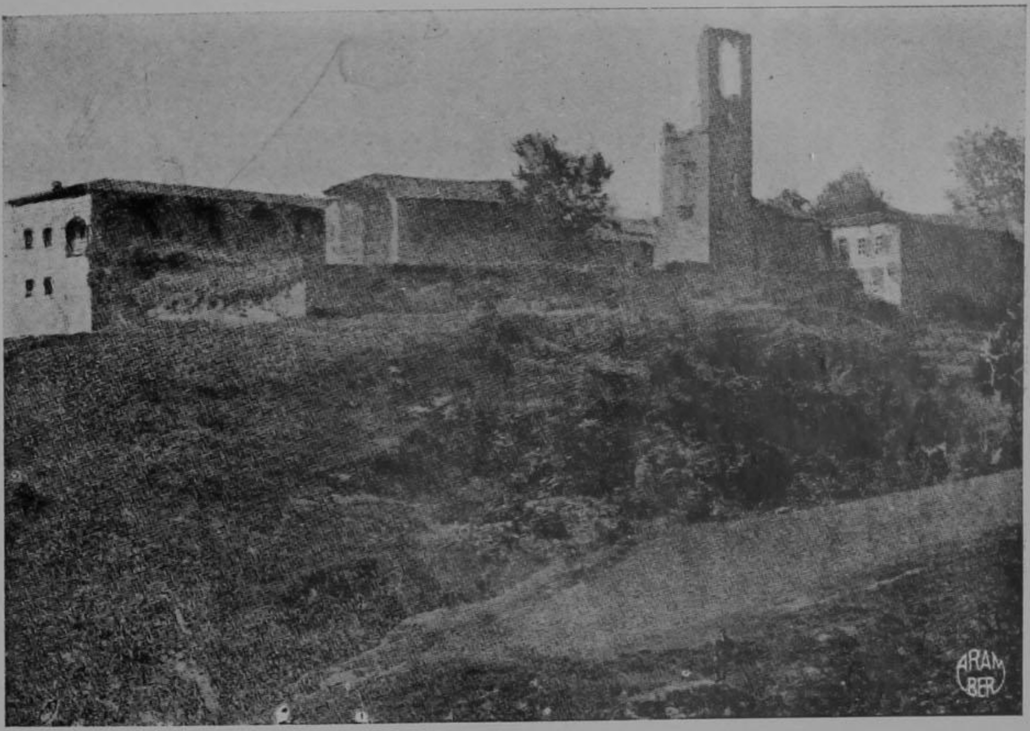

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ Ս. ՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ

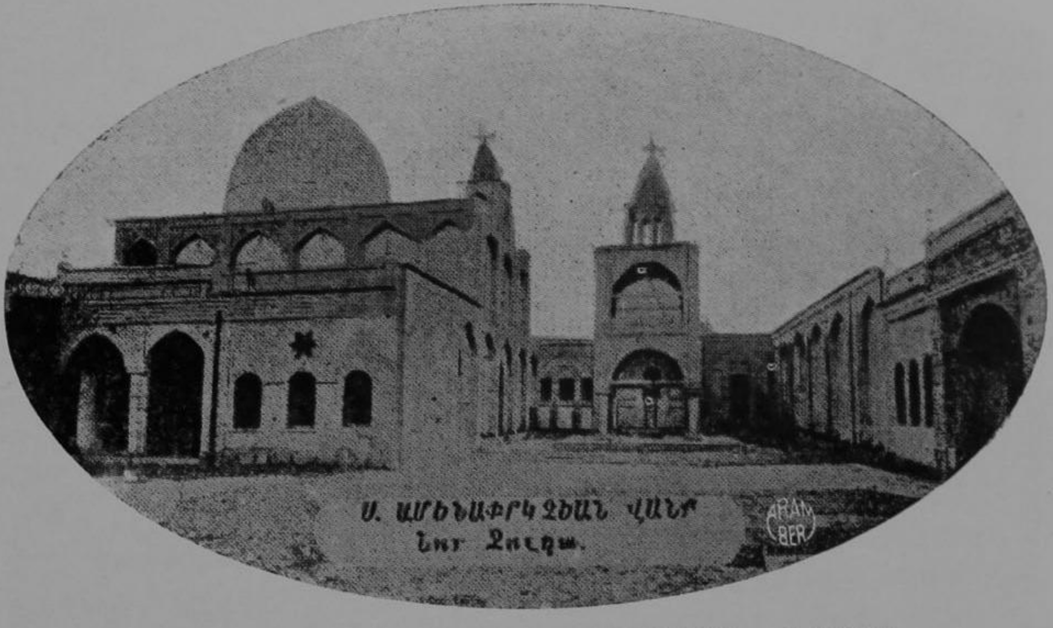
Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԵԱՆ ՎԱՆՔ
Նոր Ջուղա.
ARAM BER

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԵԱՆ ՎԱՆՔ

Սուխարու վանքին ուսուցիչները, բայց ոեւէ տեղեկութիւն չի տար իր ուսած առարկաներու մասին։ Սակայն իր կենսագիրը՝ Կիրակոս կը ճշդէ, թէ ան հոն ուսած է «զԴ. եղանակս վարդապետական, որ է սահմանական, բաժանական, ապացուցական, վերլուծական», հետեւողութեամբ Արիստոտէլի, ինչպէս որդեգրած էին ԺԴ. դարու Հայոց վարդապետները, գլխաւորապէս Տաթեւի դպրոցին ներկայացուցիչները :

Թովմա երէցի ժամանակակից Յակոբ Ղրիմեցին, օրինակի համար, իր տոմարական մակածութիւններուն «յաղագս թուականի» գլուխին մէջ նոյն եղանակը կը գործադրէ:

Ուրեմն Մեծոփայ վանքին դպրոցէն աստիճանով աւելի բարձր բան մըն էր Սուխարու դպրանոցը, ուր առաւ Թովմա իր փիլիսոփայական հմտութեան մէկ մասը («Արարատ», 1913, *էջ* 1155*):*

*Բայց ասիկա ալ լրացեալ ուսում մը չէր։ Կար. անկէ բարձրը, որուն ալ հետամուտ եղաւ Թովմա, Վարդան վրդ.ի մահէն (✝*1406*) յետոյ, անոր աշակերտներէն* 12*ին հետ ինքն ալ երթալով Տաթեւ, ժամանակին Արեւելեան Հայաստանի լուսաւորութեան առաջին կեդրոնը Գրիգոր Տաթեւացիի վարժապետութեամբ, եւ հոն շարունակեց իր ուսումը տակաւին երեք տարի (*1407–1410*):*

Այն ատեն Սիւնեաց եպիսկոպոսն էր վերոյիշեալ Առաքելը, Տաթեւացիի քրոջ որդին եւ աշակերտը, ինքն ալ բանասէր եւ «իմաստասէր», յայտնի՝ իր տաղերով, քերականութեամբ եւ Սահմանաց Գիրքի լուծմունքով:

Տաթեւացիի շուրջը խմբուած էին այդ ժամանակ 60*է աւելի աշակերտներ, որոնցմէ ոմանք նշանաւոր հանդիսացած են մեր պատմութեան եւ գրականութեան մէջ։ Ասոնց վրայ կ'աւելնային Բաջբերունեաց երկրէն եկած* 12 *երիտասարդները։*

Հոս հետաքրքրականը այն է, որ իբր երրորդ աստիճանի ուսում անոնք կ'ուսանին «զգիրս արտաքին իմաստասիրացն» եւ «ապա զչորեքտասան թուղթսն Պօղոսի Առաքելոյն եւ զ«Առ որս» գիրս աստուածաբանին Գրիգորի»:

Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան («Արարատ», 1913, *էջ* 1157–6*) կ'ըսէ, թէ «մենք միջոց ունինք մասամբ գաղափար կազմելու այս դասախօսութիւնների մասին, որովհետեւ անոնք գրի են առնուած եւ մեր ձեռքն են հասել: Դրանց նիւթը իւրացրել էր Գրիգոր Տաթեւացին մասամբ իւր ուսուցիչ Յոհան Որոտնեցուց եւ մասամբ իւր աշխատանքի պտուղն էր. այսպէս են Պոր-*

փիւրի, Արիստոտելի Ստորոգութեանց, Պերիարմինիասի լուծմունքները. իւրն է միայն «Առ որս»ի մեկնութիւնը: Վերոյիշեալ փիլիսոփայական մեկնութիւնների յիշատակարանից իմանում ենք, որ նա գրել է 1383 թուին «ի խնդրոյ ոմանց նորին աշակերտաց»։

«Տպաւորութիւնը մեծ էր Թովմայի եւ իւր ընկերների վերայ։ «Եւ ապշեցոյց զամենեսին առաւել քան զիմաստունս հելլենացւոց», գրում է նա իւր պատմութեան մէջ։ Երկու տարի Թովման մնաց այնտեղ իւր ընկերների հետ. ապա Տաթեւացին ստիպուած եղաւ փախուստ տալ եւ հաստատուիլ Մեծոփայ վանքում, հետը բերելով Թովմային եւ իւր ընկերներին։ . . . Տաթեւացին այստեղ մնում է մի ամբողջ տարի. «Եւ զերիս գիրս մեկնեաց դասիւ՝ զԱւետարանն Յովհաննու աւետարանչին, զգիրս Յոբայ նահատակին եւ զգիրս գրչութեան երկոքեան վարդապետացն Գէորգ Լամբրոնացւոյն եւ Արիստակէսի»։

Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան, ձեռագիրներու յիշատակարաններուն եւ այլ ճոխ աղբիւրներու վրայ հիմնուած, կը հաստատէ թէ անոր ունկնդիրներու թիւն էր «160 աբեղայ եւ 8 վարդապետ եւ այլ միակեցունք» (Արարատ, 1913, էջ 1159): Հոս է որ Տաթեւացին գիրի առած է 1409ին իր դասախօսութիւնները եւ յիշատակարանին համաձայն նուիրած «ի պատիւ սուրբ տեղւոյս (Մեծոփայ վանքի) ուսումնասէր անձանց» (նոյն)։

Այս դասախօսութիւնները կ'երեւի թէ լրումն էին ուսման, վասնզի Թովմա ասկէ յետոյ ստացած է վարդապետական աստիճան:

Բայց, ինչպէս շատ իրաւամբ դիտած է Գարեգին արքեպ. (նոյն), պէտք չէ կարծել թէ Թովման իր աշակերտութեան շրջանին ստացած այս ուսումներով բաւականացած է. ան ձգտած է աւելիին ալ, իր ուսանողական շրջանը լրացնելէն եւ վարդապետական աստիճանը ձեռք բերելէն յետոյ։

Միայն այսչափը կը պահանջէին առաջնակարգ վարդապետները, իրենց աշակերտներուն աստիճան կամ գաւազան տալու համար:

Բացի ասոնցմէ՝ ընծայացուն պէտք էր «ի բերան առնուլ» կամ գոց ընել «զգիրս ասացուածոց վարդապետական կարգի»։ Այսպէս եղած էր գոնէ Գրիգոր Տաթեւացիի վերաբերմամբ, երբ ան Որոտնեցիին հրամանով կը պատրաստուէր վարդապետական գաւազան ստանալու: Հետեւաբար անտեղի է եւ չափազանցութիւն Թովմա Մեծոփեցիի պատմագրութեան մէջ երբեմն տեսնուած շռայլ գովեստները, զորս ան կ'ընծայէ իր ժամանակակից վարդապետներէն ոմանց, զանոնք նկատելով «գերիվերոյ» եկեղեցւոյ բոլոր հին եւ նոր վարդապետներէն:

Ինչպէս կը տեսնուի, մեր վարդապետներու մտաւորական ոլորտը սահմանափակուած էր տոհմային եւ քանի մը թարգմանածոյ գրութեանց մէջ, որոնք անբաւական էին «գերիվերոյ» հանճարներ պատրաստելու, ինչպէս իրաւամբ դիտել կու տայ Հ. Հացունի (Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով, էջ 221):

Ունիթոռներու մրցումը իրաւ է, որ շարժում մը ըստեղծած էր, սակայն «գերիվերոյ» անձեր չէին առաջ եկած մանաւանդ իրենց ուսման աստիճանով, վասնզի ուսմանց շրջանակը, բաղդատմամբ նախորդ դարերու, բնաւ ընդլայնուած չէր եւ դարձեալ հին դրութեան մէջ կը մնար ամէն ինչ:

Հ. Վարդան Հացունի, ցոյց տալու համար թէ այդ դարերուն ամէնէն աւելի գովուած հայ վարդապետի մը զարգացումը մինչեւ ո՛ւր կը հասնէր, մէջ կը բերէ Կիրակոս բանասէրի կողմէ Մեծոփեցիի ընծայուած գիտութիւնները, որոնք իր վարդապետին յաճախ տրուած «մեծ վարժապետ», «փառաւորեալ րաբունի», «խորիմաց հռետոր», «համանման փիլիսոփային (Դաւթի)» խոշոր տիտղոսները արդարացնել չեն թուիր:

Ըստ Կիրակոսի՝ Թովմա Մեծոփեցի «ուսեալ էր զերկոտասան մասունք իմաստութեան, զբնաբանականն, զտնտեսականն, զքաղաքական, զթուականն, զերաժշտականն, զերկրաչափականն եւ զաստեղաբաշխականն: Եւ զամենայն իմաստս հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան, եօթն գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորագրութիւնքն Արիստոտէլին, Պերիարմինիասն, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն եւ զհին եւ զնոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն՝ եօթանասուն եւ երկու գրոց եւ յիսուն նուրբ գրոց դժուարիմաց եւ խրթին բառիք ծածկեալ՝ աստուածազարդ եւ ուղղափառ սուրբ վարդապետաց: Եւ զյիսուն եւ մի վիպասանական պատմագրաց ի բերան առեալ՝ պատմէր մարդկան» (Տաշեան, Մայր Ցուցակ, 417–418):

Ասիկա մեր միջնադարեան վարդապետարաններու ծրագիրն էր, որուն մասին աւելի մանրամասնութիւններ գտած է ձեռագիրներու մէջ Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան: Բացի վերոյիշեալ եօթն իմաստասիրական գիրքերէն, այդ ցուցակին մէջ կը մտնեն Գր. Նիւսացիի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Բարսեղ, Փիլոնի, Դիոնեսիոս Արիսպագացիի անուան հետ կապուած որոշ գիրքեր, որոնք «Նրբեր» կամ «Նուրբ գրեանք» կը կոչուէին, Հին եւ Նոր Կտակարանի «Ժ.Ը. մեկնիչ», ինը հին եւ ինը նոր կտակարանէն (հմմտ. Արարատ 1913, էջ 1161)։

Ժամանակին ուսմանց մէջ գրչութիւնն ալ մեծ տեղ ունէր եւ անհրաժեշտ մասը կը կազմէր կրթութեան։

Թովմա Մեծոփեցի ո՛չ միայն ընտիր գրիչ էր, այլ եւ գրչութեան արուեստի նշանաւոր ուսուցիչ։

Իր կենսագիրը՝ Կիրակոս կ՛ըսէ, թէ «ուսոյց ԻԴ. (=24) ընտիր գրագիր», որոնցմէ մէկ քանին ապագային նշանաւոր հանդիսացած են(1)։

Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան, որ զանազան աղբիւրներու մանրակրկիտ քննութեամբ վերակազմած է Թովմայի կենսագրութիւնը եւ անոր գործունէութիւնը գծած է հակառակ Կիրակոս բանասէրի կողմէ Թովմայի շռայլուած գովեստներուն, կը միտի ապացուցանել թէ Թովմա իր զարգացմամբ եւ մտքի պաշարով Գր. Տաթեւացիէն ետ կը մնար (հմմտ. Արարատ, 1914, էջ 71—72), վասնզի Թովմա Տաթեւացիի նման փիլիսոփայական եւ նուրբ գրեանց լուծմունքներով զբաղած չէր իր աշակերտներուն հետ։

Թովմայի գլխաւոր առաքինութիւնը թերեւս հոն էր, որ անիկա իր գիտցածը ուսուցած է ո՛չ թէ հանգիստ պայմաններու, այլ խիստ շփոթ ժամանակներու մէջ, բազմաթիւ անգամներ տեղէ տեղ փոխադրուելով (տես Արարատ, 1914, յատկապէս 72—73)։

Այս ջանքերը իրենց թելադիր պատճառն ունէին Ունիթոռներու աշխատանքը, առանց սակայն նոր հորիզոններ բանալու Հայոց առջեւ եւ միշտ սահմանափակուած մնալով կրօնական հին ուսուցման անձուկ շրջանակին մէջ։

Ցաւալի է, որ Ունիթոռական շարժումը, ինչպէս ուսման նիւթերու, նոյնպէս նաեւ ներքին կազմակերպութեան տեսակէտով, չկրցաւ նորութիւն մը մտցնել մեր բարձրագոյն կրթարանները ըլլալու սահմանուած հաստատութիւններէն ներս։

Միայն անուն կը փոխէին այս հաստատութիւնները, առնելով փոխան վարդապետարանի (Օրբելեան, էջ 82) կամ աշակերտարանի (Անանիա Նարեկացի, Ճառ յեկեղեցի Ժ. դար. գրչ.

---

(1) Ասոնց շատ խնամեալ մէկ ցուցակը կազմած է Ներհու Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան (տես «Արարատ», 1914. էջ 67-70)։

Վենետիկ), Համալսարան պիտակ անունը, գործունէութեան աւելի ընդարձակ իմաստով, ինչպէս կը կոչուէին Եսայի Նչեցիի եւ Յովհ. Համշէնցիի հաստատութիւնները:

Ուսուցիչները կ՚անուանուէին վարժապետ՝ փոխան վարդապետի:

Նոյնպէս նկատելի է, որ ԺԴ. դարէն յետոյ ալ վարդապետարանները պահած են նախորդ դարերու իրենց անկախութիւնը եւ ունեցած են առանձին քարոզչական գործունէութիւն, աստ անդ ղրկելով իրենց աշակերտները վարդապետելու, ինչպէս ըրաւ Գրիգոր Տաթեւացի՝ Թովմա Մեծոփեցի իր աշակերտին համար, զայն իբր վարժապետ ղրկելով Արճէշ, առանց մէկու մը հարցնելու:

Բոլոր ասոնք ցոյց կու տան, թէ Ունիթոռները չկըրցան կրթական ծրագիրի, ուսուցման մեթոտներու եւ դպրոցներու ներքին կազմակերպութեան մէջ յեղաշրջում առաջ բերել եւ նորութիւններ ներմուծել, սակայն բոլորովին անհետեւանք ալ չմնացին իրենց ճիգերը, վասնզի խթան մը եղան մեր մէջ չմեռցնելու կրթական գործը, որ առանց անոնց գործունէութեան՝ թերեւս բոլորովին պիտի կազմալուծուէր:

Ասկէ զատ Ունիթոռական շարժումին մէկ ուրիշ արգասիքը եղաւ հայ եկեղեցականութեան նախաձեռնութիւնը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը վերստին իր նախկին կեդրոնը՝ Ս. Էջմիածին վերադարձնել 1441ին:

Ինչպէս յայտնի է, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Հռոմկլայ եւ մանաւանդ Սիս փոխադրուելէն յետոյ, ենթարկուած է արեւմտեանց ազդեցութեան: Քաղաքական նկատումներով եւ Ռուբինեան թագաւորներու միամիտ ակնկալութիւններուն հաւատ ընծայելով, գտնուած են հայ կաթողիկոսներ, որոնք զիջող ընթացք մը ունեցած են հանդէպ Հռոմի, բան մը որ միշտ զայրոյթ առաջ բերած է Հայաստանի կղերին մէջ: Հայ եկեղեցականները միշտ կասկածով վերաբերուած են Կիլիկիոյ մէջ առնըւած ամէն քայլի հանդէպ:

1375ին Կիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, այլեւս իրապէս պատճառ մը չկար, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը Սիս մնար:

Ունիթոռներու շարժումը եւ կատարած ճիգերը՝ հայ եկեղեցին Հռոմի հնազանդեցնելու համար, ա՛լ աւելի կը շեշտէին պէտքը Հռոմի ազդեցութենէն ձերբազատելու հայ եկեղեցիին գըլուխը, որ, որքան ատեն Սիս էր, աւանդութիւններով եւ տեղւոյ մօտաւորութեան բերմամբ Արեւմտեանց ազդեցութեան կրնար ենթարկուիլ կամ այդ կասկածին տակ մնալ։

Ասոր համար՝ Բաչքերունեաց դպրոցը նախաձեռնարկ եղաւ եւ յաջողեցաւ կատարել Աթոռին տեղափոխութիւնը, որ կարեւոր քայլ մըն էր վերակազմութեան տեսակէտով եւ որ սակայն ակնկալուած արդիւնքը չտուաւ դժբախտաբար, վասնզի միջավայրը չափազանց աննպաստ էր։

Տիրողները, իրենց ապականարար ազդեցութիւնը ի գործ դնելով, կաթողիկոսական աթոռը վաճառքի առարկայ ըրին։ Աթոռը սեփականեցին անարժան եկեղեցականներ, որոնք անոր հեղինակութիւնը բարձրացնելու տեղ աւելի նսեմացուցին եւ ապականութեամբ լեցուցին ժամանակամիջոցը, այնպէս որ մինչեւ ժէ. դար՝ այս փոխադրութիւնը, այնքան ջանքերով գործադրըւած, անօգուտ ձեռնարկ մը եղաւ եւ ակնկալուած օգուտը չբերաւ հայ եկեղեցիին, որ իր քայքայուն վիճակը պահեց, մինչեւ որ Սիւնեաց դպրոցը յաջողեցաւ իր ազդեցութեան ենթարկել եւ իսկապէս հոգեւոր կեդրոնի մը վերածել զայն։

Է.

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԺԸ. ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԸ)

ժզ. դարու վերջերը եւ ժէ. դարու սկիզբը հայ երկիրին հանգամանքները բոլորովին կը փոխուէին։

Այդ փոփոխութիւններուն ամենագլխաւորն այն է, որ կեդրոնական Ասիայէն այլեւս դէպի Արեւմուտք չէին տեղափոխուեր ազգեր, եւ գոյութենէ կը դադրէին այն բազմաթիւ մեծ ու փոքր իշխանութիւնները եւ տէրութիւնները, որոնք շարունակ իրարու կ՚ընդհարէին։ Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ այդ խառնակութիւններէն կը ծնէր Օսմանեան պետութիւնը, որ ընկճելով այդ շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցող զանազան փոքր իշխանութիւնները, անցած էր նոյնիսկ Եւրոպա, ջնջած Բիւզանդական կայսրութիւնը եւ պալքանեան թերակղզիին սլաւ պետութիւնները, իր ահռելի ուժով սարսափ ներշնչել սկսած էր եւրոպական ազգերուն :

Օսմանեան պետութիւնը իր նուաճումներով հազիւ Հայաստանի դուռները հասած էր, երբ իր կողքին երեւան եկաւ նոր մեծ պետութիւն մը՝ Պարսկաստանը, որուն վերակազմիչները դարձեալ Թուրքեր էին, բայց Պարսիկներու համար ազգային կառավարութիւն հիմնած եղան, քանի որ իբր պետական կրօն անոնք շիի իսլամութիւնը ընդգրկեցին:

Այս երկու պետութիւնները, —հաւասարապէս անբարեկարգ եւ անկազմակերպ— կրօնական խոր ատելութեամբ իրարու դէմ լեցուած, երկար ատեն իրարու հետ պիտի մաքառէին, իբր անհաշտ ոսոխներ :

Երկուքին մէջ ալ անպակաս էին ներքին մանր կռիւներ, զորս տեղական փոքրիկ կիսանկախ իշխանութիւններ կը մղէին իրարու դէմ, յաճախ աւազակային բնոյթով, երբեմն բոլորովին անկախ ըլլալու ձգտումով:

Ներքին վարչութեամբ երկու երկիրներն ալ շարունակ կը կեղեքէին իրենց հպատակները հարկերով, բացի այն բազմատեսակ կեղեքումներէն, զորս զանազան կարգի բռնակալներ կը գործադրէին զանազան պատրուակներով եւ ապօրէն ձեւերով:

Երկու ոսոխներուն շարունակական պատերազմները, որոնք ԺԵ. դարուն իրենց սաստկութեան ծայր աստիճանին հասան, Հայաստանը պատերազմի դաշտ դարձուցին երկար ժամանակ եւ մեծ աղէտներու, կողոպուտի, աւերումի եւ կոտորածներու ենթարկեցին հայ ժողովուրդը:

Վանը, Բաղէշը, Երզնկան, Կարինը, Արարատեան երկիրը ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին, եւ բնակչութիւնը անասելի տագնապներու կ'ենթարկուէր, ինչպէս Թադէոս վրդ. Սեբաստացի իր ողբին մէջ նկարագրած է (Զամ. Գ. գլ. Ժ. նաեւ Լէօ. «Հայկական տպագրութիւն» Ա. էջ 81–82) : Մասնաւորապէս ԺԶ. դարու վերջին քառորդին՝ Թուրք եւ պարսիկ պատերազմները ստացան կատաղի հանգամանք մը, ինչպէս կը նկարագրէ ականատես Յովհաննիսիկ վարդապետ (Ճռաքաղ, 1859).

Մեր մտաւորական կեանքի մեծ որորաններէն մին՝ Սիւնիք 1579ին մեծ աղէտներու ենթարկուեցաւ: Ժանտախտը մեծ թուով անձեր մահացուց: Այս պատուհասին հետ միասին երեւաց Էօզտէմիր Օսմանը, որ հաւաքելով իր ձեռքին տակ Լեզգիներ եւ այլ Կովկասեան լեռնաբնակ հրոսակներ, Դէրբէնտէն կատաղի արշաւ մը սկսաւ դէպի պարսկական հող եւ անցնելով Կուր գետէն դէպի արեւմուտք եւ հարաւ, կողոպտեց ճամբուն *վրայ պատահած քաղաքները եւ գիւղերը, Գանձակ, Խաչէն, Ջրաբերդ, Վարանդա, Դիզակ: Մէկ խօսքով Զորէքի գետէն մինչեւ Արաքս, աւերուեցան մի քանի օրուան մէջ:Իբր թէ ասիկա բաւական չըլլար, սով եկաւ լրացնելու ինչ որ պակաս թողած էին ժանտախտը եւ Էօզտէմիր Օսման։ Սովը ահարկու համեմատութիւն առաւ ձմեռը, ինչպէս կը նկարագրէ ժամանակակից վկայ մը ահաւոր եւ աղեխարշ մանրամասնութիւններով, որոնք մարդուս մարմինը կը փշաքաղեն:*

Այս սարսափները երկու տարի տեւեցին եւ բնակչութիւնը դարձուցին վայրենի, իսկ հողը՝ անապատ։

1583 *ն տակաւին ժողովուրդը չէր կրցած ամփոփուիլ, երբ Թուրքերը գրաւեցին Երեւանը եւ աւերեցին։Առին նաեւ Դաւրէժը եւ մտան Սիւնիք, որ անգամ մըն ալ աւերուեցաւ:*

Քանի մը տարի յետոյ՝ 1587*ին Պարսից գահը գրաւեց Շահ Աբբաս, որ Հայոց բարեկամ ձեւացաւ՝ զանոնք օգնական ունենալու համար եւ պատրաստուեցաւ խոշոր պայքարի մը, որուն զոհերը դարձեալ Հայերը պիտի ըլլային։*

ԺԷ. դարու սկիզբը՝ Հայաստան դարձեալ սովի մատնուած էր: Սովին հետ ուրիշ աղէտ մըն ալ երեւան եկած էր։ Ամէն կողմ Ճէլալի կոչուած հրոսակային խումբեր մէջտեղ ելած էին, որոնք ասպատակութիւններ կ'ընէին եւ կը կողոպտէին։ Անոնք երկիրը անիշխանութեան մատնած էին եւ Կիլիկիայէն մինչեւ Կովկաս աւարի տուած, այնպէս որ շատեր նախամեծար կը համարէին Պարսկաստան անցնիլ:

Շահ Աբբաս 1603*ին պարագաները նպաստաւոր համարեց. Օսմանեան պետութեան քայքայումէն օգտուելու համար եւ յարձակեցաւ Դաւրէժի վրայ: Որքան կարելի է արագ առաջանալով՝ մտաւ Նախիջեւան եւ Ջուղա, ուրկէ անցաւ Երեւան զայն ինը ամիս պաշարեց. մինչեւ որ անձնատուր եղաւ: Այս շրջանին իր զօրքերը տարածուեցան Շիրակ, Էրզրում, Բասեն, Խնուս, Արճէշ, ասպատակութեան եւ գերեվարութեան նպատակով։*

Վերջապէս Թուրք բանակը, Ճղալիզատէ Սինան փաշայի հրամանատարութեամբ, ասպարէզ իջաւ։

Շահ Աբբաս չհամարձակեցաւ ճակատիլ անոր դէմ եւ նահանջի պատրաստուեցաւ, սակայն թշնամին տկարացնելու եւ Ատրպատականի սահմաններէն հեռու պահելու համար, անիկա յղացաւ դժոխային գաղափար մը: Այն բոլոր երկիրները, որոնք արդէն իր իշխանութեան տակ էին, որոշեց դարձնել անապատ, որպէսզի Թուրքերը չկարենան ո՛չ մարդ գտնել եւ ոչ պաշար։ Այս հրէշային ծրագիրը գերազանցեց Թուրքեւպարսիկ պատե-

րազմներու բոլոր նախկին աղէտները։ Ամբողջ Արարատեան երկիրը, Լօռին, Ապարանը, Շիրակը, Կաղզուանի ձորը, Մակուն, Աղբակը, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան դատարկացան իրենց բնակչութենէն 1605 Օգոստոսէն սկսեալ։

Բնակիչները դուրս կը հանէին տուներէն եւ ապա կը հրդեհէին ամէն ինչ.— բնակարան, հացի պաշար, խոտ եւ յարդ։ Ոչինչ պէտք է մնար թշնամիին։ Անապատը պիտի սարսափեցնէր մանաւանդ թշուառ բնակիչները, որոնք պէտք չէ այլեւս մտածէին ետ դառնալու մասին։

Ամէն կողմէ մարդիկ կը հաւաքուէին դէպի Արարատեան դաշտը, ուր կը կուտակուէր գերիներու ամբողջ բանակը, անկէ քշուելու համար Պարսկաստանի խորը, սոսկալի պայմաններու մէջ (տես Առաքել Դաւրիժեցի, որ ժամանակակից է)։

Կը բաւէ ըսել, թէ դատարկացաւ երկիրը եւ գրեթէ քար քարի վրայ չմնաց։ Արարատեան դաշտը մնաց անտէր. ո՛չ Պարսիկներ կ'ուզէին տիրել անոր եւ ոչ Օսմանցիք· Աւազակներ միայն կը տիրապետէին հոն։ Անիշխանութիւնը կատարեալ էր եւ աղէտը համատարած·

Ամբողջ չորս տարի տեւեց այս վիճակը· 1610ին հազիւ կարելի եղաւ քիչ մը տանելի վիճակ ստեղծել։ Բայց դիւրին է հասկնալ, թէ ի՛նչ կրնար ըլլալ վիճակը անզէն եւ անպաշտպան ժողովուրդի մը, որ գրեթէ միշտ խռովայոյզ եւ պատերազմի ասպարէզ եղող երկրի մը մէջ կ'ապրէր։

Այս դժնդակ պայմաններուն մէջ՝ Հայաստանի հողին վրայ չէր կրնար ծաղկիլ գրական եւ կրթական կեանք։ Դժուար պայմաններու մէջ հազիւ իրենց գոյութիւնը պահող վանքերը եւ ուսումնարաններն ալ պիտի անշքանային հետզհետէ ու իրենց դռները ընդմիշտ պիտի փակէին·

Արդարեւ, գրեթէ ո՛չ մէկ լուսաւորութեան կեդրոն կար Հայաստանի մէջ ԺԷ. դարուն սկիզբը, բացի քանի մը բացառիկ կայաններէ, ուր դեռ կը շարունակուէին մի քանի վանական դասատուններ պատահական վարդապետի մը խնամքին տակ։ Չկար կեդրոնական ոյժ մը, որ մտածէր վերակազմութեան գործին վրայ·

Պարսկաստան, որուն սահմաններուն մէջ կը գտնուէր Էջմիածին, այս շրջանին մատնուած էր վիճակի մը, որ իր անդրադարձումը կ'ունենար Հայոց եկեղեցական կեդրոնին վրայ։

Երկիրը, թէեւ անուանապէս միակ իշխանութեան մը ենթարկուած, բաժնուած էր ինքնագլուխ ըլլալու ձգտող եւ կեդրոնի իշխանութիւնը մերժել նկրտող բռնակալներու միջեւ, մանաւանդ ծայրագաւառներու մէջ, որոնք ամէնէն քիչ կը գտնըւէին կեդրոնի իշխանութեան տակ եւ ամէնէն աւելի կոխոտուած մասերը կը ներկայացնէին պետութեան:

Էջմիածին կը գտնուէր այդ ծայրագաւառներէն մէկուն մէջ, վասնզի Անդրարաքսեան երկիրներու մէջ պարսիկ իշխանութիւնը իրապէս անուանական էր եւ երկիրը կը կառավարուէր Խաներու, Բէկերու եւ Մելիքներու ձեռքով, որոնք կա՛մ իրարու դէմ կը կռուէին կամ Շահին իշխանութեան դէմ կ'ըմբոստանային:

Երկիրը կը կոխոտուէր եւ կը կողոպտուէր շարունակ բանակներու կողմէ, որոնք միշտ հարստահարութիւններով, հարկապահանջութիւններով եւ բազմապիսի կողոպուտներով ծայրագոյն թշուառութեան մը կը մատնէին այդ գաւառներու բնակչութիւնը:

Կաթողիկոսները, այս անտանելի պայմաններուն մէջ միայն իրենց աթոռին գոյութիւնը պահպանելու հետամուտ, գրեթէ թափառիկ կեանք մը կ'անցընէին՝ բռնակալներու ձեռքէն խոյս տալու կամ նպաստներ հաւաքելով կեղեքիչներու անկուշտ որկորը յագեցնելու համար։

Հետեւաբար ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը, որ միակ համազգային հեղինակութիւնը կը ներկայացնէր ԺԶ. դարուն, կը գտնուէր անկերպարան վիճակի մէջ եւ կատարելապէս քայքայումի մատնուած էր, հակաթոռ եւ աթոռակից կաթողիկոսներով, որոնք ազգային եկեղեցիին վերակազմութեան ծառայելէ աւելի իրարու դէմ մաքառելու եւ կաշառակեր պարսիկ Խաներու քսակը լեցնելու համար ժողովուրդը կողոպտելու հետամուտ էին։

Աթոռին՝ իր նախկին բնակավայրը հաստատուելէն յետոյ մտաւորական շարժում մը կարելի չէր եղած ստեղծել Էջմիածնայ մէջ, անոր տալով ազգային հոգեւոր եւ բարոյական կեդրոնի մը ճշմարիտ դիրքը:

Աթոռը այս անկեալ վիճակէն բարձրացնելու եւ ազգային վերածննդեան նպաստելու գաղափարը հազիւ թէ ունեցած են հազուագիւտ կերպով ուսման ճաշակը առնող մի քանի կաթողիկոսներ, որոնք Էջմիածինէ հեռու, զանազան վանքերու մէջ պատրաստուած էին:

Այս սակաւաթիւ դէմքերն ալ դժբախտաբար չյաջողեցան իրական դարման մը տանիլ կացութեան:

Էջմիածին մնաց նոյն անկարգութեան մէջ, մինչեւ որ ԺԷ. դարու սկիզբը, Հայաստան բոլորովին անապատի վերածուեցաւ եւ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը անապատ դարձած Արարատեան դաշտին վրայ ողբացող բուի մը վիճակին մատնուեցաւ:

Երբ Էջմիածին այսքան թշուառացած էր, ուրիշ վանքեր աւելի փայլուն վիճակ մը չունէին: Ընդհանուր կերպով բոլոր վանքերը անշքացած էին եւ գրեթէ ամբողջովին զրկուած՝ իրենց անցեալ փառքէն եւ պերճութենէն։ Այլեւս դադրած էին արտաքին գիտութեանց ուսումն եւ իմաստասիրականին դասը, վասնզի ամէն ինչ քարուքանդ եղած եւ ժողովուրդը վայրի զանգուածներու վերածուած էր, բնական աղէտներու եւ մարդկային անգթութիւններու հետեւանօք։

Եւ ո՞վ պիտի դասախօսէր եւ որո՞ւ, երբ ամբողջ երկիրը գրեթէ ամայացած էր։

Եկեղեցականները, ինչպէս ժողովուրդը, դժբախտաբար հաւասարապէս փճացած էին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս։ Իր ամէն առաքինութիւններէն մերկացած էր հայ կղերը, աթոռ եւ իշխանութիւն ձեռք ձգելու տենդով վարակուած։ Այս սեւ ու ողբալի ժամանակներուն մէջ մեր պատմութեան էջերը լեցուն են կղերականներու մղած պայքարներով իրարու դէմ եւ իշխանութիւնը իրարմէ կորզելու համար կատարած ստորին արարքներու դրուագներով։

Այդ զզուելի արարքներուն պատճառով՝ Էջմիածին, մատնուած անտանելի դրութեան, հազիւ կրնար իր գոյութիւնը պահել: Կաշառքը եւ մատնութիւններ յենակէտներն էին օրուան կաթողիկոսներու մէկ մասին:

Վիճակը այնքան զարհուրելի էր, որ ո՛չ մէկ կաթողիկոս յանձն չէր առներ մինակը կառավարել եկեղեցին։ Այնպէս որ սովորութիւն եղաւ աթոռակիցներ առնել եւ, երբեմն ուրիշի մը գլուխը փաթթելով կաշառք ու հարկ պահանջող պաշտօնեաներու խօսք հասկցնելու գործը, խոյս տալ Էջմիածինէն։

Երբեմն նոյնիսկ բոլոր աթոռակալները միասնաբար լքել պարտաւորուեցան իրենց աթոռը եւ թափառական ու փախստական դարձան ինչպէս Շահ Աբբասի արշաւանքներուն ատեն Դաւիթ եւ Մելքիսէթ կաթողիկոսները։

Այս դժխեմ օրերուն՝ բնական է, որ Հայոց կաթողիկոսները պիտի չկարենային իրենց շուրջ ստեղծել կրթական ու իմացական ոեւէ գործունէութիւն:

Առաջին մտատանջութիւնը սեփական կաշիին փրկութիւնն էր: Ատոր համար՝ նոյնիսկ հայ կաթոլիկներ չէին վարաներ իրենց հօտին փրկութեան համար անձամբ Հռոմ երթալու եւ իրենց կողմէն դեսպաններ ղրկելու Հռոմի Պապերուն, որոնք ոչինչ ընելու կարող, միշտ կը խոստանային, կրօնական համոզումներու ի գին, Հայերը ազատել իսլամներու տիրապետութենէն:

Առաջին կաթողիկոսը, որ այս ուղղութեամբ գործեց, եղաւ Ստեփաննոս Սալմաստեցի (1543–1551): 1551ին, ինչպէս յիշուեցաւ, անձամբ Հռոմ գնաց ան, եւրոպական պետութիւններու օգնութիւնը ապահովելու համար, միամտօրէն յուսալով որ Պապերը կարող էին նոր խաչակրութիւն մը թելադրել:

Իր յաջորդը՝ Միքայէլ Սեբաստացի (✚1574) շարունակեց նոյն միամտութիւնը ունենալ, եւ ատոր համար Եւդոկիացի Աբգար դպիրը ղրկեց Հռոմ 1564ին, նոյն ակնկալութեամբ:

Հակառակ այս ապարդիւն դիմումներուն Թադէոս կաթողիկոս (1583) դարձեալ Արեւմուտք դիմեց անձամբ, երբ Հռոմի մէջ նոյն սին յոյսերով կ'օրօրուէր Աբգար դպիրի որդին՝ Սուլթանշահ–Մարք Անտոնիոս (✚1583), զոր Պիոս Ե. (1566–1572) Պապը որդեգրած էր: Այս Պապը, ինչպէս ըրած էին իր նախորդները ու յաջորդները, խոստումներ միայն շռայլեց եւ փոխանակ Հայոց ազատագրութեան միջոցները որոնելու, Հռոմի մէջ եկեղեցի մը եւ հիւրանոց մը շնորհեց. իսկ Սուլթանշահին՝ փոխանակ Հայոց թագը ապահովելու՝ տուաւ Հայոց հիւրանոցին վերակացութիւնը եւ Հռոմի թագակիրներէն մէկուն կեղծանունը:

Այս հիւրանոցները կամ Հայոց Տուները՝ ապաստանարաններ էին Արեւելքէն խոյս տուող Հայերու, որոնք շատ անգամ յաջողած են յետոյ դիրքերու տիրանալ եւ վաճառականութեամբ առաջ երթալ: Հռոմ դիմողները մեծ մասամբ ընչաքաղց եւ բախտախնդիր եկեղեցականներ էին, որոնք կ'երթային Հռոմի դուռներուն առջեւ մուրալու: Սուլթանշահ կը նկարագրէ. առ Թադէոս կաթողիկոս (1571–1583) գրած թուղթին մէջ, թէ ինչ դժուարութիւններ կը քաշէ՝ գունդագունդ իրեն դիմողներուն գոհացում տալու համար: Մանաւորապէս Արեւելքէն դասալիք բախտախնդիր եկեղեցականներ Հռոմի Պապերուն կողմէ շատ սիրով ընդունուած են եւ Հռոմի նպատակներուն ծառայեցուած: Այս դասակարգին կը պատկանի Ամիթ քաղաքէն Տերզնցի Յովհաննէս քահանայ, որ իր բնիկ քաղաքին մէջ այրիանալէ յետոյ՝ իր Խաչատուր որդւոյն հետ Հռոմ կ'երթայ երբ դեռ Հայոց Տան վերակացուն էր Աբգարի որդին Մարք Անտոն (Սուլթանշահ)։

Յովհաննէս Տերզնցի Հռոմ կը հասնէր հոգեբանական վայրկեանի մը։ Երկու Պիոսներուն (Դ. եւ Ե.) յաջորդած էր արդէն Գրիգոր ԺԳ. (1572–1585), Յիսուսեանց բարեկամը եւ պաշտպանը, որ, Տրենդեան ժողովին մասնակցող եկեղեցականներէն մէկը ըլլալով, իբր պետ կաթոլիկ եկեղեցիին՝ կ'ուզէր կէտ առ կէտ գործադրել այդ ժողովին որոշումները։ Իր գլխաւոր մտահոգութիւնն էր՝ միջոցներ գտնել վերստին Հռոմի հնազանդեցնելու Լուտերի Վերանորոգութեան հետեւանօք բաժնուածները։ Սակայն բողոքականութիւնը տկարանալու որեւէ միտում ցոյց չէր տար, ընդհակառակը օրէ օր աւելի կ'ամրանար եւ կը տարածուէր. հետեւաբար, Գրիգոր ԺԳ. Վերանորոգութեան շարժումը կասեցնելէ յուսահատ՝ իր ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Արեւելք, ուր կային ոչ-կաթոլիկ քրիստոնեայ ազգեր, որոնք կրնային փոխարինել Վերանորոգութեան պատճառած վնասները, եթէ յօժարէին Հռոմի հպատակիլ։ Համոզուած էր ինք, որ կրօնական բրոբականտին ամենէն մեծ օժանդակն էր դպրոցը, ուստի՝ հաստատեց Յունաց, Հրեաներու, Արաբներու, Հունգարացիներու եւ Մարոնիներու յատուկ վարժարաններ։ Որոշուած էր նաեւ բանալ անոնց կից Հայոց յատուկ վարժարան մը։(1)

Գրիգոր ԺԳ. այս որոշումը կը հաղորդէր կոնդակով մը (1584ին), որով հիացում կը յայտնէր Հայոց տոկուն նկարագիրին համար, առանց մոռնալու իր ափսոսանքը՝ Հայոց մատնուած թշուառ վիճակին նկատմամբ։ Միեւնոյն ատեն, ինչպէս իր բոլոր նախորդները, կը պնդէր թէ Հայերը միշտ Հռոմի հնազանդած էին, ուստի՝ «ի փառս Ամենակալին Աստուծոյ եւ յանուն սուրբ եւ կաթողիկէ հաւատոյ», կ'որոշէր Հայոց համար յատուկ վարժարան բանալ, ուր հայ երիտասարդները կրթութիւն պիտի ստանային եւ յետոյ հայրենիք դառնալով՝ իրենց ազգակիցները պիտի մխիթարէին (Լէօ, Պատմութիւն հայ տպագրութեան, Ա. էջ 57–8, Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան, էջ 158)։

Այս առթիւ Գրիգոր ԺԳ. արեւելեան քրիստոնեայ զանա-

---

(1) Լէօ կ'ըսէ, թէ Գրիգոր ԺԳ. Պապին մահը վրայ հասնելով՝ դպրոցը չէ բացուած, սակայն ըստ երեւոյթին բացուած է շատ խեղճ եւ նախնական ձեւով։ Կ. Կոստանեանց (տես Հայագիտութիւնը արեւելեան Եւրոպայում, 1910, Թիֆլիս, էջ ԽԱ.) կը հաստատէ, թէ Գրիգոր ԺԳ. Պապը հաստատած էր Հռոմի մէջ դպրոց մը՝ յատկապէս հայ աշակերտներու համար։ Արդարեւ, եթէ դպրոցը բացուած չըլլար, Ազարիա կաթողիկոս ուսանող պիտի չղրկէր եւ 1611ին այս դպրոցը յիշուած պիտի չըլլար, ինչպէս պիտի տեսնուի։

զան ազգերու եւ դաւանութիւններու պատկանող ժողովուրդները Հռոմի հնազանդեցնելու համար մասնաւոր առաքելութեամբ Փոքր Ասիա ղրկեց Սիդոնի արքեպիսկոպոսը:

Գրիգոր ԺԳ. հնազանդութեան իր կոչին հետ կը հրաւիրէր՝ ինչպէս արեւմտեան ազգերը, նոյնպէս արեւելեան ժողովուրդները՝ ընդունիլ նաեւ տոմարի վերանորոգութիւնը, զոր ինքը կատարած էր 1582 *Հոկտ.* 5*ին:*

Գրիգոր ԺԳ.ի այս հրաւէրին՝ Կիլիկիոյ Ազարիա կաթողիկոսի տուած պատասխանէն (Պալճեան, Պատմ. կաթոլիկէ վարդապետութեան, *էջ* 302–313*) եւ Հռոմի հայ գաղութին գլխաւորներուն Երուսաղէմի Դաւիթ պատրիարքին ուղղած գիրէն (Ալիշան,* Հայապատում, *Գ. հտ. էջ* 291–292*) կը հասկցուի, թէ մտադրուած էր Հռոմի մէջ կազմել մեծ ժողով մը՝ Պապին նախագահութեան տակ:*

Ազարիա կաթողիկոսի պատասխանները Պապին երեք առաջարկներուն՝

Ա.— Հռոմի հնազանդութեան,
Բ.— Հռոմ երթալու հրաւէրին,
Գ.— Տոմարի ընդունելութեան,

շատ որոշ են եւ մերժման համազօր, հակառակ անոր որ Ազարիա կաթողիկոս, որ տակաւին կ'երեւի թէ հաւատք ունի Հռոմի աջակցութեան վրայ, իր նախորդներուն պէս Պապը խնկարկող բացատրութիւններ կը գործածէ, քաղաքական եւ նիւթական աջակցութիւններու ակնկալութեամբ: Ան կ'ըսէ.

«Եմք ի ներքոյ իշխանութեան, վասնզի եմք իբրեւ զմի այգի առանց պարսպի եւ պահնորդի ցրուեալք աստ եւ անդ, եւ եմք զերթ ոչխար ի մէջ գայլոց եւ որպէս զգառինն ի մէջ առիւծուց, եւ ամենեքին եմք գերի ի ներքոյ անողորմ տէրանց, որք վասն մեղաց մերոց ամենայն օր տանջեն եւ չարչարեն զմեզ ագահութեամբ եւ ոչ կշտանան բնաւ, զի տնանկ եւ աղքատ եմք եւ ոչ կարեմք տալ բայց մի առանց երկիւղի եւ մեծ փորձանաց»:

Այս պայմաններու մէջ ապրող կաթողիկոս մը, որ գիտէ թէ «Ֆրանգաց» հետ յարաբերութիւն մշակելն իսկ վտանգաւոր է, շրջապատող ազգերու թշնամութիւնը հրաւիրելու տեսակէտով, չի մերժեր սակայն իսպառ Հռոմի Պապին հրաւէրը, այլ կ'ուզէ զայն ի նպաստ ազգին ծառայեցնել:

Հետեւաբար, Պապին հնազանդութեան հրաւէրին՝ Ազարիա Հայոց եկեղեցիին դաւանութիւնը կը ներկայացնէ, որ սակայն կ'երեւի թէ շատ հաշտ չէր կաթոլիկ եկեղեցւոյ սկզբունք-

ներուն հետ, ուստի կաթոլիկ նուիրակին կողմէ կը խարդախուի (Պալճեան, նոյն, *էջ* 100. *Գրիգոր Դարանաղցի,* Ժամանակագրութիւն, *էջ* 380–381*)։*

Ազարիա Հռոմ երթալու հրաւէրն ալ կը մերժէ, իր աթոռէն բաժնուիլը անկարելի համարելով, ուստի «նորովեցայ *(պարտաւորիլ), կ'ըսէ,* ի յընտրել եւ յուղարկել ի յիմ անձին տեղն իմ գրով վկայութեամբն զիմ եղբայր վարդապետն Յովհաննէս եպիսկոպոսն հասկացող եւ քարոզող եւ պարկեշտ վարուք ճգնութեամբ ի փոքունց»։

Իսկ տոմարի ընդունելութեան համար սա շատ իմաստուն պատասխանը կու տայ. «մեք միայն ոչ կարեմք խախտել յառաջ քան զայլազգիք, վասնզի առժամայն լինեաք ըմբռնեալ ի յանօրինաց թէ միութիւն արարիք ընդ Ֆրանկաց»։

Այս քաղաքագիտական մերժումէն յետոյ՝ Ազարիա կաթողիկոս առիթը բարեպատեհ կը համարէ օգուտ քաղել Գրիգոր ԺԳ.ի հաստատելիք վարժարանէն եւ արդէն հաստատուած Հայոց լեզուի տպարանէն։

Հակառակ անոր որ Գրիգոր ԺԳ. նեղմիտ բրոբականտի մը ծառայեցնել կ'ուզէր մամուլը եւ ուսումը, Ազարիա, արեւելցիի պարզամտութեամբ, բայց քաղաքակրթութեան կամ զարգացման հետամուտ Հայու եռանդով, կ'ուզէ Պապին բարեյօժարութիւնը ծառայեցնել ազգային մեծ եւ վսեմ գործի մը, այսինքն յեղաշրջելու Հայոց կրօնական եւ բարոյական վիճակը։

Ահա թէ ի՛նչ կ'ակնկալէր Ազարիա կաթողիկոս.

Նախ գոհունակութիւն կը յայտնէր Պապին, որ Հայոց տըւած է «եկեղեցի եւ օթարան… եւ յետոյ մէկ դասատուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց Հայոց եւ տուեր է շինել նոր պատմագիր գեղեցիկ ի Հայոց լեզու», *կը յայտարարէ թէ* «կու ղրկենք այս գրովս զասացեալ Յովհաննէս վարդապետ եւ եպիսկոպոսդ՝ մեզ փոխանորդ, եւս առաւել կու ուղարկենք ի հետն զասացեալ Գրիգոր սարկաւագն քանի մը տղայով վասն ուսման ի դասատանն եւ աստուածաշունչ գրքով մի Հայոց, որ է շատ եւ բազում նորով թէ գտնուի ի Աստուածաշունչն ընդ ամէն, եւ կու նստի գինն ԲԾ կամ ԳԾ Ֆլի (Ֆլօրինի) եւ զի չգտանել եւ յոյժ պիտանի է վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից»։

Գրիգոր ԺԳ. թերեւս լրջօրէն ուշադրութեան առնէր հայ կաթողիկոսին խնդիրքը, քանի որ արեւելեան ժողովուրդները Հռոմի փարախը առաջնորդելու գաղափարով խիստ խանդավառուած էր եւ ասոր համար թերեւս յօժարէր աւելի մեծ զոհողու-

թիւններ ընելու: Սակայն Հայոց դժբախտ ճակատագիրը հոս ալ իր դերը կատարեց եւ Գրիգոր ԺԳ. մեռաւ 1585ին, առանց կարենալ հետեւանք տալու Ազարիա կաթողիկոսի առաջարկին։

Ո՛չ հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան ձեռնարկուեցաւ եւ ոչ ալ արեւելեան եկեղեցիներու հոգեւոր պետերը Հռոմ հաւաքուեցան։

Մնաց որ եթէ այդ օրերուն Հռոմի հրաւէրին պատասխանելու ալ յօժարէին արեւելեան եկեղեցիներու պետերը, պիտի չկարենային:

Ճէլալիները հուր եւ սուրի կը մատնէին ամբողջ Արեւելքը եւ տակաւին վերջնապէս ընկճուած չէին, երբ Շահ Աբբաս սկսաւ պատերազմի: Տեսանք թէ ի՛նչ եղաւ Հայաստանի վիճակը: Բայց Հռոմ այլապէս օգտագործել ուզեց ժամանակը, փութալով Հայաստան ղրկել իր գործակալները, որպէսզի նեղ կացութեան մատնուած Հայերը Հռոմի ազդեցութեան ենթարկէ:

Այս «առաքեալ»ներէն մին էր Տերզնցի Յովհաննէս քհ., որ կ'երեւի թէ Հռոմի մէջ «անուանական» կամ «տիտղոսաւոր» եպիսկոպոսութիւն մըն ալ ձեռք բերած էր եւ դարձած՝ Յովհաննէս Լօփուղենց եպիսկոպոս Տերզընի: Հռոմի մէջ իր «անձնուիրութեամբ» դիրք գրաւած այս անձը ղրկուեցաւ Հայաստան եւ հոն յաջողեցաւ Հայոց Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին մօտենալ եւ անկէ ստանալ թուղթ մը, որով Հայոց կաթողիկոսը կը խնդրէր Կղեմէս Ը. Պապէն (1592–1605) Ջուղայեցի հայ վաճառականներու համար պաշտպանութիւն, միեւնոյն ատեն ներկայացնելով «մի ըստ միոջէ եւ զխրական հանգամանաց եւ զբազմադիմի տառապանաց այնր բովանդակ ժողովրդեան, որ ընդ երկաթեղէն լծով անհնարին բռնութեան Թուրքաց հարստահարի եւ ի դառնագոյն կապանս անկեալ հեծէ» (Թուղթ Կղեմէս Ը. Պապին առ Փիլիպպոս թագաւոր Սպանիոյ. Վատիկանեան Դիւան, Arm. ԽԳ. հատոր 46. թ. 281. էջ 264. կամ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան Մովսէս կաթողիկոս, էջ 295–298)։

Կղեմէս Ը. Պապը Հայոց կաթողիկոսին խնդրանքը կը փոխանցէ Սպանիոյ թագաւորին՝ թուղթով մը, զոր Սպանիա կը տանի Յովհաննէս Լօփուղենց Տերզնոյ եպիսկոպոսը, որպէսզի անձամբ ալ բացատրութիւններ տայ իր տեսածներուն եւ լսածներուն վրայ։

Հ. Ներսէս Ակինեանի համաձայն (նոյն, էջ 298) հայ վաճառականներու խնդիրը յետոյ բանակցութեան նիւթ դարձաւ:

Հայաստանի վիճակը կը շարունակէր դեռ դառն ըլլալ, վանզի 1603ին Շահ Աբբաս մեծ բանակով մը կը քալէր դէպի Դաւրէժ, Նախիջեւան եւ Երեւան, եւ նոյն տարին՝ Նոյեմբերին կը պաշարէր Երեւանը եւ ութն ամիս յետոյ՝ 1604 Յունիսին՝ կը գրաւէր զայն։

Տակաւին Երեւան պաշարման մէջ էր, երբ անկէ անցաւ Տեկանտեր (Tekander) գերման կայսեր դեսպանը, որ հանդիպեցաւ Էջմիածին եւ տեսնուեցաւ Դաւիթ կաթողիկոսի հետ։ Կաթողիկոսը, որ կը նախատեսէր Երեւանի մօտալուտ անկումը, խնդրեց դեսպանին միջնորդութիւնը Շահին մօտ, «որպեսզի հանի թոյլ տալ Հայոց պահպանել կրօնքի, քրիստոնէութեան եւ ուրիշ հինաւուրց ազատութիւնները, եւ ամէնը ինչ որ գրաւած էին իրենցմէ Թուրքերը, վերադարձունին իրենց» (Ակինեան, Նոյն, էջ 299)։ Ուրեմն Դաւիթ կաթողիկոս ալ այս նեղ կացութեան մէջ կ'ապաւինէր օտար միջամտութեան, որ պատրաստ ցոյց կու տար ինքզինքն օգտակար ըլլալու Հայոց, կը բաւէր որ անոնք իրենց կրօնքը ուրանային եւ համակերպէին միութեան։

Հռոմ այս տեսակէտով անգերազանցելի էր, երբ առիթներ ներկայանային։ Եւ այդ առիթը անգամ մըն ալ կը ներկայանար 1604ին, երբ Շահ-Աբբաս՝ իմանալով որ Օսմանեան ահեղ բանակ մը ճղալի զատէ Սինան փաշայի հրամանատարութեամբ կը քալէր իր վրայ, կ'որոշէ Արարատեան դաշտը մինչեւ Դաւրէժ տեղահան ընել եւ բնակչութիւնը փոխադրել Պարսկաստան։ Խուժդուժ ծրագիր, որուն ենթարկեց շրջանի Հայերը 1604 Նոյեմ.—Դեկտ. ամիսներուն, այնքան անողոք կերպով։ Այս տեսակ պատահար մը առիթ մըն էր, զոր Հռոմ պէտք էր օգտագործէր ի նպաստ կաթոլիկութեան տարածումին։

Արդարեւ, անիկա չթերացաւ այս առիթը շահագործելու։ Կաթոլիկ գործակալները ամէնքն ալ գործի վրայ էին այդ շրջանին։

Սպահանի Աւգոստինեան կարգէն միաբան մը կը փութայ Պօղոս Է. Պապին գրել 1607 Յունիս 27ին եւ նկարագրել Հայոց ենթարկուած աղէտը, ու անմիջապէս կ'աւելցնէր թէ Հայերը «Պատարագը Հռոմէական Ս. Եկեղեցւոյ ծէսով չեն կատարեր»։ Իբր յաջողութիւն կ'աւետէր նաեւ. «Դաւիթ կաթողիկոսը 25 կամ 26 եպիսկոպոսներու եւ 300 քահանաներու ներկայութեան ընդհանուր ժողով մը գումարեց Սպահանի Փորթուկալցի Աւգոստինեան եկեղեցին մէջ եւ համախորհուրդ որոշուեցաւ որ Ձեր Սրբութեան նամակ գրուի, որպեսզի այս կողմերը Հռոմէական ծէսով նշանաւոր եւ հոգելից անձեր ուղարկէք. կ'ուզեն հպատակիլ Ս. Եկեղեցւոյ եւ յօժար են ընդունիլ եւ կատարել այն ամէն հրամանները, զորոնք Հռոմէական Ս. Եկեղեցին կը սահմանէ եւ կը պատուիրէ աստուածային պաշտամանց համար» (Ակինեան, Մովսէս կաթ. էջ 301)։

Այս կասկածելի տեղեկութիւնները —վասնզի 25-26 եպիսկոպոսներու եւ 300 քահանաներու ժողովը խիստ անհաւանական է— շուտով կը լուսաբանուին, երբ նամակին շարունակութեան մէջ կը բացատրուին Դաւիթ կաթողիկոսի նիւթական անձկութիւնը եւ անոր Փորթուկալցի հայրերէն ստացած նիւթական օգնութիւնը եւ մանաւանդ իր հօտին համար պաշտպանութիւն ստանալու ակնկալութիւնները։

Արդարեւ, Դաւիթ կաթողիկոս ինքն ալ դիմած է Պօղոս Ե. Պապին, 1607 Մայիս 13 թուակիր գիրով մը, որպէսզի յանձնարարէ Շահ-Աբբասին, որ «շնորհէ իւրենց՝ իւրենց հին կրօնական ազատութիւնն եւ եկեղեցական եւ աշխարհական իշխանաւորութիւնը»։ Այս քայլը առնելու յորդորած էին զինքը Սպահանի Աւգոստինեանք, որոնցմէ Ֆր. Աւգոստինոս Փորթուկալցի 1608 Փետր. 8ին իր մէկ տեղեկագրին մէջ կը խօսի Պարսկաստանի Հայոց կրած աղէտին վրայ եւ կ'աւելցնէ, թէ «անոնք իրենց դեղը կը յուսան գտնել Ձեր Սրբազնութենէն»:

Դաւիթ կաթողիկոս այս տեսակ պաշտպանութիւն մը խնդրելու մղուած կրնայ ըլլալ՝ անել կացութենէ մը իր հօտը փրկելու համար։ Արդարեւ, կաթոլիկ պաշտպանութիւնը դեր մը կը կատարէր Պարսկաստանի մէջ։

Նախիջեւանի գաւառին Ունիթոռներէն մէկը՝ Աւգոստինոս Բաջենց, որ ականատես եղած է Շահ-Աբբասի կատարած տեղահանութեան (Ք. Պատկանեան, Նշխարք Մատենագրութեան Հայոց, Պետերբուրգ, 1884) եւ զայն նկարագրած, կը հաստատէ թէ Շահ Աբբաս ճամբայ հանելէ յետոյ Նախիջեւանի գաւառին Ունիթոռ բնակիչները, ետ դարձուցած է զանոնք, ապահովաբար ճնշումով «կաթոլիկ եկեղեցւոյ անդրանիկ դուստր» Ֆրանսայի դեսպանին, որ Բաջենցի վկայութեամբ իսկ՝ կը գտնուէր պարսիկ բանակին մէջ (Լէօ, Հայկ. Տպ. Ա. էջ 182):

Ասիկա բնական է մեծ յաջողութիւն մըն էր, վասնզի կաթոլիկներուն կու տար պաշտպանեալի հանգամանք եւ կրնար իր հետեւանքները ունենալ եւ Հայերը հրապուրել, որպէսզի կաթոլիկ կրօնքը ընդունելով՝ այս պաշտպանութեան ապաւինէին:

Եւ արդարեւ ասոր հետեւանքով էր, որ Սպահանի մէջ Հայոց կաթողիկոսը կ'ընէր այս ձեռնարկները, անսալով հռո հաստատուած կաթոլիկ միաբաններու խորհուրդին։

Մելքիսեդեկ կաթողիկոս, որ կրցած էր Պարսկաստանէն դառնալ Էջմիածին, ինքն ալ 1610 Մայիս 15ին գրեց թուղթ մը Պօղոս Ե. Պապին եւ զայն Հռոմ ղրկեց Զաքարիա վրդ. Վանեցիի ձեռքով։ Զաքարիա վրդ. 1611ին հասաւ Հռոմ եւ Պապին ներկայացուց թուղթը՝ կաթողիկոսի նուէրներուն հետ։ Այս նամակին մէջ որոշ կ'երեւի, թէ կաթողիկոսը Զաքարիա Վանեցիի պաշտօն տուած էր Պապին բացատրելու Հայաստանի պայմանները եւ մանաւորապէս կաթողիկոսին կացութիւնը եւ խնդրելու, որ Պապը հաճէր միջնորդել Շահ-Աբբասի մօտ, որպէսզի Հայոց հանդէպ մարդասիրութեամբ վերաբերուի, ինչ որ իբր թէ կը կատարէ Պօղոս Ե. Պապը (հմմտ. Հ. Ակինեան, Մովսէս Կաթողիկոս, էջ 312–313), ինչպէս կը հասկցուի Պապին 1612 Մարտ. 25ի պատասխանէն (Նոյն, էջ 312)։

Արդարեւ, Պապերը բրած են այսպիսի ձեռնարկներ, պարզապէս բարեպատեհ առիթը շահագործելու, այսինքն Հայոց թշուառութենէն օգուտ քաղելու համար։ Անոնք իրենք զիրենք Հայոց պաշտպան եւ հովանաւոր ցոյց տալու ձեւեր առած են եւ անոնց ապահովութիւն եւ հովանաւորութիւն ապահովելով, մանաւանդ կաթոլիկներու համար Պարսկաստանի մէջ մասնաւոր առանձնաշնորհներ ստանալով, յուսացած են հրապուրել Հայերը, որ իրենց դիւրակեցութեան եւ հանգիստին համար յարէին կաթոլիկութեան։

Այսպէս, Շահ Աբբասի կատարած տեղահանութենէն յետոյ —որմէ զերծ մնացած էին Նախիջեւանի կաթոլիկ Հայերը— 1615ին Պօղոս Ե. Պապը իբր դեսպան Պարսից Շահին ղրկեց Պօղոս Չիթթատինին (Paolo Cittadini) բոլոնիացին, Դոմինիկեան, Կարմելեան եւ Օգոստինեան միաբաններու ընկերակցութեամբ։

Այս դեսպանը, որ Շահ Աբբասի ներկայացաւ Ֆահրապատի մէջ (1615 Դեկտ. 13ին), յաջողեցաւ կարգ մը առաւելութիւններ ձեռք բերել ինպաստ կաթոլիկներու(*)։

Չիթթատինի այս առթիւ այցելեց Նախիջեւանի Ունիթոռներու միաբանութեան, որ անշուշտ Պապին դեսպանին Շահ-

---

*) Այս առանձնաշնորհներուն մէջ կը յիշատակուին ի մէջ այլոց Երնջակի հայ կառավարիչ մը անուանուիլը, մանկաժողովին արգիլուիլը, գրաւուած ինչերուն վերադարձումը եւայլն (Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիսական*, էջ 394)։

Աբբասէն ձեռք բերած այս առաւելութիւններէն քաջալերուած՝ աւելի ոգեւոր գործունէութիւն մը ունեցաւ եւ աւելի գործօն դեր կատարել սկսաւ։

Այս ուղղութեամբ կատարուած նոր ձեռնարկները եւ կաթոլիկ պետութեանց ալ ասպարէզ գալը աւելի զօրացուցին կաթոլիկներու դիրքը։

*Աղեքսանդր Է. Պապն ալ (*1655—1667*)* 1664*ին յատուկ դիմում ընելով Շահ Աբբաս Բ.ին, կաթոլիկներու համար պաշտպանութեան իրաւունք ձեռք բերել փորձեց (*Միսական, *էջ* 398*)։*

Պապերուն՝ ի նպաստ կաթոլիկ Հայոց առաւելութիւններ ապահովելու քաղաքականութեան նպաստեցին նաեւ կաթոլիկ Ֆրանսայի եւ Լեհաստանի թագաւորները, անշուշտ Պապերու թելադրութեամբ կամ Արեւելքի մէջ յենարաններ ունենալու քաղաքագիտական հաշիւներով։

Այսպէս՝ Լուի ԺԴ. Ֆրանսայի թագաւորը 1667 *Յունիս* 27*ին պաշտօնագիրով մը Շահ Սիւլէմանին կը ծանուցանէր, թէ ինքն է կաթոլիկ Հայերու հովանաւորը, եւ փոխադարձ բարեկամութեան եւ օգնութեան առաջարկներ կ՚ընէր, կաթոլիկներու պաշտպանութեան պայմանով։ Նոյնպէս Նախիջեւանի գաւառին մէջ գտնուող հայ կաթոլիկներու դիմումին վրայ՝* 1663*ին կը գրէր Պարսից Շահին գիր մը, ուր կ՚ըսէր. «Սէրը, զոր ունեցեր եմք միշտ ամէն քրիստոնէից եւ մասնաւորաբար Նախիջեւան գաւառի ուղղափառ Հայոց վրայ, որոնք ձեր զօրաւոր ինքնակալութեան մէջ ապրելու բարեբաստութիւնն ունին, յորդորամիտ ըրած է զմեզ, ինչպէս մեր նախորդքը, յայտնել ձեր մեծափառութեան մեր երախտապարտ գոհութիւնը՝ զոր մեր յանձնարարականաց միջոցաւ կը վայելեն նոքա՝ իրենց քաղաքապետներէն։ Բայց որովհետեւ քաղաքապետք կը փոխուին եւ անոնց տեղ անցնողները չեն կրնար տեղեակ ըլլալ այն բարեզգած մտադրութեանց զոր ունի ձեր մեծութիւնը նկատմամբ այն ամէն բանին որ շահեկան է մեզ, կը խնդրենք նորոգել այն հրամաններն, որպէսզի Նախիջեւան գաւառին Հայ ուղղափառք անդադար անոնց արդիւնքը կարենան տեսնել։*

«Զունինք տարակոյս թէ մեծափառ տէրդ այս պաշտպանութիւնը պիտի տարածէ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցեաց վրայ եւ պիտի օգնէ Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսին, որուն մեր այս գիրը յանձնեցինք եւ ի Պաղտատ մեր հիւպատոսն անուանեցինք, որպէսզի ձեռքէն եկածն ընէ վաճառականութեան, մեր միու-

թեան եւ բարի յարաբերութեանց, զոր կը փափաքինք որ յաւիտենականաբար հաստատուին այս երկու ինքնակալութեանց մէջ։

«Վստահ ենք դարձեալ որ մեծափառ տէրդ պիտի պաշտպանէ ձեր պետութեան մէջ գտնուած գաղղիացի կրօնաւորներն, եւ մանաւանդ Յիսուսեանները՝ որոնց վրայ առանձին գորով մը ունինք եւ որ ի բացակայութեան Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսին, ձեր քով պիտի մնան, իբր հաւաստի նշանակ մը մեծարանաց եւ բարեկամութեան զոր ունինք Ձեզ հետ»։

Լուի ԺԴ. այս թուղթին հետ Պարսից Շահին ղրկեց զանազան ընծաներ, մանաւորապէս աստեղաբաշխական գործիքներ, որոնց մեքենական կազմը բացատրելու պատրուակով, երկու Յիսուսեանք ալ ընկերացան Կեսարուպոլսոյ եպիսկոպոսին, որ թէ՛ Հռոմի աթոռը եւ թէ Ֆրանսայի թագաւորը կը ներկայացնէր Պարսկաստանի մէջ եւ մեծ ազդեցութիւն ի գործ կը դնէր (տես Հ. Գ. Զարբհանէլեան. Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԵւրոպա. 1895 *Վենետիկ, էջ 30–31):*

Այս տեսակ միջնորդութիւններ յաջորդ տարիներուն ալ կատարուեցան (1) կաթոլիկներու դիրքը զօրացնելու համար։ Արդարեւ, Արեւելքի մէջ գործող կաթոլիկ միաբանութիւններէն Դոմինիկեանները, Օգոստինեանները, Կարմելեանները, Գաբուչինեանները, Ֆրանչիսկեանները եւ Յիսուսեանները կամ Ժիզուիթները Պարսկաստանի մէջ բաւական յաջողութիւններ ունեցան, շնորհիւ քաղաքական հովանաւորութեան, որ իրենց կ՚ընծայուէր եւ շնորհիւ այն պայմաններուն, որոնց մէջ կը գտնուէր Պարսկաստան, վասնզի Պարսից Շահերը Թուրքերու դէմ իրենց մղած պայքարին մէջ կը յուսային Եւրոպայի աջակցութիւնը եւ կը կարծէին, թէ երկու ճակատի վրայ կռուի հարկադրելով Թուրքերը՝ զանոնք պիտի տկարացնէին եւ անոնց յափշտակած հողերը ետ պիտի առնային. հետեւաբար, լատին քարոզիչներ օգտուեցան առիթէն եւ Պարսկաստանի մէջ բաւական ոգեւորեալ գործունէութիւն մը ունեցան։ Մանաւորապէս Դոմինիկեանները եւ Յիսուսեանք շատ գործունեայ եղան Պարսկաստանի Հայոց մէջ։

---

(1) *Այսպէս՝* 1719 *Յունուար 3ին Կղեմէս ԺԱ. Պապը նամակ մը գրած է Պարսից Շահին, որ դադրեցնել տայ այն հալածանքը, որ Թիֆլիսի Գափուչին կրօնաւորներու եւ կաթողիկէ Հայերուն դէմ յարուցած էին Աստուածատուր կաթողիկոս Համատանցին եւ Մինաս վարդապետը, որոնք միսիոնարներու վանքը քանդած եւ եկեղեցիին մէկ մասը հիմնայատակ ըրած էին։ Պապը կը խնդրէ, որ Շահը այնպէս պաշտպանէ Պարսկաստանի մէջ գտնուող կաթոլիկները եւ քարոզիչները, որ այլեւս հալածանքներէ ազատ ըլլան (Նմմտ. Հ. Գր. Վրդ. Գալէմքեարեան,* Կենսագրութիւններ. *Ա. էջ* 118—119)։

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Ունիթոռներու կազմակերպութիւնը Դոմինիկեան էր եւ ԺԴ. դարէն ի վեր կը գործէր Հայաստանի մէջ, ուր նոյն իսկ յաջողած էր հայ-կաթոլիկ համայնք մը ստեղծել, իր կրօնական նուիրապետութեամբ, Նախիջեւանի եւ շրջակայից մէջ։

Ասոնք ԺԷ. դարուն, Պապերու եւ Ֆրանսայի եւ Լեհաստանի թագաւորներու ձեռք բերած նոր արտօնութիւններուն եւ առանձնաշնորհներուն շնորհիւ իրենց գործունէութեան շրջանակը ընդարձակեցին եւ նոր յաջողութիւններ ունեցան։

Պապերու եւ կաթոլիկ վեհապետներու ձեռք բերած մասնաւոր առաւելութիւնները ինպաստ կաթոլիկներու, ինչպէս Նախիջեւանի եւ Երնջակի միաբանողներուն իրենց հետեւորդներով տեղահանութենէ զերծ մնալը եւ տուրքի եւ այլ կարգ մը պարտաւորութեանց մէջ իրենց վայելած առաւելութիւնները, առարկայական ապացոյցներն էին Պապերու ազդեցութեան, որ շարունակ կը տարփողուէր իրենց ականջին կաթոլիկ միաբանութիւններու կողմէ. Պապերուն երբեմն տալով նոյնիսկ ամենազօր եւ տիեզերքի կառավարիչ ըլլալու կարողութիւնը։

Հետեւաբար, ինչպէս առածը կ՚ըսէ՝ «Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի», այսպէս ալ Հայերը, որոնք Պարսկաստանի մէջ անասելի թշուառութիւններու մատնուած էին, այս փրկութեան լաստին կառչեցան եւ Պապերու օգնութեան վրայ յոյս դրին։

Այս պատճառով է որ, ինչպէս տեսանք, 1604—5ի սոսկալի տեղահանութեան ժամանակակից երկու կաթողիկոսները, Դաւիթ եւ Մելիքսեդեկ, ողոքիչ բառերով եւ կեղծաւորական բացատրութիւններով, Պապերու օգնութեան ապաւինեցան։ Նոյնիսկ Մովսէս Տաթեւացի, խստակրօն եւ աւանդապաշտ Գրիգոր Կեսարացիի այս աշակերտը, մօտիկութիւն ցոյց տուած է Պապին եւ կաթոլիկ վարդապետներուն եւ ասոր համար յանդիմանուած իր վարդապետէն։

Մովսէս այս քայլը կ՚առնէր այն յոյսով, որ այդ ժամանակ յուզուող Լեհաստանի Հայոց խնդիրը Պապին միջնորդութեամբ կարելի պիտի ըլլար կարգադրել եւ տագնապին վերջ տալ։

Դժբախտաբար, Պապերու ազդեցութենէն օգտուելու այս տրամադրութիւնը յաճախ շահախնդրաբար բաւական գետին գըտած է Հայոց մէջ, եւ շատեր հաւատափոխութեամբ կամ հայ ազգը կաթոլիկութեան առաջնորդելու խոստումներով, Հռոմը շահագործելու փորձեր ըրած են։

Նոր Ջուղացիք, որոնք առեւտրականներ էին մեծ մասամբ եւ եւրոպական հրապարակներու հետ յարաբերութեան մէջ էին, նոյնպէս ուզած են օգտուիլ Պապերու բարեացակամութենէն, հակում ցոյց տալով կաթոլիկութեան եւ միւս կողմէն խնդրամատոյց ըլլալով որ Պապը միջնորդէ իրենց առեւտրական դիւրութիւններ ձեռք բերելուն համար Սպանիայէն եւ Փորթուկալէն (տես Ակինեան, Մովսես Կաթ. էջ 295—298)։

Նոր Ջուղացիք, որքան գործնականին մէջ առեւտուրի մարդիկ, նոյնքան ալ ուսումնասէր մարդիկ եղած են եւ մեծ ձգտում ցոյց տուած են զարգանալու, վասնզի իբր առեւտրականներ անոնք լեզուներու եւ հաշուի ծանօթութիւնն ունենալու պէտքը զգացած են։ Այս պատճառաւ անոնք իրենց տղաքը անվարան ղրկած են լատին միաբանութիւններու Սպահանի մէջ հաստատած դպրոցները (Հ. Ն. Ակինեան, ՄովսեսԿաթողիկոս, էջ 306)։

Անոնք պատճառ եղած են որ Հռոմի հաճոյ երեւնալու եւ գործունէութիւն ցոյց տալու փափաքով լատին վարդապետներ փութան իբր յաջողութիւն տեղեկագրելու, թէ Հայերը շահելու վրայ են։ Այսպէս՝ Բոկոտն Կարմելեանց մեծաւորն Ֆրա Եւգինիոս տի Սան Բենետետտո, որ 1624—1626ին այցելած էր իր կարգին Պարսկաստանի առաքելութիւնները Հռոմի ներկայացուցած 1627 Փետր. 24 թուականով իր տեղեկագրին մէջ անվարան կը գրէ, թէ Նոր Ջուղացիք «շատ կը փափաքին Հռոմէական Եկեղեցւոյն, որուն վարդապետութիւնը առհասարակ կ'ընդունին» մինչ իր ըսածներէն կը հասկցուի թէ տարտամ բացատրութիւններով միայն զինք քնացուցած են Հայերը (տես Մովսես Կաթողիկոս, էջ 336), անշուշտ այլազան ակնկալութիւններով որոնց մէջ, ինչպէս տեղեկագիրին շարունակութենէն կը հասկցուի, Հռոմի մէջ Հայոց յատուկ դպրոցի մը հաստատութիւնն ալ իր տեղը ունի (նոյն), որուն համար նոյն իսկ Ջուղացիք յանձնառու էին ծախքերը հոգալու (նոյն էջ 306)։ Ասոր համար Ջուղացիք միշտ աղէկ յարաբերութիւններ մշակած են Սպահան հաստատուած լատին միաբաններու հետ։ Նոյնը ըրած է նաեւ իրենց ազդեցութեան տակ եւ խնդրանքովը՝ Մովսէս կաթողիկոս, որ միշտ բարեկամական յարաբերութիւններ ունեցած է իրենց հետ։

Ինչպէս Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոս Գրիգոր ԺԳ. Պապին (1572—1585) միութեան հրաւէրին առաձգական պատասխաններ տուած էր եւ միայն դպրոցէն եւ տպարանէն օգտուիլ փորձած, նոյնպէս նաեւ իր հայրենակիցները՝ Նոր Ջուղայեցիք, ջանացած են Հռոմէն օգտուիլ, աշխատելով Հռոմի մէջ

„հիմնել հայկական դպրանոց մը, ուր հայ մանկտին ծանօթանար եւրոպական լեզուներուն եւ մարզուէր արեւմտեան գիտութեամբ” (Մովսէս Կաթ. էջ 306)։

Գրիգոր ԺԳ. Պապին հաստատած դպրոցը, ինչպէս կ'երեւի, շատ խեղճ բան մըն էր եւ երբեք գոհացում չէր տար Ջուղայեցի Հայերուն։

Սիմէոն Լեհացի, որ 1611ին Հռոմ գացած էր, կ'ըսէ. „Ժողովել է (Պապը) իւր քաղաքն ի Հռոմ ՀԲ (72) ազգ եւ ունին ամենայն ազգն եկեղեցի, Սբիտալ, Դպրատուն, կերակուր, անկողին, տօշակ։ Նոյնպէս Հայք եւս ունին Ժամ, Սբիտալ, ԴՊՐԱՏՈՒՆ, բայց տղաք չկան, միայն երկու տղայ կայր, զի Հայք սակաւ են...” (Ուղեգրութիւն, էջ 145)։

Ասիկա ցոյց կուտայ, թէ ո՛րքան խեղճ էր Հռոմի հայ վարժարանին վիճակը ԺԷ. դարուն սկիզբը, երբ վերջապէս Հռոմ, աւելի համակարգեալ արշաւանք մը գործադրելու համար իր իշխանութենէն դուրս մնացած քրիստոնեայ եւ հեթանոս ժողովուրդներու մէջ, ստեղծեց բրօբականտա Ֆիդէի կամ „հաւատքի տարածման ժողովը”, զոր հիմնեց 1622ին Գրիգոր ԺԵ. Պապը.

Բրօբականտային նպատակն էր տարածել կաթոլիկութիւնը հեթանոսներու մէջ, նաեւ ոչնչացնել «հերետիկոսութիւն» ու «հերձուածներ» քրիստոնեաներու մէջ։ Ուստի՝ բրօբականտային առջեւ բացուած էր անհագին ասպարէզ մը եւ կը դառնար շատ կարեւոր հիմնարկութիւն մը։ Ասիկա բարձրագոյն ատեան մըն էր, որուն կը հպատակէին աշխարհի չորս կողմը տարածուած բոլոր միսիոնարութիւնները։ Անիկա իր կարգին կ'ուղարկէր առաքելական յաջորդներ «հերետիկոս» եւ «հերձուածող» երկիրներ՝ քրիստոնեաները դաւանափոխ ընելու համար։

Գրիգոր ԺԵ.ի այս հաստատութեան, իր յաջորդը Ուրբանոս Ը. (1623–1644) կցեց 1627ին դպրոց մը, քարոզիչներ պատրաստելու համար, եւ բազմալեզուեան տպարան մը՝ այս քարոզութիւնները գրի եւ գիրքի միջոցով ալ տարածելու նպատակով։

Բայց նախ քան այս դպրոցին հիմնարկութիւնը Հռոմի մէջ, Պօղոս Չիթթատինի Բոլոնիացի (P. Cittadini), Միրայի արքեպիսկոպոսը, որ ծանօթ էր հայերէն լեզուին եւ հայ ժողովուրդին 1615ին Շահ Աբբասի մօտ իր դեսպանութեան առիթով եւ որ 1621ին նշանակուած էր մեկ կամ միւս Հայաստանի, այսինքն Նախիջեւանի եպիսկոպոսին՝ Մատթէոս Երազմոս Միրանշեցիի «օգնական, յաջորդութեան իրաւամբ» (Հ. Ակինեան. Մովսէս կաթողիկոս, էջ 393), 1622ին խնդրած էր Գրիգոր ԺԵ. Պապէն որ հայ տղոց կրթութեան համար դպրոց մը հաստատուի Նախիջեւան գաւառին մէջ, անջատ անկէ որ ծրագրուած էր բանալ, ըստ Գրիգոր ԺԳ. Պապի հրամանին։

Գրիգոր ԺԵ. այս առաջարկը ընդունելով Մինուերայի վանքէն գիտնական Գրիգոր Ուրսինոս անուն անձի մը յանձնեց այդ վարժարանին հիմնարկութիւնը եւ տեսչութիւնը, բայց անիկա երբ դէպի Հայաստան կը ճամբորդէր՝ կողոպտուեցաւ եւ չկրցաւ երթալ Նախիջեւան։ Իբր տեսուչ իր տեղը կարգուեցաւ հայազգի Ունիթոռ Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազարեան, որ յաջողեցաւ դպրոցը բանալ 1630ին, բրոբականտայի տարեկան 3000 ֆր. նպաստովը (Զարբհանէլեան Բ. էջ 169, Ակինեան, Մովսէս Կար. 376)։

Հռոմ այս դպրոցին — որ alingio Collegium կը կոչուէր — իբր դասախօս կը ղրկէր ուսուցիչներ, որոնք նոր ծանօթութիւններով եւ գիտութիւններով զինուած եւ տպագրութեան պէս գերազանց գաղափարատարած միջոց մըն ալ տրամադրելի ունենալով իրենց օժանդակ, կ՚սպառնային հայ եկեղեցին իր սիրտէն, իր կեդրոնին մէջ զարնել, այնպիսի պահու մը երբ ան դժբախտաբար չունէր պէտք եղած ոյժը իրեն սպառնացող այս վտանգին դիմագրաւելու համար։

Վտանգը անոր համար աւելի մեծ էր եւ աւելի սպառնալից, որովհետեւ Միաբանողները՝ այլեւս բոլորովին լատինացած, իրենց հետեւողները իսկական լատինացման մը առաջնորդելու հետամուտ էին։ Ոչ միայն կրօնքով հեռացած էին, այլ նաեւ հայ աւանդութիւններու յարգանքը չունէին։ Ոչ լեզուի ու դպրութեան պահպանութեան նախանձախնդրութիւնը եւ ոչ ալ իրապէս հայկական տոհմիկ ու սեփական դաստիարակութիւն մը ստեղծելու ցանկութիւնը ունէին անոնք։ Ընդհակառակը աղճատած էին հայ լեզուն եւ իրենց բոլոր գործերը հեռու էին հայկական շունչէ ու ոգիէ եւ սոսկ լատինականութիւն կը բուրէին։

Նախիջեւանի վարժարանին բացումը, որ տարիներու պէտք ունեցած էր իրականանալու համար, բոլորովին տարբեր էր. մոռացութեան չէր մատնուած Գրիգոր ԺԳ. Պապին հրամանը, ինչպէս նաեւ Ջուղայեցի Հայերուն բաղձանքը Հռոմի մէջ հայ բարձրագոյն վարժարան մը ունենալու համար։

Բրոբականտան լրջօրէն զբաղած էր այս խնդրով, որ կը ներկայացնէր բաւական դժուարութիւններ, զորս հարթել աշխաստած է Հռոմ, իրագործելու համար հիմնարկութիւնը դպրոցին որ պիտի բացուէր, «հայ մանուկներու կրթութեան համար... որպէսզի կարենան անոնք պահել եւ պահպանել այն եկեղեցին եւ նաեւ օգնել, որպէսզի սրբուին այն մերձակայ վայրերը, որոնք վարակուած են արեւելեան հերձուածէն եւ հերետիկոսութենէն» (տես 1624 Յուլիս 19 թուականով Սպանիոյ պապական նուիրակին ուղղուած գիրը. Հ. Ակինեան. Մովսէս Կար. էջ 394)։

Արդարեւ, Բրօքանտան 1623ին որոշեց Հայոց դպրոցը բանալ, բայց փոխանակ Հռոմի մէջ բանալու, ծրագրեց զայն հաստատել Արեւելքի մէջ, այնպիսի տեղ մը, որ թէ եւրոպական իշխանութեան տակ ըլլայ եւ թէ մօտ՝ հայաբնակ վայրերու, վասնզի Արեւելքէն Հռոմ պատանիներ բերելը դժուարութիւններ կը ներկայացնէր։

Յարմարագոյն նկատուեցաւ այս տեսակէտով Արեւմըտեան Հնդկաստանի ծովեզերքին վրայ Կոա քաղաքը, որ կը գտնուէր Փորթուկալի տիրապետութեան տակ։

Դպրոցին մատակարարութեան համար Բրօքանտայի ժողովը իր կողմէն կը յատկացնէր 150 սկուտի նպաստ մը (Մովսէս Կար. էջ 397), որ սակայն անբաւական էր, ուստի պէտք էր ուրիշ հասոյթներ ալ ապահովել՝ հանգանակութեամբ եւ այլ միջոցներով։

Այս նպատակով Պօղոս Չիթթատինի Բոլոնիացին, Մերայի արքեպիսկոպոսը եւ Նախիջեւանի հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսին օգնականը, Պապին յանձնարարականով դրկուեցաւ (1624) նախ Սպանիա—որպէսզի տեղւոյն պապական նուիրակին միջնորդութեամբ Սպանիոյ թագաւորէն նիւթական նպաստ մը ստանայ դպրոցին համար, ապա Արեւմտեան Հնդկաստանի ճամբով երթալու համար իր աթոռը։

Պօղոս Չիթթատինի, որ կ՚երեւայ թէ մեծ եռանդ ունէր եւ կը հաւատար Կոայի այս դպրոցին արդիւնաւորման, մինչեւ հեռու որ աշխարհներ՝ Ամերիկա եւ Հնդկաստան (1) ճամբորդեց հանգանակութեան համար (Կղեմէս Գալանոս. Միաբանութիւն այոց, էջ 525), սակայն իր նպատակին առանց հասնելու՝ դարձին Սպանիոյ մէջ վախճանեցաւ 1622ին, իր ջանքերով հաւաքուած գումարը (1) Հռոմի մէջ Հայոց յատուկ վարժարան մը բանալու յատկացնել խնդրելով կտակաւ:

---

(1) Կղեմէս Գալանոս «Արեւմտեան Հնդիկս» բացատրութիւնը կը գործածէ, ինչ որ ատեն մը Ամերիկայի կը համապատասխանէր։ Հաւանական է արդարեւ որ, ինչպէս Զամչեան ալ հակած է, Չիթթատինի գացած ըլլայ Ամերիկա՝ Սպանիոյ ճամբով եւ դարձին մնացած՝ ի Սպանիա։ Եթէ Հնդկաստան գացած ըլլար, Սպանիոյ ճամբով դառնալու պէտք պիտի չունենար։ Հետեւաբար Կոա երթալը եւ հոն արդիւնքի հանդիպած ըլլալը (Ակինեան. Մովսէս կար. էջ 396) հաւանական չէ։

Բրոքականտան այս առթիւ կրկին 1627 Հոկտեմբեր 9ին իր ժողովին մէջ զբաղեցաւ Հռոմի մէջ դպրոց մը հաստատելու խնդիրով (Ակինեան, Մովսէս կաթողիկոս, էջ 397) եւ պաշտօն տուաւ ի քարտուղարին, որ Հայոց պաշտպան Բորքեզիօ կարտինալին յայտնէ ժողովին մտադրութիւնը եւ հարցնէ թէ (Հայոց) հիւրանոցի եւ անոր պաշտօնեաներուն համար եղած ծախքէն դուրս կ՚աւելնա՞յ գումար մը, զոր հնար ըլլայ գործածել այն հայ դպրոցներու համար, որոնք Ս. Ժողովը, գիտակից իր պարտականութեան, կը խորհի գէթ այժմ բանալ քանի մը հայ պատանիներու համար՝ փոքր դպրանոցի սահմանի մէջ տուն մը, մինչեւ որ Աստուծոյ օգնութեամբ աւելի լայն չափով միջոցներ գոյանան ամբողջական եւ կատարեալ դպրանոց մը շինելու համար»։

Կարտինալ Բորքեզիոյի հետ բանակցութեանց արդիւնքը նպաստաւոր կ՚ըլլայ:

1628 Փետր. 4ի նիստին մէջ կարտինալ Ուբալտինօ կը յայտնէ, թէ Հայոց դպրոցին բացման համար կարելի պիտի ըլլայ հիւրանոցին եկամուտէն 150 սկուդ ստանալ, 150 սկուդ ալ պիտի տրամադրէր Բրօքականտան այն գումարէն, որ Նախիջեւանի դպրոցին յատկացուած էր։

Այս կարգադրութեամբ՝ կ՚որոշուի նոր բացուելիք դպրոցի մէջ այնքան աշակերտ միայն ընդունիլ, որքան կարելի է հոգալ 300 սկուդ նպաստով (Մովսէս կաթ. էջ 398):

Բրօքականտան հազիւ այս որոշման յանգած էր, երբ 1629ին Հռոմ հասաւ Հ. Յովհաննէս Թադէոս Բոկոտն Կարմելեան մեծաւորը եւ խնդրագիր մը ներկայացուց Ջուղայեցի վաճառականներու կողմէ, որոնք կը փափաքէին ունենալ առեւտրական առանձնաշնորհներ եւ Հռոմի մէջ հայկական դպրոց մը, ուր կարելի ըլլար մեծ թուով հայ աշակերտներ զետեղել:

Նկատելի է, որ Մովսէս կաթողիկոս Տաթեւացի ալ իր կարգին ուժ տուած է այս առաջարկին, եթէ հաւատ ընծայել պէտք է Հռոմի պապական դիւանի արձանագրութեան (տես Մովսէս կաթ., էջ 352)։

---

(1) Այս գումարը 2212 ռիալ էր, զոր Հռոմ բերաւ Ioan Baptista Durali (Ակինեան, նոյն, 396)։

Բրոքականտայի ժողովը, 1630 Յուլիս 23ին նկատի ունենալով Հայոց առաջարկը, հետեւեալ որոշումը կ՚արձանագրէ.

«Ջուղայի հայ իշխաններու փափաքին, որով կը բաղձան Հռոմ հայ մանկտւոյն կրթութեան համար դպրանոց մը բացուած տեսնել, ժողովս կրնայ գոհացում տալ, եթէ անոնք յանձն առնեն գնել դպրանոցին համար կարեւոր շէնքն ու կարասիները։ Այն գումարը, զոր Ս. Ժողովս եւ Հռոմի հայոց հիւրանոցը կրնան տարեկան տրամադրել, պիտի կարենայ միայն հինգ ուսանող, անոնց վերակացուն եւ ծառայ մը ապրեցնել: Այս գումարը կը գոյանայ հետեւեալ կերպով. Մերայի արքեպիսկոպոսի գումարէն, որ 2000 սկուդ է, կարելի է տարին 100 սկուդ ստանալ: Նորին Սրբութեան տնօրինելով կարելի է նոյն նպատակին յատկացնել այլ եւս 70 սկուդ երկու կարտինալական մատանիներէն. դարձեալ նոյն դպրանոցին կրնայ գործածուիլ այն 70 սկուդ գումարը, որ կրնայ գոյանալ Հայոց հիւրանոցի մուտքէն եւ վարձքէն, եթէ հաճի Նորին Սրբութիւնը, այնպէս ինչպէս շնորհուած էր Գրիգոր ԺԳ.էն անգլիական դպրոցի կառուցման ժամանակ։ Վասնզի Հայոց հիւրանոցի մուտքը ըստ մեծի մասին ծառաներուն կը գործածուի որոնց ըրածը աննշանակ բան է։

Իսկ հայ աղքատներու համար, որոնք երբեմն երբեմն կը հանդիպին քաղաքս, հազիւ թէ 26 սկուդ ծախք ըլլայ։ Այս ծառայութիւնը դպրանոցն ալ կարող է ընել, եւ հիւրերը աւելի պատշաճ է դպրանոցին մէջ ընդունիլ, քան այն հիւրանոցի տան մէջ, որ տեղւոյն եւ տան անպիտանութեան պատճառաւ աւելի շուներ քան մարդիկ պատսպարելու յարմար է»։

1630 Սեպտեմբերին Բրոքականտան կուգայ այն եզրակացութեան, թէ «եթէ Հայոց դպրանոցի համար կարեւոր շէնքը, բնակարանն եւ կարասիները գտնուին, կարելի պիտի ըլլայ անմիջապէս կազմակերպել 405 աշակերտի համար դպրանոց մը, օգտուելով Մերայի արքեպիսկոպոսի դրամագլուխին 150 սկուդ շահէն եւ հիւրանոցի 250 սկուդ հասոյթէն, որ պաշտօնէից վրայ անօգուտ կը ծախսուի...»։ Բայց, ինչպէս կը թուի, շուտով կարելի չէ եղած իրագործել այս ծրագիրը, վասնզի տակաւին 1633ին բանակցութիւնները կը շարունակուէին:

Հ. Յովհաննէս Թադէոս, որ Հռոմի մէջ Սպահանի եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, իր հետը բերաւ 1633 Յունուար 5 թուակիր նամակ մը, ուղղուած Ջուղայի հայ կառավարիչ Խոջա Նազարի (ամբողջը տես Մովսէս կաթ. էջ 388—390), ուր կ՚ըսւէր թէ «կը մնայ այժմ, որ դուք եւ Ջուղայի հայ վաճառականները այս քաղաքի (Հռոմի) մէջ ձեր ազգին համար բացուելիք դպրոցին ի նպաստ ընէք այն, ինչ որ ձեզ կ՚իյնայ» (Մովսէս կաթ. էջ 389–90): Նոյնպէս նոյն եպիսկոպոսին ձեռքով ղրկուած է ընդարձակ նամակ մը Խաչատուր Կեսարացի Ջուղա ի եպիսկոպոսին (Մովսէս կաթ. էջ 355–358), 1632 Նոյեմբ. 22 թուականով, ուր ի մէջ այլոց կը խօսուի Հոգեւոր դպրոցին (Seminario) վրայ, աւելցնելով թէ թղթաբերը պիտի ներկայացնէ Հռոմի որոշումները:

Սակայն Յովհ. Թադէոս եպիսկոպոսին մահը, եւ թերեւս ուրիշ պատճառներ, բանակցութիւնները ընդհատեցին, եւ Բրոբականտան՝ այլեւս յուսահատ՝ որոշեց դառնալ իր նախկին ծրագրին. սահմանեալ թուով աշակերտներու համար միայն բանալով դպրանոց մը, իր միջոցներուն սահմանին մէջ։

Այս մասին 1633 Սեպտ. 3ին Բրոբականտան կը գրէ Հ. Եմիդիօ Պորդելիի, թէ «Ս. Ժողովս կը խորհի ի Հռոմ Հայոց համար դպրանոց մը բանալ: Առ այս շատ լաւ պիտի ըլլար, եթէ ձեր վերապատուութիւնը լատին լեզուն դասաւանդէ այն Յովհաննէս վարդապետին, որ Մովսէս կաթողիկոսին աշակերտն է, որպէսզի անիկա կարենայ յետոյ հոս գալ եւ նոյնը հայ աշակերտներուն սորվեցնել»:

Բայց, ինչպէս կը բուի, այս նախապատրաստութիւնները չկրցան մարմին տալ Հռոմի հայ դպրոցին եւ հուսկ ուրեմն որոշուեցաւ Ուրբանեան վարժարանին մէջ պահել որոշեալ թուով հայ ուսանողներ, որոնք բնական է թէ պիտի պատրաստուէին Բրոբականտի գործին, մինչեւ որ Ալեքսանտր Է. Պապը (1655–1667) վերջապէս յաջողեցաւ Հռոմի մէջ բանալ Հայոց յատուկ դպրոց (cellegium) մը 1650ին, Կղեմէս Գալանոս հայագէտ լատին վարդապետին տեսչութեան տակ։ Այս հաստատութիւնը կատարած է եւ կը կատարէ դեր մը մեր ազգին մէջ։

Մինչեւ այդ թուականը, Հռոմ՝ կաթոլիկութիւնը Հայոց մէջ տարածելու համար քիչ շատ հայերէն սորվող լատին վանականներ ղրկած էր Արեւելք, որոնք շատ քիչ յաջողութիւն ունեցած են: Բրոբականտան փափաքող էր բուն իսկ Հայոց ձեռքով կաթոլիկ ներշնչումներով խմորել հայ եկեղեցին եւ ասոր համար յարմարագոյն եղանակը գտած էր, այսինքն հայ տղաքը դաստիարակել կաթոլիկ կրօնի ոգիով եւ ապա զանոնք ուղարկել Արեւելք, կաթոլիկութիւնը տարածելու համար նոյն իսկ հայ եկեղեցիին մէջ, այս վերջինին ծառայելու ձեւին տակ:

Այս տեսակէտով, Ուրբանեան վարժարանը շատ կարե-

ւոր դեր կատարած է, վասնզի հոն ուսում առած բազմաթիւ հայ տղաք, իրենց ստացած դաստիարակութեան ներշնչման տակ, ջանեցան շատերը կաթոլիկութեան, մինչեւ որ իրենց քարոզութեան ազդեցութեան տակ ԺԸ. դարու սկիզբը կազմուեցան գրեթէ միաժամանակ երկու հայ կաթոլիկ միաբանութիւններ — Մըխիթարեանք եւ Անտոնեանք — որոնք լծուեցան կրօնածաւալ գործունէութեան։

Արդարեւ, 1630էն մինչեւ 1700 նշանաւոր եղած է Ուրբանեան վարժարանին հայ աշակերտներուն գործունէութիւնը՝ Հայոց մէջ կրօնածաւալութեան տեսակէտով։ Հնագոյնը Ուրբանեան վարժարանին աշակերտներուն, որ մեծ աղմուկ հանած է իր շուրջը, եղած է Թովմաս Բերիացի։ 1640ի ատենները ան յաճախեց Պոլիս՝ Կղեմէս Գալանոսի քով՝ ուսում առնելու, Գաղատացի Խաչատուր (յետոյ պատրիարք Պոլսոյ (1642–43) եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոս (1657–1671) եւ Տիվրիկցի Պօղոս վարդապետներուն հետ, Երեւանցի Կիրակոսի քաջալերութեամբ, որ յետոյ պատրիարք եղաւ (1641–42), եւ այս երեք վարդապետներուն հետ աշխատեցաւ կաթոլիկութեան ի նպաստ (Բաբգէն կաթողիկոս, Պատմ. կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, *էջ 376 եւ 383)։*

Թովմաս Բերիացի 1644ին կը յաջողի Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը գրաւել, սակայն հազիւ երկու ամիս կը մնայ հոն եւ պաշտօնանկ կ'ըլլայ, անշուշտ իր ցոյց տուած միամիտներուն համար. ապա կ'երթայ Հռոմ, ուր կը մնայ մինչեւ 1657։ Այս 13 տարիներու ընթացքին պէտք է աշակերտած ըլլայ Ուրբանեան վարժարանին, եթէ ճիշդ է Հ. Գրիգորիս վրդ. Գալէմքեարեանի տեղեկատուութիւնը (տես Կենսագրութիւնք երկու հայ պատրիարքաց եւ սուրբ եպիսկոպոսաց եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսաց, *էջ 75)։*

Թովմաս Բերիացի, իբրեւ մէկը որ ուսում առնելու սիրով խորամանկ Կղեմէս Գալանոսի ծուղակը ինկած, կաթոլիկութեան յարած եւ ուսման սիրով, նոյնիսկ հասուն տարիքի մէջ Հռոմ գացած էր, անշուշտ քաջալերուած Հռոմէն, Հայերը շուտով կաթոլիկութեան առաջնորդելու համար 1657ին գնաց Պոլիս, Հոն եռամսեա եղաւ պատրիարքութեան, դեսպանատուններու հայ թարգմաններուն միջոցով գնաց նաեւ Էջմիածին եւ հոն, դրամի ուժով (զոր թերեւս Հռոմ հայթայթած էր) պատրիարքական հրովարտակ ստացաւ եւ կոնդակ մը ղրկեց Պոլիս։ Այս կոնդակով կը յայտնէր, թէ փոխանորդ կարգած է Նիկողայոս եպս. Թուլկուրանցին եւ անոր գործակից նշանակած Դաւիթ վրդ. Բերիացին եւ Վանեցի Թըլթըլ Աստուածատուր երէցը։

Աշխարհական տեղակալները, որոնք պատրիարքութիւնը կը վարէին, եւ իրենց բազմաթիւ համախոհները որոշեցին ընդդիմանալ Թովմասի պատրիարքութեան եւ մերժեցին ճանչնալ անոր դրկած փոխանորդը, ինչպէս գործակիցներն ալ։

Թովմաս պատրիարք 1657 Մայիս 13ին անձամբ մեկնեցաւ Պոլիս եւ գնաց նստիլ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին։ Տեղակալները, գործակցութեամբ Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքին, որ Պոլիս էր այդ միջոցին, յաջողեցան Թովմասը բանտ նետել տալ, ուր անիկա թունաւորուեցաւ եւ մարմինը ծով նետուեցաւ։

Այսպէս՝ Պոլսոյ մէջ Նիկոլ Թորոսովիչ մը ըլլալու յաւակնող այս անձը իր կեանքովը քաւեց իր մեղքերը։

Ուրբանեան վարժարանին աշակերտներէն էր նաեւ Յովհաննէս Հոլով՝ Յակոբեան Կոստանդնուպոլսեցի կամ Բիւզանդեան, տարբեյական միսիոնարը, որ ծանօթ անձ մըն է ԺԷ. դարու Բ. կէսին, գործած Հռոմ, Մարսիլիա եւ Վենետիկ՝ տպարաններու շուրջը, մանաւանդ Ոսկանեանի գրքերուն (ՀԱ. 1893, էջ 369—370)։

Յովհաննէս Հոլով իբր մատենագիր բեղմնաւոր անձ մը եղած է, կատարելով բազմաթիւ թարգմանութիւններ լատիներէնէ եւ իտալերէնէ (1) եւ հեղինակելով բազմաթիւ գործեր. կրօնական եւ այլ բովանդակութեամբ (2), ինչպէս նաեւ դասագիրքեր, որոնցմէ նշանաւորագոյնն էր Հայերէնի Ճարտասանութիւն, որով կը ջանար «լատին լեզուի ազդեցութեան տակ ձգել եւ կերպով մը անոր ծառայեցնել հայկական բարբառը» ինչպէս կը գրէ Հ.Գ. Զարբհանալեան (Պատ. հայ դպրութեան, էջ 348):

---

(1) Իր թարգմանութիւններն են.

1. Արհեստ համառօտութեան, տպ. Մարսիլիա 1675

2. Թովմաս Կեմպացի, տպ. Հռոմ 1674։ Ամստերդամ 1695, Պոլիս 1700։ Հռոմ 1705, Վենետիկ 1787։

3. Խոկումն Քրիստոնէական, Հ. Դոմինիկոս Բուհուրսեանց Յիսուսեանի տպ. Վենետիկ 1687, 1719, 1782։

4. Խոստովանութեան կամ Ամբաստանութեան, Մարկիոս Փալերմիթացի (քարոզողաց կարգէն), տպ. Պոլիս 1701։

5. Խորհրդատետր հայ-իտալերէն տպ. Վենետիկ 1690։

6. Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց (Flos Virtutum) տպ. Հռոմ 1671, Վենետիկ 1695։ Պոլիս 1724։

7 Նուագարան Կուսին Մարիամու տպ. Մարսիլիա 1676։

8. Պարտէզ ծաղկանց, Լիվոռնօ 1670։

(2) Իր հեղինակութիւններն են.

1. [illegible] ճշմարտութեան կամ [illegible] ճշմարտութեան, տպ. Հռոմ, 1675։

Յովհաննէս Հոլով մեռած է Վենետիկ 1691 Նոյ. 24ին: Նոյնպէս Ուրբանեանի աշակերտներէն եղած է Պոլսեցի Բարսեղ վրդ. Բարսեղեան, որ ծառայած է Հռոմի շահերուն, Յովհաննէս Հոլովի պէս կոյր եռանդով, հայ ժողովուրդի կրօնքին եւ լեզուին յարմարցման հետամուտ, 1669—1670 թուականներուն՝ Լիվոռնոյի մէջ Յովհաննէս Հոլովի հետ:

Այս վարդապետն ալ ունեցած է գրաւոր աշխատութիւններ, առաւելապէս թարգմանութիւն:

Ուրբանեանի վաւերական աշակերտն էր Վարդան եպս. Յունանեան Թօգաթցի, որ Էջմիածին գացած էր ուսում առնելու համար եւ անկէ Լեհաստան դրկուած, նուիրակի մը ընկերակցութեամբ, եւ 1662ին բացուած Հայոց դպրատունը, ուր բաւական լատիներէն սորվելէ յետոյ գացած էր Հռոմ եւ ընդունուած Ուրբանեան վարժարանը եւ կատարելապէս ուսած լատիներէնը եւ թարգմանած «Առաջնորդ յերկինս» գործը (տպուած Հռոմ 167 ին):

Վարդան՝ Նիկոլ եպ.ի հետ կը դառնայ Լեմպերկ, ուր 1675ին «յաջորդութեամբ իրաւամբ» օծնական եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Եպիփանիոյ տիտղոսով եւ Բրօբականտայի հրամանով իբր կաթոլիկութեան տարածիչ կը դրկուի Հայաստան: Հոն 10 տարի (1675—85) կը շրջի, անգամ մը (1682ին) Հռոմ այցելելով:

1685ին Նիկոլ եպիսկ.ի յաջորդեց եւ 29 տարի Լեհաստանի առաջնորդութիւնը վարեց (1685—1715+), երբ արդէն կաթոլիկութիւնը ընդունած էին տեղւոյն Հայերը: Վարդան եպիսկ. Յունանեան այս շրջանին ալ չդադրեցաւ հաւատածաւալ գործունէութենէ՝ ոչ միայն կաթոլիկ ոգիով գիրքերու հրատարակութեամբ, այլ նաեւ քարոզչական թուղթերով, որոնց մէկ շատ յառ-

---

2. Նոյնը լատինահայ. տպ. Հռոմ 1675.

3. Քերականութիւն լատինական հայերէնի. տպ. Հռոմ 1678.

4. Համառօտութիւն ճարտասանական արհեստի. տպ. Մարսիլիա 1674.

5. Հայելի համարողութեան. տպ. Վենետիկ 1680.

6. Պատասխանատուութիւն « « 1687.

7. Պարզաբանութիւն Հոգենուագ Սաղմոսաց, աշխարհաբար լեզուով. տպ. Վենետիկ 1687.

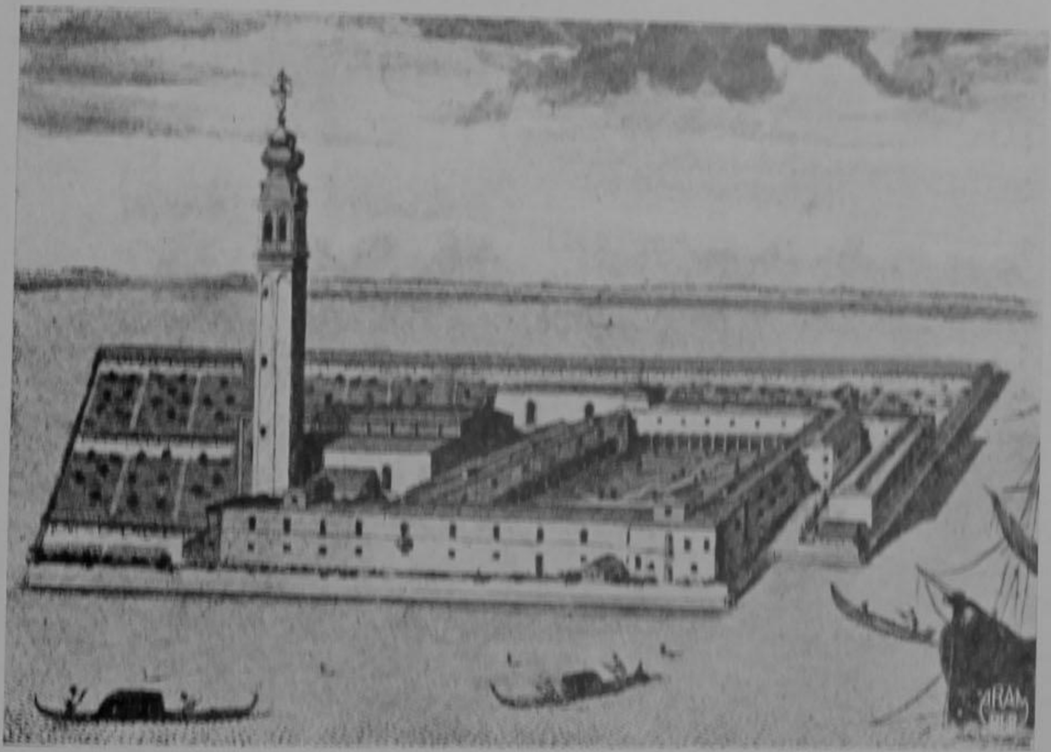

ՎԱՆԱՏԵՂԻ Ս. ՂԱԶԱՐ ԿՂԶԻՆ՝ 1750ԻՆ

ԿԱՂԱՏԻՈՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

կանշական նմոյշը կրնայ համարուիլ «Բաջալերական թուղթ առ Եւդոկիացիս»ը (տես Տաշեան, Մ. ցուցակ. էջ 116):

Վարդան եպիսկ. Յունանեանի յաջորդած է, Հայաստան առաքելութեան պաշտօնին մէջ (1685), Մելքոն եպիսկ. Գասպարեան, որ անոր պէս Ուրբանեան վարժարանի մէջ ուսում առած էր։ Ասիկա նախ գնաց իր ծննդավայրը՝ Մերտին եւ յաջողեցաւ զայն ամբողջութեամբ կաթոլիկ դարձնել: Անշուշտ ասոր համար էր, որ իբր յաջորդ Յունանեանի Հայաստան ղրկուեցաւ. երկու տարի (1685—1687) շրջեցաւ հոն եւ ապա գնաց Գաղատիա (1688), ուր առաջին անգամ քանի մը Հայեր շահեցաւ կաթոլիկութեան:

1708ին Մերտինի առաջին հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Իր կրօնածաւալ եռանդը զինքը բերաւ Պոլիս, 1704ին գլուխ կանգնիլ ուզեց հայ կաթոլէկ առանձին պատրիարքութիւն մը հիմնելու ձեռնարկին, որուն պատճառով բանտ նետուեցաւ եւ հոն խոստովանական մահուամբ վախճանեցաւ։

Ուրբանեան վարժարանի աշակերտներուն մէջ, սակայն, ամենէն աւելի մեծ ու նշանակելի դեր կատարողը եղած է Կարնեցի Խաչատուր վրդ. Առաքելեանը (1666 — 1740.) որ որքան մոլեռանդ կաթոլիկ, նոյնքան ալ խոհեմ գործիչ մըն էր· Ան շատ աւելի մեծ յաջողութիւն պիտի ունենար ապահովաբար, եթէ մոլեռանդ ճիզուիթները իր գործը չխանգարէին։

Այս վարդապետն ալ մէկն էր անոնցմէ, որոնք ուսում առնելու սիրոյն Հռոմ ինկած են։ Նախ Էջմիածին գացած էր 1682ին, Մխիթարի պէս ուսանելու եւ յուսախաբ եղած։ Հոն իրեն կը պատահի վերոյիշեալ Վարդան Յունանեան եպ.ը. որ զինք կր համոզէ եւ կը տանի Հռոմ, ուր կր մտնէ Ուրբանեան վարժարանը, իրեն աշակերտակից ունենալով Ստեփաննոս Ռօշքեան Լեհաստանցին։

1696ին, երբ արդէն երկուքն ալ պատրաստուած էին առաքելութեան, Խաչատուր վրդ. ղրկուեցաւ Արեւելք իբր միսիոնար, իսկ Ստեփաննոս վրդ.՝ Լեհաստան:

Խաչատուր վրդ., որ իր ժամանակին ամենազարգացած, գիտուն մարդը կը համարուէր (Լէօ. Հայկական տպագրութիւն Բ. հտ. էջ 173), Պոլսոյ մէջ իր քարոզներով մեծ ուշադրութիւն գրաւեց, այնպէս որ Մխիթար Սեբաստացի՝ տարուած իր համբաւէն, փութաց Պոլիս (1697), անոր օժանդակութեամբ ուսումնական միաբանութիւն մը հիմնելու գաղափարը իրագործելու համար:

1698ին Իննովկենտ ԺԲ. Պապին կողմէ Նահապետ կաթողիկոսին ընծաներ տարաւ իբր «Նուիրակ Առաքելական Աթոռոյ առ ազգն Հայոց» եւ ժամանակ մը Կարին՝ իր ծննդավայրին մէջ ալ քարոզելէ յետոյ Նահապետ կաթողիկոսի տուած քարոզելու արտօնութեամբ զօրացած՝ գնաց Պոլիս, ուր 1699էն մինչեւ 1707 քարոզեց հայ եկեղեցիներուն մէջ կաթոլիկութեան մէտ պատրիարքներու ատեն: Վենետիկի Հայոց հովիւ կարգուեցաւ Հռոմի կարգադրութեամբ. մինչեւ մահը՝ 1740 այս պաշտօնին մէջ մնաց ։

Այս շրջանին չդադրեցաւ դարձեալ աշխատելէ Հայոց մէջ տարածելու կաթոլիկութիւնը՝ եթէ ոչ քարոզչութեամբ, գոնէ գրիչով, հրատարակութեան տալով չափազանց սխոլաստիկ գործեր, Շէհրիմանեաններու նիւթական օժանդակութեամբ: Հրատարակած է երկու դասագիրքեր, Բովանդակութիւն ուսմանց (1711) 2 հատոր եւ Ճարտասանութիւն (1713)։

Խաչատուր վրդ. Առաքելեան Ուրբանեանի աշակերտներուն մէջ միակն է թերեւս, որ կրօնածաւալ իր գործունէութեան մէջ եւ աստուածաբանական կնճռոտութեանց լուծումը որոնած ատեն այդ գիտութեան վրայ ալ գաղափար տալու աշխատած է ազգին։

Խաչատուր վրդ. մեծ բարեկամ մը եւ պաշտպան մը հանդիսացած է նաեւ Մխիթար Աբբային, որուն ջատագով եղած է թէ՛ ազգին առջեւ եւ թէ Հռոմի աթոռին, անոր մասին եռանդեամբ վկայելով քանիցս:

Իր դպրոցակից ընկերը՝ Ստեփաննոս Ռօշքեան Կամենիցացի (ծն. 1670 Մարտ 28 —1739 Հոկտ. 31+), որ գնաց Լեհաստան եւ Թրանսիլուանիա, նման առաքելութեամբ հոն մնացած է մինչեւ իր կեանքին վերջը եւ ունի թողած ժամանակագրութիւն մը (տես Մայր դիւան Մխիթարեանց. Վենետիկ. 1930 էջ 38—39): Ուրբանեանի աշակերտները միայն կաթոլիկութեան կոյր գործիքներ չեն եղած, այլ նաեւ իրենց եկեղեցիին հաւատարիմ զաւակներ, որոնք Հռոմի մէջ ուսում առած են եւ յետոյ իրենց սեփական ազգին ծառայած:

Այսպէս հաւանօրէն Հռոմ ուսում առած են Թովմաս եպ. Նուրիջանեան Վանանդեցիի երկու եղբօրորդիները՝ Ղուկաս եւ Միքայէլ, որոնք 1670ին Հռոմ գացած են եւ յետոյ Ամսթերտամի հայ տպարանին մէջ գործած:

Ասոնք վարժ եւ հմուտ էին լատինական լեզուին եւ ստացած էին բազմակողմանի փիլիսոփայական կրթութիւն (Լէօ. Հայկ. տպագր. Ա. էջ 420)։

Միքայէլ շուտով հեռացած ըլլալ կը թուի, բայց Ղուկաս հանդիսացած է արդիւնաւոր աշխատող մը, վասնզի շատ զարգացած մարդ մըն էր. բացի լատիներէնէն —ինչպէս կը վկայէ յայտնի գիտուն հայագէտ Ներսէօղէր— ան լաւ գիտէր զանազան արեւելեան լեզուներ եւս։ Ղուկաս ինքզինք կ՚անուանէ „սնունդ Հռոմայու" եւ «իրաւ այդքան լաւ պատրաստուած մի մարդ չէր կարող լինել Հայաստանի դպրոցների սնունդ: Հռոմի ազդեցութիւնն է երեւում նրա հայերէնի մէջ, որ ազատ չէ լատինացած հայերէնի ձեւերից ու մթութիւնից: Այդ ազդեցութեան մի նշանն էլ այն է, որ Ղուկասը իր ստացած կրթութեամբ աւելի կրօնական մարդ էր, քան աշխարհական» (Լէօ, Հայկ. տպագր. էջ 420—421): Ղուկաս օգնած է Վիսթոն եղբայրներուն՝ Խորենացիի թարգմանութեան գործին մէջ եւ ծանօթացած է գերման հռչակաւոր փիլիսոփայ Լէյբնիցի հետ։

Այս անձը 1695էն մինչեւ 1717 Ամսթերտամի հայ տպարանին գլուխ անցնելով նշանաւոր ծառայութիւն մը մատուցած է հայ ազգին։

Ուրբանեանի աշակերտներուն մէջ չափազանց հետաքրքրական դէմք մըն է նաեւ Ղուկաս վրդ. Խարբերդցին, որ Ուրբանեան վարժարանի մէջ ուսում առնելէ յետոյ դարձած է Պոլիս եւ Կոլոտի հետ գործակցած է, անոր Սկիւտարի մէջ բացած Պոլսոյ առաջին հայ դպրանոցին մէջ դասախօսելով լատիներէն եւ թարգմանելով բազմաթիւ գիրքեր լատիներէնէ եւ իտալերէնէ, երբեմն իր հսկողութեամբ եւ իր աշակերտներուն միջոցով կատարելով այդ թարգմանութիւնները, որոնցմէ ոմանք միայն տպուած են եւ մեծ մասամբ անտիպ կը մնան ցարդ Պոլսոյ ազգային մատենադարանին մէջ։

Ղուկաս վարդապետ Խարբերդցի, «որդի Աբրահամու ի տոհմէն Գասպարեան», յորջորջուած է, նոյն իսկ իր մէկ յիշատակարանին մէջ գրածին համաձայն, «թարգմանիչ պատրիարքին»:

ԺԸ. դարու առաջին քառորդէն յետոյ՝ Ուրբանեանի աշակերտները չկրցան մեծ դեր կատարել, վասնզի աւելի հայեցի ուսմամբ զարգացած Մխիթարեան եւ Անտոնեան վարդապետները գրաւեցին անոնց տեղը Արեւելքի մէջ, իբր քարոզիչներ կաթոլիկութեան եւ Ուրբանեանի մասամբ օտարացած աշակերտները շատ յարգ չգտան Արեւելքի մէջ եւ աւելի շատ գործեցին

Արեւմուտքի մէջ (1)։

Բրոքականտան (հաւատոյ տարածման ժողովը) իր հաստատութեան կցուած դպրոցով եւ անոր յարակից տպարանով, հագիւ կազմակերպուած, սկսած է գործ ունենալ Հայոց հետ եւ աշխատած կրթութեան եւ գիրքերու միջոցով ներգործելու հայ ժողովուրդին վրայ։

Այսպէս՝ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանը եւ Նախիջեւանի Միաբանողներու դպրոցը, նշանակելի դեր մը կատարեցին Հայոց մէջ, որքան կաթոլիկութիւն, նոյնքան ալ ուսում տարածելու տեսակէտով:

Բրոքականտայի հաստատութենէն յետոյ Հռոմի ուշադրութեան առարկայ եղան աւելի հնագոյն շրջաններու մէջ Ֆրանչիսկեաններու եւ Դոմինիկեաններու ձեռամբ կաթոլիկացած համայնքները. անոնց կարգին էր նաեւ Նախիջեւանի շուրջը կազմուած հայ կաթոլիկ փոքր համայնքը, որուն կեդրոնն էր Քռերայ վանքը եւ որուն գործունէութեան շրջանակը ընդարձակելու համար Հռոմ չդադրեցաւ աշխատելէ:

1637 Հոկտեմբեր 13ին Թովմաս Վիդալի իտալացի Դոմինիկեանը (Padre Tommase Vitali) իբր Ուրբանոս Ը. Պապին պատուիրակը ներկայացաւ Շահ Սաֆիի եւ յաջողեցաւ արտօնութիւն ստանալ վանական վարժարաններ բանալու Ջահուկ եւ Ապարաներ գիւղերուն մէջ (Պիտական, էջ 396). քարոզիչներ պատրաստելու համար, որպէսզի Ունիթոռներու գործունէութիւնը աւելի աշխուժանայ։

---

(1) Ինչ ինչ յիշատակարաններու համաձայն, կը յիշատակուին մի քանի դէմքեր, որոնք Արեւելքի մէջ ալ դեր կատարած են։ Յիշենք Յովհաննէս վրդ. Նիկոմիդիացին, աստուածաբանութեան վարդապետ, միսիոնար եւ գրագէտ. որ ԺԸ. դարուն սկիզբը Արեւելք եկած է 1714ի հալածանքներուն ինքն ալ ենթարկուած։ 1738ին Պոլսոյ լատին եպիսկոպոսին քով հայ կաթոլիկներու գործերով զբաղելու համար փոխանորդ նշանակուած է եւ 1740էն յետոյ անցած է Եւրոպա եւ Վենետիկ ու Հռոմ ապրած։ Ուրիշ մը՝ Բարթողիմէոս վրդ. Թոքաթցի 1717—1719 Լիվոռնոյի հայ գաղութին մէջ գործած է եւ յետոյ Պելկրատ գտնուած է. 1733ին Վալաքիոյ Բրայիլա քաղաքը կ'երթայ (Մ. Դիւան Մխիթարեանց. էջ 48) եւ հոնկէ կ'անցնի Վիեննա (նոյն, էջ 48), ուր կը գտնուէր 1733—1737 թուականներուն (նոյն էջ. 73)։

Նոյն դպրոցէն էր անշուշտ Մինաս վարդապետ Թորոսեան կամ Պարոնեան, «գեղեցիկ արուեստից փիլիսոփայութեան, ինչպէս նաեւ աստուածաբանութեան վարդապետ», որ 1724ին ղրկուեցաւ Կերլա իբր միսիոնար եւ գործեց Թրանսիլուանիոյ շրջանին մէջ եռանդով մինչեւ 1730ական թուականները (Մ. Դիւան, էջ 28—29)։ 1733ին կանոնիկոս եղաւ Թմշվարու (նոյն, էջ 66)։

Այս առթիւ Ունիթոռներու Միաբանութեան գործունէութեան ուժ տալու եւ անոնց վարժարաններուն մէջ ուսուցչութիւն ընելու համար Հռոմ՝ ինչպէս աշխարհի ամէն կողմերը Դոմինիկեան, Կարմեղեան եւ Օգոստինեան միաբաններ կը ղրկէր, Հայաստան ալ ղրկեց լատին վարդապետներ, որոնցմէ երկուքը մասնաւորապէս նշանաւոր դեր կատարեցին։ Առաջինն էր Դոմինիկեան Պօղոս Փիրոմալլի (Paolo Piromalli) Սէտերնացի (ծն. 1592ին), որ 1631 Մայիս 30ին Ուրբանոս Ը. Պապին հրամանով Հայաստան ղրկուեցաւ իբր «գլուխ Հայաստանի առաքելութեան» եւ վարիչ (rettore) Նախիջեւանի մէջ 1630ին բացուած դպրատան։ 1632 Ապրիլ 13ին կը հասնի Ապարաներ, ուր կը գտնէ 300 տուն կաթոլիկ հայեր։ Անկէ կ'անցնի Գանձակ, ուրկէ կը գրէ Հռոմի Պապին 1630 Ապրիլ 23 թուակիր ամբաստանագիրը Ունիթոռներու եւ Նախիջեւանի Աւգոստինոս Բաջենց կաթոլիկ արքեպիսկոպոսին դէմ։ Դարձաւ Յունիսին Ապարաներ, ուր սակայն իբր «խառնակիչ» ընդունելութիւն չգտաւ։ Յունիս 26—2 Յուլիս Երեւան էր, հաւանօրէն խնդրելու համար Մովսէս կաթողիկոսի բարեխօսութիւնը՝ Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսին զայրոյթը մեղմելու համար։ Մովսէս կաթողիկոս կը խնդրէ Բաջենցէն ըլլալ անյիշաչար եւ կը յանձնարարէ որ «հաշտուի անոր (Փիրոմալլի) հետ, անտես ընելով անոր յանցանքները եւ իր, արքեպիսկոպոսի, մասին առ Քահանայապետն գրած ամբաստանագիրն կամ զրպարտութիւնները»։ Փիրոմալլի կը դառնայ Ապարաներ, եւ անկէ 1632 Օգոստոս 12ին կը գրէ իր յետսկոչումը առ Ուրբանոս Ը., շեշտելով թէ ինքը մոլորած է սխալ տեղեկատուութեամբ եւ թէ իր վերջին 40 օրուան զննութեամբ գտած է ամենայն ինչ Ապարաների մէջ կանոնաւոր։ Բայց Բաջենց անզիջող կը հանդիսանայ եւ Ուրբանոս Ը.ին կը ներկայացնէ Փիրոմալլիի ամբարտաւան ընթացքը եւ իր գանգատները անոր մասին։ Հաւանօրէն այս թուականէն քիչ յետոյ Փիրոմալլի կը բանտարկուի, համաձայն Վատիկանի մէջ պահուած վաւերագրի մը (տես Մովսէս կաթ. էջ 378) «ի հրամանէ Նախիջեւանի հայ արքեպիսկոպոսի» Աւգոստինոս Բաջենցի, եւ կը կրէ այս պատիժը «22 ամիս անասելի տառապանօք» (նոյն, հմմտ. նաեւ Գր. Դարանաղցի, էջ 582, որ կը հաստատէ նոյնը)։

Ուրիշ աղբիւրներու համաձայն, այս բանտարկութեան ենթարկուած է իր հաւատածաւալական գործունէութեան համար (Զամ. Գ. էջ 611—612)(1)։

Իր ազատութիւնը ստացած է «հրամանաւ Ուրբանոս Ը.ի» (1634 Յունիս—Յուլիս), թերեւս կաթողիկոսի տեղապահ Փիլիպպոս Աղբակեցիի միջնորդութեամբ։

Այն չորս տարիները, զորս անցուցած էր Փիրոմալլի Հայաստանի մէջ, օգտագործեց սորվելու հայ լեզուն:

Որովհետեւ բանտարկութենէ ազատելէն յետոյ անհաճոյ էր իր ներկայութիւնը Նախիջեւանի թեմին մէջ, Փիրոմալլի գնաց Երեւան եւ հիւրասիրուեցաւ Փիլիպպոս Աղբակեցիէն, որ իր կաթողիկոսանալէն յետոյ զայն Յովհաննավանքի դպրանոցին դասախօս նշանակեց: Փիրոմալլի հոն մնաց մէկուկէս տարի եւ աշակերտներուն — որոնցմէ մէկն էր Ոսկան եպ. Երեւանցի — դասախօսեց «տրամաբանութիւն» եւ «մակածութիւն» (Զամ. Գ. 622. 638–640)։

Այս առթիւ իր հայերէնագիտութիւնը աւելի զարգացուց՝ Ոսկան վարդապետէն հայերէնի դասեր առնելով եւ փոխադարձաբար անոր լատիներէն սորվեցնելով:

1635ին երբ Երեւանի դպրոցը փակուեցաւ եւ աշակերտները ցրուեցան, Փիրոմալլի անցաւ Վրաստան եւ անկէ Պոլիս (1637), ուր յաջողեցաւ, իր մեղմ բնաւորութեամբ, սիրաշահիլ տեղւոյն Հայերը եւ արտօնութիւն ստանալ հայ եկեղեցիներու մէջ քարոզելու: Պոլիսէն անցաւ Հռոմ, ուրկէ ղրկուեցաւ Լեհաստան, Նիկոլի պատճառով ծագած վէճերը հարթելու համար, սակայն Յիսուսեանք իր խաղաղարար գործունէութեան արգելք եղան եւ իր հաշտութեան փորձերը ապարդիւն դարձուցին։ 1642ին դարձաւ Հայաստան գնաց եւ այցելեց Էջմիածին։ Հինգ տարի նոր շրջագայութիւն մը ընելէ յետոյ, 1647ին դարձաւ կրկին Հռոմ։ 1654–1664 տասնամեայ շրջանին զինքը կը գտնենք Նախիջեւանի լատին եպիսկոպոսութեան պաշտօնին մէջ (Բանասէր, 1899, էջ 319), Պիսինեանօ (Bisinignano) քաղաքը Դեկտ. 28ին (Սիսական, էջ 397):

Այս եկեղեցականը իրեն գործելու եղանակ բրած էր, ինչպէս տեսնուեցաւ, խաղաղ միջոցները եւ հաշտարար ուղղութիւնը։ Ինք բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելով հայ եկեղեցականներու հետ եւ հայ եկեղեցին չհարուածելով՝ կրցաւ երկար տարիներ անընդհատ գործել Հայաստանի մէջ, նոյն իսկ հայ եկեղեցիներն ու դպրոցները իր առջեւ բաց գտնելով եւ դասախօսութիւններ ընելով (1)։

---

(1) Պօղոս Փիրոմալլիի Հայաստանի մէջ գործունէութեան սկզբնաւորութեան մասին հմմտ. նաեւ Ազգապատում, էջ 2409–2410,

Ասոր համար է, որ Ուրբանոս Ը. Պապը իբր հայ լեզուին եւ եկեղեցական խնդիրներուն հմուտ, զայն Լեհաստան ղրկեց, որպէսզի հոն մեծ համեմատութիւններ առած Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսին եւ իր հօտին միջեւ ծագած վէճը հաշտութեամբ կարգադրէ։

Փիրոմալլի Լվով հասաւ 1639 Յուլիս 2ին եւ իր սովորական ուղղութեամբ լաւ յարաբերութիւն մշակեց Լեհահայերուն հետ։ Անոնք մինչեւ իսկ իրեն ճանապարհի ծախք տալով Հռոմ ղրկեցին եւ իրենց դատին պաշտպանութիւնը անոր վստահեցան, սակայն Նիկոլ Յիսուսեանց պաշտպանութեամբ յաղթեց Փիրոմալլիի եւ յաղթական Հռոմէն Լվով դարձաւ (Ազգապատում, էջ 2440)։

Իսկ երկրորդն էր Կղեմէս Գալանոս Սորենտացի, զոր 1636ին Ուրբանոս Ը. Պապը ղրկած էր Վրաստան եւ Հայաստան, իբր օգնական կրօնական առաքելութեան մը։

Կղեմէս Կովկաս երեք տարիի չափ մնաց (1637—1640) եւ հայերէն սորվեցաւ։

1640ին հրաման ստացաւ Հռոմէն Պոլիս անցնելու, իբր միակ քարոզիչ հայ ազգին, ինչպէս ինք կը գրէ (Ազգապատում, էջ 2363)։

Գալանոս ճիզուիթական ուղղութեամբ գործեց՝ ձեւանալով բժիշկ. մինչ իր բուն նպատակն էր կրօնական քարոզչութիւնը։

Ինք բոլորովին տարբեր նկարագրի տէր էր։ Մոլեռանդ կաթոլիկ մըն էր, որ կ՚ուզէր ամէն միջոցով դիմել իր նպատակին։ Իր խստութեանը համար էր, որ Վրաստանէն պարտաւորուեցաւ մեկնիլ։ Պոլսոյ մէջ դարձեալ շատ կարճ ժամանակ մը կրցաւ գործել, հակառակ անոր որ հայ քահանաներու տարազ կը կրէր եւ Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքին պաշտպանութիւնը կը վայելէր։

Նախ Ղալաթիա թաղին մէջ եւ կաթոլիկութեան ջերմ պաշտպան՝ Տըլահէյ (Jean de la Haye) ֆրանս. դեսպանին հովանաւորութեամբ ուսուցչութեան սկսաւ եւ իր հայախօսութիւնը մեծապէս նպաստեց հայ աշակերտներ հաւաքելու իր շուրջը, քանի որ Հայերն ալ եւրոպական ուսմանց ծարաւի էին եւ կարօտը կը քաշէին: Միւս կողմէն գործածեց իր բժշկական ծանօթութիւնները. դեղեր կը պատրաստէր եւ հիւանդներ կը խնամէր բաւական յաջողութեամբ (Ազգապատում, էջ 2464): Այս կեղծ ձեւերով անիկա յաջողեցաւ կրօնական բրոբականտի ձեռնարկել եւ կրցաւ շատ մը Հայեր, ինչպէս մի քանի եկեղեցականներ իր կողմը շահիլ: Այս եկեղեցականներուն միջոցով՝ Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքն ալ գրով յարաբերութեան կը մտնէ Գալանոսի հետ, դաւանական կէտերու մասին կարծիքներ ուզելով, սակայն զգուշանալով ուղղակի տեսնուելէ անոր հետ կասկածելի չըլլալու համար: Այդ յարաբերութեանց յատուկ միջնորդն էր Հռոմի մէջ ուսում առած Յովհաննէս անուն վարդապետ մը, որ վերջապէս կը յաջողի Կիրակոս պատրիարքին քով տանիլ Գալանոսը· Այս վերջինը իր կողմը կը շահի պատրիարքը: Կիրակոս պատրիարք կը խնդրէ Գալանոսէն անցնիլ Ստամպոլի կողմը եւ հոն շարունակել իր ուսուցչութիւնը: Գալանոս զգուշութեան համար հայ վարդապետի տարազով Պատրիարքարանին մէջ կը հաստատուի եւ բազմաթիւ աշակերտներ հաւաքելով անոնց դաւանական քարոզութիւններ կ՚ընէ: Ընդհ. դժգոհութիւնը հանդարտեցնելու համար՝ Յովհաննէս Ուռհայեցի տեղապահը եւ իր երեք աշակերտները՝ Խաչատուր, Թովմաս եւ Պօղոս շատ կ՚աշխատին համոզելու ժողովուրդը, թէ Գալանոս գիտութիւններ միայն կը սորվեցնէր: Գալանոս արդէն տեսնելով, որ կարելի պիտի չըլլայ մնալ Սթամպոլ, մտադիր էր քաշուիլ Ղալաթիա, երբ ժանտախտէ վարակուելով Ղալաթիա լատինաց հիւանդանոցը փոխադրուեցաւ եւ բժշկուելէ յետոյ կրկին դարձաւ Սթամպոլի կողմը:

---

(1) Ըստ Մինաս վրդ. Բժշկեանի (Ճանապարհորդութիւն, էջ 114) նոյն իսկ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ հայերէն լեզուով քարոզ խօսած է, Երեւանէն վերադարձին։

Կիրակոս Երեւանցի իր շրջագայութենէն դառնալէն յետոյ, 1642ին ինքն ալ ժանտախտէ վարակուեցաւ եւ վախճանեցաւ. իրեն յաջորդեց Խաչատուր Գաղատացի՝ իր աշակերտը, որ կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ տապալեցաւ Դաւիթ Արեւելցիէն, բուռն հակառակորդ մը՝ կաթոլիկ միտումներու:

Գալանոս՝ Թովմաս Բերիացիի հետ ապաստանեցաւ լատինասէրներու խումբէն Իսկէնտէր Չէլէպիի տունը, սակայն Դաւիթ հետապնդեց զինք ամէն տեղ· Գալանոս փախաւ Ղալաթիա, ուր դաւադրութիւն մը կազմակերպեց իրեն աշակերտ երեք վարդապետներու հետ, բայց ձերբակալուեցաւ եւ ֆրանս. դեսպանին

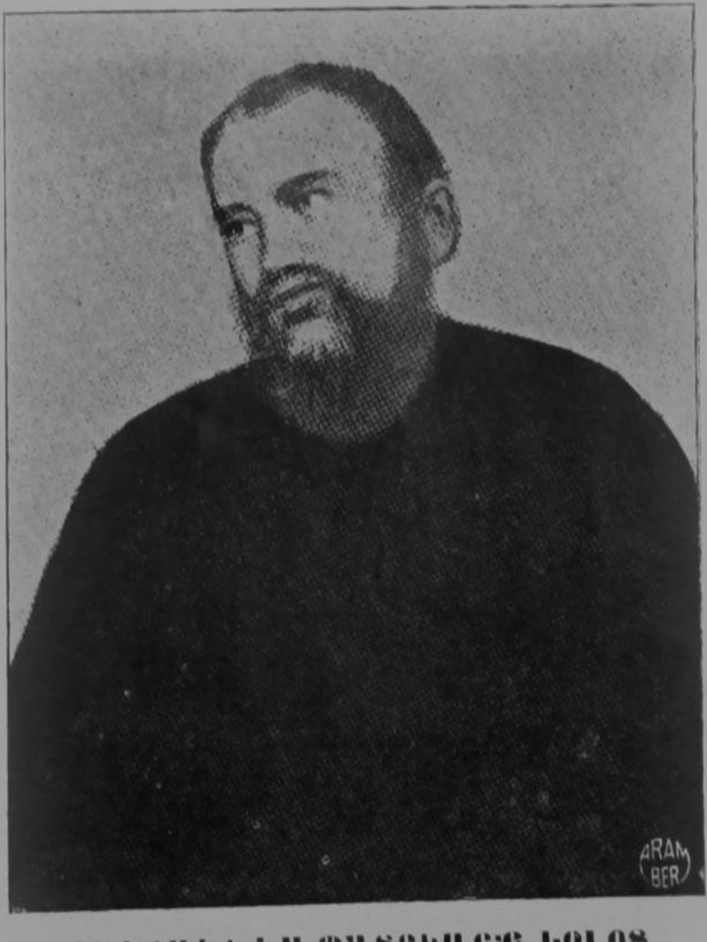

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿՈԼՈՏ

պաշտպանութեամբ հագիւ ազատուեցաւ եւ Հռոմ անցաւ 1643ին, ուր եղաւ ուսուցիչ Հայերու եւ Արեւելցիներու (Ազգապատում, էջ 2466—2470) եւ Աղեքսանդր Է. Պապին (1655–1667) բացած դպրանոցին տեսչութիւնը վարեց 1650—1659 շրջանին: Երբ կաթոլիկութիւնը Լեհաստանի Հայոց մէջ սկսաւ յաջողութիւններ գտնել, Հռոմ այս հայագէտ վարդապետը փութաց ղրկել Իլվով, ուր Բրոբականտայի ծախքով բացուած վարժարանին տեսչութիւնը վարեց եւ Լեհաստանի հայ գաղութը լատինացնելու գործին մէջ կատարեց ամենանշանաւոր դերը, կաթոլիկ դաստիարակութեամբ կրթելով եւ հասցնելով բազմաթիւ հայ աշակերտներ, որոնք իրենց մայրենի եկեղեցւոյն մէջ «ուղղումներ» մտցընելու մտադրութեամբ ամբողջ գաղութին կորստեան պատճառ եղան:

Լեհաստանի հայ գաղութին մէջ գործող Հռոմի լատին գործակալները չկրցան դիւրաւ հասնիլ իրենց նպատակին:

Յաջողութեան համար ահագին աշխատանք տարին ու եթէ տարիներու մաքառումէ վերջ՝ կրցան հասնիլ հետապնդուած նպատակին, պատճառը ան էր, որ երկրին քաղաքական իշխանութիւնը իրենց գործակից ու կամակից ունէին:

Արեւելքի մէջ, ընդհակառակը, թէ՛ Թուրք եւ թէ պարսիկ իշխանութիւններ տրամադիր չէին զիրենք քաջալերելու եւ ասոր արդիւնքը շատ որոշ կը տեսնուի, զի իրենց յաջողութիւնը կ՚ըլլայ շատ մասնակի եւ սահմանափակ

Սակայն Հռոմ երբեք չէ յուսահատած եւ ոչ մէկ ատեն իր ուշադրութենէն չէ վրիպեցուցած Հայերը որոնց մէջ, իբր գործիչ կամ միսիոնար, հայագէտ լատին վարդապետներուն յաջորդեցին Ուրբանեան վարժարանի եւ Լէմպէրկի կղերանոցին հայ ուսանողները, որոնք աւելի առաջ անցան զիրենք կանխող լատին վարդապետներէն, ո՛չ միայն հայ եկեղեցին Հռոմի հպատակեցնել աշխատելով, այլ հայ լեզուն ալ լատիններէնի օրէնքներուն հպատակեցնելով:

Անոնք չխղճահարեցան եղծանելու հայ եկեղեցին կազմակերպութիւնը եւ տոհմիկ նկարագիրը, Հայերը իրենց եկեղեցիէն ուծացնելու ատեն, անոնց լեզուն ալ խանգարելով եւ ազգային եկեղեցւոյ ծէսերը եւ արարողութիւններն ալ լատինացնել ջանալով: Հայ եկեղեցին պատարագը եւ արարողութիւնները լատինականին նմանութեամբ եւ լատինական ծէսով կատարելու չափ առաջ գացին:

Անոնց անդրանիկ նմոյշ եղաւ 1642ին կաթոլիկ քարոգիչներու ներմուծումներով եւ խեղաթիւրումներով Ուրբանեան տպարանէն հրատարակուած լատիներէն եւ հայերէն խորհրդատետր մը, որ Հայոց շատ խորթ էր եւ երբեք ընդունելութիւն չգտաւ թէեւ, —ինչպէս կը վկայէ Հ. Տաշեան—, «վասնզի շատ այլակերպ կ՚ըպարանաց մէջ մտած է հոն հայոց պատարագը» (1), բայց 1670ին եւ 1677ին կրկին տպագրուեցաւ (1)։

Իսկ դար մը յետոյ, 1728ին, Ուրբանեան տպարանէն լոյս կը տեսնէ Ունիթոռներու պատարագամատոյցը կամ միսալը, նոյն միաբանութեան ընդհանուր պետ՝ եղբայր Թոմա Ռիպոլի ջանքերով։ Ասիկա բոլորովին լատին պատարագն էր։

Այսպէս՝ Ունիթոռները կը միտէին իրենց հետեւողները աստիճանաբար լատինացնել, ինչպէս լեզուով՝ նոյ պէս նաեւ կրօնական ծիսակատարութեամբ։ Միւս կողմէն անդադար կ՚աշխատէին համոզել էն աւելի առանձնաշնորհներ, ու եւ առաւելութեանց հրապուրանքը գործածել եւ հայ եկեղեցին մէջ կաթոլիկնե, ու համար դրախտ մը ստեղծել, քաղաքական ազդեցութիւնները օգտագործելով։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, յաջողած էին արդարեւ ձեռք բերել կարգ մը մասնաւոր առանձնաշնորհներ, որոնք յատկապէս պարսկական տիրապետութեան տակ գտնուած Հայաստանի մէջ եւ ընդհանուր կերպով Պարսկաստանի մէջ ապրող Հայոց համար մասնաւոր արժէք ստացան։ Ասոր համար է, որ ԺԷ. դարուն կաթոլիկ միաբանութիւններու գործունէութիւնը ընդարձակուեցաւ։ Անոնք համարձակեցան մինչեւ Սպահան եւ Նոր Ջուղա տարածուիլ, եւ այնտեղերն ալ կայաններ ունենալ։

ԺԷ. դարուն Նոր Ջուղայի Հայոց անօրինակ փայլը այնքան հրապուրիչ խայծ մը եղաւ, որ Արեւելքի մէջ գործող կաթոլիկ վեց միաբանութիւններն ալ հոն մէկ մէկ եկեղեցի կառուցին եւ կրօնածաւալ գործունէութեան լծուեցան։

Նոր Ջուղայի հայ Դոմինիկեանց վանքին հիմնադիրն էր Ապարանցի Ղուկաս վրդ., որ 1677 Օգոստոս 12ին Սպահան հասաւ։ Երեք տարի յետոյ, շինեց փոքրիկ մատուռ մը, որ յետոյ, 1705ին, հոյակապ եկեղեցիի մը վերածուեցաւ (տես Նկարագրութիւն Պարսկաստանի երեւելի շինուածոց, գծագրեալ եւ շարադրեալ ի Հ. Վրդանէսէ Վ. Երիզիւքճեան, յուխտէ Անտոնեան միաբանից յառաջելութեան իւրում ի Պարսս, Կ. Պոլիս, 1854, էջ 1) (1)։

---

(1) Վերջին տպագրութեան կցուած են «Սպասաւորութիւն պատարագի» եւ «Արքագրութիւն ժամանակագրութեան Հայոց» անուն երկու հատուածներ, վերջինը մանաւանդ շատ նշանակելի, վասնզի Հայոց ժամագիրքին, Պատարագին եւ Շարականոցին մէջ կաթոլիկական ոգւով եղած «ուղղումներուն» պատկերացումն է։ Ասիկա գործն էր Բարսեղ վրդ. Բարսեղեանի։ Աւելի ուշ ժամանակներու մէջ՝ Հ. Գէորգ վրդ. Պաղտատեան Այնթապցիի ձեռքով այս խորհրդատետրն ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ ունեցած է։

Յիսուսեանք ԺԶ. դարուն (1540ին) միայն կազմուած են, բայց ամենէն զօրեղը եւ ամենէն ազդեցիկը եղած են կաթոլիկ միաբանութիւններուն մէջ, շնորհիւ այն կուռ կազմակերպութեան, որ յատուկ էր այդ կարգին եւ այն միջոցներուն, զորս անոնք ի գործ կը դնէին։

Անոնք մասնաւորապէս նշանաւոր եղած են կրթական գործին իրենց բերած նպաստովը եւ գիտութեանց ու արուեստից զարգացման եւ ընդհանրացման համար իրենց ի գործ դրած ջանքերովը (2)։

Այսպիսի մեծ ու կազմակերպեալ ընկերութիւն մը որպէս էր Յիսուսեան միաբանութիւնը, տարածուած էր աշխարհի ամէն կողմերը եւ ունէր իր վանքերը, վարժարանները, միսիոնարական շրջանները եւայլ ։ Այսպէս՝ կարճ ժամանակի մէջ հոգեւոր եւ բարոյական կապերով արեւմտեան աշխարհի հետ կապեցին գրեթէ բոլոր քաղաքակիրթ մարդկութիւնը եւ լուսաւորութեան կարօտ հեռաւոր, մոռցուած անկիւնները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ Պարսկաստան, ուր եկան հաստատուիլ անոնք եւ տարածուեցան երկրին զանազան կողմերը, բաւական լայն գործունէութիւն ցոյց տալով։

1640—1650ական թուականներուն՝ առաջին անգամ անոնք հաստատուեցան Սպահան եւ Նոր Ջուղա, ինչպէս նաեւ Շիրազ։

---

(1) Լատին Դոմինիկեանք աւելի կանուխ, 1669ին, արդէն Սպահանի մէջ ունէին վանք մը. ուր կը գտնուէր նաեւ Ապարաների վանքէն հայ միաբան մը, Դոմինիկեան Բարթուղիմէոս կրօնաւոր, 1669 Ապրիլին Սպահանէն գրած մէկ նամակին մէջ, ուղղուած Շուէտացի Հէնրիկ Պրէնների. որ ընկերացած էր Շուէտի Կարոլոս Ժ. Թագաւորին դեսպանին դէպի Պարսկաստան, կուտայ ծանօթութիւններ ո՛չ միայն Նախիջեւան գաւառին Միաբանողներու վանքերուն վրայ այլ նաեւ այն վանքերուն, որ լատին միաբանութիւններ ունէին Հայաստանի Վրաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ. Այս վերջիններու թիւը այն ատեն տասներչորս կը հաշուուէր։

(2) Այս մասին Հէլլվալդի Frdr. Hellwald) արժէքաւոր եւ ճշմարտօրէն անկողմնակալ խորհրդածութիւնները տեսնել Կ. Կոստանեանցի Հայագիտութիւն Արեւմտեան Եւրոպայում, 1910, Թիֆլիս էջ իէ—իթ. կամ հեղինակին kulturgecshichte գործին Iv հատորը. 1896, էջ 205—211).

Սպահանի մէջ հաստատուած էին նաեւ Օգոստինեանք, Կարմելեանք եւ Բափուչինները, իսկ Նոր Ջուղայի մէջ՝ Յիսուսեանք, Կարմելեանք եւ Դոմինիկեանք (Կ. Կոստանեան, Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում, էջ. խգ.):

Անոնք այս տեղերու մէջ ստացան վանքեր հաստատելու եւ դպրոցներ կամ ուսումնարաններ բանալու արտօնութիւն: Առաջին անգամ Սպահան հաստատուած Յիսուսեանը եղած է Հռիգարտ կամ Ռիգարտ։

Յիսուսեանք յաջողեցան այդ շրջանի Հայերէն որսալ մի քանիներ, զանազան միջոցներով շլացնելով զանոնք։

Ջուղայի ամենէն ազդեցիկ եւ հարուստ ընտանիքներէն մէկը՝ Շահրիմանեանները ոչ միայն յարեցան կաթոլիկութեան, այլ նաեւ իրենց ազդեցութեամբը եւ ուժովը նպաստեցին կաթոլիկ քարոզիչներուն: Այնպէս որ Յիսուսեանց համար կարեւոր կայան մը դարձաւ Պարսկաստանը, ուր առաւելապէս Հայերով կ՚զբաղէին անոնք:

Ըստ Զարբհանէլեանի (Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս. էջ 24), Յիսուսեանց Ընդհանրական Առաջնորդին կամ Մեծաւորին աչքին այնքան յարգի էր այս հայկական գաւառն ու անոր հոգեւոր եւ ուսումնական յառաջդիմութիւնը, որ Թոնքինէն (Չինաստան) վերցուց հռչակաւոր Հ. Տռոտը ու Սպահան փոխադրելով՝ անոր յանձնեց տեղւոյն կառավարութիւնը (1659):

Հ. Տրռոտ, արդէն ծերունի, ժամանակ չունեցաւ իր փորձառութեամբ օգտակար ըլլալու իր աշխատակիցներուն, եւ տարի մը յետոյ (1660) մեռաւ եւ կ կին Շէզոյ առաջնորդ եղաւ։

Այդ օրերու պարսիկ Շահը հրաման արձակեց, որ Հայերը Սպահանէն ելլելով գետին միւս կողմը անցնին եւ Նոր Ջուղա ամփոփուին, ինչ որ դիւրացուց գործը Յիսուսեան մեծաւոր Շեզոյի, որ ոչ միայն հոգեւոր պաշտամունքով կը պարապէր, այլ նաեւ բժշկութեան արուեստով ու իրեն ծանօթ արեւելեան լեզուներով գրքեր ալ կը շարադրէր (նոյն, էջ 24–25):

Իր մահէն առաջ իրեն օգնական եկան Տրյամազ, Մէրսիէ եւն., որոնք Ջուղայէն անդին ալ տարածեցին իրենց գործը:

Այսպէս՝ Յիսուսեանք Պարսկաստանի Հայոց կեդրոնին եւ մայրաքաղաքին՝ Նոր Ջուղայի Հայերը իրենց ազդեցութեան տակ առնել աշխատելով չբաւականացան, այլ նաեւ Հայոց հոգեւոր եւ բարոյական կեդրոնը՝ Էջմիածինը իրենց իշխանութեան տակ առնելու ձգտեցան։ Ասով կը կարծէին թէ ամբողջ Հայութեան տիրած պիտի ըլլային:

Այս նպատակով յանդուգն ձեռնարկ մըն ալ ըրին, որ *սակայն ոչ միայն չյաջողեցաւ այլ դառն հետեւանք ալ ունեցաւ:*

*Գաբրիէլ Շիոն անուն քարոզիչ մը, Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ժամանակ (*1655–1680*), Պարսից Շահին մասնաւոր հրովարտակով գնաց Երեւան եւ հոն հաստատեց հայ-կաթոլիկ եկեղեցի մը։*

Էջմիածնի միաբանները զայրացան եւ աւերեցին այդ եկեղեցին եւ Շիոնը ծերբակալելով նետեցին խուցի մը մէջ, ուր 1668*ին մեռաւ (Գէորգ Մեսրոպ,* Պատմութիւն հայ եկեղեցւոյ, 1914 *Բ-հտ., էջ* 401–402*)։* 1684*ին Շահ Աբբասի հրովարտակով ուրիշ կրօնաւորներ դարձեալ գացին Երեւան եւ կաշառք, քարոզ եւ այլ խաբուսիկ միջոցներ գործադրեցին, բայց անօգուտ եղաւ, եւ Երեւանի մէջ կաթոլիկութիւնը բնաւ արմատ չբռնեց։*

Յիսուսեանք աշխատեցան հաստատուիլ նաեւ Շիրուանի գաւառին մէջ, սակայն արքունի հրամանագիր ստանալու դըժուարութեան առջեւ էին։ Հ. Փոթիէ ասոր համար կը մաքառէր, երբ Լեհերու թագաւորին կողմէ Կոմս Տըսիվրի հասաւ Պարսկաստան եւ յայտնեց Շահին, թէ իր թագաւորին կողմէ յանձնարարութիւն ունէր Շամախիի մէջ Յիսուսեան տուն մը հաստատելու եւ աշխատեցաւ ամէն արգելք բառնալ Արդարեւ յաջողեցաւ հրամանը ստանալ եւ Վարշաւիա դառնալու ատեն հետը առաւ Հ. Փոթիէն եւ Շամախիէն անցնելու ատեն հաստատեց զայն այդ նոր կայանին մէջ, սակայն Հ. Փոթիէ սպաննուեցաւ 1687 *Սեպտ.* 27*ին (Զարբհանելեան,* Ուսում *էջ* 25*)։*

Սակայն Յիսուսեանք չյուսահատեցան եւ Սպահանի վանահայրը՝ Հ. Տըլամազը, որ 65 *տարու ծերունի մըն էր, ղրկեցին Շամախի, ուր անիկա մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ, այնպէս որ հարկ եղաւ իրեն օգնական մը տալ: Այս օգնականը եղաւ Շամբիոն որ նոր հասած էր Ֆրանսայէն։ Տըլամազ եւ Շամբիոն քիչ ատենէն ուրախութեամբ կը գրէին. «Երբեք չէինք կրնար ենթադրել, թէ Շամախի այսչափ հարկաւոր առաքելութիւն մը ըլլար...: Երկու անձի տեղ չորս հոգի ալ ըլլայինք՝ աշխատանք պակաս չէր: Ամէն ազատութիւն տրուած է մեզ։ Պարսկաստան գացող եւրոպական դեսպաններու ողորմաբաշխ կը սեպեն մեզ: Լեհաց թագաւորը ամէն եռանդեամբ պաշտպան կեցած է. մեծ նեցուկ էր մեզ նաեւ Լուի ԺԴ. թագաւորը, զոր Ֆրանսա կորոյս։*

*Հայերը եւ Պարսիկները մեծ համարում ունէին այս թագաւորին մեծութեան եւ արդեանց վրայ» (*Ուսումն. *էջ* 26*):*

Շամախիի կայանին կարեւորութիւնը հոն էր, որ գաւա-

ռը ունէր բազմամարդ գիւղեր եւ կարաւաններու անցուդարձ, որով բազմաթիւ ճամբորդներու մէջ գործելու դիւրութիւն կը ներկայացնէր: Անոնց հետ տեսնուիլ եւ ծանօթանալ բաւական չէին սեպեր, այլ կարաւաններուն ընկերանալով, հոն ալ կը ջանային հրահանգել եւ ուսուցանել (Ուսումն., էջ 28. Կ, Կոստանեան, Հայագիտութիւն, էջ ԽԳ.)։

Յիսուսեանք նաեւ հաստատուած էին Գանձակ (Կէնճէ), ուր անոնց է զատ վանք ունէին նաեւ Բափուչինեան լատին կրօնաւորները (Կ. Կոստանեան. Նոյն էջ ԽԳ.):

Կաթոլիկ միաբանութիւններ հաստատուած էին նաեւ Պարսկաստանի զանազան այլ քաղաքները. Բափուչինեանք՝ Ատրրպատականի Դաւրէժ քաղաքը, ուր Հայերը մեծ թիւ մը ունէին (Կոստանեան, Նոյն, էջ ԽԳ):

Լատին վանքեր կային նաեւ Համատան Շիրազ. (Կարմելեանք) եւ Պէնտէր-Կուզի (Օգոստինեանք) (Նոյն)։

Կաթոլիկ միաբանութիւններ զանազան առանձնաշնորհներով առաւելութիւններ ձեռք բերելով, հետզհետէ իրենց գործունէութիւնը ընդարձակեցին եւ ազգային եկեղեցիին մէջ յաջողեցան պառակտում ձգել, խաբուսիկ միջոցներով եւ գեղեցիկ խոստումներով իրենց կողմը շահելով նոյն իսկ նշանաւոր եկեղեցականներ:

Իրենց յաջողութիւնները աւելի շօշափելի եղան Արեւելքի մէջ, Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ գտնուած հողամասերու մէջ, երբ Եղիազար Այնթապցի՝ երբեմն հակաթոռ կաթողիկոսը (1663—1682) արեւմտեան Հայերը խառնակելէ եւ երկպառակելէ եւ վէճերու ու պայքարներու տեղի տալէ յետոյ իբր օրինաւոր կաթողիկոս Էջմիածին հաստատուեցաւ 1682ին: Եղիազարի (1682—1691), ինչպէս նաեւ իր աշակերտ-յաջորդին Նահապետ Եդեսացիի (1781—1706) օրով, լատին քարոզիչները քաջալերուեցան, վասնզի այս երկու կաթողիկոսները, քաղաքական ակնկալութիւններով, չէին ուզեր վշտացնել Հռոմի Պապերը։

Նահապետ կաթողիկոս ազատամտութիւնը եւ ներողամտութիւնը այնքան յառաջ տարաւ, որ թոյլ տուաւ լատին կրօնաւորներուն ազատօրէն մտնել Հայոց եկեղեցիները եւ քարոզել այնտեղ։

Հակառակ անոր որ կաթոլիկութիւնը լայն ծաւալ չէր գտներ Հայոց մէջ, եւ Հռոմի ջանքերը գրեթէ ապարդիւն կը մնային, սակայն հերձուած մը կը մտնէր ազգին մէջ։

⁂

Այն պատկերը, որ ներկայացուեցաւ վերը, ցոյց կուտայ թէ ԺԷ. դարուն սկիզբը որքան տագնապալի էր հայ ազգին վիճակը։

Երկիրը՝ պատերազմներու, համաճարակներու եւ սովերու հետեւանօք բոլորովին թշուառութեան մատնուած եւ անապատի վերածուած էր. ժողովուրդը՝ իր կրած զրկանքներուն, չարչարանքներուն եւ կեղեքումներուն իբր արդիւնք՝ բարոյապէս ինկած, իր չնորհներէն մերկացած եւ նօսրացած էր կամաւոր եւ բռնի գաղթերով։

Ո՛չ մէկ յենարան ու ապաւէն։ Տիրողները՝ անգութ կեղեքիչներ, վարիչները, մասնաւորապէս կղերը, որ միակ հեղինակութիւնը կը ներկայացնէր՝ իշխանական տոհմերու եւ ազնըւականներու անհետանալէն յետոյ, բոլորովին անբանացած էր։ «Եպիսկոպոսունք եւ քահանայքն, տգէտք՝ խոտանք եւ անպիտանք», այս զարհուրելի օրերուն եւ այդ աղէտներուն մէջ իրենց հօտին գոյութեան կ՚սպառնային. իրե՛նց բոլոր ժամանակը նուիրած էին գինարբութեանց եւ դատարկապորտութեան, ըստ դարուն պատմագիր Առաքել Դաւրիժեցիի (+1670)։

Օտար քարոզիչներ, այս քայքայումի, կազմալուծման, ինչպէս նաեւ թշուառութեան, կարօտութեան եւ յուսահատութեան վայրկեանները կը շահագործէին, փրկութեան յոյսը շողացընելով հոգեկան, բարոյական եւ նիւթական անձկութիւններու մատնուած այս բազմութիւններուն եւ զանոնք բոլորովին օտարացընելու ձեռնարկներ կ՚ընէին, պատրաստուած մարդերու ձեռքով, որոնց դէմ ճակատելու համար ո՛չ միջոց եւ ոչ կարողութիւն ունէր հայ կղերը։

«Բայց հայ ազգի բախտն էր, որ նրա կեանքի ամենամռայլ միջոցներումն էլ երեւան էին գալիս անհատներ, որոնք ընդհանուր ապականութիւնից բարձր մնալով, վառ էին պահում գաղափարի վերջին կայծերը։ Այս տեսակ երախտաւորից զուրկ չմնաց Հայաստանը եւ մեր նկարագրած զարհուրելի անկման եւ վայրենացման օրերում։ Աւերակների մէջ մենք տեսնում ենք վերակենդանանալու փոքրիկ, համեստ ջանքեր, որոնք գնալով կազմում են մի ամբողջ նոր հոսանք։

«Մեր երկրի հանգամանքները ի հարկէ չէին կարող թոյլ տալ, որ վերակենդանութեան այդ ջանքերը տեղի ունենան աշխարհական հողի վրայ՝ քաղաքների կամ գիւղերի ազգաբնակութեան մէջ․

«Այդ տեղ ո՛չ մի յարմարութիւն չկար, որ մտաւոր կեանք յառաջանար։ Տեսանք թէ ի՛նչ դրութեան մէջ էր հոգեւորականութիւնը. ուրեմն կենտրոններ կազմող մեծ վանքերի մէջ էլ չէր կարող այդպիսի կեանք ծաղկել։ Եւ մենք տեսնում ենք որ ապականուած, անասնական դրութեան հասած ժամանակում Հայերի մտաւոր փրկիչ հանդիսանում է մի հին միստիքական հիմնարկութիւն — ճգնաւորութիւնը» (Լէօ, Հայկ. տպագրութիւն, Ա. էջ 150—151)։

Աւերածները եւ անվախճան դժբախտութիւնները մարդոց մէջ կ՛արթնցնեն յաճախ զզուանք դէպի աշխարհը, դէպի «արտասունքներու հովիտը», ինչպէս կանուանեն մարդկային կեանքը բոլոր լեզուներու մէջ։ Անոնք կը փախչէին մարդերէն, կը փնտռէին կատարեալ առանձնութիւն բնութեան մէջ, հեռու աշխարհի աղմուկներէն եւ իրարանցումներէն։ Խորին եւ բուռն դժգոհութիւնր, արհամարհանքը, հին ժամանակներուն կը հեռացնէր մտածողները մարդկային մեծ զանգուածներէն։ Քրիստոնէութիւնը առաջին տարիներուն նուիրագործեց անապատականութիւնը, որուն դիմեցին յաճախ խռովեալ հոգիներ, աշխարհը ուրանալով եւ երկնային երջանկութեան ցանկալով։ Թէեւ չափազանցութիւններ զայն բացասական դերի մը մէջ դրին, ինչ որ յետադիմութեան եւ մոլեռանդութեան նպաստեց, բայց երբեմն այդ առանձնացած, աշխարհէն քաշուած դասակարգը օգտակար ալ եղաւ մարդկութեան։

ԺԷ. դարու սկիզբը, երբ իսկապէս հայոց աշխարհը կը ներկայացնէր դժոխք մը, աշխարհէն զզուած առանձնակեացներ հաւան կան է, որ երեւան եկած ըլլան Հայաստանի մէջ, մեծ մասամբ անձնասիրաբար մտածող եւ ապրող. բայց գտնուեցան նաեւ ուրիշներ, որոնք իրենց ճգնութիւնը ազգին համար արդիւնաւոր դարձնելու աշխատեցան։

Իրաւ ալ ԺԵ. դարուն սկիզբը թէեւ տակաւին աղօտ ցոլքերով կը ճառագայթէին Տաթեւի, Հերմոնի, Այրիվանքի մենաստանները, բայց քիչ յետոյ Լէնկթիմուրի արշաւանքներու եւ յաջորդող պատերազմներու հետեւանօք անշքացած էին ի սպառ թէ՛ Սիւնեաց, թէ՛ Աղուանից եւ թէ Արարատեան դաշտի վանքերը եւ անոնց հետ՝ հին դարերու աւանդութիւնները։

Անհատներ, տեսիլք ունեցող, այս ընդհանուր ինկածութեան մէջ՝ հին դարերու ճգնաւորներուն պէս քարծունքներու վրայ կամ ձորերու խորը, անմատոյց վայրերու մէջ, կ՛ապրէին մենաւոր կեանք մը։ Ասոնցմէ մէկն էր Արագածի մենակեացը, *որուն անշնչացած կմախքը, կրօնաւորական սքեմի մէջ, որսորդի մը ազդարարութեամբ փնտռելու կ'ելլէր Սաղմոսավանքի եպիսկոպոսը՝ Սարգիս: Անծանօթ կրօնաւորին կեանքը եւ մահը խորապէս կը տպաւորէ զինք եւ անցաւոր աշխարհի փառքին ունայնութիւնը արհամարհելով, Սարգիս եպս. կ'որոշէ հեռանալ աշխարհէն եւ ապաստանիլ անապատ: Հետեւաբար, հրաժարելով աթոռէն, կը թողու վանքը, կ'երթայ Երուսաղէմ իբր ուխտաւոր եւ կը փնտռէ Պաղեստինի մէջ լռիկ անկիւն մը, նուիրուելու համար միանձնական կեանքի (Դաւրիժեցի, էջ* 249—25 *):*

Իր մտադրութիւնը կը լսէ Տրապիզոնի մէջ Կիրակոս անուն քահանայ մը, որ նոր այրիացած էր: Այս քահանան, ուսումի տէր մարդ, քանի որ ժամանակին ամենէն հռչակաւոր վարդապետներէն Պետրոս Կարկառեցիի աշակերտներէն էր (Դարանաղցի, էջ 392–393*), ինքն ալ ցանկացող աշխարհէն երես դարձնելու, կը փութայ Սաղմոսավանք՝ Սարգիս եպիսկոպոսի հետ միասին ապրելու առանձնակեաց կեանք։ Դժբախտաբար հոն չի գտներ զայն եւ յուսահատ կը դառնայ Տրապիզոն, կը վաճառէ իր ունեցածը, դրամին մէկ մասը կը պահէ ճամբորդութեան, մնացեալը կը բաժնէ աղքատներուն, իսկ տունը եւ անդաստանները կը նուիրէ քաղաքի եկեղեցիին եւ ինք ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ս. Երկիր։ Հոն կը պատահի Սարգիս եպ.ի, կը խորհրդակցին միասին եւ «միակամ եւ միաբան եւ միախորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ եւ առ յապա» կ'որոշեն «կենցաղավարիլ ի միասին»*

1606 *Յունիս* 15*ին, Երուսաղէմի մէջ կը հանդիպին նաեւ Գր. Դարանաղցիի (*Ժամանակագրութիւն, *էջ* 602*), որուն կ'երեւայ թէ կը պարզեն իրենց ծրագիրը եւ փափաքը՝ Յորդանանի եզերքը խաղաղ անկիւն մը ընտրելու եւ ճգնելու միասին։ Դարանաղցին եգիպտոսը մատնանիշ կ'ընէ, ուր կը խորհին անցնիլ եւ հաստատուիլ։ Սակայն Կիրակոս քհ., աւելի իրատես, կը յայտարարէ թէ «ես ի մեր Հայոց երկիրն եւ յազգին մերձ կու գնամ յիշխանութիւնն թագաւորին Պարսից հայասիրին» (Դարանաղցի, էջ* 103*) վասնզի լսած էին «յոմանց գիտողաց», թէ նման ճգնարաններ մեծ թուով կը գտնուէին արեւելեան Հայաստանի մէջ, մասնաւորապէս Սիւնեաց աշխարհին մէջ, «որ ի հին ժամանակաց անապատ եղեալ է յաշխարհին այնմիկ, որոյ տեղիքս արդէն եւս երեւին») Դաւրիժեցի,* 252*)։ Այս գաղափարը իրենց ներշնչած էր Մովսէս Տաթեւացի վարդապետ, որ նաեւ այդ միջոցին (*1609—1610*) կը գտնուէր Երուսաղէմ:*

Այս ծրագրով Սարգիս եպս. եւ Տէր Կիրակոս կ'երթան Սիւնիք, առանց Դարանաղցիին, որ նախ համաձայն էր ընկերա-

նալու իրենց, բայց յետոյ փոխեց միտքը։ Կը հասնին Տաթեւ, ուր «սուղ ժամանակս կացեալ» կը տեղափոխուին Զորոյ վանքը (նաեւ Ցրուանց վանք կոչուած) եւ զայն ալ յարմար չգտնելով՝ կ'անցնին Թանահատի վանքը։ «Անտի եւս եկեալ որոնէին առաւել եւս անքոյթ եւ անշփոթ եւ յապահով տեղի, մինչեւ գտին զտեղին, յորում այժմ շինեալ կայ Մեծ Անապատն»։ Հոս կը շինեն, Որոտնայ գետի աջ ափին, Տաթեէն վար դէպի հարաւ-արեւելք, եկեղեցի եւ խուցեր «ըստ պատշաճի անապատի եւ միայնակեցի», «նսեմ եւ մթին փոքրագոյն» եւ կը հաստատուին հոն 1611—1612 տարիներուն։

Մովսէս վրդ. Տաթեւացի, աշակերտ Սրապիոն Ուռհայեցիի եւ Գրիգոր Կեսարացիի, իր ժամանակին ամենէն բանգէտ անձերէն մին, խոստացած էր իրենց Երուսաղէմի մէջ, որ երբ Սիւնիք հասնին եւ հոն ուեւէ տեղ հաստատուին, ուր ալ գտնուի ինքը՝ պիտի թողու ամէն բան, պիտի աճապարէ երթալ իրենց մօտ եւ բնակակից ըլլալ իրենց՝ միաբանական կեանքով (Դաւրիժ. 185)։ Մովսէս, իր խոստումին հաւատարիմ, իրաւ ալ 1613ին դարձաւ Տաթեւ եւ միացաւ անոնց։

«Սոքա երկոքին արքս, կը գրէ Դաւրիժեցի (էջ 254), եղեն սկիզբն Անապատիս, եւ Անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն անապատաց եւ առիթ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց»։

Արդարեւ, միանձնութեան սիրահար այս երկու անձերը բարի համբաւ հանեցին իրենց պարկեշտ վարքով։ Լսուեցաւ անոնց անունը շրջակայքն եւ հեռուները, որ շատեր եկան եւ յարեցան անոնց եւ «եղեն նոցա միաբանք եւ բնակիչք տեղւոյն», ո՛չ միայն աշխարհականներ եւ աննշան մարդիկ, այլ նաեւ «անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք եւ քահանայք» եւ բազմաթիւ աշակերտներ։ Ասոնց մէջ էին Պօղոս Մոկացի, Ներսէս Մոկացի, Արիստակէս Շամբեցի վարդապետները, Դաւիթ եպ. Շամքուեցի (Ղարամանենց իշխանական տունէն), Կարապետ եպս. Էջմիածնեցի, Թումաս եպս. Տաթեւի եւայլն։ 1613ին հոն կային արդէն 60ի չափ միաբաններ (Մովսէս կար., էջ 24)։

Բայց կազմակերպել այս տեսակ միաբանութիւն մը այնպիսի շրջանի մը մէջ, ուր վայրենութիւն եւ խաւար կը տիրէին ամէն կողմ, դիւրին չէր։ Արդարեւ անոնք մեծ դժուարութիւններու առջեւ գտան ինքզինքնին։ Շատոնց մոռցուած էին Հայաստանի մէջ միաբանական կարգերը, նոյնիսկ վանականներու զգեստին ձեւը։ Պէտք էր գտնել այդ կարգերը, եւ հիմնադիրները կարող էին այդ բանը ընել, ուսումնասիրելով հին գրուածներ։ Անոնք յաջողեցան խմբագրել խիստ կանոնագրութիւն մը, որ շատ *կը յիշեցնէր կաթոլիկ միաբանութիւններու կազմակերպութիւնը (1)։*

Անոր պատճառը շատ որոշ էր։ Անոնք իրենց աչքին առջեւ ունէին նոյն նահանգին մէջ բոյն դրած Դոմինիկեանց օրինակին վրայ հիմնուած Ունիթոռական վանքերը, որոնք ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դարուն սկիզբը անխափան կը շարունակուէին։

Սարգիս եպս.ի եւ Կիրակոս քհ.ի գլխաւոր եւ առաջին նպատակն էր, իհարկէ, կրօնաւորական մաքուր կենցաղը, զոր կարելի էր ստեղծել խիստ պահեցողութիւններով, երկարատեւ աղօթքներով, սակաւապետութեամբ, մարմինը զրկանքներու ենթարկելով եւ այլ այս տեսակ անապատական կարգերով։

Միաբանութեան անդամ դառնալ կը նշանակէր հրաժարիլ աշխարհէն, անոր հոգերէն եւ ուրախութիւններէն։ Անհատը հոն ոչինչ ունէր, սեփականութիւն չկար, ամէն ինչ հասարակաց էր։ Ամէնքն ալ մէկ տեսակ կերակուր կ'ուտէին եւ միօրինակ զգեստ կը հագնէին։ Աղօթքները, տքնութիւնները, առանց դիրքի եւ աստիճանի տարբերութեան, ամենուն համար հաւասար պարտաւորութիւններ էին։

Այս ճգնաւորական կազմակերպութիւնը թերեւս ուշադրութիւն չգրաւէր եւ երեւոյթ մը չդառնար մեր պատմութեան մէջ, եթէ հիմնադիրները ներմուծած չըլլային, իրենց նպատակներուն մէջ, գեղեցիկ գաղափար մը,— գիրքեր կարդալ։ Գիրքեր կարդալը արդէն մեծ բան էր այդ սարսափելի, տխուր ժամանակներու մէջ, «քանզի մինչեւ ցայս վայր տգիտութեամբ խոպանացեալ եւ կորդացեալ էր ազգս Հայոց, եւ ոչ միայն ոչ ընթեռնուին, այլ եւ ոչ զգիրս գիտէին, եւ ոչ զզօրութիւնս գրոց, վասնզի անպիտացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան, եւ իբրեւ զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով եւ մոխրով» (Դաւրիցեցի, էջ 255)։

Մեծ Անապատին մէջ մարդիկ կը կարդային կամ աւելի ճիշդը պարտաւոր էին անդադար կարդալ։

Գիրքերուն վերաբերմամբ հոն այն հաւատքը կար, թէ Աստուծոյ պատգամներն են։

Ահա թէ ի՛նչ բան բարձրացուց Մեծ Անապատի կոչումն ու նշանակութիւնը, ահա թէ ի՛նչը դարձուց զայն ամբողջ դպրոց մը, որ Սիւնեաց նոր դպրոցը եղաւ, գրական - կրթական - գաղափարականներով եւ ձգտումներով լի:

---

(1) Խորհուրդ կուտանք մանրամասնութեանց համար կարդալ «Մեծ Անապատի Սահմանադրութիւնը» խորագրուած գլուխը Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի Մաղաքիա Կաթողիկոս գործին (164—168), ինչպէս նաեւ Օրմանեանի Ազգապատումին մէջ «Մեծ Անապատին կանոնները» հատուածը (էջ 2346—2348)։

Բայց «դպրոց» ըսելով պէտք չէ հասկնալ որոշ դրութիւն մը, գիտական որոշ պաշարով հիմնարկութիւն մը: Ո՛չ, այդպիսի յատկութիւններ չէր կրնար ունենալ Մեծ Անապատը: Հայկական խեղճ ու կրակ իրականութենէն եկած մարդիկ էին միաբանութեան անդամները, որոնց ամենամեծ առաքինութիւնն այն էր, որ պիտի շարունակ կարդային մոռցուած, կորած գիրքեր: Անոնք ինքնուսներ էին աւելի, քան ուսանողներ: Առաջնորդող դասատուներ չունէին, այլ միայն գիրքեր: Իրենց մտաւոր պաշարը իրենց գիրքերու խելամտութեան աստիճանով կրնար չափուիլ եւ ամէն պարագայի մեծ բան մը չէր։

Մովսէս Տաթեւացի 1613ին երբ եկաւ Մեծ Անապատ, անբաւական գտաւ որ միաբանները ապրին մէկ յարկի տակ տեսլական կեանքի անձնատուր, այլ անհրաժեշտ նկատեց որ անոնք ծանօթանան նաեւ գրագիտութեան, կրթուին եկեղեցական ուսումներով, որպէսզի գործօն կեանքի պատրաստուած գործիչներ ըլլան։ Մովսէս անձնապէս գործնական կեանքի մէջ Անապատին դերը կը նուիրագործէր անկէ դուրս ելլելով երբեմն երբեմն եւ քարոզութեամբ շրջելով քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ (Դաւրիժեցի, էջ 288):

Եկեղեցիները եւ վանքերը, որոնք լքուած էին, կը պահանջէին կրթուած եւ հոգեւոր հրահանգներով դաստիարակուած առաջնորդներ, իսկ ժողովուրդը կը կարօտէր կենդանի խօսքի եւ լուսամիտ հովիւներու:

Պէտք էր թոյլ, կենցաղասէր, շահախնդիր եկեղեցականներու դէմ հանել կրօնական պարկեշտ կեանքով, անձնուրաց, հոգելից, հաւատքով տոգորուած եւ գիտութեամբ մարզուած եկեղեցականութիւն մը, մաքրելու համար հայ եկեղեցին՝ տիրող զեղծումներէն եւ պաշտպանելու համար զայն օտարէն եկած հարուածներու դէմ:

Այս նպատակով Մեծ Անապատին մէջ որոշուեցան դասախօսութիւններ:

Առ այս իրենց աշխատութիւնները տուին.

1. Տէր Կիրակոս Տրապիզոնցի, Անապատին հիմնադիրներէն մէկը, որ Պետրոս Կարկառեցիի դպրոցէն էր։
2. Պօղոս վրդ. Մոկացի, Մոկաց Բար գիւղէն, աշակերտ Կարապետ Զագ վրդ.ի, որ երկար ատեն քարոզութեամբ շըր-

ջած էր Հայաստանի զանազան կողմերը, առաջընթաց կարապետը հանդիսանալով մտաւոր զարթումի եւ անձնական առաքինութեան օրինակը տալով։ Կը շինէր եկեղեցիներ եւ «Հաստատէր քարի կարգս յեկեղեցիս եւ ի գիւղս»։ Իր շուրջը հաւաքած ուշիմ պատանիներ, կը շրջէր անոնց հետ եւ կ՚ուսուցանէր: Կը բանար դպրոցներ եւ իր աշակերտներէն կը նշանակէր «դպրապետ»ներ։ Իրեն դէմ դժուարութիւններ յարուցին, բայց արհամարհեց եւ շարունակեց իր գործը մինչեւ 1615, երբ Մովսէսի հետ Մեծ Անապատ առանձնացաւ ազատելու համար Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի յարուցած հալածանքներէն (տես Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, Մովսէս կաթողիկոս, էջ 174—183):

3. Մովսէս վրդ. Տաթեւացի, յետոյ կաթողիկոս, աշակերտ Սրապիոն Ուռհայեցիի եւ Գր. Կեսարացիի:
4. Ներսէս վրդ. Մոկացի, որ Ամրտօլի մէջ Բարսեղ վրդ. Գաւառցիի աշակերտներէն էր եւ որ լսելով Սիւնեաց Մեծ Անապատին համբաւը, գացած էր այնտեղ եւ միաբանութեան անդամ դարձած:
5. Թումաս եպիսկոպոս Տաթեւացի, որ եպիսկոպոսանալէ յետոյ եղաւ վարդապետ եւ գնաց Շամախի Հայերը հովուել եւ առաջնորդել (Դաւրիժեցի, 258)։
6. Դաւիթ եպիսկոպոս Ղարամանենց, Շամքոռեցի։

Իսկ Սարգիս Պարոնտէր «Հայրն Անապատին» յանձն առաւ ըլլալ «Հոգաբարձու Անապատին ի մարմնաւոր կողմանէ»։ Ասոնք «բազում ժամանակս կացին ի միասին» (Դաւրիժ. 259—260), այսինքն մօտաւորապէս 1613—1620։

Թէ ուսման ի՛նչ ծրագիր ընտրուած էր եւ կամ դասախօսները ի՛նչ նիւթ ունէին, անծանօթ կը մնայ։

Հ. Ակինեան մեծ հաւանականութեամբ կ՚ենթադրէ, թէ ուսմանց գլխաւոր առարկաներն էին

Ա. Գրչութեան արուեստը (1)
Բ. Ժամասացութիւնը
Գ. Հին եւ Նոր Կտակարանի բացատրութիւնը։

Գալով դասախօսութեան կերպին, իւրաքանչիւր ուսուցիչ կ՚առնէր որոշ թիւով աշակերտներ եւ կը հրահանգէր զանոնք ըստ իր կարողութեան, ինչպէս կը հաստատէ Փիլիպպոս Աղբա-

---

(1) Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան (Մովսէս Կաթողիկոս, էջ 192) կը կարծէ, թէ գրչութեան արուեստին դասախօսը կամ վարպետն էր Դաւիթ եպիսկոպոս։

կեցի ապագայ կաթողիկոսի Մեծ Անապատ ընդունելութեան պատմութենէն (Դաւրիժ. 315):

Գրչութեան արուեստը, ժամասացութիւնը եւ Հին եւ Նոր Կտակարաններու մեկնութիւնները աւանդել դիւրին էր, վասրնզի զանոնք գէշ աղէկ սորվողներ եւ մշակողներ մնացած էին, բայց «արտաքին» ուսումները բոլորովին յքուած էին:

Այս ուսմանց ուսուցումը վիճակեցաւ Ներսէս վրդ. Մոկացիի, որ Մոկաց Ասկնջաւս գիւղէն էր եւ Ամրտոլու Բարսեղ վարդապետէն ուսանելով իմաստասիրութիւնը «յարտաքին գրոց», *առացած էր վարդապետական գաւազան եւ հրաժարելով աշխարհէն առաթուր կոխած էր* «զամենայն ունայնութիւն կենցաղոյս եւ զպատրանս մեծութեան» *եւ յարած Մեծ Անապատի ճգնաւորներուն: Դաւրիժեցի կը պատմէ, թէ հոն* «ի միաբանից Մեծ Անապատին ոմանք աբեղայք սկսան դաս առնուլ զարտաքին գիրքն ի Ներսէս վարդապետէն:»

Ներսէս վրդ. Մոկացի դասախօսեց անոնց ինչ որ ինքը գիտէր: Այսպէսով Բաղէշի դպրոցին գիտութիւնները, որոնք «արտաքին» *որակուած էին, ներմուծուեցան Սիւնեաց դպրոցին մէջ:*

Բայց Ներսէսի դասերը մեծ ընդունելութիւն մը չգտան Սիւնեաց դպրոցի աշակերտներէն որոնք ձանձրացան յունական փիլիսոփայութենէն եւ ձգեցին իրենց դասերը: Միայն մէկ մարդ գտնուեցաւ Մեծ Անապատին մէջ, որ սաստիկ սիրեց «արտաքին գիտութիւնները» *եւ այդ իսկ պատճառով չբաժնուեցաւ Ներսէս վարդապետէն, երբ անիկա Մեծ Անապատէն հեռանալով 1622ին Լիմ կղզի հաստատուեցաւ՝ իր հայրենակից Ստեփաննոս Մոկացի վարդապետին հետ եւ նոր միաբանութիւն մը հիմնեց:*

Այդ միակ միաբանն էր Մելքիսէթ, Արարատեան աշխարհի Վժան գիւղէն, վերին աստիճանի հետաքրքրական դէմք մը, որ աշխատասիրութեան մէջ ինքնամոռացութեան հասաւ եւ դարձաւ Բարսեղ վարդապետ Գաւառցիի արժանաւոր յաջորդը:

Ներսէս Մոկացի, հետեւելով Մեծ Անապատի մէջ հաստատուած սովորութեան, մտածեց անապատ մըն ալ ինք հաստատել երկրին մէկ կողմը եւ նախատեսեց Վանի ծովուն Լիմ կղզին:

Մելքիսէթ վարդապետ Վժանցի եւս անոր հետ գնաց Լիմ: Հոն հաւաքուեցան ուրիշներ եւս, որոնք սկսան «ջանիւ կարդալ գիրս արտաքինս», *Բարսեղ վրդ.ի դրութեամբ:*

Մելքիսէթ վարդապետ գլխաւորն էր անոնց, որոնք վերսկսան գիտութեան ուսումնասիրութիւնը: Սկիզբը իրեն միացան հինգ միաբաններ: Համաձայնած էին, որ ամէն մէկը առան-

ծին կարդալ գիրքերը, իսկ պայման դրած էին օրական ժամ մը միասին հաւաքուիլ, որպէսզի իրենց կարդացած պիտանի տեղեկութիւնները իրարու հաղորդեն: Բայց մէկ երկու տարի յետոյ իր ընկերները ձանձրացած «յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց, զի աշխատութիւնն յոլով էր եւ մխիթարութիւնն «սակաւ», որովհետեւ, կր խորհրդածէ պատմիչը, դեռ ուսմանց քաղցրութիւնը չէին զգացած» (Դաւրիժեցի. 394—5)։

Բայց Մելքիսէթ վրդ. (+1632), կամքի տէր մարդ, չլքեց եւ շարունակեց «զարտաքին գիրքս»։ Երկար տարիներ ան աշխատեցաւ Դաւիթ Անյաղթի երկասիրութեանց վրայ եւ «գրեթէ ինքնագիտ եղեւ փիլիսոփայական գիտութեանց», սորվելով այլեւայլ ազգերու տոմարական արուեստին «մակածութիւնք» (գիտութիւնը) (Դաւրիժեցի. 397)։ Երկու տարի սոսկալի կեանք մը վարեց, ամէն տեսակ զրկանքներու ենթարկելով ինքզինք, ձեռք բերելու համար գիտութիւն եւ զարգացում: Կը ձգտէր կենդանացնել Հայոց մէջ ուսման եռանդը եւ ասոր համար շարունակ կը կարդար յոյն փիլիսոփաներուն թարգմանութիւնները, զորս հասկնալ անհնարին էր առանց որոշ զարգացում մը ունենալու։ Ամբողջ օրը կ՚անցրնէր ծոմապահութեամբ եւ ընթերցումով: Լման երկու տարի բացարձակ լռութիւն կը պահէ, կրակի բնաւ չի մօտենար, ճրագ կամ լոյս չի տանիր խուցը, «այլ միշտ ի տուէ գիրս վերծանէր եւ ի գիշերի խոկայր»։ Այս դիւցազնական ջանասիրութիւնը, որ կատարեալ անձնազոհութեան կը հասնէր, վերջապէս խելամուտ րրա վարդապետը իր ընթերցմանց նիւթին, յաղթեց արգելքներուն, հասկցաւ ինչ որ անհասկնալի դարձած էր ագիտութեան դարերուն մէջ։

Մեծ Անապատի միաբանները նոյնպէս մեծ ճիգերով ձեռք բերին այն սակաւը, որ ընթերցանութիւնը կրնար տալ իրենց: Եւ պատրաստուեցան՝ այս միաբանութեան մէջ՝ գործ սիրող, բարեխիղճ կրօնական գործիչներ, որոնք իրենց վանքէն դուրս զանազան կողմեր դիմեցին եւ զանազան վանքերու մէջ հիմնեցին փոքրիկ միաբանութիւններ նոյն դրութեան վրայ, այսինքն ընթերցանութիւնը պարտաւորիչ ընելու պայմանով:

Այսպէս, Մեծ Անապատին հիմնարկութենէն քիչ յետոյ, Տէր Կիրակոս գնաց Հօշանց գիւղը, Սինեաց Բ.տաղս (Բաշաթաղք) գաւառին մէջ շինեց նոր անապատ մը՝ հանդերձ եկեղեցիով, որուն նաւակատիքը կատարուեցաւ 1615 Սեպտեմբերին: Իրեն ընկերացաւ Թումա եպիսկոպոս: Տէր Կիրակոս հոն վախճանեցաւ 1620ին։

Ներսէս վրդ. Մոկացի (+1627) տեսնուեցաւ արդէն թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ գնաց Լիմ կղզին եւ հոն հիմնեց Անապատ մը։

Կարապետ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի գնաց Սեւան կղզին եւ վերածեց զայն Անապատի։

Արիստակէս Բարկուշացի գնաց Տանձափարախ, ուր բացաւ Նոր Անապատ։

Դաւիթ եպ. Շամքոռցի գնաց Շամքոռի ձորը եւ շինեց հոն Անապատ, որ կը կոչուէր Զարեքագետի, եւ հոն գործեց մինչեւ իր մահը (1643✚)։

Իսկ Մեծ Անապատին մէջ անխախտ մնաց Սարգիս եպիսկոպոս, իբրեւ «հայր անապատին» եւ հոն վախճանեցաւ 1620ին։ Իր յաջորդը եղաւ Շամբեցի Արիստակէս վարդապետ, «որ եղեւ առաջնորդ նոյն մեծ Անապատին եւ անդ եկաց մինչեւ զվախճան կենաց իւրոյ եւ անդէն թաղեցաւ» 1638ին (Հ. Ակինեան, Մովսէս կաթողիկոս, էջ 162)։

Այսպէս՝ Մեծ Անապատը շարունակուեցաւ անոր առաջին հիմնադիրներուն՝ Սարգիս եպիսկոպոսի, Տէր Կիրակոսի եւ Պօղոս վարդապետ Մոկացիի գրեթէ նոյն ժամանակ մահերէն (1620—1621) յետոյ, երբ Մովսէս գրեթէ առանձին մնաց, բայց չդադրեցաւ ո՛չ քարոզելէ եւ ոչ ալ ուսուցանելէ։

Նոր ոգւով զարգացած կղերը անշուշտ հայ եկեղեցւոյ անկման դէմ մաքառելու պիտի ճգնէր եւ Մելքիսեդեկի կաթողիկոսութեան շրջանի խայտառակութեանց պիտի չհանդուրժէր։ Հետեւաբար, իր դատապարտելի արարքներով համբաւաւոր այդ կաթողիկոսը շարունակ հալածեց մտաւոր զարթման առաջնորդ հանդիսացող եկեղեցականները եւ գուցէ յաջողէր Սիւնեաց դըպրոցը եւս խանգարել, եթէ անիկա հզօր պաշտպանութեանը տակ չըլլար պարսից Շահ Աբբասի սիրելի եւ անկէ հաւանօրէն Սիւնեաց շրջանակին իշխան կարգուած Ջուղայեցի Հախնազարի որդի Հայկազն իշխանին, որ կ'երեւայ թէ սիրող մը եղած է ուսման եւ դպրութեան (1)։

Բնական երեւոյթ է, որ ամէն մէկ բարձր, գաղափարական գործ ատելութեան եւ հալածանքի առարկայ ըլլայ ժամանակակից խաւար տարրերու կողմէ։ Մեծ Անապատը, իբր այդ-

---

(1) Մելիք Հայկազն Հախնազարեան, որ «ի Բռստոյս երկրէն ի խան օծախ գեղջէ» (Դաւր. 16) էր, մեծ ծառայութիւններ մատուցած է 1603ին Շահ Աբբասի իր քաջագործութիւններով, երբ ան կ'արշաւէր Դաւրէժի վրայ։ Շահը զայն վարձատրած էր մասնաւոր պատիւներով։ Ներսէս վրդ. Մոկացի զինք կը ներբողէ իբր հոգւով ազնիւ, երկիւղած եւ աստուածապաշտ անձ (Հայապատում, Գ. 398)։

պիսի հիմնարկութիւն մը, որ կը մաքառէր շրջապատող խաւարին դէմ, բոլորովին ազատ չմնաց այս տեսակ հալածանքէ: Հոն պատրաստուած վարդապետները համարձակ կը քարոզէին անշահախնդրութիւն եւ կը դատապարտէին հոգեւորականութեան անբարոյական արարքները: Պարզ էր, որ անոնք ատելի էին կեղեքող եւ անունով միայն հոգեւորական մարդոց, որոնց գլխաւոր ներկայացուցիչն էր Մեծ Անապատի հիմնարկութեան օրերուն հայ կաթողիկոսներուն ամենէն անարժանը՝ Մելքիսէթ, որ այս հաստատութեան առաջին հակառակորդը դարձաւ: Անիկա, այդ «վեղարաւոր խանը», սաստիկ հալածանքներ սկսաւ վերանորոգիչ վարդապետներէն մէկ քանիներուն դէմ. բայց իր ատոր մատնութիւնները գործ ին շատ չվնասեցին: Մեծ Անապատի վարդապետներուն գլխաւորը՝ Մովսէս Տաթեւացի, որ Սիւնիքի Խոտանան գիւղէն էր, զարմանալի եռանդ մը ցոյց տուաւ:

Անիկա շատ ճամբորդութիւններ ըրած, իմաստուն, միեւնոյն ատեն վերին աստիճանի անշահախնդիր մարդ մըն էր: Մելքիսէթ շատ հալածեց զայն, մինչեւ իսկ կեղծ մուրհակ շինելով պարսիկ դատարանին մատնեց եւ ամիսներով չարչարեց զայն բայց եւ այնպէս Մովսէս չընկճուեցաւ, ցոյց տուաւ մեծ քաջութիւն ու եռանդ եւ վերջապէս յաջողեցաւ յաղթել:

Մելքիսեդեկի պահանջն էր, որ Մովսէս հեռանայ Հայաստանէն եւ առ այս ստիպելու համար թէպէտ դարձուց Մովսէսի սպասները, բայց միշտ զայն նեղելէ չդադրեցաւ: Մովսէս տաղտկացած այս հալածանքներէն, կ'որոշէ անցնիլ Օսմանեան երկիրներ եւ հոն շարունակել իր քարոզչական գործունէութիւնը: Այս մտադրութեամբ կը հասնի Երեւան, անկէ անցնելու համար Կարին (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 293—294*):*

Այս միջոցին Արարատեան աշխարհին կուսակալ էր Ամիրգունայ խան, որուն կինը հայուհի մըն էր. Անիկա կը ծանօթանայ Մովսէսի (Ակինեան, Նոյն, 94*), կը սիրէ զայն եւ կ'արգիլէ անոր մեկնումը Երեւանէն:*

Ամիրգունայ խան անոր տրամադրեց կաթողիկէ եկեղեցին: Երեք տարի մնաց հոն Մովսէս վարդապետ:

Երեւանի հիւսիսային կողմը, այգեստաններու մէջ կար հին ժամանակներէ ի վեր մատուռ մը ի վերայ դամբարանի

1611ին երբ Սիւնեաց աշխարհը եկան երկու «կամաւոր աղքատներ»՝ Սարգիս եպս. և Տ. Կիրակոս, Մելիք Հայկազն եղաւ անոնց պաշտպանը եւ հովանաւորը, նիւթապէս եւ բարոյապէս. 1614ին Շահին մօտիկ անձ էր. 1615ին ինք հիմնեց Հօշանց Անապատը, որ մէկ ճիւղաւորումն էր Մեծ Անապատին, Տէր Կիրակոսի եւ Թումա եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ (Հ. Ակինեան, Մովսէս կտր., էջ 183—187).

սրբոյ առաքելոյն Անանիայի», որ աւերակ էր եւ անմարդաբնակ։ Խանը առաջարկեց վարդապետին որ նորոգէ զայն, շինէ շուրջը խուցեր եւ այլ կարեւոր մասեր եւ հոն հաստատէ իր բնակութիւնը։ Մովսէս տեղի կուտայ եւ կը նորոգէ եկեղեցին եւ կը շինէ անոր մօտ «խուցեր, ժամատուն, սառաւուք եւ վայր տուն յոլով» եւ շուրջանակի պարիսպ։

Հոն կը հաւաքէ «միաբանս բազումս, միայնակեացս եւ գրոց աշակերտս, իմաստունս եւ սրբակեացս կային իմիասին մեծս եւ փոքերս, սիրով հանդարտացեալս ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս եւ յընթերցումն սուրբ գրոց» *(Դաւրիժեցի,* 225–6*)*։

Եսայի Կարճաւանեցի, Մովսէս վարդապետի աշակերտներէն եւ Անապատի սաներէն, կը նկարագրէ վարդապետին հաստատած այս նոր Անապատին կեանքը, 1625*ին, իր օրինակած «Յիսուս Որդի»ի յիշատակարանին մէջ։*

Ս. Անանիա վանքին համբաւը կը տարածուի ամէն կողմ «ի Հոռոմաստան, ի Թրտաստան, ի Վրաստան, ի Պարսկաստան» *եւ* «յամենայն աշխարհաց վաճառականս գային» *եւ նուէրներ կուտային (Դաւրիժ.* 295*)*։

Մելքիսեդեկ կաթողիկոս չէր կրնար արգելք ըլլալ Մովսէսի, վասնզի Ամիրգունա, Երեւանի խանը, կը պաշտպանէր զայն։ Ուստի սկսաւ քծնիլ եւ շահագործել անոր համբաւը Այս նպատակով Մելքիսեդեկ 1623 *Ապրիլ* 7*ին Ս. Անանիա Անապատին մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրեց զայն. երեք օր յետոյ միւռոնի օրհնութիւն ըրաւ, դրամ հաւաքելու համար Մովսէսի հմայքովը։*

1624*ին Մովսէս հրաւիրուեցաւ Նոր Ջուղա, ուր կարճ ժամանակ մը մնալով դարձաւ Երեւան իր Անապատը, որ իբր վարժարան իր գոյութիւնը պահեց, իր՝ Էջմիածնի լուսարար եւ կաթողիկոս ըլլալէն ալ յետոյ միշտ իր հոգածութիւնը վայելելով (*1*)*։

1626*ին բարեդէպ դիպուածով մը եւ Ջուղայեցիներու ջանքերով (տես Հ. Ակինեան,* Մովսէս կաթողիկոս, *էջ* 106–112*), Մովսէս դարձաւ լուսարարապետ կամ փակակալ Էջմիածնի եւ* 1627 *Յունիս* 26*ին ձեռնարկեց անշքացած վանքին նորոգութեան։ Բացաւ դպրատուն մըն ալ Յովհաննավանքի մէջ «ուր ժողով-*

---

(1) *Անոր ապացոյց կրնայ համարուիլ այն իրողութիւնը, որ հոն մեռաւ ինք* 1633 *Մայիս* 2*ին։ Հաւանօրէն Մովսէս իր այս ձեռակերտը յաճախ կ'այցելէր կաթողիկոս ըլլալէն վերջն ալ եւ այս այցելութիւններէն մէկուն միջոցին ալ մեռաւ հոն։*

եաց մանկունս յոլովս, եւ զամենեցուն զծախսն եւ զպէտսն ինքն հոգայր, եւ մանկունքն անզբաղ եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցական ուսումն, եւ զգիրս Աստուածաշունչս, եւ զիմաստասիրականս, որք եղեն ամենեքեան արք պիտանիք եւ օգտակար աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք եւ աբեղայք, եւ երիցունք, եւ ամենայն վանօրայք, որք ամայացեալք ի խաւարի կային եղեն լցեալք միաբանօք, աբեղայիւք եւ կրօնաւորօք, եւ գեղօրայք՝ վարժ երիցամբք» (Դաւրիժցեի, էջ 307)։

Մովսէսի այս գործունէութիւնը եւ աշխատանքը մեծապէս գնահատուեցան եւ երկու տարի յետոյ 1629 Դեկտեմբերին ընդհանուր հաւանութեամբ կաթողիկոս ընտրուեցաւ։

Առաքել Դաւրիժեցի Մովսէսի շինարարութիւնները թուելէ յետոյ՝ կ'ըսէ. «վասն որոյ ամենայն ժողովուրդք Հայոց՝ որք յընդհանուր աշխարհս բնակեալք են յառաջին կաթողիկոսաց անկարգութենէն ծանծրացեալք՝ եւ ի սորին բարեկարգութենէն մխիթարեալք, կամօք, եւ յօժարութեամբ կաթոգին սրտիւ կամէին զի ինքն սուրբ հայրս մեր Մովսէս վարդապետս լիցի կաթողիկոս» եւ ան կը մերժէր։ Վերջապէս այնքան թախանձեցին որ զիջաւ եւ ընդունեց այս պաշտօնը։

Իրմով Սիւնեաց Մեծ Անապատին ոգին գահակալեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ, ուր թէպէտեւ կարճ եղաւ իր պաշտօնավարութիւնը (1629էն 1633 Մայիս 21+), սակայն մեծ եղաւ արդիւնքը, վասնզի այս դպրոցին եւ անձնապէս իրեն աշակերտ Փիլիպպոս Աղբակեցի (իր յաջորդը) շարունակեց իր գործը, անոր ծրագիրով եւ ուղղութեամբ։

Հազիւ կաթողիկոս ընտրուած էր Մովսէս եւ լսուած՝ իր կատարած վերանորոգութիւնը Էջմիածնի մէջ, երբ «առ որ ամենեքեան տենչացեալ գային ի տեսութիւն նորին»։

Ասոնցմէ մին էր Մելքիսեդեկ Վժանցի վարդապետը, որ եկաւ եւ «հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս կաթողիկոսին եւ նորին աշակերտացն, յորոյ գալստենէ ուրախութիւն անպատում եղեւ ամենեցուն» (Դաւրիժ., էջ 398)։

Մովսէս կաթողիկոս գնահատեց Մելքիսեդեկ Վժանցիի մէջ հոգեւէր կրօնաւորը եւ գիտուն եկեղեցականը եւ յանձնարարեց իրեն դասախօսել Ս. Անանիայի մենաստանին մէջ։ «Եւ լինէր յորժամ Մելքիսէթ վարդապետն կանգնէր ի դաս եւ ի քարոզ, իբրեւ զյորձանս ուղխից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ իմաստութեանն ամենեքեան ապուշ եղեալ հիանային եւ բաղձային» (Դաւր. էջ 398)։

Որչափ ալ ոգեւորութիւն եւ հիացում առաջ բերէին Մելքիսեդեկի դասախօսութիւնները ունկնդիրներու վրայ, արդիւնքը համեմատական չէր, վասնզի կը պակսէր նախապատրաստութիւնը եւ հետեւաբար հասկացողութիւնը։ Իմաստասիրութեան մասին ճառերը անմարսելի էին աշակերտներուն, դասագիրքերը՝ դժուարամատոյց։ ԺԷ. դարուն իբր դասագիրք ուսանողներու ձեռքը կը տրուէին յունաբան դպրոցի արտադրութիւններ Է. դարէն, որոնք իրենց «այլաշաւիղ եւ այլատեսակ եւ այլանուն եւ անընտել» (Դաւրիժ. էջ 397) բառերով անիմանալի էին նոյն իսկ ժամանակակիցներուն, ո՛ւր մնաց տասը դար յետոյ ապրող սերունդներուն, որոնք յունական նոր պղատոնականութեան վրայ ոչ մէկ գաղափար ունէին եւ բոլորովին անծանօթ էին անոր։

Ասով հանդերձ Մելքիսէթ Վժանցի սկսաւ դասախօսել Ս. Անանիայի դպրատան մէջ 1630ին, եւ աշխատիլ ծանօթացնել Դաւթի Սահմանաց *գիրքը, Պորփիւրի* Վերլուծութիւնը, *Արիստոտելի* Ստորոգութիւնը, Պերիարմէնիասն։ Աշխարհացը, Առաքինութեանը, *Դաւիթի* Վերլուծականը, *ինչպէս նաեւ Քերականութիւնը եւ* Ամենայն ազգաց տոմարը։

Հ. Ակինեան (Մով. կաթ., էջ 202) կ՚ըսէ. «հաւանական է կարծել թէ ինչպէս Մեծ Անապատի եւ Լիմ Անապատի մէջ, նոյնպէս հոս անհետաքրքրական երեւցաւ դասախօսութիւններու նիւթը: Կը գրէ գոնէ Ոսկան, թէ իրեն համար անմարսելի էին անոնք»:

Դրութիւնը փոխուեցաւ, երբ դարձան Լեհաստանէն Խաչատուր Կեսարացի եւ իրեն ընկերացող երիտասարդ աբեղաները, որոնք մեծ յուսախաբութեան ենթարկուած էին:

Պատիկ մնալու, իրենց տգիտութիւնը զգալու ցնցումը, զոր այդ քանի մը կրօնաւորները ունեցած էին Լեհաստանի մէջ, պատճառ եղաւ որ նոր եռանդ մը կամ շարժում մը ստեղծուի, մրցելու համար կաթոլիկ վարդապետներու հետ, որոնց քով հայ վարդապետները նկուն եւ ամօթապարտ մնացեր էին:

Արդարեւ, երբ Սիւնեաց դպրոցին աշակերտներէն Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, իբր նուիրակութեան մը պետ Լեհաստան ղրկուեցաւ 1630ին, լեհահայոց մէջ ծագած կրօնական վէճերուն վերջ տալու եւ Բրոբականտայի աշակերտներուն դէմ մաքառելու համար, կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք շատ աղէկ գիտէին իրենց հակառակորդներուն տկար կողմը, Էջմիածնայ նուիրակները հրապարակային վիճաբանութեան հրաւիրած էին, նոյնիսկ հայերէն լեզուի մէջ անոնց տգիտութիւնը ցոյց տալու համար։ Անոնց հարցուցեր էին թէ «վարեմ» բառը բա՞յ է թէ անուն, եւ անոնք չէին կրցած պատասխանել (Դաւրիժ. ԻԹ) ու ծաղրելի դարձած: Անոնք այս պարտութենէն չափազանց զգածուած էին, «իմացեալ.. թէ զայն զոր գիտեն ոչ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին գիրքն կարդալ» (Դաւրիժ., 398—9), ուստի՝ Էջմիածին դառնալնուն պէս, իրենցմէ Սիմէոն Ջուղայեցին փութաց խառնուիլ Մելքիսէթի աշակերտներուն, Ս. Անանիա Անապատին մէջ, ուսանելու համար «զարտաքին գիրսն»: Հոն իրեն աշակերտակից ունէր հայրենակիցը՝ Ոսկան։

Լվովի միջադէպը նախանձ շարժած էր նաեւ Էջմիածնի միաբաններուն մէջ: Անոնք ալ կը փափաքէին ծանօթանալ արտաքին գրոց։ Եւ որովհետեւ արտաքին գրոց միակ հմուտ ուսուցիչը Մելքիսէդեկ Վժանցին էր, որ կը դասախօսէր Երեւան, այս պատճառով «աբեղայք եւ ընկերակիցք Ոսկանի, որք էին յԷջմիածին, յարեան ի վերայ կաթողիկոսին Մովսէսի ասելով, կա՛մ մեզ եւս հրաման տուր, զի գնացեալք յԵրեւան՝ զդաս առցուք ի Մելքիսէթէն եւ կամ զնա բեր ի տեղիս, զի աստ ի մէջ Էջմիածնի դաս ասասցէ» (Ոսկան եպ. Երեւանցի. տես Ակինեան, էջ 204)։

Ուրախացաւ կաթողիկոսը այս ոգեւորութիւնը տեսնելով եւ թէպէտ չէր բաղձար Երեւանի դպրատունը զրկել իր ուսուցիչէն, բայց «անճարացեալ» հրամայեց Մելքիսէթին, որ գայ Էջմիածին «դաս ասել աբեղայիցն ամենեցուն, ոյք կամեցին»։ Ուսուցիչին ետեւէն գնաց Սիմէոն եւ «զդաս էառ անդ զՊորփիւրն եւ զՍտորագրութիւն» եւ մաս մը Պերիարմենիասէն։ Իսկ Ոսկան ստիպուեցաւ մնալ Երեւան՝ իբր փոքրաւոր Խաչատուր Կեսարացիի, խոստում առնելով Սիմէոն Ջուղայեցիէն, թէ ուսածները յետոյ պիտի աւանդէ իրեն ալ։

Այսպէս՝ Մովսէս կաթողիկոս, անշքացած Էջմիածինը նիւթապէս նորոգելէ զատ, հոն հիմը դրաւ հոգեւորականներու յատուկ բարձրագոյն վարժարանի մը, ուր կ՚աւանդուէին, շնորհիւ Վժանցիի՝ «զոճս եւ զգիտութիւնս արտաքին գրոց եւ զարուեստ քերականութեան», որոնք ըստ Առաքել Դաւրիժեցիի՝ «բնաւին բարձեալ եւ անհետ լեալ էին»:

Արդարեւ, «յորժամ միաբանեալ եղբարքն եկին առ Մելքիսէթ վարդապետն եւ սկսան դաս առնուլ, նախ զՔերականութիւնն դաս առին. զկնի նորա Սահմանքն սկսան եւ ապա զՊորփիւրն, զՍտորոգութիւնն, զՊերիարմենիասն, զԱշխարհացն, զԳովելին (զԱռաքինութեանցն), զկնի սոցա ամենեցուն զԱմենայն ազգաց տոմարսն»:

Հազիւ աւարտած էր Մելքիսէթ իր դասախօսութեան ընթացքը, երբ հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ Երեւանի մէջ 1632ին:

Իր աշակերտներուն մէջ ամէնէն յաջողակը եւ ամէնէն նշանաւորը հանդիսացաւ Սիմէոն Ջուղայեցի, որ թէեւ չկրցաւ ամբողջ դասընթացքին հետեւիլ — վասնզի Սպահան երթալու հարկադրուեցաւ— բայց ինքնաշխատութեամբ լրացուց թերին եւ կատարելագործեց ուսումը։ Այնպէս որ տարիներ յետոյ (1640-ին) Փիլիպպոս կաթողիկոսի (633—1655) առեն դարձաւ Էջմիածին եւ ինք ստանձնեց Էջմիածնի վարժարանին մէջ «արտաքին ուսմանց» դասախօսութիւնը։

Էջմիածինի դպրոցը ստացաւ կոչումը "Համալսարան Կաթողիկոսարանի"։

Ղուկաս Գառնեցի, մին աշակերտներէն այս դպրոցին, 1631ին իր գրած մէկ ձեռագրին մէջ, որ այս արտաքին գիտութեանց նիւթերը կը պարունակէ (տես էջ 976), կը յիշատակէ Յովհաննավանից դպրոցը եւ անոր կազմակերպութեան վրայ կը խօսի, եւ որովհետեւ «Բազկակից եղբայրներ» կ'որակէ Խաչատուր Կեսարացի եւ Փիլիպպոս Աղբակեցի վարդապետները, կը մղուիմ ենթադրելու թէ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, որուն քով մնալ ստիպուած էր Ոսկան վրդ. Երեւանցի. Յովհաննավանից վարժարանին վարիչն էր, իսկ Փիլիպպոս Աղբակեցի՝ Էջմիածնայ վարժարանին:

Այսպէս՝ Մովսէս Տաթեւացի յաջողեցաւ վերջ տալ Մայր Աթոռի ողբալի դրութեան եւ հանդիսացաւ Էջմիածինի վերանորոգիչը․ այնպէս որ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի իրաւամբ կ ըսէ թէ «կրկին Լուսաւորիչ եղեւ Հայկազուն սեռիս, նորոգելով զՍուրբ Էջմիածինն եւ զեղծեալ կարգս մեր, որ ի թուլութենէ յառաջնոցն»։

Փիլիպպոս Աղբակեցի, որ նախ իբր տեղապահ եւ ապա իբր կաթողիկոս Էջմիածինի վանքը կառավարելու կոչուեցաւ Մովսէս կաթողիկոսէն յետոյ, մինչեւ իր մահը (+1655), Նոր Ջուղայէն Էջմիածին կը կոչէ Մելքիսէթ վրդ. Վժանցիի յաջողակ աշակերտ Սիմէոն Ջուղայեցին, որ Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի հետ Նոր Ջուղա գացած էր եւ հոն կը դասախօսէր արտաքին գիտութիւնները: Այսպէս յաջողեցաւ պահել Էջմիածինի վարժարանը իբր բարձրագոյն կրթարան, որ միակն էր բովանդակ Հայաստանի մէջ: 1637ին Յովհաննավանքի հաստատութեան կը կցէ նաեւ ժողովրդային վարժարան մը, որով Յովհաննավանքի մէջ քով քովի գոյութիւն կ'առնեն թէ՛ կղերական եւ թէ՛ աշխարհական երկու վարժարաններ։

Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբակեցի «յետ ամաց ինչ», հաւանօրէն 1640ին վարդապետանոցը կը փոխադրէ Էջմիածին եւ դասախօս կը նշանակէ Մելքիսէթ վրդ.ի աշակերտներէն Ոսկան վրդ. Երեւանցին։ Այսպէս՝ կը յաջողի հոն հասցնել պիտանի աշակերտներ (Դաւրիժեցի, էջ 325), որոնք մեծապէս կը նպաստեն հայ եկեղեցւոյ վերանորոգութեան գործին։

Փիլիպպոս Աղբակեցիի մահէն յետոյ՝ իրեն կը յաջորդէ Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի (1656—1680✚), որ արդէն Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան շրջանին ամէնէն աչքառու եւ ականաւոր դէմքն էր հայ վարդապետներուն մէջ եւ աջ բազուկը Աղբակեցիին։

Ինչպէս որ յիշատակագիր մը (Դաւիթ Բաղիշեցի, Դիւան Ժ., էջ 51), թուելէ յետոյ Փիլիպպոսի ժամանակակից վարդապետները, սկսելով Յակոբ Ջուղայեցիէն, կը յաւելու թէ Փիլիպպոս «ձեռնադրեաց... աւելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս եւ վարդապետ, որոնց ամենեցուն վերակացու եւ գլուխ Յակոբ վարդապետ Ջուղայեցին էր»։

Այս կաթողիկոսը, ինչպէս կը տեսնուի, ուսուցչութիւն ալ բրած է Էջմիածինի վարժարանին մէջ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակ. վասնզի Դաւիթ Բաղիշեցի կ'ըսէ թէ «ի ժամանակս սորա էին վարդապետք եւ միաբանք ի Սուրբ Էջմիածին, Յովհաննէս վարդապետ, Սահակ վարդապետ Աթոռակալ, Միքայէլ Մովսէս. միւս Մովսէս, Գաբրիէլ, Երեմիա, Առաքել վարդապետ պատմագիր, Ստեփաննոս, Աւետիս, սոքա ամենեքեան սիւնք եկեղեցւոյ եւ անօթք հոգւոյն սրբոյ, անյաղթ փիլիսոփայք, այլ եւ Ղազար վարդապետ, Սարգիս վարդապետ իթէոդուպոլիս եւ Ստեփաննոս վարդապետ մեր սիրելի եղբայր ի Զմիւռին քաղաքաց առաջնորդք, այժմ աշակերտք սորա են Յակոբ կաթողիկոսին» (Դիւան Ժ. 52)։

Այսքան փորձ եւ այսքան հմուտ, ինչպէս նաեւ ուսումնասէր կաթողիկոս մը, անշուշտ հետեւեցաւ իր նախորդներու շաւիղին, աշխատելով հիմնել դպրոցներ, դպրեվանքեր եւն. որոնք նպաստեցին զարթնումի գործին։

Իր օրով շարունակուեցաւ Էջմիածինի վարժարանը, ուր Սիմէոն վրդ. Ջուղայեցիի յաջորդած էր հաւանօրէն, իբր Էջմիածինի վարժարանին վարիչ եւ դասախօս Ստեփաննոս վրդ. Լեհացի (+168) կամ Իլվովցի, որ բաւականաչափ կրթութիւն իր ծննդավայրին մէջ առնելէ վերջ «գրով եւ լեզուաւն լատինացւոց» մանաւորապէս ուսանելով «զարուեստ քերականութեան եւ զարտաքին գիրս փիլիսոփայից» (Դաւ. 407), ըլլալով «մտօք սուր եւ ծննդական» (Դաւ.408), Նիկոլի պատճառով յառաջ եկած յուզումներէն զզուած՝ Էջմիածին եկած էր ծնողքին հաւանութեամբ Փիլիպպոս կաթ.ի (1633—1655) ատեն։ Ստեփաննոս Մայր Աթոռի մէջ հըմտութեամբ ալ զարգացաւ, ծանօթանալով հայերէն լեզուի եւ գրականութեան եւ «ի բերանէ առ զՍաղմոս եւ զշարական եւ զայլ եկեղեցական ուսմունս» (Դաւրժ., էջ 408)։

Փիլիպպոս կաթողիկոս կը ձեռնադրէ զինքն աբեղայ 1652էն առաջ եւ քիչ յետոյ (1653—1656) կուտայ վարդապետական գաւազան։ Ստեփաննոս կը մնայ երկար ատեն Էջմիածին, ուր «օր ըստ օրէ վարժէր եւ կրթէր զանձն ուսմամբ եւ պարկեշտ վարուք», կ՚զբաղի ուսուցչութեամբ եւ այս առթիւ կը կատարէ թարգմանութիւններ Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով. բայց մանաւանդ դրդուած «ի թախանձանաց եղբարցն որք կային իհրահանգս դեգերանաց իմաստից ի Սուրբ Աթոռս Էջմիածին» (1)։

Իր թարգմանութիւնները, որոնք կատարուած են պարզ լեզուով եւ երբեմն նախնեաց խրթին լեզուով կատարուած թարգմանութեանց կրկնութիւններն են՝ իր կողմէ յաւելեալ մեկնութիւններով, ցոյց կուտան թէ անոնց մէկ կարեւոր մասը ծառայած է իբրեւ դասագիրք։

Ստեփաննոս Լեհացի, Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ատեն (1655—1680) կը վարէ կաթողիկոսական փոխանորդի պաշտօն եւ կը յիշուի 1673ին իբր «վերակացու եւ գանձապետ»։ Յակոբ կաթողիկոսի բացակայութեան եւ մահէն յետոյ, մինչեւ Եղիազարի գալուստը, վարած է տեղապահի պաշտօն (Զաքարիա Սարկաւագ, Գ. էջ 37), անշուշտ մեծ ուշադրութիւն ընծայելով Էջմիածնայ վարժարանին, բայց իր մահէն (+1681) յետոյ Էջմիածինի վարժարանը, որ միակն էր իբր վարդապետանոց, ներքին եւ արտաքին պատճառներու բերմամբ կ՚անշքանայ եւ, ինչպէս կ՚ըսէ Զաքարիա (Բ. Ծբ), «զկարգ եւ զկանոն առաջին կաթողիկոսացն քայքայեցաւ, ի Սուրբ Աթոռոյն եւ ամենայն վանօրէից»։

Բայց Էջմիածինի դպրոցը, հիմնուած Մովսէս կաթողիկոսէն, ուր Սիմէոն Ջուղայեցի (Գառնեցի) կը դասախօսէր եւ Ստեփաննոս Լեհացի կը պարապէր թարգմանութիւններով, կատարեց շատ նշանաւոր դեր մը, իբր Մեծ Անապատին շարունակութիւնը եւ հանդիսացաւ լատինական դպրոցին դէմ աւանդապահ դպրոցը, ուր կը մշակուէր հին բարբառը եւ կը գործածուէին հին դասագիրքերը։

---

(1) Լատիներէնէ թարգմանած է Յովսէփոս, Հայելի վարուց, Դիոնիսիոս Արիսպագացի, Պատճառաց գիրք, Գիրք բնազանցական Արիստոտէլի, Բանք իմաստասիրականք եւ աստուածաբանականք, Թովմայի Ագուինացւոյ «Յաղագս Հոգւոյ Բանականին» եւ «յաղագս Հրեշտակաց»ը, Սիրաքայ գիրք, Բուրաստան, աղօթից, Ղուկաս եւայլն (Ստեփաննոս Լեհացիի վրայ գրած են Զարբհանէլեան Նոր Մատենագրութիւն, էջ 296. Գալուստ Տէր Մկրտիչեան Արարատ. 1899, եւ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան ՀԱ. 1912 եւլն.։

Այս դպրոցէն կը հանէր Առաքել Դաւրիժեցի, որուն յստակ, ժողովրդական լեզուն ախորժելի եւ իմանալի էր իմաստունին ալ. գեղջուկին ալ, ինչպէս կ՚ըսէ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան (ՀԱ. 1932, էջ 132)։

Այսպէս, Սիւնեաց դպրոցը՝ Ամրտոլուի դպրոցի ուղղութեամբ պատուաստուած. փոխադրուեցաւ Էջմիածին եւ իսկապէս բարերար դեր մը կատարեց մաքառելով տգիտութեան դէմ, իբր առաջնորդ վերածննդեան շարժումի մը։

Ահա այն գրական-մշակութային նշանաւոր դերը, զոր կատարեց Մեծ անապատը մեր խաւար իրականութեան մէջ. ԺԷ. դարուն սկիզբէն սկսեալ։

Գիտնականներ չէին անկէ հասնողները։ Կան շատ փաստեր, որոնք ցոյց կու տան, թէ պարզ գրագիտութենէն հեռու չէր անցներ անապատական կրթութիւնը։ Բայց մաքրութիւն, հասարակաց բարւոյն իտէալը, գրասիրութիւն կը տիրէին Որոտնայ գետի ափին։ Անկէ էր որ առաջ եկաւ բարեկարգութեան, վերանորոգութեան ոգին եւ սկսաւ տարածուիլ զանազան կողմեր Արեւելեան Հայաստանի կամ, քաղաքական սահմանները նկատի ունենալով, պարսկական Հայաստանի մէջ եւ մինչեւ Էջմիածնի Աթոռը տարածուեցաւ ու նուաճեց զայն։

Յանկարծական բան մը չեղաւ այս նուաճումը կամ հոգեկան տիրակալութիւնը եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի որ իր դէմ արգելքներ եւ խոչընդոտներ պակաս չէին։ Միաբանները, որոնք գործունէութեան ասպարէզ իջան, շուտով զգացին իրենց պակաս կողմերը։ Բայց գլխաւորը ի հարկէ հիմն էր, եւ այդ հիմին վրայ շինուեցաւ ամբողջ պատմական շրջան մը։

Ո՞վ կրնար երեւակայել. թէ Սիւնեաց երկիրին այդ խորխորատներէն ասպարէզ պիտի գային մարդիկ, որոնք պիտի մարտնչէին բարքերու ապականութեան եւ տգիտութեան դէմ, ազգային վերակազմութեան առաքեալներ դառնալու համար հետագային։

Անոնք համարձակ քարոզիչներ էին, աշակերտներ կը պահէին, որոնք իրենց ստացած գիտութիւնը կը հաղորդէին իրենց աշակերտներուն։

Ահա թէ ի՛նչպիսի դպրոց էր Մեծ Անապատը։

Սիւնեաց դպրոցի աշակերտ լինելու համար անպատճառ

Տաթեւի ծորը երթալ պէտք չէր։

Այդ դպրոցին սաները կը պատրաստուէին զանազան տեղեր, Զարէքի վանք, Էջմիածին, Նոր Ջուղա եւայլն։

Որովհետեւ արմատը Մեծ Անապատն էր, բոլոր ուսուցիչներու հոգեւոր ծագումը այդ տեղէն էր։

Մեծ Անապատը երկար ժամանակ իր գոյութիւնը չպահեց։ Ինք միայն կորիզ մը հանդիսացաւ, իսկ իր գործը շարունակուեցաւ նաեւ յետոյ, այն ժամանակ երբ ինք այլեւս գոյութիւն չունէր։

* * *

Արեւելեան կամ Պարսկական Հայաստանի մէջ, Սիւնեաց Մեծ Անապատին կազմակերպութեան ժամանակամիջոցին, Արեւմտեան կամ Թրքական Հայաստանի մէջ ալ երեւան կուգար նման փոքր հիմնարկութիւն մը, որ Սիւնեաց դպրոցին չափ կարեւոր դեր պիտի կատարէր։

Այս ուսումնարանը, որ հայ մտաւորական վերածննդեան շարժման մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ, հին վանք մըն էր Բաղէշի մօտ, ուր մեկուսացած վարդապետներէն մին՝ Բարսեղ վրդ. Գաւառացի նշանաւոր դարձուց զայն, զարմանալի տոկուն աշխատութեամբ մը, գրեթէ գիւտը կատարելով արտաքին ուսմանց, որոնց ծանօթութիւնը բոլորովին կորսուած էր Հայաստանի մէջ։

Ոմանք իրաւամբ չեն հաւատար, թէ Բարսեղ վրդ. սոսկ ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերած ըլլայ իր ծանօթութիւնները, սակայն ցոյց ալ չեն տար այն միջոցը, որով ա՛նիկա յաջողեցաւ թափանցել այդ անհասկնալի դարձած գիտութիւններուն՝ այնպիսի խաւար եւ անհրապոյր միջավայրի մը մէջ, որպէս էր Բաղէշ այդ դարուն։

Բաղէշ, այդ շրջանին, կեդրոնն էր բաւական ընդարձակ քուրդ պէյութեան մը, որ կը տարածուէր Վանէն մինչեւ Տիարպէքիր եւ կը պահէր, Օսմ. պետութեան անուանական իշխանութեան տակ, իր անկախութիւնը։

Բաղէշի քուրդ խանը ունէր իր սեփական զօրքը եւ իր անունով պղինձէ դրամ դրոշմելու իրաւունք։ Իր ճորտերն էին իր իշխանութեան տակ գտնուած երկիրներու քուրդ ցեղապետները։

«Հասկնալի է, թէ որքան դառն, որքան դժոխային պիտի ըլլար իրականութիւնը մի քրդական պետութեան մէջ։ Վայրենութեան մէջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչեւ այժմ ալ չէ

կրցեր գիր ու դպրութիւն ունեցող ազգաց շարքը մտնել, որուն պաշտամունքը յափշտակութիւնն ու կողոպուտն է, ունի իշխանութիւն, լայնարձակ երկրի մը տէրն է, անոր ճակատագիրը տընօրինողը։ Կեղեքումները, հարստահարութիւնները պէտք չէ յիշատակել ալ, այնքան անոնք հասկնալի են ինքն ըստ ինքեան, այնքան առօրեայ, սովորական՝ երեւոյթներ կը կազմէին: Խանութիւնը կռուածաղիկ մըն էր քուրդ իշխաններու մէջ: Թուրք կառավարութեան ձեռնտու չէր կարգ ու կանոն հաստատել Բաղէշի մէջ եւ անիկա ամենայն հաճութեամբ թոյլ կուտար, որ խանական իշխանութեան թեկնածուները կրծեն զիրար, որքան կ՚ուզեն: Այդ նպատակով ան՝ կա խանութեան թուղթ կուտար ամէն մէկին, որ կը կարողանար լաւ կաշառքներ բերել իրեն: Եւ Քուրդերը խանութիւնը իրարու ձեռքէ կը խլէին։ Ներքին խռովութիւններ, պատերազմներ անպակաս էին: Իւրաքանչիւր ազդեցիկ քիւրտ, խլելով խանութիւնը իր հակառակորդէն, իր պաշտօնին կ՚անցնէր արիւնահեղութիւններով եւ իսկոյն նոր հարկեր կը դնէր հպատակներուն վրայ, որպէսզի յետ տանայ թիւրք կառավարութեան տուած իր կաշառքը» (Լէօ, Հայկ. Տպագր. Բ. էջ 140—141):

Ահա այդ դաժան միջավայրին մէջ գոյութիւն կ՚առնէր հայկական այն դպրոցը, որ ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն կարեւոր դեր մը կատարեց հայ իրականութեան մէջ։

Հայերը, որոնք Բաղէշի գաւառին մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին, քրտական հարստահարութիւններուն պատճառով հարկադրուեցան հետզհետէ հեռանալ այդ գեղեցիկ լեռնոտ երկիրէն։

Բաղէշի հայերը չորս թաղի բաժնուած էին, իւրաքանչիւրը ունենալով մէկ մէկ վանք իբր կեդրոն (1)։

Արդէն տեսնուեցաւ, թէ ԺԵ. դարուն այդ վանքերէն Խնդրակատար Ս. Աստուածածինը անուանի հանդիսացած էր։ Զայն նորոգած էր Ներսէս վրդ. Մատաղ 1613ին եւ ընդարձակած ու հոգեւոր դպրոցի վերածած էր:

Ներսէս Մատաղի աշակերտն էր Ներսէս Բաղիշեցի, իսկ այս վերջնոյն աշակերտն էր Ներսէս Ամկեցի (Դաւրիժեցի, էջ 440—441)։

---

(1) Այդ չորս վանքերն էին, 1. Գոմաց վանքը, որ առաջնորդանիստ էր, 2. Խնդրակատար, որ ուսումնավայր եղած է, 3. Աւեխու Ս. Աստուածածին եւ 4. Ամրտոլու Ս. Յովհաննէս։

1587 Ապրիլ 19 թուականով Պապական նուիրակ եւ Սիդոնի արքեպիսկոպոս Լէոնարտ Աբէլ առ Սիքստոս Ե. (1585–1590) ուղղած Հայոց վերաբերեալ տեղեկագրին Էջմիածինի կաթողիկոսութեան վրայ խօսող մասին մէջ, իբր հռչակաւոր վարդապետ-վարժապետներ կը յիշատակէ երեք դէմքեր, որոնցմէ մէկն էր Ներսէս՝ Պիթլիսի մէջ (տես Բաբգէն կաթողիկոս, Պատմ. կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 192)։

Այս հռչակուած գիտուն վարդապետը ուրիշ մէկը չէր կրնար ըլլալ, եթէ ոչ Ներսէս Մառաղի աշակերտ Ներսէս Բաղիշեցին կամ Ներսէս Ամթեցին, որոնք Բաղէշի Խնդրակատար վանքին մէջ գործած ըլլալու են, վասնզի 1657ին գրուած ձեռագիրի մը մէջ այս վանքը կը ներկայացուի «դամբարան Ներսէս Բաղիշեցւոյ եւ միւս Ներսէսի եւայլն»։ 1651ին այս վանքին վանահայր-առաջնորդ կը կարգուի Դաւիթ վարդապետ Բաղիշեցին, որ ինքզինք կը կոչէ «Դաւիթ բանասէր»։ Այս եկեղեցականը, որմէ կը մնայ իր պատմութեան մէկ մասը եւ մի քանի ձեռագիրներ (տես Դիւան Ժ.) «անեալ ի մանկութենէ առ ոտս» Գոմոց վանքին վանահայր եւ Բաղէշի առաջնորդ «Մեսրոպ վարդապետի, անյաղթ փիլիսոփայի եւ քաջ քարտուղարի», որ 1638ին եպիսկոպոս օծուած էր եւ նոյն օրը ստացած էր վարդապետական գաւազան Փիլիպպոս կաթողիկոսէն (Դիւան Ժ. էջ 51) եւ անկէ 1641ին ձեռնադրուած էր կուսակրօն քահանայ (նոյն, էջ 53)։ Վեց տարի յետոյ ստացած էր գաւազան իշխանութեան։ Ինք կ'ըսէ թէ «քեպէս քափուր եւ տգէտ գոլով իմ յուսմանէ Ռ.Ճ. (=1651) ետին զանարժանս ծառայ Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի»։ Դաւիթ իր պաշտօնավարութեան շրջանին (1651— 673+ Լիմ) իբր ուսումնասէր անձ անշուշտ վանքին մէջ մտաւորական կեանքը պահպանած է, որքան կարելի էր եւ որքան պայմանները կը ներէին։

Ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Խնդրակատար վանքին մէջ, հակառակ բոլոր աննպաստ պայմաններուն եւ երկրին անապահով դրութեան, ուսումնական կեանքը շարունակուած է ԺԶ. դարու ընթացքին։ Հոն գործած են նշանաւոր վարժապետ-վարդապետներ, որոնք բազմաթիւ աշակերտներ հասցուցած են. անոնցմէ մէկն էր հաւանօրէն Բարսեղ Գաւառցին (1), որ ԺԷ. դարու գլխաւոր դէմքերէն մին հանդիսացաւ իբր ուսուցիչ եւ հիմնադիր դպրոցի մը, որուն կայանն էր Բաղէշի չորս վանքերէն

---

(1) Զինոբ Գլակի 1719ի Կ. Պոլսոյ տպագրութեան յիշատակարանին մէջ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք այս վարդապետը Բարսեղ Աշբակեցի կը կոչէ։

Ամլորդւոյ կամ Ամրտոլու փոքրիկ վանքը, կառուցուած «Բաղէշի արեւմտեան անկիւնը»։

Հոն արդէն, ըստ Դաւրիժեցիի (էջ 316), «ի հին եւ ի վաղեմի ժամանակաց կայր դասատուն վարդապետաց... որ յաջորդելով մի զմի եհաս մինչեւ» ԺԷ. դարուն սկիզբը, ուր նոր փայլ մը կ'ստանայ այս հաստատութիւնը ժամանակին վանահայր Բարսեղ վրդ. Գաւառցիի (✝1615) ջանքերով։

Առաքել Դաւրիժեցի այս վարդապետին համար կ'ըսէ, «իգաւազանէն՝ որ ի Տաթեւացւոյն յառաջ եկեալ եւ սերեալ» եւ կուտայ Գրիգոր Տաթեւացիէն սկսեալ իրարու գաւազան տուող վարդապետներու շարք մը (էջ 391), ուրկէ կը տեսնուի թէ Ներսէս Ամկեցիին աշակերտն էր Բրգուտ Յովհաննէս Ոստանցին, իսկ այս վերջնոյն՝ Բարսեղ Գաւառցին։ Չեմ գիտեր ո՛րքան հաւանական է ենթադրել, թէ Ներսէս Մատաղի յաջորդող երկու միւս Ներսէսներուն՝ Բաղիշեցիին եւ Ամկեցիին գործունէութեան դաշտը եղող Բաղէշի Խնդրակատարին մէջ գործած է Ն. եւ Բրգուտ Յովհաննէս վրդ. Ոստանցին եւ թէ, հետեւաբար, Բարսեղ Գաւառցի այդ վանքէն է։

Սակայն Բարսեղ վրդ.ի Տաթեւացւոյն աշակերտութենէն առաջացած ըլլալը կը հաստատէ նաեւ Վարդան վրդ. Բաղիշեցի իր ժամանակագրութեան մէջ՝ գրելով. «ՌԿԴ (1615) թուին վախճանեցաւ Բարսեղ վարդապետն Բաղիշեցին, որ յաշակերտաց Տաթեւացւոյն ի վանքն Ամրտոլու» (Դիւան Ժ. էջ 73)։

Դարանաղցիի «Ժամանակագրութիւն»ին մէջ կայ գլուխ մը սա խորագրով. «Եւ արդ աստանոր սկիզբն արասցուք արեւելեան Ոստան գաւառաց վարդապետացն եւ Մոկացոց եւ Բաղիշեցոցն՝ ի մերում ժամանակացս մինչեւ ցայժմոյս»։

Այս գլուխը կ'սկսի սա բառերով. «Նախ Հետեւակ մականուն Ներսէս մեծ աւագ վարդապետ մի եղեալ, որ հետիոտս շրջէր ամենայն ուրեք, վասնորոյ Հետիոտ անուանեցին տեսողքն եւ էր ի ժամանակս Մեծ Շիրակին յԱմթայ (1)։ Եւ այս Ներսէս բազում աշակերտս եհան, զՋագ վարդապետն (2)... վանեցին, զՅովհաննէս վարդապետն Բաղշեցին՝ զՅովնիկ մականուն (1), զՍիմէոն վարդապետն Շնորհալին (2), ոմանք զՄեծ Բարսեղն այլ նմա ասեն, եւ այլ փոքունս եւ աննշանս յոգունս, զոր մենք ոչ լուաք» (Դարանաղցի, էջ 371):

---

(1) Ակնարկ Յովհաննէս Շիրակ վարդապետին, որուն վրայ խօսուած է գիրքիս մէջ Ամթայ դպրոցին իբր հիմնադիրի։

(2) Կարապետ վրդ. Ջագ Վանեցի յայտնի դէմք է (տես Հայապատում Գ. էջ 322—4), որուն Կարապետ անունը մոռցած է եւ բաց թողած է Դարանաղցի։

Այս ակնարկուած «Մեծ Բարսեղ» վարդապետը, արդեօք Ամրտոլու դասատան հիմնադիրը չէ՞։ Անվարան այս եզրակացութեան պիտի հասնէի, եթէ Դարանաղցի նուիրած չըլլար գլուխ մը այս վարդապետին «եւ պատմութիւն մեծ վարդապետին՝ Բաղշեցի Բարսեղին, ամենագովելի փիլիսոփային» խորագրուած, որ թէեւ իր այս խորագրով ամրապնդել կը թուի իմ ենթադրութիւնըս, սակայն բովանդակութեամբ ոեւէ հաստատութիւն չընծայեր: Դարանաղցի կ'ըսէ. «սա էր ի ժամանակս մեր, որ փայլէր իբրեւ զլուսաւորս ի մէջ աշխարհի եւ էր յոյժ խոնարհամիտ եւ հեզահոգի եւ անփառասէր եւ գծուծ զգեստին եւ անցասումն եւ հանդարտ եւ առաքինասէր, գթած եւ ողորմած առ նեղելոցն եւ կարօտելոց եւ խնամատար սրբոց եւ այրեաց» (էջ 390)։

Ասոնք ամէնը անորոշ բառեր են, որոնք անձը կը ներկայացնեն։ Ճիշդ հոն, ուր կ'սպասուէր որ Դարանաղցի իր գործին վրայ խօսէր, կը պատմէ անոր հետ իր ունեցած հանդիպումը 1602ին ի Հին Ջուղա, ուր ինք գացած էր Մելքիսէթ կաթողիկոսի հրամանով իբր նուիրակ ինք անձերու խո մրով մը եւ հոն պատահած անցքերը կը պատմէ, ինչպէս նաեւ վարդապետներուն իրարու դէմ մղած պայքարը եւ հակառակութիւնը։

Եթէ Դարանացղի խղճմտութիւնը ունենար յիշելու, թէ իր «մեծ» կոչած Բարսեղ վարդապետը ո՛ւր ուսում տուած էր իր Յովհաննէս աշակերտին կամ անկէ առաջ եւ ա՛նկէ յետոյ իրեն աշակերտողներուն, որոնց գաւազանի իշխանութիւն շնորհած էր, պիտի կարենայինք ճշդել, թէ Դարանաղցիի յիշած այս Բարսեղը՝ Ամրտոլու վանքին վանահօր հետ կապ ունէ՞ր թէ չէ: Ո՛ւր որ ալ եղած ըլլայ իր ուսման վայրը, վերջապէս պէտք է վաւերական նկատել Դաւրիժեցիի վկայութիւնը, թէ անիկա Բաղէշի կամ Ոստանի մէջ ստացած էր իր ուսումը եւ յետոյ Ամըրտոլու վանքին մէջ եղած էր «յաջորդ եւ առաջնորդ պետ եւ գըլուխ վարդապետաց տեղւոյն» (Դաւ. էջ 390)։

---

(1) Յովհաննէս վրդ. Բաղիշեցի Յովիկի վրայ Դարանաղցի երկար խօսած է (էջ 378—389)։ Ասիկա Հռոմ գացած է ուխտի համար եւ հաւատաքննութենէն խոյս տուած ու վերստին Բաղէշ դարձած է, ուր բաւական ատեն ապրելէ յետոյ մեռած է 1606ին։

(2) Սիմէոն Շնորհալիի վրայ կը խօսի Դարանաղցի (էջ 376—378) իբր «բանիբուն եւ իմաստասէր եւ բանաստեղծ եւ տաղասաց» (էջ 376)։

Այս վարդապետը, «որ էր այր երեւելի եւ մեծանուն, եւ յոլով աշակերտաց տէր» (Դաւ. 390), նախ զբաղած ըլլալ կը թուի վանքին շէնքով, վասնզի պատմիչը կ'ըսէ. «նոյն վանքն Ամրտոլու յառաջագոյն խրթին եւ յոռի շինեալ էր եւ այն եւս խարխալեալ էր ի հնութենէ, սա զամենայն շինուածսն միահաղոյն քակեաց, եւ ինքն վերստին հիմնարկեալ շինեաց եւ կատարեալ զբովանդակն, զեկեղեցին եւ զտներն եւ զայլն, որ ի նոսա» (Դաւրիժեցի, էջ 390) (1)։

Դաւրիժեցիի յիշատակած այս շինութեան թուականը կը ճշդուի Մեծն Վարդան Բաղիշեցիի ժամանակագրութենէն (Դիւան Ժ. էջ 73), ուր կը կարդանք. «Թուին ՌԽԸ (1599) վերստին նորոգեցաւ վանքս Ամիրտոլու վերակացութեամբ Բարսեղ վարդապետին»։

Ասիկա նիւթական շինարարութեան մասն էր, զոր Բարսեղ վրդ. կատարեց խոշոր առաջադրութեամբ մը։

Անիկա «յինքենէ իսկ գիտակ էր թէ գիտութիւն արտաքին իմաստից եւ քերականութեան ոչ գոյ ի մէջ վարդապետացն Հայոց, եւ ինքն մեծաւ տարփանօք ըղձայր թերեւս հասանել այնմ գիտութեան, ոչ միայն վասն իւր, այլ մանաւանդ վասն ազգին, զի արծարծեալ սփռեսցի ի մէջ ազգիս Հայոց, որպէս զի ամենեքեան հասցեն այնմ շնորհաց եւ գիտութեան» (Դաւրիժեցի. 391):

---

(1) Համաձայն Հ. Մկրտիչ վարդապետ Պօտուրեանի (Հանրագիտակ, Ա. Հտ. էջ 136), «1653ի յիշատակարան մը որոշապէս կ'ըսէ թէ Բաղէշի Ամրտօլու վանքին հիմնադիրն եղած է Բարսեղ Բաղիշեցին։ Եւ այդ թուականէն վերջն է որ վանքս կը յիշուի՝ նոր ընդօրինակուած ձեռագրաց յիշատակարանաց մէջ»։ բայց անմիջապէս ինք իսկ կը հերքէ այս տեսութիւնը, դպրոցին հիմնադրութիւնը միայն վերագրելով Բարսեղ վրդ.ի։ Արդարեւ, ինք կը յիշէ 1437ին գրուած Աւետարան մը, պահուած Էվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցին (Լոյս. 1905 էջ 518), զոր ստացած էր Յոհան քհ. Բաղէշի մէջ «ընդ հովանեաւ Ս. Յովհաննիսի եւ Ս Գէորգայ, առ ոտս քաջ րաբունապետին Թովմա վարժապետի (Մեծոփեցւոյ)։ ի ժամանակիս որ բնակեցայք ի վանորայս Բաղիշոյ»։ Մեծոփեցի 1487ին ընդօրինակած է Աւետարան մը «յերր քաղաքիս Բաղիշոյ ի դուռն Ամիրտաւլոյ Ս. Յովհաննէսի եւ Ս. Սիոնիս»։ Ձեռագիրը տեսած է Փիրղալէմեան Արծկէ, Ս. Սքանչելագործ վանքին մէջ)։ 1461ին կը յիշուի Ամրտօլուի վանահայր Մկրտիչ վրդ. ձեռագրի մը մէջ (Նօտարք, էջ 199, եւ 1490ին Արճէշի մէջ ընդօրինակուած Գանձարան մը 1493ին Ամրտօլուի վանքին մէջ կը կազմուի։ Ասոնք ամէնը որոշ ցոյց կուտան, թէ վանքը իրապէս ենթադրուածէն շատ հին էր։

Արդարեւ, այն ժամանակամիջոցին «գիտութիւն արտաքին իմաստից եւ քերականութեան» կորսուած էին:

Բռնութեան երկար դարերուն ո՛չ միայն դուրսէն գիտութեան լոյսը մտած չէր Հայաստան այլեւ անհետացած էր հայկական հին մշակոյթը։

Հինէն մնացած աղքատ, ողորմելի փշրանքներով կ՚ապրէին Հայերը այս անկման դժբախտ ժամանակներուն մէջ։ Թէ ո՛րքան մեծ էր այդ աղքատութիւնը, կարելի է հասկնալ անկէ, որ Հայաստանի գրագէտ տարրը այլեւս չէր հասկնար հին հայերէն թարգմանութիւնները յոյն փիլիսոփաներէն, քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը, մէկ խօսքով՝ այն ամէնը, ինչ որ մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ կը կոչուէին արտաքին գիտութիւններ»: Բարսեղ վարդապետ կ՚ուզէր թափանցել անոնց նշանակութեան։ Այս ծգտումը,— հասկնալ այդ հին գրական գանձերը, առանց ուսուցիչներու օգնութեան, քանի որ ուսուցիչներ չկային,— յանդուգն գաղափար մըն էր: Ան միայն մէկ միջոց ունէր իր առաջադրութեան հասնելու համար,— ինքնաշխատութիւնը, եւ մէկ եղանակ,— կարդալ եւ մտածել: Կարդալ (հոգ չէ թէ չհասկնար), նորէն ու նորէն կարդալ, առաջ երթալ ու ետ դառնալ, լարել միտքը, ջանք ընել ըմբռնելու անհասկնալին։

Այս պատճառով «յարաժամ առեալ ի ձեռս իւր զարտաքին գիրքն, եւ թէպէտ ոչ գիտէր, այլ անյապաղ եւ անձանձիր ընթեռնոյր. էր զի ուրեք ուրեք հասանէր ի վերայ տեսութեան եւ մտաց բանին, եւ էր զի ոչ, բայց նա ամենայն ջանիւ առանց ձանձրանալոյ միշտ ընթեռնոյր» (Դաւ. էջ 391)։

Բարսեղ վրդ. երկար տարիներ անձանձրոյթ աշխատութեամբ ինքզինք նուիրեց նախնեաց մատենագրութեան ուսումնասիրութեան: «Սահմանաց գիրքը», «Պորփիւր»ը վերլուծել փորձեց, տիրանալու համար նախնեաց գիտութեան։ Հին գիրքերու մէջ պատահած սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ, պատահումն, ստորասութիւն, բացասութիւն բառերը հասկնալու համար տարիներ կորսնցուց եւ ինչ որ ինքնաշխատութեամբ սորված էր՝ ուսոյց իր աշակերտներուն եւ մահուան օրերուն իբր «անդառնալի կտակ մահու» անոնց անձանձիր կարդալ յանձնարարեց:

Այս վարդապետը, որ ըստ Դաւրիժեցիի «պատճառ եղեւ գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան» կամ ըստ Յովհաննէս Կոլոտի՝ «եգիտ զգիտութիւն արտաքնոց զշաւիղ» (Զենոբ

Գլակի իշ.), մեծ դեր մը կատարեց, հայ գրականութեան եւ դըպրոցական կրթութեան մէջ գիտական ոգի ներմուծելով:

«Սիւնեաց դպրոցը զուրկ պիտի մնար այդ գիտնականութիւնից, ***կ՚ըսէ Լէօ,*** եթէ մի կարճ միջոցում կապ չհաստատուէր նրա եւ Բաղէշի դպրոցին մէջ» *(Հայկ* տպագր. *Ա.. էջ* 161*), ուր մշակուեցան արտաքին գիտութիւնները, որոնց գլխաւորներն էին քերականութիւն եւ փիլիսոփայութիւն, միշտ Դաւիթ Անյաղթի խրթին եւ մթին թարգմանութեանց վրայ:*

Բարսեղ, որ էր „յոլով աշակերտաց տէր", իր դասատան *մէջ ճանչցուց անոնց „արտաքին գիտութիւններ"ը:*

Այդ աշակերտներէն իբր իրենց վարդապետին „անդառնալի կտակը գործադրող, Դաւրիժեցի (էջ 394*) կը յիշէ Մոկաց գաւառէն Յովսէփ Ոզմեցին, Հայրապետ եւ անոր եղբօրորդին՝ Ներսէս, որ Մոկաց Ասկնջաւս գիւղէն էր, „Պեղլու" մականուամբ ծանօթ (✝*1628*) եւ որ հետեւեցաւ իր վարժապետին գեղեցիկ օրինակին եւ ալ աւելի ընդարձակեց իր հմտութիւնը, „յոլով աշխատեցաւ եւ առաւելագոյն քան զԲարսեղ վարդապետն եւ քան զընկերս իւր" (*նոյն 394*), եւ ապա գնաց Մեծ Անապատ, ինչպէս յիշեցի :Սակայն Բարսեղի աշակերտները առանձին առաջդիմութիւն մը ցոյց չտուին եւ ինչպէս կ՚երեւի, մնացին այնտեղ, ուր կանգ առած էր իրենց ուսուցիչը:*

Բարսեղ վրդ. Բաղէշցիի մահէն (✝ 1615*) յետոյ (1), իրեն յաջորդած էին Ամրտոլու մէջ Յովհաննէս Բուժիկ եւ Խաչատուր վարդապետներ, ինչպէս կը հասկցուի* 1657*ին գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանէն, որուն մէջ Ամրտոլու վանքը կը ներկայացուի իբր „դամբարան եւ դասատուն Բարսեղ վարդապետի եւ Յովհաննու եւ Խաչատուր վարդապետի հանգուցելոց ի Քր. եւ այժմ տեսուչ նմայ է Վարդան վրդ. ճարտասան" (Յակոբ Յ. Թօփճեան, „ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վրդ.ի Դատեան"* 1898 *էջմիածին, էջ* 99*):*

Ուրեմն Բարսեղ վրդ.ի հոն հաստատած ուսումնական կեանքը շարունակուած է նաեւ իր յաջորդներուն ատեն: Ասոր ապացոյց է Ղազար Փարպեցիի ընդօրինակութիւնը, որ կատար-

---

(1) *Յովհաննէս Բուժիկ Բաղիշեցի աշակերտ էր Բարսեղի, ինչպէս որոշ կը յիշէ Դաւիթ Բաղիշեցի (Դիւան Ժ. 51), միայն տարակուսելի է որ նոյնը ըլլայ Դարանաղցիէ յիշատակուած Մեծ Բարսեղ վրդ.ի աշակերտ Յովհաննէսի հետ:*

ուած է 1642ին «ի Բաղէշ, ի վանսն Յովհաննու Կարապետի» Գրիգոր Երէցի ձեռամբ, «ի հարկէ որբազան եւ քաջ վարդապետին Վարդանայ դիտապետի») Տաշեան Մ. Ցուցակ, էջ 657)։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած էր Բաղէշի առաջնորդ (1638ին ձեռնադրուած եւ 1673ին տակաւին պաշտօնի վրայ) Մեսրոպ վարդապետէն եւ էր «ընկալեալ գաւազան իշխանութեան ի Խաչատուր վարդապետէն» ընդ Խնդրակատար վանքին ժամանակակից առաջնորդ բանասէր Դաւիթ, Բաղիշեցիի, որ նոյնպէս հոգեւոր զաւակն էր Մեսրոպ Եպիսկոպոսի։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի ըստ իր հոգեւոր եղբօրը՝ Դաւիթի, «ճարտասան եւ բանիբուն» անձ մըն էր, «որ ի մանկութենէ առ ոտս» Խաչատուր վրդ.ի «սնեալ եւ վարժեալ» էր Ամրտոլու վանքին մէջ (Դիւան Ժ. էջ 53)։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի, տակաւին Ամրտոլու վանահայր չեղած, 1653ին իր ձեռագիր Խորհրդատետրը յիշատակ տուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին (Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելուք, էջ 500), իսկ 1659ին իր Աստուածաշունչը՝ Լիմ Անապատին։ Այս վերջինին յիշատակարանը չափազանց շահեկան է, վասնզի կը բացատրէ կերպով մը Ներսէս վրդ. Մոկացիի հեռանալէն եւ Բարսեղ վրդ. Գաւառացիի մահէն (✝1615) յետոյ վանքին անշքացումը։

Ինչպէս կը հասկցուի այս յիշատակարանէն, Աստուածաշունչը նորոգուած է «բազմամեայ տաժանմամբ», «Վարդան յոյժ եղկելոյ եւ թշուառի, պիտակ բանասէրի» ձեռամբ, «ի վայելումն անձին իմոյ մեղաւորի եւ ի խրատ եւ անխրատ անուղղայ գնացից իմոց եւ ի յիշատակ վիրաւորեալ եւ խոցոտեալ հոգւոյ, որ եղեւ սա գրեալ ի դուռն Ամիրտօլու Ս. Յովհաննիսին... որ եւ ընդ հովանեաւ սոցա նորոգեցաւ. ի ժամանակն յոյժ նեղութեանց եւ վշտաց անթուելեաց, ներքնոց եւ արտաքնոց բազմադիմի բերմանց կենցաղոյս յորում անցեալ է սովին վայելչութիւն, որ ըստ հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ մնացեալ վէճք եւ վիշտն, յորում տուողն խաղաղութեանց Քրիստոս տացէ մեզ զիւրն խաղաղութիւն...» (Երուանդ Լալայեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, 1915 Թիֆլիս, էջ 20)։

Յետոյ կը խնդրէ յիշեալ «զըստ հոգոյ ծնողն իմ զԽաչատուր անյաղթ պուէտոսն, եւ փիլիսոփոսն Հայոց, զհացն իմ որ բազում երկամբ ծնաւ զիս վերստին ի յոյսն իմ կենդանի Քրիստոս...» (Նոյն, էջ 27)։ Եւ ապա կը յիշէ իր մարմնաւոր ծնողն եւ ազգականները: Այս յիշատակարանէն կը հասկցուի նաեւ, որ Աստուածաշունչին կէսը գրած է Գրիգոր Երէց եւ կէսը ինք, Ամրտոլու մէջ 1659ին եւ ապա նուիրած է Լիմ Անապատին (նոյն, էջ 28):

Ինչպէս կը տեսնուի, Վարդան Ամրտոլու մէջ մարզուած է Խաչատուր Բաղիշեցի պուէտ եւ փիլիսոփայ կոչուած վարդապետին եւ վանքի առաջնորդին ձեռքին տակ եւ գրած է ձեռագիրներ: 1662ին Խաչատուր վրդ. Բաղիշեցի երբ կը վախճանի, ինք կը յաջորդէ անոր եւ Ամրտոլին կուտայ մեծ փայլ մը: Իր ընդունակութիւններուն շնորհիւ շուտով յայտնի կը դառնայ Ամրտոլի վանքին մէջ իբր հռետոր վարդապետ, արդիւնաշատ վարժապետ եւ ընտիր ճարտասան: Դաւիթ Բաղիշեցին զայն կ'անուանէ «ճարտասան» եւ «բանիբուն», Յարութիւն Խալֆաեան իր տարեգրութեան մէջ զայն կը կոչէ «սուրբ» (Դիւան. Ժ. էջ ԼԸ), իսկ Յովհ. Կոլոտ՝ «քաղցրաքարոզ» «համեղաբան», «վեհափառ, սրբասէր եւ բազմարդիւն առաքելաշնորհ քարոզն... Վարժապետն, եւ ուսուցիչ եւ հայրն... տիեզերալոյս վարդապետ» (Ջինոբ Գլակի յիշատակարան)։ Իր գործունէութիւնը կրնանք նկատել հուսկ յետին ճիգը հայ միտքին, կատարուած Հայաստանի դժբախտ հողին վրայ։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի (✝1704) ո՛չ միայն կը մշակէ Ամրտոլու դասատունը, այլ նաեւ հիմնովին կը վերաշինէ (1695) վանքը՝ սրբատաշ քարերով, թէ՛ տաճարը՝ «խաչակուռ կաթուղիկէիւ», թէ՛ միաբանութեան բնակարանները (1): Վարդան մասնաւորապէս հոգ կը տանի հարստացնելու Ամրտոլը «աշակերտական գրովք եւ նոխ զարմանալի վարդապետական պէսպէս մատենիւք» (Բաբգէն վրդ., Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, էջ 3 եւ 244):

Այս վարդապետին ջանքն ու արդիւնքն իրապէս «համալսարան մը դարձուցին Ամրտոլը, ո՛ր այս մեծ ուսուցիչին անունովը երբեմն կոչուած է «Վարդանայ դիտապետի յարկ»։ Հետեւաբար, հակառակ քրտական իշխանութեան սաստիկ ճնշման, Ամրտոլու դպրոցը կրցած էր ապրիլ եւ մշակել աստուածաբանական ուսումները, գրականութիւնը եւ «արտաքին» գիտութիւնները, մինչեւ ԺԷ. դարուն վերջերը։

---

(1) Յիշատակագիր մը, Տ. Գրիգոր քհ., ըստ Հ. Պոտուրեանի (Հանրագիտակ» Ա. էջ 136) 1683ին կ'ըսէ թէ Վարդան վրդ. Ամրտոլու վանքին ի հիմանէ շինողը եղած է, շատ մը գիրքերով ճոխացուցած է մատենադարանը եւ միաբանները բազմացուցած է։ Եթէ թուականը սխալ չէ, վանքին նորոգութիւնը և դասատան բացումը 1695էն աւելի առաջ տանիլ պէտք կ'ըլլայ։ Յիշատակարանը դժբախտաբար ինծի անծանօթ է։

Բայց որոշ է, որ դպրոցը 1695էն առաջ գոյութիւն ունեցած է, նոյնիսկ Վարդան վրդ.ի ուսուցչութեամբ: Եթէ այդպէս չըլլար, իր աշակերտը Պօղոս Դաւառցի ո՞ւր պատրաստուած էր իրմէ և 1670ին Մուշ ղրկուած իբր նուիրակ, եւ նոյն տարին ի՞նչպէս 40 աշակերտ կրնար ունենալ ան։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի հոն կ'ստեղծէ շարժում եւ կեանք։ Հոն կը հաւաքուին ընտիր ձեռագիրներ եւ կը կատարուին կարեւոր ձեռագիրներու ընդօրինակութիւններ (տես Տաշեան. Մ. ցուցակ, էջ 1039 եւ 249—250, Էջմ. ցուցակ, Թ. 1693 եւ 639, եւ Արարատ. 1903, էջ 178—180)։

Վանքին զարգացման եւ իբր ուսման վառարան 1662էն յետոյ ստացած կարեւորութեան մասին մեզ գաղափար մը կուտան երկու գրիչներ Ասոնցմէ առաջինն էր Վանեցի Սահակ դպիր, որ 1674ին կը գրէ թէ Բաղէշի Ամրտոլու վանքը բնակած է «առ ոտս երանաշնորհ եւ աստուածաբան վարդապետին Վարդանայ, ամ մի եւ Ե (=5) ամիս»։ «Ծաղկեցի Վարդապետին Բ. (2) Աւետարան ոսկեզօծ, պատուական եւ գեղեցիկ յօրինուածքով եւ այլ բազում գրեանս ետ ծաղկել եւ մնացեալ գրեանս ետ վերստին նորոգել թւով Հ. եւ Ը. (=78) գիրք (Ե. Լալաեանց. Ցուցակ Վասպուրականի. էջ 944—5). իսկ երկրորդն էր Պօղոս Գաւառցի (1), աշակերտ Վարդանի, որ 1676ին յիշատակարանի մը մէջ (Ձեռագիր Էջմիածնի Թ. 1697) կը գրէ.

„Մաղթեմ ես ի ձէնջ յիշել անմոռաց յաղօթս ձեր սուրբ զտրուպ Պօղոս Գաւառացի գրչակս, նաեւ զվարդապետն իմ Վարդապետաց՝ Վարդան անուանեալ, պետ քարոզողաց եւ զԱբրահամ գլուխ աշակերտաց՝ Տիգրանակերտցի վարդապետ գոված, զի եւ ձեզ լիցի մասն պարգեւաց՝ յանյաւօղ ձրից ի Տեառնէ կենաց" (տես Սամուէլ Անեցի. 1893 Էջմիածին, էջ Ժ—ԺԱ)։ Իսկ նոյն ձեռագրին ուրիշ մէկ յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Ամրտոլու վանքին կազմակերպութիւնը սա տողերով.

«Այլ եւ Վարդանայ մեծի հռետորի Բաղիշեցւոյ՝ վարդապետի, ետ գրել զսա յիշատակի իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ աշակերտեալ մանկանց, Աբրահամու վարդապետի, Համթեցւոյ, որ է ընտիր կարդացող եւ խորին փիլիսոփայ, տեղեակ հնոց եւ նորոց կտակարանաց, այլ եւ արտաքնոց եւ նրբից եւ քերականութեան տեղեակ, եւ Տէր Մարգար եւ Տէր Գրիգոր կուսակրօն աբեղայից եւ Ներսէսի եպիսկոպոսի, որ է ընտիր, հեզահոգի եւ երկու Սարգիս սարկաւագաց եւ երկու Ներսէս սարկաւագաց եւ այլոցն ամենեցունց, որք են թուով Խ. կարդացողք վարդապետ եւ եպիսկոպոս, կուսակրօն աբեղայ եւ Դ. աշխարհի քահանայք, այլ եւ տնտես մի եւ Բ. սպասաւոր կանայք առաջի ձեռաց նորա եւ Բ. մշակ որք լինին Խ եւ Ե միաբան, կարդացող եւ Ե. տնտես եւ մշակ խնդրեմք ի բարեբարէ Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ այսպիսի կարգաւորութեամբ պահեսցէ զուրբ ուխտս Յովհաննու որ մականուամբ Ամիրտօլու Ս. Յովհաննէս ասի վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք, քահանայիւք եւ սարկաւագօք եւ հաւատացեալ ժողովրդով ամէն: Գրեցաւ ի մերում թուականութեան Ռճ եւ ԻԵ (=1676) ամէն. ձեռամբ տէր Պօղոս Գաւառցոյ»:

---

(1) Հ. Մկրտիչ Պօտուրեան («Հանրագիտակ» Ա. հտ. էջ 136) կը գրէ, թէ անիկա 1670ին Մուշ գացած է իբր Նուիրակ. անշուշտ արդէն վաղուց պատրաստուած։ Այս յիշատակարանին մէջ իբր թէ անիկա գրած էր, թէ նոյն տարին Վարդան վրդ. ունէր իր ձեռքին տակ 40 աշակերտներ։ Եթէ 1670ը վրիպակ մը չէ և տարբեր յիշատակարան մը՝ նոր վկայութիւն մըն է.

Այսպէս՝ կը տեսնուի հոն բարգաւաճում մը, քանի որ հոն կային 40 վարդապետ, եպիսկոպոս, աբեղայ, չորս ամուսնացած քահանայ եւ տնտես մը եւ երկու սպասաւոր կիներ, երկու մշակ. որով 45 կ'ըլլար միաբաններու թիւը: Վարդանի աշակերտներուն մէջ են նաեւ Գրիգոր Շիրուանցի եւ Յովհաննէս Բաղէշցի պատրիարքները, առաջինը Երուսաղէմի Շղթայակիրը եւ երկրորդը՝ Պոլսոյ Կոլոտը: Հոն պատրաստուած են բազմաթիւ գրչագիրներ, ինչպէս Աբրահամ, Յովհաննէս եւայլն:

Թէ ո՛րքան ծաղկած էր Վարդանի տեսչութեան յանձնուած դպրոցը, կը տեսնուի այն իրողութենէն, որ ան մինչեւ իսկ «դպրոցական» ճամբորդութիւններ կատարած է հեռաւոր երկիրներ: Այսպէս՝ իր աշակերտներէն Յովհաննէս Գրիչ, որուն գրած ձեռագիրը կը պահուէր Մշոյ Ծիկրաշէն թաղի Ս. Կիրակոս եկեղեցիին մէջ, կը յիշատագրէ որ «1684ին իմ ուսուցիչ Բաղիշեցի Վարդան վարդապետը այն տարին գնաց Երուսաղէմ իր տասնեւեօթն աշակերտներով՝ իր այնտեղ գտնուած հոգեւոր եւ մարմնաւոր եղբայրները մխիթարելու տուրքերով եւ ուսումով, եւ իր ուխտը կատարելէն յետոյ՝ ետ դարձաւ իր բնիկ աթոռը, Ամրրտօլ կոչուած Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի վանքը» (Դիւան Ժ, էջ ԼԶ): Իր եւ իր աշակերտներու ձեռքով ընդօրինակուած գրչագիրներու յիշատակարաններէն զատ, Վարդան վրդ. գրած է ժամանակագրութիւն մը (Դիւան Ժ. էջ 67—81):

Ամրտոլու վանքին գիտութեան կեդրոն մը ըլլալուն ամէնէն շօշափելի փաստը իր ձեռագիրներու ընդարձակ մատենադարանն է, զոր կազմած էր Վարդան վրդ. (նոյն)։

Վարդան վրդ. Բաղիշեցի Ամրտոլը կեդրոն մը դարձնելով՝ շրջակայ մօտաւոր վանքերու ալ բարգաւաճումը եւ զարգացումը ուշադրութեան առարկայ ըրած է։ Այսպէս՝ կը յիշուի թէ Դաւիթ վարդապետ իր հարազատով Մշոյ Ս. Առաքելոց կամ Եղիազարի վանքին ծառայած է, Դաւիթը առաջնորդ կարգելով նոյն ուխտին, եւ «Վանայ գրքերն Խ (=40) հին փտեալ գիրք վերստին ետուն նորոգել եւ կազմել, եւ զեկեղեցոյ սագերն եւ զգմբէթն վերստին նորոգեց եւ զեկեղեցին սրբոյն Ստեփաննոսի ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն վերստին ի հիմանց շինեաց եւ պայծառացոյց զսուրբ մենաստանս ժամակարգութեամբ թվ. ՌՃԻԲ (=1673)» (Դիւան Ժ. էջ ԼԹ).

Նոյնպէս կ՚երեւայ թէ Ամրտոլու դասատունէն Սարգիս վրդ. Տիգրանակերտցին առաջնորդ կարգած է Մուշի Եղրտուտի վանքին, որ կը կոչուի նաեւ Ս. Յովհաննէս կամ Արծուաբեր Ս. Նշան եւ որ կը գտնուէր Գլակայ վանքին դէմը, դաշտին հարաւային կողմը։

Սարգիս վրդ., ըստ Բաբգէն վրդ.ի (Նոյնս էջ 157) ոչ միայն շինարար մըն է, այլեւ գեղարուեստի սիրահար մը, քարոզիչ մը։ Նշանաւոր տպագրիչ Մարզուանցի Գրիգոր դպիր անոր աշակերտած է ծաղկաշինութեան արուեստին մէջ։ Սարգիս վարդապետ 1684ին Պոլիս կ՚երթայ Գրիգոր դպիրի հետ, եւ կը քարոզէ երկար ատեն եւ յետոյ կը դառնայ Կոնոնոսի վանքը, ուր կը թուի թէ գտնուած է երբեմն, անշուշտ Վարդան վրդ.ի կարգադրութեամբ։ Գրիգոր Դպիր Մարսուանցի իր տպած Յայսմաւուրքին Յիշատակարանին մէջ կ՚ըսէ. «Իմ ձեռնասուն աշակերտ Տիգրանակերտցի Ծաղիկ Երաժիշտ Սարգիս գիտնական վարդապետին, որ ի յԱմրտոլ Դասատունն է վարժեալ, հմուտ աստուածային գրոց։ Եւ ես աշակերտ գոլով ինմին... ուսայ ինմանէ զընթերցողութիւն եւ ծաղկարարութիւն։ Եւ զկնի ժամանակաց եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս հանդերձ վարդապետիւս, որ էր թուական Հայոց ՌՃԼԳ (=1684)։ Եւ ինքն յետ բազում քարոզութեան, գնաց ի վանքն իւր Սրբոյն Կոնոնոսի»։

Նմանապէս Վարդանի աշակերտներէն Մարտիրոս վարդապետ նորոգած է 1697ին Վարդիկ Հօր եկեղեցին (Դիւան Ժ. էջ 117) եւ վերստին ծաղկեցուցած այդ հնօրեայ անուանի վանքը, ինչպէս նոյն տարին Ստեփաննոս վարդապետ մը հրաւիրուած է

Վան. ստանձնելու համար քաղաքի առաջնորդութիւնը եւ վանահայրութիւնը եւ հոն արդիւնաւորապէս պաշտօնավարած է 18 տարի (1697–1715) (Դիւան Ժ. էջ 116):

Ապահովաբար Ամրտոլու դասատան մէջ ուսում առած եւ պատրաստուած վարդապետներ գացած են ուրիշ վայրեր, վանքերը ծաղկեցուցած եւ առաջնորդական վիճակները վարած են ձեռնհասութեամբ, բայց դժբախտաբար յիշատակագրութիւնք կը պակսին:

Վարդան վրդ. Բաղիշեցիի գործունէութիւնն ալ զերծ չէ մնացած տագնապներէ եւ պայքարներէ:

Յիշատակագիր մը կ'ըսէ, թէ 1690ին «եղեւ անհաշտ խռովութիւն եւ աղմուկ ի քաղաքն Բաղէշ ի մէջ վարդապետացըն, որ լուր եղեւ ընդ ամենայն կողմն տիեզերաց եւ քաղաքն ամենայն երկուս բաժանեցաւ եւ (Շարաֆ) խանն եղեւ ի կողմըն Վարդան վարդապետի եւ մասն ինչ քաղաքին ելին ի կողմանէ Մեսրոպ վարդապետին (1) եւ բազում եւ անասելի անթիւ գանձս հաւաքեցաւ ի տունս աշխարհականին այս, եւ զկնի եղեալ գնացին էջմիածին ի գանգատ առ կաթողիկոսն Եղիազար, եւ յետ բազում ինչս առնելոյ յերկուցն կողմանէ, զՄեսրոպ վարդապետն օրհնեաց եպիսկոպոս եւ թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհին» (Դիւան Ժ. էջ 114):

Այս տողերը ցոյց կուտան, թէ Վարդան վրդ. կա՛մ փառասիրութենէ մղուած, կա՛մ ժողովուրդին փափաքին ընդառաջ երթալու համար· ձգտած է Բաղէշի առաջնորդութիւնը ձեռք առնել եւ այս պատճառով բուռն պայքար մը տեղի ունեցած է իր եւ Մեսրոպ վրդ.ի կուսակիցներուն միջեւ եւ ահագին դրամ ծախսուած է՝ Բաղէշի ամիրային եւ կաթողիկոսին իբր կաշառք տրուելով:

Ինչպէս կը տեսնուի, յաղթանակը մնացած է իր հակառակորդին. ան եղած է առաջնորդ, իսկ Վարդան վրդ. Բաղիշեցի մնացած է Ամրտոլ, որուն վանահայրութեան պաշտօնին մէջ 42 տարի (1662—1704) մնացած է եւ անձանձրոյթ ուսուցած եւ սերունդ հասցուցած է այնպիսի ժամանակամիջոցի մը, երբ Յիսուսեանք արդէն թափանցած էին մինչեւ Բաղէշ եւ հոն հաստատուած:

---

(1) Այս Մեսրոպ վրդ.ը պէտք չէ շփոթել Վարդանի նոյնանուն հոգեւոր հօրը «քաջ քարտուղար» Խաչատուր վրդ.ի հետ, որ 1638ին Փիլիպպոս կաթողիկոսէն ձեռնադրուած էր Բաղէշի առաջնորդ եւ Գոմոց վանքին վանահայր։ Անիկա 1657ին արդէն վախճանած էր։ Հետեւաբար 1690ին ուրիշ Մեսրոպ վարդապետ մըն է, որուն հետ խնդիր կ'ունենայ Վարդան վրդ. Բաղիշեցի։

Ըստ Հ. Գարեգին վրդ. Զարբհանէլեանի (Ուսումն., էջ 26—27), 1687էն յետոյ երկու Յիսուսեանք, Հ. Բառնաբաս եւ Հ. Նոյ, Նինուէի աւերակներուն մէջ իրարու հանդիպած էին եւ որոշած Հայաստանի եւ Հայոց համար աշխատիլ: Հ. Բառնաբաս այս նպատակով գացած է Բաղէշ ընկերներով եւ թէեւ նախ դժուարութիւններ կրած, բայց տեղական իշխանութեանց զօրաւոր պաշտպանութեամբ եւ բժշկական արուեստին եւ բնակիչներուն բոլորովին անծանօթ գիտութիւններու մէջ ունեցած հմտութեամբ, սիրուած եւ մեծարուած է եւ յաջողած Բաղէշէն դիւրութեամբ անցնիլ Կարին եւ հոն ալ հաստատուիլ:

Կոլոտ՝ Զենոբ Գլակի յիշատակարանին մէջ Վարդան վրդ.ի մահը եւ թաղումը կը նկարագրէ եւ կ՚ըսէ, թէ „Հանգեաւ ի յոքնավիշտ աշխատութեանց, զորս կրէր սակս բազմակերտ եկեղեցեացն, եթէ յայլասեռից եւ եթէ ի մերայնոց ամբարտաւանից եւ գոռոզակրօն ինքնահաճից: Որք նախանձէին ընդ բարեհռչակ, աշխարհալուր անուն նորին եւ ընդ քաջանշոյլ, լուսակրօն վարս նորա։ Եւ մանաւանդ ընդ աղբիւրասարաս, աստուածատուրն բեմբասացութիւն որպէս եւ է սովորութիւն բնականապէս եւ յայտնի բարձրայօնից" (Կոլոտ, էջ 148)։

Ուրեմն անիկա իր ժամանակակիցներուն, մանաւանդ եկեղեցական դասուն մէջ նախանձողներ ունեցած է։

Իր մահէն (1705 Մարտ 24) յետոյ, ինչպէս Կոլոտ ինք կը վկայէ, „ցրուեալ ցրուեցան գառինք ողջամտք եւ եղեն յիթրու տատանման, վասն զի գտաւ ո՛չ ընդ Մովսէսի՝ Յեսուն, որոյ վասն եւ որդիքս հայրենամեռք՝ եղաք ի վարատման, լցեալ ուժգին՝ արտասուօք սրբացելոցս դէմք՝ դէմ եդեալ յերկիրն Տարօնոյ". անկէ կը հեռանան իր երկու գլխաւոր աշակերտները, Գրիգոր Շիրուանցի եւ Յովհաննէս Բաղիշեցի, ինչպէս նաեւ հաւանօրէն ուրիշներ, վասնզի, ինչպէս Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան (յետոյ կաթ. Կիլիկիոյ) կը կարծէ, «Վարդանի մահովը մահացաւ Ամրտոլի դասատունն ալ։ Զարաշունչ, նախանձաբեկ կրօնաւորներ կը շշնջէին արդէն եւ սրտի ցաւ մը կը զգային Վարդանի պէս լուսամիտ եւ առատ բեմբասացի մը ներկայութենէն" (Կոլոտ, էջ 3) ( ):

---

(1) Օրմանեանի կարծիքով՝ Վարդանի յաջորդութիւնը խնդիրներու

Գրիգոր Շիրուանցի եւ Յովհաննէս Բաղիշեցի անշուշտ անհուն մորմոքումով թողուցին «բարձրահամբաւ եւ մեծ համալսարանը», ուրիշ տեղ գտնելու համար ասպնջական բոյն մը, երբ արդէն միտքի եւ սիրտի ընտիր պաշարով օժտուած էին եւ վարդապետական կոչման յարգող կերպով պատրաստուած (հմմտ. Կոլոտ, էջ 3—4)։ Նախ կ'երթան Ապահունիք, (Մանազկերտ). անկէ Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ), Վիշապածոր՝ Ս. Թաթուլի եւ Վարոսի ուխտը (Կաղզուանի մօտերը), եւ անկէ անցնելով Գաբեղեանց ճանապարհով կը հասնին Հռոմոսի վանքը։ Հոն պահ մը մնալէ եւ ազնիւ հիւրընկալութիւն մը գտնելէ յետոյ կը դառնան ետ՝ Տարօնի աշխարհը, ուր Յորձանք գիւղի քահանաները եւ ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ Գլակայ վանքին վանահայրը՝ Կարապետ եպիսկոպոս սիրով կ'ընդունին զիրենք եւ կ'առաջնորդեն այն վանքը, որուն կը ծառայեն Ամրտոլու այս երկու աշակերտները։

1709ին ծմեռնային եղանակի սովորական քարոզչութենէն հազիւ վանք դարձած էին, երբ սոսկալի երկրաշարժ մը (1709 Յունիս 5) վնասեց վանքին շինութեան եւ ինչպէս Կոլոտ մանրամասն կը նկարագրէ, մեծ ճիգերով կը յաջողին վանքը վերաշինել, սակայն «դիզաբարդուած» պարտքերու տակ կը մնայ վանքը, որուն դարման խորհելու համար Գրիգոր Շիրուանցի, որ 1710ին կոչուած էր Տարօնի վանահայրութեան, իր դպրոցակիցը Յովհաննէս Բաղիշեցին Պոլիս կը ղրկէ (1712) հանգանակութիւն կատարելու։

Յովհաննէս Բաղիշեցին հոն ցոյց կու տայ իր կարողութիւնը եւ ընդարձակ ասպարէզ կը գտնէ իր առջեւ, մինչեւ կը հասնի Պոլսոյ պատրիարքութեան 1715ին եւ կը հանդիսանայ մեծ բարեկարգիչ մը։ Իր առաջին իմաստուն գործը կ'ըլլայ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ազատել Պոլսոյ աթոռէն եւ զայն յանձնել Գրիգոր Շիրուանցիին, որ նպաստահաւաքութեամբ աթոռը պարտքէ կ'ազատէ։

Իսկ Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի իր կազմակերպիչ աշխատանքներուն մէջ չի մոռնար նաեւ ուսումնականին կարեւորութիւնը եւ ամենամեծ ծառայութիւն մը կը մատուցանէ, հաստատելով Ուսումնարան մը, Պոլսոյ մէջ, Ամրտոլու դպրոցին կամ համալսարանին իբր շարունակութիւն։ Այս դպրոցը կատարեց

տեղի տուաւ և ներքին գժտութեանց պատճառ եղաւ, որով երկու ընտրելագոյն աշակերտները, Գրիգոր և Յովհաննէս, ստիպուեցան վանքէն հեռանալ («Ազգապատում» էջ 2791)։ Դժբախտաբար Օրմանեան իր աղբիւրը ցոյց չի տար, որով կասկածելի է այս տեղեկութիւնը։

շատ աւելի կարեւոր դեր մը, Թուրքիոյ Հայոց վարչական կեդրոնին մէջ, անոր հեղինակութեան բարոյական նեցուկ եւ անոր կազմակերպական ու վարիչ աշխատանքներուն նպաստ մը բերելով, պատրաստուած եկեղեցականներ հասցնելով եւ զանոնք գաւառները ղրկելով։

Իսկ Ամրտոլ այնքան անշքացաւ, որ նոյն իսկ իր գոյութիւնը մոռցուեցաւ ամբողջ կէս դարէ աւելի ժամանակամիջոց մը։

Երբ Ամրտոլու կապուած դէմք՝ կը յիշուի 1763ին Յակոբ եպիսկոպոս մը, որ Աբրահամ եպիսկոպոսի հետ Ամրտոլի վանքը կ՛առանձնանայ (Հանրագիտակ Ա. հտ. էջ 136), հաւանօրէն Զաքարիա վրդ. Կոշտանցիի առաջնորդութեան ատեն, զի 1767ին Սիմէոն կաթողիկոս ասոր թուղթ մը ուղղած է (Դիւան Գ. էջ 747) եւ 1793ին Ղուկաս կաթողիկոս իբր զառամեալ արգիլած է զինք պատարագելէ եւ ձեռնադրութիւն կատարելէ (Դիւան Դ. էջ 607):

Իրեն յաջորդած է հաւանօրէն Գրիգոր վրդ. որուն 1796ին յորդորական մը գրած է Ղուկաս կաթողիկոս (Դիւան Դ. էջ 652), բայց ոչ մէկ խօսք այլեւս դպրոցի, ուսման, գիրքի ու գիրի մասին։ Վերջապէս աննպաստ միջավայրը, Բաղէշի քիւրտ իշխանութեան անկայուն եւ խռովեալ վիճակը բոլորովին ամայացուցած էին լուսաւորութեան այդ երբեմնի կեդրոնը, մանաւանդ անոր համար որ Հայերն ալ իրենց անխորհուրդ ընթացքով չեն կրցած հանդարտ մնալ եւ քիւրտ այս ու այն պէկին ի նպաստ քայլեր առած են, իրենց դէմ գրգռելով այլոց ատելութիւնը: Ասոր փաստը կը տրուի Բաղէշի Հայերուն 1767ին Սիմէոն կաթողիկոսին ներկայացուցած մէկ խնդրագիրով, որով կը խնդրեն կաթողիկոսէն որ ֆէրման հանէ թագաւորէն «վասն Հասան խանին իւրեանց, զի միշտ նա լիցի իւրեանց խան, որքան կենդանի է։ Զի հինգ խան դոն ասէին յերկրիս մերում, որք մի զկնի միոյ փոյթ ընդ փոյթ առնուն զխանութիւն եւ զմեզ մաշեն» (Դիւան Գ. էջ 747):

Այս ծախող պայմաններուն մէջ ի՞նչպէս կարելի էր, որ հոն ուսումնական կեանքը շարունակուէր, երբ մանաւանդ կային աւելի ապահով վայրեր, ուր կարելի էր աւելի հեշտութեամբ աշխատանք առաջացնել։

⁂

Պարսկական Հայաստանի մէջ՝ Սիւնեաց Մեծ Անապատի կազմակերպութեան եւ Թրքական Հայաստանի մէջ Ամրտոլու վանքին պայծառութեան օրերուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանի կացութիւնը չափազանց դժնդակ էր, գրեթէ անյոյս՝ ուսում տարածելու գետին գտնելու համար։

Ասով հանդերձ կազմակերպուեցան այդ արդիւնքով մեծ հաստատութիւններ, որոնք վերանորոգիչ դեր մը կատարեցին հայ մտաւորական կեանքի մէջ։

Այս հաստատութիւնները, որոնք քիչ շատ տեւականութիւն ունեցած են եւ մեծ ներգործութիւն մը իրենց գոյութեան ժամանակամիջոցին եւ անկէ յետոյ ալ ամբողջ Հայ աշխարհին եւ հայ ազգին վրայ, իբր կողմնակի օժանդակներ, ունեցած են մի քանի վարդապետներու հաստատած դպրոցները, որոնք թէեւ կարճատեւ, սակայն իրենց կարգին որոշ դեր մը կատարած են։

Տեսնուեցաւ արդէն, թէ ի՛նչպէս Սիւնեաց Մեծ Անապատէն՝ Ամրտոլու աշակերտ Ներսէս վրդ. Մոկացի 1622ին Ստեփաննոս վրդ. Մոկացիի եւ Մելքիսէթ վրդ. Վժանցիի հետ քաշուեցաւ Լիմ կղզին եւ հոն հաստատեց Անապատ մը, որ տեւական արդիւնաւորութիւն մը չունեցաւ, Ներսէս վրդ. Մոկացիի մահէն (1628) եւ Մելքիսէթ վրդ. Վժանցիի Էջմիածին երթալէն յետոյ։

Լիմ Անապատէն ճիւղաւորուեցաւ Կտուցի Անապատը, դարձեալ Վանայ ծովուն կղզիներէն մէկուն վրայ հաստատուած, ապահովութեան եւ անդորրութեան տեսակէտով յարմարութիւններ ներկայացնող Լիմի պէս, ուր սակայն ճգնաւորական կեանք միայն կարելի եղաւ մշակել։

Ներսէս վրդ. Մոկացիի պէս Սիւնեաց Մեծ Անապատի վարդապետներէն ուրիշներ, հեռանալով անկէ՝ ուրիշ վանքերու մէջ հաստատուած են եւ այդ վանքերը շէնցուցած են։ Արդէն յիշուեցաւ, որ Արիստակէս վրդ. Բարկուշատցի եղաւ Տանձափարախի Անապատին հիմնադիրը։ Դաւիթ Շամքոռեցի, Ղալամանենց ազնուական տունէն, հիմնեց Ջորեքագետի Անապատը, եւ ուրիշներ որոնք, Սիւնեաց դպրոցին մէջ իրենց ուսածները տարածեցին, հաստատելով կամ շրջելով այլեւայլ վայրեր եւ «դաս ասելով» իրենց շուրջը հաւաքուած անձերու։

Ասոնցմէ դուրս կը յիշատակուին հազուադէպօրէն նաեւ ուրիշ վարդապետներ, յաճախ անծանօթ՝ թէ ո՛ւր ուսում առած են, որոնք պատահօրէն կը ներբողուին իբր շէնցնողներ հին վանքերու։ Իբր ապացոյց թէ վերանորոգութեան այս շրջանին արդարեւ վերակազմուած պէտք է ըլլան մի քանի դպրեվանքեր, կը բաւէ Խորձեան գաւառին Հանգստունի Ս. Կարապետի դպրեվանքին օրինակը տալ։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, այս դպրեվանքը 1600ին Շահ Աբբաս աւերակի վերածեց մօտակայ Ապար քաղաքին հետ։

Այս աւերումէն 12 տարի յետոյ 1612ին Տարոնի Ս. Կարապետի միաբան եւ բնիկ Բաղու գիւղացի Մարտիրոս անուն վարդապետ մը, քաջալերուած երկիրին մէջ տեսնուած հանդարտութենէն եւ գաւառին իշխան Պահրամ պէկին հեզահամբոյր վարչութենէն, կ'երթայ Բղի եւ աւերեալ տեսնելով վանքը, կը վերանորոգէ զայն, եւ վերածնութեան նոր շրջան մը կը բանայ վանքին համար, թէ՛ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս (1)։

Մարտիրոս վրդ. հոն կը բերէ իրեն համագիւղացի Փիլիպպոս անուն քահանան, որ հոն հաւաքուած սակաւաթիւ միաբաններուն ուսուցիչ կ'ըլլայ, „Անշուշտ համեստ ուսում մը տալով, քանի որ նիւթական շինութեան ետեւէ էին եւ դպրեվանքը փակուած էր (Պսակ վրդ. Տէր Խորէնեան, Արմաշու դպրեվանքին 25 ամեայ Յոբելեանին առթիւ, էջ 274)։

Իսկ 1639էն յետոյ՝ Մարտիրոս վրդ.ի յաջորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Խորձենացիի պաշտօնավարութեան շրջանին (1639–1651) դպրեվանքը կը վերակազմուի։ Ստեփաննոս եպս., որուն կը տրուի «մեծ դիտապետ», „աստուածաբան", „արի եւ քաջ հռետոր", „բանասէր" եւայլ տիտղոսները, թերեւս հին աշակերտ մը կործանած „դպրեվանքին՝ կը վերակազմէ վանքին դպրեվանքը Մոկացի Կարապետ վրդ.ի վերակա-

---

(1) Այս տեղեկութիւնները քաղուած են Մարտիրոս վրդ.ի մէկ կոնդակէն, ուր կ'ըսուի. «Իսկ թուականիս Հայոց ՌԿԱ (1612) ամին, ի թագաւորութեան այլասեռից, ի պարոնութեան կեղւոյ գաւառիս Պահրամ պէկին, սակաւ մի դիւրութիւն եղեւ գաւառիս, եւ սկսաւ նուազագոյն շինութիւն երեւիլ։ Ի յայս վշտաշատ ժամանակիս շինեցաք նորոգութեամբ զերկուսին Ս. Ուխտքս ի ՌԿԱ թուին զվանքն Ս. Կարապետու, որ Խլապաշի կոչի վանքս եւ գեղօրայքն անշէն էին, ժամանակս ինչ այլազգիք բնակեալք. եւ զարտ եւ զայգի եւ զցանկ քակեալ եւ կորուսեալ էին եւ նուաստ եւ յամենայնի պիտակ անուն Մարտիրոս վարդապետս Տարոնեցի, ի գեղջէն Բաղուայ, ի Գլակայ վանացն, անարժան ծառայ եւ սպասաւոր յամենայն Ս. եւ մաքուր նշխարաց Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին եւ Աթանագինեայ Ս. Հայրապետին. քարոզութեան պատճառաւ եկեալ հասի ի գաւառս Խորձենի. եւ եկի ընդ բազում ուխտաւորաց ի վանքն եւ տեսի զկսկիծ վանացն, եւ իմացայ զեղեալ սքանչելիսն 'ի մերձակայից եւ ի հեռաւորաց, զորս գրով եւ անգիր։ Վասն այսորիկ եւ զիմ այսպիսի աշխատ կսկծանաց աւերման Ս. Ուխտիս տեսեալ. անուամբ և եթ վարդապետս Մշեցի, յուսով ամրացուցի զսիրտ իմ...» (տես «Արմաշու դպրեվանքին 25 ամեայ Յոբելեանին առթիւ» էջ 274)։

*ցութեան տակ· Ասիկա իր շուրջը ունէր բազմաթիւ վարդապետներ, «երաժիշտ», «խորին փիլիսոփայ», «վերծանող» եւայլ տիտղոսուած (*նոյն*, էջ* 275*)։*

*Սակայն այս փայլը երկար չէ տեւած, վասնզի իր յաջորդին՝ Կարապետ արքեպս.ի պաշտօնավարութեան շրջանին (*1663—1703*) դարձեալ Բղիի շրջանը կ'ենթարկուի աղէտներու եւ այս պատճառով դպրեվանքը կը շարունակուի շատ անշուք ձեւով մը։ Դպրեվանքին վարիչն է այն շրջանին (*1670—1731*) Մելքոն անուն քահանայ մը (*✝1731*), գրիչ եւ քերթող, որուն կը յաջորդէ Տ. Աբէլ քահանայ մը, Բարաղամի որդի, օժանդակ ունենալով Մեծատուր անուն սարկաւագ մը (տես *նոյն, 276*), եւ այս կերպով կը շարունակուի մինչեւ Ժ·Ը դարուն վերջերը, երբ *1776*ին դպրեվանքին վերատեսչութիւնը կ'ստանձնէ Մելքոն քահանայի աշակերտը եւ Աբէլ քհ.ի օգնականը Յովհաննէս եպս. որ յետոյ գաւառին ալ առաջնորդ կ'ըլլայ (*նոյն*, էջ* 277*), եւ այս պատճառաւ չի կրնար զբաղիլ դպրեվանքով, որ բոլորովին կ'անշքանայ քաղաքական պատահարներու աննպաստ դասաւորման հետեւանօք, այնպէս որ Ժ·Ը. դարու վերջերը բոլորովին կը քայքայուի նիւթապէս եւ բարոյապէս (*նոյն*, էջ* 278*)։*

Դժբախտութիւն մըն է որ չենք ունեցած ուրիշ Պսակ վրդ.ի պէս անձեր, որ հոգ տարած ըլլային գիրի առնելու Դպրեվանքերու պատմութիւնը։

*Այն ատեն թերեւս Բղիի Խլպաշի դպրեվանքին Ժ·Զ—Ժ·Ը դարերու պատմութեան հետ պիտի կարենայի հոս ներկայացնել ուրիշ կարգ մը Դպրեվանքերու վերածաղկումը այս վերակազմութեան շրջանին մէջ, մինչ հիմա միայն քանի մը վերաշինութեան յիշատակութիւններ միայն ունիմ, այն ալ շնորհիւ դարուն պատմագիր՝ Առաքել վրդ. Դաւրիժեցիի, որ անցողակի կը յիշատակէ քանի մը անուններ Փիլիպպոս կաթողիկոսի (*1633—1655*) աշակերտներէն։ Փիլիպպոսի այս աշակերտները, օգտուելով մանաւորապէս *1639*ի դաշնադրութեամբ Թուրք եւ պարսիկ երկարատեւ պատերազմներուն ժամանակաւորապէս դադարումէն եւ խաղաղութեան շրջանէն, կարգ մը անքացած վանքեր նորոգած են Բղիի Ս. Կարապետը նորոգող Մարտիրոս վրդ. Մշեցիի պէս, անշուշտ անոր նման գէթ քահանայ մըն ալ դասախօս կարգելով եւ այսպէս նպաստելով կրթական կեանքի ծաղկման, առանց որուն վանքերու նիւթական շէնքին նորոգութիւնը իմաստ պիտի չունենար արդէն։*

Արդ, ըստ Դաւրիժեցիի, Եսայի վրդ. Մեղրեցի Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդ եղած է եւ աւերեալ եկեղեցին, տուները, խուցերը եւ պարիսպները բոլորովին քանդելով նորէն շինած է 1653ին, աւելի ընդարձակ (Դաւրիժեցի, էջ 267):

Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցի (†1659) Յովհաննավանքին առաջնորդը, Փիլիպպոս կաթողիկոսի կարգադրութեամբ վանքին դպրատունը Էջմիածին փոխադրուելէն յետոյ ձեռնարկած է ամէն ինչ նորէն շինելու աւելի վայելուչ (Նոյն, էջ 268):

Մկրտիչ եպս. Մակուեցի, Արտազու Ս. Թադէոսի առաջնորդը, իր միաբաններուն հետ վանքը վերաշինած է 1650—1653 տարիներուն (Նոյն, էջ 269):

Մարտիրոս եպ. Մուղնեցի, գրեթէ նոյն օրերուն վերաշինած է Մուղնու Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ սենեակները եւ ընդարձակ պարիսպներով պատած (Նոյն, էջ 270)։

Ոսկան վրդ. Երեւանցի մասամբ վերաշինած է Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը:

Փիլիպպոս եպ. Բջնեցի նորոգած է Բջնիի Ս. Աստուածածին «բարձրաբերձ եւ յայնանիստ եւ մեծաշուք» տաճարը, Պետրոս Ջուղայեցիի կամ Պետրոս Բզուզի ծախքով 1643ին, իսկ իր յաջորդը՝ Մովսէս Բջնեցի լրացուցած է վանքին ու պարիսպին շինութիւնը (Նոյն, էջ 271):

Կային թերեւս նաեւ ուրիշներ ալ անոնց ժամանակակից եւ աւելի վերջը ապրող, անյիշատակ մնացած, որոնք վանքեր շէնցուցած են նիւթապէս եւ բարոյապէս կամ գէթ անհատաբար ճիգեր գործադրած, աշակերտներ հասցուցած, այսպէս նպաստելով ազգային վերածննդեան, զօրավիգ ըլլալով հայ եկեղեցիին եւ բարձրացնելով ժողովուրդին բարոյականը, որքան կը ներէին այդ դառն ժամանակները։

* * *

Նկատելի իրողութիւն մըն է, թէ պէտք է լատին մըրցումն ալ այս ջանքերուն մէջ դեր մը կատարած ըլլայ, վասնզի լատին միաբանութիւններ, մանաւանդ Յիսուսեանք, Աղեքսանդրիա, Դամասկոս, Հալէպ, Զմիւռնիա եւ Պոլիս, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի զանազան քաղաքները վանքեր եւ դպրոցներ հաստատելէ յետոյ, թափանցած էին մինչեւ Հայաստան:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, անոնց առաջին կայանը եղած էր Բաղէշ, ուրկէ անցած էին Կարին, ուր բնակելու հրովարտակ ձեռք ձգեց Ֆրանսայի դեսպանը Կիլլերաք։

Առաջին անգամ իր ընկերներով Կարին հաստատուե-

*ցաւ Ռոք, որ ժանտախտէ մեռաւ։ Յիսուսեանք անոր իբր յաջորդ Սպահանէն Կարին ղրկեցին Հ. Վիլլոտը (*1656—1743 *Յունուար* 14*), որուն օգնականը Հ. Լըվէր դպրոց մը բացաւ թուրք, հայ եւ ֆրանսերէն լեզուները դասախօսելու համար (Զարբհանելեան,* Ուսումն. *էջ* 27—28*)։ Այսպէս՝ Կարին դարձաւ Յիսուսեանց համար նշանաւոր կեդրոն մը Բաղէշէն յետոյ (Կոստանեան,* Հայագիտութիւն, *էջ ԽԴ)։ Իսկ Երզնկան, որ այն ժամանակ վաճառաշահ քաղաք մըն էր, դեռ* 1314*ին ունեցած է Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներու վանք մը (*նոյն*)։ Այս լատին վարդապետները ԺԷ. դարուն ունեցած են ոգեւոր գործունէութիւն մը, որ անշուշտ իր անդրադարձումը ունեցած է Հայոց վրայ։*

⁂

Հայաստանի սահմանին մօտ՝ դժբախտ պարագաներու բերմամբ կազմուած հոծ հայ գաղութներու մէջ եւս ճիգեր կը թափուէին կրթական գետնի վրայ։

Յայտնի է, որ Հայաստանի սահմաններէն դուրս, ըստուար հայ բնակչութիւններ կը հիւրընկալէին, այդ ժամանակամիջոցին, երբեմն Հայաստանի մաս համարուած Միջագետքը, Փոքր Հայքը, Պոնտոսը եւ մանաւանդ Կիլիկիան, ուր Հայերը անկախ թագաւորութիւն մըն ալ հիմներ էին։

Այս երկիրներուն մէջ ալ, ԺԶ դարուն վախճանին մօտ, կը տեսնուին շարժումներ, որոնք ԺԷ. դարուն աւելի կը զարգանան եւ հայ ազգին ընդհ. վերածնութեան հիմը կը դնեն։

Առաջինը այդ վառարաններուն, որ նշանաւոր եղաւ Հայաստանի սահմաններուն մօտ, Միջագետքի Հայոց մէջ, Ամիթի դպրոցն է որ ԺԶ. դարուն վերջին կէսին հիմնուեցաւ, Մշոյ վանքերէն հոն փոխադրուած վարդապետի մը միջոցաւ։

Տիրարպէքիր կամ Ամիթ Հալէպի պէս այդ շրջանին եղած է բարգաւաճ կեդրոն մը, շնորհիւ իր դիրքին՝ իբր առեւտրական կարեւոր կայան։ Տեղւոյն Հայերը նշանաւոր եղած են իրենց հարստութեամբ։

Ասոր համար է թերեւս, որ այս քաղաքը մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղած է, եւ ժամանակին ամէնէն նշանաւոր վարդապետներէն մին, անշուշտ տեղացիներէ քաջալերուած, հոն հաստատուած է։

Այս վարդապետն էր Յովհաննէս Շիրակ, որ աշակերտն էր Գրիգոր Տարոնացիի (1) եւ որ հաւանօրէն Տարոնը ունեցած էր իբր գործունէութեան մարզ եւ անկէ իր աշակերտները ղրկած էր Տիարպէքիր:

Դարանաղցի (էջ 349—352) կ՚ըսէ, թէ 1553ին «Շիրակ անուն մեծահռչակ ոմն աւագ վարդապետ եղեալ է ի Միջագետս եւ ի Տիգրանակերտ բնակելով եւ լուսաւորելով զկողմանսն զայնոսիկ եւ երիս մեծահռչակ եւ մեծահամբաւ վարդապետք ելին յիւրմէն։ Նախ Կեղեցի Ղուկասն,... եւ միւս Կարկառեցի Պետրոս մեծ աւագ վարդապետն ... եւ մեր Երզնկացի Ղազարն...»:

Առնմէ Ղուկաս վարդապետ Կեղեցի, որ նախ ԺԶ. դարուն կէսերուն (1543—1656) Բղի, Խլպաշի Ս. Կարապետ վանքին դպրապետը կամ ուսուցիչը եղած էր (Պսակ վրդ. Տէր Խորէնեան, Արմաշու դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ, էջ 269), վերջէն փոխադրուած է Տիարպէքիր. հոն առաջնորդ եղած է Շիրակ վրդ.էն յետոյ եւ իր վարդապետին գործը շարունակած հոն, ուսում տալով կարգ մը աշակերտներու:

Կեղեցիին կրթական բեղուն գործունէութիւնը Տիարպէքիրի մէջ անժխտելի իրողութիւն մըն է: Ասիկա արդէն որոշ կը հաստատէ Սիդոնի Լէոնարտոյ Աբէլ եպիսկոպոսը, գիտնական եւ արաբագէտ գործիչ մը, որ պապական նուիրակ կարգուած էր Արեւելքի (1583ին), յատկապէս Հայերու եւ Ասորիներու հետ բանակցելու համար։

---

(1) Առաքել Դաւրիժեցի՝ Մխիթար Գօշէն սկսեալ մինչեւ իրեն հասնող վրդ.ական գաւազանագիրքը ներկայացուցած է (էջ 440), ուր դժբախտաբար չէ ճշդուած Գրիգոր Տաթեւացիի իբր յաջորդ ներկայացուած Դանիէլ Ծգնաւորի գործունէութեան դաշտը։ Ասոր յաջորդ Յովհաննէս Համշէնցիի կայանը Կայեփոսի վանքն էր. ինչպէս կը վկայէ յիշատակագիր մը։ Դաւրիժեցի՝ Համշէնցիի աշակերտ կը նշանակէ Թորոս, իսկ այս վերջնոյն ալ Գրիգոր Տարոնացի, որոնց գործունէութեան դաշտը ճշդելու ի վիճակի չեմ, եւ պարզ ենթադրութիւն մըն է, որ ըրի Գրիգոր Տարոնացիի մասին։

Յովհաննէս Շիրակ վրդ. ի վրայ ալ ոեւէ տեղեկութիւն պիտի չունենայինք եթէ ուրիշ ժամանակակից պատմագիր մը՝ Դարանաղցի ճշդած չըլլար անոր գործունէութեան շրջանակը։

Գրիգոր Տարոնեցի՝ 1519ի ձեռագրի մը մէջ, որ Երուսաղէմ կը պահուի (Թ. 1455), կը յիշուի իբր ուսուցիչը Մաղաքիա Դերջանցի նշանաւոր վարդապետին, որ գովութիւն մը գրած է «ի վարժապետն իւր Գրիգոր Վրդ. Մշեցի», ինչպէս յիշուեցաւ արդէն։

Այս եկեղեցականը 1587 Ապրիլ 19ին Սիքստոս Ե. Պապին (1585—1590) ներկայացուցած է Հայոց մասին տեղեկագիր մը, ուր Էջմիածնի կաթողիկոսութեան վրայ կը խօսի եւ կ'աւելցընէ, թէ «Էջմիածինի մէջ վարժապետներ եւ քարոզիչներ, որ վարդապետ կը կոչուին եւ որոնց կը հպատակի ազգը այնպէս՝ ինչպէս իր կաթողիկոսներուն, բազմաթիւ են. ասոնց ամէնէն հռչակաւորներն են Ներսէս՝ Պիթլիսի մէջ, Ղուկաս՝ Գարա Ամիթի մէջ եւ Արիստակէս՝ Անկիւրիոյ մէջ» (Բաբգէն կաթ. Պատմ. Կաթ. Կիլիկիոյ, էջ 192):

Ասկէ որոշ կ'երեւի, թէ Ղուկաս վրդ. այդ թուականին բարձր դիրք մը ունէր իբր վարժապետ: Այս իրողութիւնը կը հաստատէ նաեւ Երուսաղէմի թանգարանը պահուած ձեռագիր գանձարանի մը (Թ. 145) յիշատակարանը:

Ղուկաս Կեղեցի կամ Խորձենացի վարդապետը, ըստ Օրմանեանի (Ազգ., էջ 2261) հաւանօրէն գործակիցը Մաղաքիա Դերջանցիի(1), կը յիշատակուի իր աշակերտներուն հետ, որոնցմէ հետագային կաթողիկոսներ ալ հասած են: Թողած է տոմարական գրուած մը ոտանաւոր եւ արձակով խառն (Դաւրիժեցի, էջ 4): Իր գործունէութեան դաշտն էր նաեւ Բղի, ապա Ամիթ, ուր կը կարծուի թէ եղած է դպրոցի մը հիմնադիրը:

Իր աշակերտներէն մէկն էր Մինաս Կարնեցի, որուն համար յիշատակագիր մը կը վկայէ, թէ «թողեալ զերկրաւորս ընթացաւ զհետ Քրիստոսի ի մանկութեան հասակի... եւ եկեալ աշակերտեցաւ մեծ րաբունոյն»: Տասն տարի ուսանելէ յետոյ՝ անոր հրամանաւ եպիսկոպոսութեան աստիճան կ'ընդունի եւ ապա կ'առնէ վարդապետական իշխանութիւն իր ուսուցիչէն՝ Ղուկաս Կեղեցիէն եւ «ելեալ քարոզութեամբ դաս առելով շրջագայի առ բազումս ի բազում երկիր, եւ ուր ընդ ուրէ աստուածային շնորհիւն առատանայր եւ ի վերայ այսր բարիօք քաղաքավարութեան կամ լինի նման երթալ աշակերտեալ մանկամբքն իսկ եւ յաստուածակոխ քաղաքն յԵրուսաղէմ, ՌԿԴ (= 1615) թուին եւ կատարեալ զուխտս... գայ ի մայրաքաղաքս Համիթ...» (ձեռագիր, Լոնտոնի բր. թանգ. թ. 88):

Այս Մինաս Կարնեցին ունի ինքնագիր յիշատակարան մըն ալ, ուր իրեն իբր հոգեւոր հայր ցոյց կուտայ Ղուկաս Կեղեցին(ցուցակ Վենետիկի Ա. 241), անոր վերագրելով «կրկին լուսաւորիչ», «արի եւ քաջ րաբունապետ» եւ աստուածաբան վարդապետ, «վարժիչ եւ ուսուցիչ» տիտղոսները:

---

(1) Ինչպէս տեսնուեցաւ, ասիկա ալ աշակերտն էր Գրիգոր վրդ. Մշեցիի կամ Տարոնցիի:

Հաւանօրէն այս վարդապետն է, որ յետոյ գործօն դեր մը ունեցած է հայ կեանքի մէջ, ինչպէս կը հասկցուի Դարանաղցիի ժամանակագրութենէն։

Ըստ Դարանաղցիի՝ անիկա 1613*ին Պոլիս գացած է Գրիգոր Կեսարացիի հետ, սակայն յետոյ տարագրուած է Պոլիսէն եւ ժամանակ մը Հին Ջուղայի կողմերն երեւցած է (*նոյն, 390*)։*

Ղուկաս Կեղեցիի աշակերտներուն մէջ ամէնէն գլխաւորը եղած է Սրապիոն Ուռհայեցի, որ ձեռագիրի մը (պահուած Լոնտոնի բրիտ. թանգարանը թ. 2681*) յիշատակարանին մէջ կը գրէ, թէ* 1588*ին «ես Սրապիոն աշխարհաւ Ուռհայեցի եւ բանի սպասաւոր, դեգերեալ առ ոտս երանիկ րաբունապետին Ղուկասու· ի քաղաքն Համիթ... ելեալ գնացի ի յԱրզրում լալոտ եւ ցաւագին դիմաւք ի Միմար Մուրատ... յոյժ սիրով ընկալաւ զմեզ ... շնորհեաց մեզ զԱւետարան տանիլ... ի դուռն Սբ. Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին ՌԼԳ (*1583*) ամսեան Սեպտեմբերի որ գնացի առի զԱւետարան... դարձեալ բերի յՈւռհա ի դուռն Աստուածածնին որ էր Սբ. Աւետարանս նախնեացս իմոյ»։*

Սրապիոն վրդ.՝ Ղուկաս վրդ. Կեղեցիէն ընդունած է վարդապետական գաւազանը 1586 *Փետրուար* 20*ին (1) (*Ազգապատում, *էջ* 2292*), յետոյ յաջորդած է անոր իբր Տիարպէքիրի առաջնորդ, միեւնոյն ատեն իբր ուսուցիչ, եւ հասցուցած է նշանաւոր աշակերտներ։*

Դաւրիժեցի (էջ 10*) կը վկայէ, թէ «դիմեալ գային առ նա յամենայն աշխարհաց ի մանկանց եկեղեցւոյ ցանկացող իմաստութեան առ ի յուսումն Ս. Գրոց, եւ նա իբրեւ զջուր աղբեր կենդանւոյ զպասքումն ամենեցուն զովացուցանէր,* քանզի կարգեաց դասատուն գրոց աշակերտաց եւ ուսուցանէր *զամենեսեան, որք մտանէին յաշակերտութիւն նորին, յորոնց աշակերտացն բազումք եղեն արք երեւելիք եւ անուանիք»։*

Այս տողերը ցոյց կուտան, թէ Ղուկաս Կեղեցի, մանաւանդ Սրապիոն Ուռհայեցի, Ամիթի շրջանակին մէջ հիմնած էին կարեւոր դպրոց մը, որ կերպով մը շարունակութիւնն էր Սիւնեաց դպրոցին եւ որ հայ եկեղեցւոյ լուսաւորութեան եւ պայծառացման ամէնէն կանուխ սատար հանդիսացաւ, իբր տեսակ մը յառաջապահը Ամրտոլու դպրոցին, որ աւելի տեւական ու երկար, հետեւաբար աւելի արդիւնաւոր շրջան մը բոլորեց։

---

(1) *Ասիկա փաստ մըն է, որ Ղուկաս վրդ.* 1584*ին մեռած չէր, վասնզի* 1586*ին չէր կրնար այս ձեռնադրութիւնը կատարել։*

Ամիթի դպրոցին նկարագիրը ո՛չ թէ դարուն լուսաւորութեան մէկ ցոլացումն է, այլ իր ունեցած մտաւորական եւ բարոյական գործօն հանգամանքներուն մէկ շքեղ պատկերը, ինչպէս որ հիացմամբ կը վկայէր ժամանակակից պատմիչը:

Ան ճոխ ու փայլուն հունձք մը ունեցաւ Սրապիոն Ուռհայեցիի քրտնաթոր աշխատութեամբ: Այդ դպրոցէն է, որ բարձր միտքի եւ լաւագոյն գործունէութեան տէր կարգ մը եկեղեցական դէմքեր երեւան եկան, որոնք ԺԷ. դարուն առաջին կէսը իրենց կախարդիչ հմայքին տակ պահեցին (Գ. Գապպէնճեան. Հայ Խօսնակ Բ. տարի, էջ 68), ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ:

Սրապիոն՝ Գրիգոր ԺԳ. անունով 1603 Օգոստոս 14ին կաթողիկոս օծուեցաւ Էջմիածինի մէջ, գործի չձեռնարկած պատերազմի տագնապներուն ենթարկուեցաւ, իր ունեւորութեան համբաւին պատճառով վտանգուեցաւ եւ տարի մը ետքը մազապուր ազատուելով Ամիթ դարձաւ եւ քիչ ետքը մեռաւ 1606 Ապրիլ 23, յիշատակելի անուն մը թողլով իբր առաջնորդ եւ իբր ուսուցիչ: Իր գործը ատեն մը եւս շարունակած է ան իր աշակերտներով, ոչ միայն Ամիթի, այլ ուրիշ վայրերու մէջ ալ:

Արդարեւ Սրապիոն ունեցաւ աշակերտներ «երեւելիք եւ անուանիք», որոնք կատարեցին նշանաւոր դեր մը՝ իրապէս քայքայումի եւ աւերածութեան այդ շրջանին մէջ հայ ազգին եւ եկեղեցիին վերանորոգութեան գործաւորները հանդիսանալով:

Իր աշակերտներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ Գրիգոր Կեսարացի (+1636), որ իրմէ ուսում առնելէ յետոյ, 1600—1636 գրեթէ քառասնամեայ ժամանակամիջոցին կատարեց նշանաւոր դեր, իբր Կեսարիոյ առաջնորդ եւ վեց անգամ (1) իբր Պոլսոյ պատրիարք, եւ անխոնջ ու կորովի ախոյեան, հանդիսացաւ հայ եկեղեցիին՝ ընդդէմ օտարոտի ձգտումներու, որոնց գլխաւոր ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ մէջ այն ատեն Յովհաննէս Խուլ (1554—1634) կաթոլիկամիտ եպիսկոպոսը, որ Պոլսոյ հայ գաղութին Նիկոլ Թորոսովիչը պիտի դառնար, եթէ իր դիմացը Կեսարացիի պէս կորովի եւ ուժեղ դէմք մը չունենար:

Կեսարացի, որ էր «այր գիտնական նրբից եւ արտաքնոց, եւ յաղթող ախոյեան ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան եթէ մերազնէից եւ եթէ այլոց ազգաց», մեծ պաշտպան էր հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց եւ այս տեսակէտով մեծ ծառայութիւն մատուցած է ժամանակին լատինամիտ եկեղեցականներուն դէմ մաքառելով եւ նոյնիսկ կաթողիկոսներ յանդիմանել խիզախելով։ Սրապիոնի աշակերտած է նաեւ Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցի, որ յետոյ Հալէպի դպրատան մէջ կատարեց նշանաւոր դեր մը:

---

(1) Նախ 1601—1605 եւ ապա 1607—1609, 1611—1612, 1615—1618, 1626—1629 եւ վերջապէս 1633—1636 պատրիարքութիւն վարած է.

Իր վերջին աշակերտներէն մէկն էր Մովսէս Տաթեւացի, ան որ յետոյ պիտի յաջորդէր իբր կաթողիկոս ամենայն Հայոց (1629—1633+) վերանորոգել Մայր Աթոռը նիւթապէս եւ բարոյապէս եւ ընել ինչ որ Սրապիոն չէր կրցած իր կաթողիկոսութեան դժբախտ շրջանին (1603—1605), հակառակ իր բարեկամեցողութեան եւ փափաքին:

Մովսէս Տաթեւացի եւ Յովհաննէս Ուռհայեցի տակաւին իրենց ուսումը չէին աւարտած Սրապիոնի քով, երբ այս վերջինը վախճանեցաւ 1606ին։

Անոնք իրենց ուսումը շարունակեցին Սրապիոնի անդրանիկ եւ ամէնէն արժէքաւոր աշակերտին՝ Գրիգոր Կեսարացիի քով, որմէ առին իրենց վարդապետական աստիճանը, այսինքն ուսման վկայականը:

Սրապիոնի աշակերտներուն մէջ էր նաեւ Բարսեղ վրդ. Մարմանցի, ամէնէն հաւատարիմը եւ անձնուէրը, որ չբաժնուեցաւ անկէ մինչեւ վերջը եւ անոր մահէն յետոյ յաջորդեց իրեն իբր առաջնորդ Ամիթի, շարունակելով անոր գործը։

Անոր պաշտօնավարութեան շրջանին Ամիթի մէջ մտաւորական շարժման մը հետքերը կը գտնենք:

Այսպէս, Ղուկաս վրդ. Կեղեցիի աշակերտներէն վերոյիշեալ Կարնեցի Մինաս վրդ.ը, որ ձեռագիրի մը յիշատակարանին համաձայն շրջած էր շատ մը տեղեր „դաս ասելով" եւ որ «աշակերտեալ մանկամբքն» Երուսաղէմ երթալէ յետոյ 1615ին Ամիթ դարձած էր, իր հետը կը բերէր Հարանց վարք մը Երուսաղէմէն, զոր կ՚ընդօրինակէ Յովհաննէս գրիչ (ձեռագիրը այժմ Լոնտոն բրիտ. թանգարան թ. 88)։ Յովհաննէս գրիչ կ՚ըսէ թէ „ո՛չ համարձակեցայ ձեռնամուխ լինել... այլ վասն աղաչանաց խնդրոյ եւ սակս սիրոյ, սիրելութեան յանձն առի եւ հարկ եղեալ շնորհալի հոգեւոր որդեկացս՝ աշակերտաց իմոց, տէր Մինասի գրչին եւ Մելքոն դպրին, եւ սոքա ըստ հնազանդութեան յանձն առեալ գրեցին..." (նոյն)։

Արդ, երեւան կուգայ որ 1615ին,— ձեռագիրին գրչութեան թուականը,— Ամիթի մէջ կար նաեւ գրչութեան դպրոց մը, անշուշտ առընթեր ուսումնականին: Սակայն Ամիթի մէջ գործադրուած մտաւոր զարգացման այս ճիգը բոլորովին կասած է ժանտախտի համաճարակի մը հետեւանօք, 1635ին, ինչպէս կը հասկցուի այդ թուականին գրուած Աստուածաշունչի մը յիշատակարանէն:

Կը կարծեմ թէ Ամիթի դպրոցը անշքացած է բոլորովին, վասնզի պատուհասներ, բռնակալութիւններ, հարստահարութիւններ եւ բնական աղէտներ անպակաս եղած են, ինչպէս 1757ի զարհուրելի սովը, զոր նկարագրած է Յակոբ դպիր (տես Դիւան Ժ. էջ 193—202) եւ որ բոլորովին դատարկացուցած է քաղաքը:

⁂

Ամիթի դպրոցին մէկ ուրիշ ճիւղը կրնանք համարել Կարկառի դպրոցը, որ նոյնպէս Միջագետքի Հայոց մէջ ծնունդ առաւ:

Այս դպրոցին եթէ ոչ հիմնադիրը, գերազանց փայլ տուողը եղաւ Պետրոս վրդ. Կարկառեցի (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 441), աշակերտը Ամիթի դպրոցին հիմնադիր Յովհաննէս Շիրակ վարդապետին:

Պետրոս վրդ. Կարկառեցի աշակերտակիցն էր Ղուկաս վրդ. Կեղեցիի, որ իր ուսուցիչին գործը Ամիթի մէջ շարունակած է, իսկ Պետրոս Կարկառեցի անցած է իր ծննդավայրը՝ Կարկառ (1), ուր հիմնած է դպրոց մը: Պետրոս Կարկառեցի ծնած է 1552ին եւ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է հաւանօրէն իր ծննդավայրին Ս. Տիմոթէոս դպրեվանքին մէջ. յետոյ գացած է Ամիթ՝ Յովհաննէս Շիրակ վարդապետին քով, որուն աշակերտած է, ըստ Դարանաղցիի (էջ 349—352), Ղուկաս Կեղեցիի եւ Ղազար Երզնկացիի հետ, մինչ Առաքել Դաւրիժեցի (էջ 441) զայն՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի հետ կը ներկայացնէ Ղուկաս Կեղեցիի աշակերտ:

Պետրոս վրդ. 40 տարի ապրած է Կարկառի Ս. Տիմոթէոս վանքին մէջ, անշուշտ նախ իբրեւ ուսանող եւ ապա իբր առաջնորդ եւ ուսուցիչ: Իբր գիտուն վարդապետ՝ յարգուած դէմք մը եղած է:

Կարկառեցի իր ծննդավայրը ընտրած է իբր կայան, հաւանօրէն հետեւելով Ասորւոց, որոնք հոն ունէին մեծ դպրեվանք մը: Ս. Տիմոթէոսի վանքին մէջ հաստատուելով, իբր կարի հմուտ Ս. Գրոց եւ արտաքին ուսմանց, ժիր վարժապետ մը եւ դասախօս մը հանդիսացած է այդ մենաւոր վայրին մէջ, դաստիարակելով բազմաթիւ աշակերտներ։ Ան չէր ուզեր հեռանալ իր այս առանձնոցէն, սակայն, ինչպէս Դարանաղցի կը վկայէ, երբեմն Ամթեցիք բռնի կը տանէին զինքը քաղաք «դաս ասելու»։ Իր համբաւը տարածուեցաւ բոլոր Հայոց մէջ եւ այս իսկ պատճառով բազմաթիւ աշակերտներ իր շուրջը հաւաքուեցան։

---

(1) Կարկառ բերդ մըն էր Մալաթիոյ եւ Ուրֆայի միջեւ (Բաբգէն կաթ. Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 246=248).

Ասոնց մէջ ծանօթ են Կարապետ Թուլկուրանցի (յետոյ առաջնորդ Երզնկայի եւ Լեհաստանի), Ղազար Երզնկացի, Կարապետ վրդ. Թիլաւանցի, Բոբ կոչուածը. Ղազար վրդ. Տարէնտէցի, Թումա վրդ. Կարկառեցի, Գասպար վրդ. Ջնքուշցի, Մաղաքիա վրդ. Թոգատցի, Զաքարիա վրդ. Վանեցի, Կիրակոս քհ. Տրապիզոնցի, ան որ Սիւնեաց մեծ Անապատի հիմնադիրներէն մէկը պիտի ըլլար։ Ասոնք ամէնքն ալ ուսուցիչ, գործիչ, վարիչ եւ առաջնորդ եղած են։

Նոյնպէս իրեն աշակերտած են Աստուածատուր, Մելքիսէթ, Խաչատուր վարդապետները, Մարտիրոս Ջնքուշցի «քաջ քարտուղար»ը, Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքը, Յովհան Ջնքուշցի եւ Յովսէփ Մոնողոն գրիչները։

Կարկառեցին դաս տուած է Հին եւ Նոր Կտակարաններու բոլոր գիրքերուն վրայ։ Աստուածաբանական խնդիրներու համար գործածած է Կիւրեղի պարապմունքը եւ Գրիգոր Աստուածաբանի գործերը, Բնական գիտութեան համար՝ Բարսեղի «վեցօրէքը», Քերականութեան եւ Փիլիսոփայութեան համար՝ Դաւիթ Անյաղթի թարգմանածոյ գործերը, քերթողութեան համար՝ Հոմերոսը, կրօնական կրթութեան համար՝ Հարանց վարքը, ընդհ. Եկեղեցւոյ պատմութեան համար՝ Եւսեբիոսը, Ազգային Մատենագրութեան համար՝ Խորենացին, Ժամագիտութեան համար՝ Օձնեցին եւ Անձեւացին, չափական եւ թուական գիտութեանց համար՝ Սարկաւագ Վարդապետը։ Ուսուցած է նաեւ երաժշտութիւն։ Անշուշտ այս բոլորը, ինչպէս դիտել կուտայ Բաբգէն կաթողիկոս (էջ 254), ժամանակին ըմբռնումներուն եւ լոյսին համեմատ։

Իր աշակերտ երէն մին՝ 1594ին գրուած Գիրք Սահմանացի մը յիշատակարանին մէջ իր դպրոցին կամ լսարանին ընդունուած դասաւանդութեան ձեւին մասին ալ տեղեկութիւններ կուտայ ըսելով. «յիշեցէք զուսուցիչ զտէր Պետրոս վարդապետն, որ ի վերջին դառն ժամանակիս իբրեւ զնոր արուսեակ առուաւտի երեւեալ փայլմամբ յազգիս Հայոց, որ զաւուր ասացեալ դասըն աւրինակէաք ամէն աշակերտ *իւրեան, զի աւրինակն մէկ էր, եւ աշակերտացն կարդալու չէր ժամաներ. զոր մենք վեց աշակերտք, եւ այլ աւելի աւրինակէաք զսա ի վա՛նքն Կարկառայ, ի դառն ժամանակիս, որ մէկ մարդոյն վեց փլորի խարաճ առնէին* (Թորոս Աղբար, Թ. 454)։

Այսպէս՝ Կարկառեցի. Միջագետքի մէջ Սրապիոն Ուռհայեցիի հետ կատարեց մեծ դեր մը, 40 *տարի աշխատելով իբր ուսուցիչ եւ դասախօս եւ հասցուց պատուական աշակերտութիւն մը* (1), *որով իր ժամանակակիցներէն կոչուած է «աւագ մեծ վարդապետ»։ Իր իբր կաթողիկոս Հալէպ փոխադրուելէն եւ մահէն* (1608) *յետոյ յայտնի չէ թէ ի՛նչ եղած է Կարկառի դպրոցը, որուն մասին այլեւս չեն խօսիր յիշատակագիրք, թէեւ Կարկառ կը պահէ իր եպիսկոպոսական աթոռը։*

⁂

Ամիթի եւ Կարկառի դպրոցներէն ծնունդ կ՚առնէ Հալէպի դպրոցը, որ ԺԷ. դարուն սկիզբը կը փայլի։ Հալէպ ԺԶ. դարուն վերջերը եւ մանաւորապէս ԺԷ. դարուն առաջին կէսին, Սիւրիայի մեծ եւ ծաղկեալ մայրաքաղաքը կը հանդիսանար, ուր հաստատուած էր Օսմանեան կայսրութեան հարաւային դրան մաքսատունը։ Մերձ. եւ հեռ. Արեւելքէն, ինչպէս Եւրոպայէն հոն կը բերուէին բազմազան ապրանքներ, ներածութեան արտածութեան համար։ Հոն հաստատուած էին, այս պատճառով, եւրոպական պետութեանց հիւպատոսարանները։ Հոն վաղուց հաստատուած էին նախ Յիսուսեանք եւ ունէին կայան մը (Զարբ. Ոսմն. էջ 23)։ *Հալէպ կը գտնուէր նաեւ Երուսաղէմ գացող քրիստոնեայ եւ Մեքքէ ու Մետինէ գացող իսլամ ուխտագնացներու ճամբուն վրայ։*

Հայերն ալ հոն դիրք շինած էին եւ ունէին հոգեւոր մը, իբր պատսպարան հայ ուխտաւորներու:

---

(1) Պետրոս Կարկառեցի ժամանակակից դէպքերու ալ խառնուած է։ Մասնակցած Երուսաղէմի պարտուց համար Ազարիա կաթողիկոսի գումարած Ամիթի ժողովին (1600) եւ իր աշակերտներով հանգանակութիւն կատարած է Կարին եւ Երզնկա։ Ազարիա կաթողիկոսի մահէն (1601) յետոյ, զինք Հալէպի մէջ բռնադատած են կաթողիկոս օծուելու, եւ Սիսի օրինաւոր կաթողիկոսին՝ Յովհաննէս Այնթապցի «բարբարոյ»ի դէմ դիրք բռնելու, հակառակ անոր որ բարեկամներ էին իրարու։ Պետրոս կաթողիկոս մեռած է Հալէպ, 1608 փետր. 24ին, 50 տարեկան։

1616ին, ինչպէս կը պատմէ Սիմէոն Լեհացի դպիրը, հոն կ'ապրէին 300 տուն Հայեր, Մուշէն, հաւանօրէն Պիթլիսէն, Վանէն եւ Ջուղայէն տեղափոխուած։

ԺԶ. դարուն վերջերը, երբ Սիս Թուրքմէն ծորապետներու ասպատակութեանց պատճառով անապահով վայր մը դարձած էր, Կիլիկիոյ կաթողիկոսները՝ Ազարիա Ջուղայեցի (1584—1601) Պետրոս Կարկառեցի (1602—1608) եւ Յովհաննէս Անթէպցի (1602—1621) խոհեմութիւն համարեցին առժամապէս Հալէպ մնալ:

Հալէպի հայ գաղութը ունէր երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Աստուածածին եւ Քառասուն Մանկունք, գրեթէ քով քովի։

Այս եկեղեցիներուն քով կար դպրատուն մը, որ ԺԷ. դարուն առաջին կէսին նշանաւոր հանդիսացաւ:

Սիմէոն դպիր Լեհացի իր «Ուղեգրութիւն»ին մէջ մանրամասն կը խօսի Հալէպի վրայ (էջ 317—324) եւ կը նկարագրէ քաղաքին շքեղութիւնը՝ ըսելով. «քաղաքս մեծ պէնտէր է եւ շահրեստան, եւ յինքն կայ Հնու-Հնդուստանու մարդ, ամէն տեղաց վաճառական եւ ինչ կումաշ կամիս, անդ գտանես: Նստի անդ չորս պալիքս (1)» (էջ 319)։

Իր տուած տեղեկութեան համաձայն՝ Հայերը իրենց եկեղեցիներուն մէջ լայնամտութեամբ կը հիւրընկալէին լատին կղերականները, որոնք շաբաթ եւ կիրակի օրերը Հայոց եկեղեցիներուն մէջ կը պատարագէին (էջ 319)։

Երբ կաթողիկոսական աթոռը առժամապէս Սիսէն Հալէպ փոխադրուեցաւ, Հալէպ դարձաւ եկեղեցական վարչական կեդրոն մը հայ կեանքին համար։

Սիմէոն դպիր Լեհացիի նկարագրութեան համաձայն՝ եկեղեցիներու քով կար եպիսկոպոսարան եւ կաթողիկոսական դարպաս կամ կաթողիկոսարան, որ եռայարկ էր զի ունէր «ներքնատուն, միջնատուն եւ վերնատուն վիմաշէն»: Եպիսկոպոսարանին մօտ կային «քարէ խցեր» (Ուղեգր. 318—319):

Ուսումնական շարժումը, որ Ամիթի մէջ սկիզբ առած էր, տարածուեցաւ նաեւ Հալէպ, երբ Կարկառի դպրոցին հիմնադիրը՝ Պետրոս Կարկառեցի Հալէպի մէջ կաթողիկոսացաւ 1601ին եւ մինչեւ իր մահը (✝1608 հոն մնաց:

Իր բազմաթիւ աշակերտներէն մին էր Կարապետ

---

(1) Պայլ բառն է, կը նշանակէ հիւպատոս։

վրդ. «որ անծանծիր ուսուցանէ զամենայն աշակերտեալսն եւ հովուէ քարոզչութեամբ զտիեզերս ամենայն»։

Ասոր խնդրանքովը Կարապետ աբեղայ մը 1604ին «ի մայրաքաղաքն Հալէպ, ի դուռն Ս. Բառասուն վկայիցն (եւ) տիրամօր Ս. Աստուածածնին» կ՚օրինակէ Մատթէոս Ուռհայեցիի Ժամանակագրութիւնը։

Արդ, Պետրոս Կարկառեցիի աշակերտներուն մէջ կը յիշատակուին երկու Կարապետ վրդ.ներ, մին՝ Կարապետ Թուլկուրանցի. միւսը՝ Կարապետ Երզնկա Թիլաւանցի, մականուանեալն «Բոթ», երկուքն ալ յիշատակուած Դարանաղցիէն (էջ 352 եւ 357)։

Ինչպէս կը տեսնուի, Հալէպի մէջ 1604ին ուսուցչութիւն ընող Կարապետ վրդ.ը այս երկրորդ Թիլաւանցի Բոթ մականուանեալ վարդապետն էր, որ հաւանօրէն պաշտօնավարած է 1603—1608ին Հալէպի մէջ, նախապէս Կարկառեցիին կարճ շրջան մը աշակերտելէ յետոյ։

Հ. Ակինեան (ՀԱ. 1935, էջ 313), «անծանծիր ուսուցանէ զամենայն աշակերտեալսն» խօսքին վրայ հիմնուելով կը կարծէ, թէ Հալէպի դասատան փայլ տուող կամ զայն հիմնող անձը Կարապետ վրդ. եղած ըլլայ, սակայն կը խորհիմ թէ աւելի տրամաբանական է այս դերը վերագրել ուղղակի Պետրոս կաթողիկոս Կարկառեցիի, որ ապահովաբար իր վարժարանը Կարկառէն փոխադրած էր Հալէպ՝ իր կաթողիկոս օծուելէն անմիջապէս յետոյ (1601ին) կամ նոյն իսկ աւելի առաջ։ Իր գործունէութիւնը տեսնելով էր, որ հալէպցիք հարկադրած են զինք Հալէպի մէջ հակաթոռ կաթողիկոսութիւն հաստատելու։

Ինչպէս կ՚երեւի, Պետրոս կաթողիկոս Կարկառեցի Կարկառի դպրոցը փոխադրած է Հալէպ եւ շարունակած է հոն իր ուսուցչական գործունէութիւնը։ Հոն իրեն աշակերտած է Կարապետ վրդ. Բոթ, որ արդէն քիչ շատ Ղազար Երզնկացիի ձեռքին տակ մարզուած՝ շուտով իր ուսումը աւարտած է եւ նոյն դպրոցին մէջ դասախօսելու կոչուած։ Իր կարգին աշակերտներ հասցուցած է 1602—3էն 1608, այսինքն մինչեւ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսին մահը, որմէ յետոյ հեռացած է Հալէպէն եւ անգամ մըն ալ հոն չէ դարձած, ինչպէս տեսնուեցաւ։

1608ին, այսինքն Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսի մահէն եւ Կարապետ Բոթ վարդապետի հեռանալէն յետոյ, Հալէպի դասատան կամ դպրոցին մէջ դասախօսելու հրաւիրուած ըլլալ կը թուի Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցի, որ Ամիթի վարժարանին, *այսինքն Սրապիոն Ուռհայեցիի կրտսեր աշակերտներէն մին էր։* 1606*ին, իր ուսուցիչին մեռած ատեն, տակաւին իր ուսումը չէր աւարտած եւ վարդապետական աստիճան չէր առած Մովսէս Տաթեւացիի պէս։ Ինչպէս յիշուած է արդէն, երկուքն ալ իրենց ուսումը լրացուցին Գրիգոր Կեսարացիի քով եւ անկէ առին գաւազան։*

Դժբախտաբար չէ ճշդուած, թէ Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցի Հալէպի դպրոցին ուսուցչութիւնը ե՞րբ ստանձնած է. սակայն հաւանօրէն 1615*ին այդ պաշտօնին կոչուած է։*

*Սրապիոնի մահէն (*1606*) յետոյ, Յովհաննէս Ուռհայեցին կը գտնենք Եդեսիա կամ Ուրֆա, ինչպէս կը հաստատեն երկու յիշատակարաններ (*1*), առանց որոշ ճշդելու իր պաշտօնը, բայց թերեւս առաջնորդ էր, վասնզի* 1613*ին «քաջ րաբունապետ» եւ «վարդապետ», «Եդեսիոյ քաղաքի վերադիտող» կը յիշուի (Արտաւազդ արքեպ.* Ցուցակ Ձեռ. Հալէպի, *էջ* 224*)։ Առաքել Դաւրիժեցի (էջ* 11*) կը հաստատէ, թէ Սրապիոնի աշակերտելէն յետոյ Եդեսիոյ առաջնորդ եղած է, իսկ Բաբգէն կաթողիկոսի (*Տաթեւ. 1926, *էջ* 35*) այն տեսութիւնը, թէ անիկա* 1606*ին Հալէպի առաջնորդ էր, սխալ է։*

Ես կը խորհիմ, թէ Յովհաննէս Ուռհայեցի, իր քաղաքին եպիսկոպոս դառնալէ յետոյ, 1602*ին կամ աւելի առաջ նոյնիսկ, ուսման փափաքով դիմած է Ամիթ՝ Սրապիոնի դպրոցը եւ հոն վարդապետական ուսում առնելու աշխատած է, սակայն տակաւին չէր լրացուցած իր ուսումը, երբ Սրապիոն վախճանեցաւ եւ ինք ստիպուեցաւ իր ուսումը շարունակել Գրիգոր Կեսարացիի քով եւ ապա դարձաւ իր աթոռը, ուր մնաց մինչեւ* 1613—1614։

1615*ին Հալէպ է հաւանօրէն իբր «վարդապետ» հոն հրաւիրուած ըլլալով,* 1615–1619*ի շրջանին անվրէպ հոն էր, ինչպէս կը հաստատէ Հ. Ակինեան յիշատակարաններով (ՀԱ.* 1933, *էջ* 310*)։*

---

(1) Ասոնցմէ մէկն է 1589ին ընդօրինակուած Մաշտոցի մը 1606ին գրուած յիշատակարանը. ուր ինք՝ Յովհաննէս եպս. Ուռհայեցի, որդի Տէր Յովհաննէսի, կ'ստանայ այս ձեռագիրը (Արտաւազդ Արքեպս. Ցուցակ Հալէպի Ձեռ., էջ 167). միւսն է 1607ին գրուած Սաղմոսի մը յիշատակարանը (Արմաշի վանքին սեփական), ուր որոշ կ'երեւի, թէ իր հայրը որդւոյն համար զայն Ամիթ գրել տուած է (Տօք. Վ. Թորգոմեան. Երեմիա Չելէպի Քեօմիւրճեան. Ստամպոլայ պատմութիւն, Ա. հտ. էջ 366—367).

Այդ միջոցին Հալէպի առաջնորդն էր Խաչատուր արքեպիսկոպոս Ջէյթունցի կամ Կարկառեցի, «քաջ երաժիշտ». թէ՛ Յովհաննէս Ուռհայեցին եւ թէ՛ Խաչատուր արքեպս. 1616ին Հալէպի մէջ տեսած է Սիմէոն Լեհացի (Ուղեգր., էջ 319), որ Յովհաննէսը կը յիշէ իբր «վարդապետ» առաջ քան Խաչատուր արքեպս., վանքի դարուն ըմբռնումով ուսուցիչ-վարդապետները աւելի բարձր դիրք ունէին։

1641ին Ուռհայեցին կը գտնենք Պոլիս, Կիրակոս պատրիարքի իբր փոխանորդ։ Մեռած է 1642ին՝ Կ. Պոլիս եւ թաղուած Պալըգլը, ըստ Երեմիա Չէլէպիի։

Դարանաղցի կը հաստատէ անոր գիտնականի համբաւը. իսկ Առաքել Դաւրիժեցի, որ ժամանակակից մըն է, կը հաւաստէ թէ անիկա «ստեղաբաշխութեան եւ ամենայն համարողական արուեստի էր քաջ հմուտ» (էջ 11), ինչ որ իր գիտական միտք մը ըլլալը ցոյց կուտայ։

Երեմիա Քէօմիւրճեան զայն կը կոչէ «հռետոր», որ անշուշտ դիպուածով տրուած տիտղոս մը չէր։

Ինչպէս կը թուի, Յովհաննէս Ուռհայեցի եղած է անոնցմէ. որոնք ուսմանց ծանօթանալու մեծ սէր ունեցած են, անոր ետեւէն վազած են։ Այսպէս՝ Ուռհայէն Ամիթ եւ անկէ Հալէպ, միշտ լոյսին դիմած է եւ Կ. Պոլսոյ մէջ՝ օգտուելու համար Կղեմէս Գալանոսէն, անոր մօտեցած է եւ անոր թեւ ու թիկունք եղած եւ հաւանօրէն անոր կեղծաւորութեան զոհ երթալով 1642ին «Հռոմ առ կարտինալն Անտոն Պառպէրինի» դիմած է, «խնդրելով զշնորհ իմն ի սրբոյ աթոռոյն», եւ «ընկալաւ», ինչպէս կը գրէ Վարդան Յունանեան (Տաշեան, Մ. ցուցակ, էջ 112), առանց ըսելու թէ ի՞նչ էր խնդրած շնորհը եւ ի՛նչ էր ստացածը։

Իր աշակերտն էր Սիսի «Մինտէրճի» մականուանեալ Խաչատուր կաթողիկոս Գաղատացին (1657—1674), որ առաջ Պոլսոյ պատրիարք (1642—1643) ալ եղած է (Երեմիա Չէլէպիի օրագրութիւն) եւ որ հաւանօրէն իր թելադրութեամբ 1620ին Պոլիս գացած է եւ աշակերտած Կղեմէս Գալանոսի, Թովմաս Բերիացի եւ Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետներու հետ։

Հալէպի դպրոցին մէջ կը դասախօսէին, Հ. Ակինեանի կարծիքով, նաեւ Խաչատուր Ջէյթունցի իբր երաժիշտ, հաւանօրէն Սիմէոն Լեհացիի յիշատակած Խաչատուր արքեպիսկոպոսը։

Այս եկեղեցականը, յիշուած «քաջ երաժիշտ» տիտղոսով, ըստ Ակինեանի 1618—1619ին Հալէպի առաջնորդ էր։ Բարգէն կաթողիկոս (Տաթեւ. Բ. տարի, 1926, էջ 36) անոր Հալէպի առաջնորդութեան ժամանակամիջոցը կը ճշդէ 1609—1620, որով Սիմէոն Լեհացիի Հալէպ հանդիպած ատեն յիշած արքեպիսկոպոս Խաչատուրը, որ այն տարին Երուսաղէմ գացած էր, այս եպիսկոպոսն էր։ Բաբգէն կաթողիկոս զայն Կարկառեցի կը համարէ։ 1618ին Յովհաննէս կաթողիկոս Անթէպցի յիշատակարանի մը մէջ իբր հոգեւոր որդի կը յիշատակէ այս եպիսկոպոսը եւ Տէր Ղազար քահանան (Ակինեան ՀԱ. 1933, էջ 311—312), իսկ 1633ին Մելիտինցի Յովհաննէս քհն. զինք կը յիշէ Շարակնոցի մը յիշատակարանին մէջ՝ «զուսուցիչն իմ յայսմ արուեստիս, որ բազում աշխատանս կրեաց ի վերայ իմ վասն ուսուցանելոյ»։

Նոյնպէս ըստ Հ. Ակինեանի, Հալէպի դպրոցին մէջ դասախօսած է Յակոբ քահանայ իբր «քաջ քարտուղար», Վասիլ վարպետ, եւ քիչ յետոյ՝ Իսրայէլ Ամթեցի, դարձեալ վարպետ մանրանկարչութեան արուեստին, Ղազար քահանայ՝ իբր ուսուցիչ գրչութեան արուեստին։

Ասոնցմէ Վասիլ վարպետ ուսուցիչն էր Ղազար դպիրի (յետոյ քահանայ), որ 1604ին կը յիշէ զայն «զհոգեւոր հայր ուսուցիչն իմ զքաջ քարտուղար զՎասիլ եպիսկոպոսն», իսկ 1619ին «զուսուցիչն իմ զտէր Վասիլ վարպետն եւ զ Յակոբ քաջ քարտուղարն եւ որ բազում աշխատութեամբ աշխատեցան, ի յուսուցանել զանարժանս» (Ակինեան ՀԱ. 1933, էջ 316)։ Վասիլ եպիսկոպոս վարպետին յաջորդած է Ամթեցի Իսրայէլ, որուն անունը առած է 1623ին Հալէպի դասատունը։ Աւետիք գրիչ, որ Մատթէոս Ուռհայեցի մը ընդօրինակած էր այդ թուականին՝ Ամթեցի Խօճայ Մաքսուտին յանձնարարութեամբ, կ՚ըսէ թէ զայն օրինակած է «ի դասատանն Համթեցի վարպետ Իսրայէլի...» (ՀԱ. 1933, էջ 314)։

1624ին ալ, Իսրայէլ՝ «օգնութեամբ դեռաբոյս Աւետիքի» կը նկարազարդէր Վարդան Լեհացւոյ Աւետարանը։

Ղազար դպիր, ապա քահանայ, աշակերտն էր Յակոբ եւ Վասիլ քաջ քարտուղարներուն։ 1607ին, 1619ին եւ 163 ին գրչագրած է գիրքեր (Ակինեան ՀԱ. 1933, էջ 313), հասցուցած է աշակերտներ. Ստեփաննոս Աստուածատուր քհ., Աւետիք, Թումա, Ներսէս Սեբաստացի (յետոյ կաթողիկոս Կիլիկիոյ). Հայրապետ Գերէ, Գրիգոր Հռոմ Կլայեցի, Նիկողայոս քհ. եւայլն, որոնք բազմաթիւ ձեռագիրներ գրած են (տես ՀԱ. 1933, էջ 313—316)։

Հալէպի դասատունը կը թուի, թէ շատ փայլուն վիճակ մը ունեցած է 1600—1635 շրջանին. վասնզի հոն կը տեսնուի աշխոյժ գործունէութիւն մը։ Մասնաւորապէս բազմաթիւ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնները կը կատարուին հոն։

Այս դասատան համբաւին եւ հռչակին ապացոյց է նաեւ սա իրողութիւնը, որ հոն կ'աշակերտին նաեւ հեռաւոր տեղերէ, նոյն իսկ Լեհաստանէն (1) անձեր։

Այս շրջանին Հալէպ ունէր բացառիկ դիրք մը, վասնզի դարձած էր Կաթողիկոսական աթոռ, քանի որ Ազարիա Ջուղայեցիէն եւ Պետրոս Կարկառեցիէն յետոյ նաեւ Յովհաննէս Անթէպցի «միշտ ի Հալապ նստէր»։ 1616ին այս պատճառաւ անշուշտ հոն «կայր եւ վարդապետ մի Յովհաննէս Ուռհայեցի եւ արքեպիսկոպոս մի, տէր Խաչատուր, լաւ տէր վարպետ մի, ...կայր այլ եպիսկոպոս երեք, հինգ հաբեղայ եւ հինգ երէց...» (Սիմէոն Լեհացի, էջ 319)։

Եթէ Սիսի կաթողիկոսները Հալէպը իրենց աթոռանիստ ըրած են եւ զայն նախընտրած են իրենց թեմերուն մէջ գտնուող ուրիշ քաղաքներէն, գլխաւոր պատճառներէն մէկը այն էր, որ թէեւ հազիւ 300 տուն, բայց տեղւոյն Հայերը դիրք ունէին։

Քաղաքը այդ շրջանին ունէր Հայեր «իմաստունք, փարթամք, գեղեցկատեսիլ, նման Ջուղեցոց եւ Յամթեցոց՝ անուանիք եւ մեծ վաճառականք, որ մարդ ամաչէր երեսնին նայել. Կայր Խօճայ Դանտիլն եւ այլ համբայք նորա քառասուն հազար, յիսուն հազար բեռան տէր, ... (Նոյն)։

Այս անուանի խօճաներու շարքին էին Խօճայ Պետիկը եւ անոր եղբայրը՝ Խօճայ Սանոսը, որ 1616ին, Սիմէոն Լեհացիի այցելած տարին իսկ նորոգած եւ ընդարձակած էին Ս. Քառասունք եկեղեցին։

Հաւանօրէն Հալէպի հայ կեանքին մէջ այսքան նշանաւոր տեղ գրաւող այս անձերը նաեւ պաշտպաններն էին իրենց կառուցած եկեղեցիին կից գտնուող Հալէպի դպրոցին։ 1632էն յետոյ երբ այլեւս Խօճայ Պետրոսի կամ Պետիկի աստղը կը խաւարի, Հալէպի դասատունը՝ իր հովանաւորներէն զրկուած՝ կ'անշքանայ, մանաւանդ երբ 1635ին Յովհաննէս Ուռհայեցի «վարդապետ»ը այս դասատան, կը հեռանայ Հալէպէն (Հ. Ակինեան, ՀԱ. 1933 էջ 316)։

Հալէպի դասատան թերեւս ծանր հարուած տուած է նոյնպէս 1620ի համաճարակը, ժանտախտ կամ հնտախտ, որուն զոհ եղած է նաեւ Հալէպի առաջնորդը՝ Խաչատուր արքեպիսկոպոս:

---

(1) Հ. Ակինեան կը յիշէ երկու Լեհացիներ, Վարդան եւ Մկրտիչ, որոնք 1624էն—1635ին Հալէպ ձեռագիրներ ընդօրինակած են (ՀԱ. 1933, էջ 316)։

⁂

Ամիթի, Կարկառի եւ Հալէպի դպրոցները փայլած ատեն, Կիլիկիոյ մէջ, —որուն Հայութիւնը դառն վիճակի մը մատնըւած էր Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումէն յետոյ,— քիչ շատ վերակազմութեան ջանքեր կը տեսնուին, երկիրն Օսմ. կայսրութեան կցուելէն յետոյ, երբ այլեւս գէթ արտաքին արշաւանքները կը դադրին եւ կը մնան Տաւրոսեան ծորապետութեանց բռնակալութիւնները եւ կեղեքումները, որոնք երբեմն ողոքել գիտէին Հայերը։

ԺԵ. դարուն Լուսինեան Լեւոն Ե.ի գերութենէն յետոյ, ինչպէս որ իշխանական տուներու յետին մնացորդները եւ ստրկութեան չհամակերպող տարրերը ապաստանած էին Տաւրոսի լեռնաշղթային կատարները, նոյնպէս նաեւ այդ անքոյթ վայրերը գացած էին ժամանակին ուսումնասէր վարդապետները եւ այդ տեղերը տակաւին չէն մնացած վանքերու մէջ գրչագրութեան եւ երաժշտութեան արուեստներուն մշակութեամբ կ'ըզբաղէին:

Այդ դպրոցներէն մէկուն աշակերտներէն էր Խաչատուր Բ. Ջէյթունցի (1560 Փետր. 16—1584 Փետր 4) կաթողիկոսը, որ քաջ երաժիշտ մըն էր: Ասիկա շատ ծերացած ըլլալով՝ իրեն ընդհանուր փոխանորդ եւ յաջորդ կարգեց Ազարիա վրդ. Ջուղայեցին, զոր եպիսկոպոս կամ առաջնորդ նշանակեց Ս. Սոփիայի. կաթողիկոսարանի Մայր Եկեղեցւոյն, հաւանութեամբ եպիսկոպոսներու, քահանաներու եւ ժողովուրդին, եւ անոր յանձնեց կաթողիկոսական կնիքը (Բաբգէն կաթ. Պատ. կաթ. Կիլ., էջ 143):

Ազարիա Ջուղայեցի (ծն. 1534ին), ինչպէս Դարանաղցիի տողընդմէջ մէկ յիշատակութենէն կ'երեւի, Ներսէս Հետեւակի աշակերտներէն էր։

Առաքել Դաւրիժեցի իր ներկայացուցած վարդապետաց յաջորդութեան ցուցակին մէջ (էջ 441) Յովհաննէս Համշենցիի գաւազանէն Գրիգոր Արճիշեցի Զորթանի աշակերտ ցոյց կուտայ Ներսէս վրդ. Մատաղը եւ ասոր ալ՝ Ներսէս Ամկեցին, որ պէտք է նոյնը ըլլայ Ներսէս Հետեւակի հետ, ժամանակակից Յովհան-

նէս Շիրակի —Ամիթի դպրոցին հիմնադիրը— եւ ըստ Դարանաղցիի (էջ 371) խնդիր ունեցած էր անոր հետ, հեգնած ըլլալով անոր աշակերտներու սակաւ թիւը եւ պարծենալով իր աշակերտներու բազմութեամբ։

Առաքել Դաւրիժեցի Ներսէս վրդ. Ամկեցիի իբր աշակերտ եւ անկէ գաւազան ստացող, կը յիշատակէ «Ազարիա ի Հայոց Մեծաց, ի գեղջէն Շահկերտոյ, որ է մերձ քաղաքին Նախջուանու» (էջ 441), որ հաւանօրէն, նոյն է Ազարիա Ջուղայեցիի հետ։ Միայն զարմանալի է որ Առաքել լուռ կը մնայ անոր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան մասին, զոր բնաւ չի յիշատակեր։

Նոյնպէս անծանօթ կը մնայ, թէ ի՞նչ առթիւ Արեւելքի մէջ դաստիարակուած այս վարդապետը գացած է Սիս եւ գրաւած Խաչատուր Ջէյթունցի կաթողիկոսի վստահութիւնը։ Ազարիա, ինչպէս կը թուի, Սիս հաստատուելէն յետոյ՝ մայրավանքին մէջ հաստատած է լսարան մը կամ դասարան մը եւ հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտներ, այնպէս որ իր կաթողիկոսացման վրայ խօսելով՝ Դարանաղցի (էջ 419) կ՚ըսէ, թէ այդ պաշտօնին կոչուեցաւ իբր «զաւագ վարդապետն ժամանակին եւ տեղին»։ Դժբախտաբար այս «քաջ րաբունապետ»ին եւ «տիեզերալոյս վարդապետ»ին, «ուսուցչ»ին եւ «խրատիչ»ին աշակերտներէն քիչերուն անունները հասած են մեզի։

Իր աշակերտներուն մէջ ամէնէն ծանօթն է Յովհաննէս Այնթապցին, որ իր մահէն յետոյ իբր կաթողիկոս Կիլիկիոյ իրեն յաջորդած է:

Երկրորդ յայտնի դէմքն է Յակոբ վրդ. Ջէյթունցի (+1608), որ շատ բարեսէր, բարեգործ եւ շինարար եկեղեցական մը եղած է եւ Կարին, Բաբերդ, Թօգատ, Պոլիս եւ Ռօտոսթօ գործած է։

Կը յիշուին նաեւ Մեսրոպ Տաթեւացի, որ մեռած է վաղ հասակին, եւ Մկրտիչ վրդ. Խարբերդցի, խղնուկ մականուանեալ։

Ազարիա Ջուղայեցի 1584ին կաթողիկոսանալէն յետոյ ալ չէ դադրած «ի քարոզութենէ, ի դասացութեանց, ի վարժելոյ զբազմութիւն աշակերտացն» (Դարանաղցի, էջ 319):

Ազարիայի ուսուցչական աշխատութիւններէն մնացած է դասագիրք մը, «Մեկնութիւն քերականութեան Յովհաննու Ծործորեցւոյ», որուն համար օգտուած է Եսայի Նչեցիէն, Գրիգոր Մագիստրոսէն, Վարդան վրդ.էն, Պլուզէն եւ Յովհաննէս Ծոր-

ծորեցին։ Սիսի մէջ հիմնուած այս դպրանոցը կը թուի շարունակուած ըլլալ իր աշակերտին եւ յաջորդին՝ Յովհաննէս Այնթապցի «բարեբարոյ» կաթողիկոսի (1602—1621✚) ատեն։

Յովհաննէս Այնթապցի սնած եւ ուսած է Սիսի կաթողիկոսարանին մէջ, ուր յետոյ իր հոգեւոր հօրը՝ Ազարիա Ջուղացիի կաթողիկոսութեան ատեն (1584—160 Յունիս 2✚) շատ գործօն դեր մը կատարած է եւ նոյն իսկ Հռոմ գացած է իբր պատուիրակ (1585ին)։

Յովհաննէս Այնթապցի յետոյ հաւանօրէն գացած է Սեբաստիա, ուր իր կարգին զբաղած է ուսուցչութեամբ, մինչեւ 1601 թուականը, երբ Ամիթի ժողովին որոշմամբ Սեբաստիոյ մէջ իր կատարած հանգանակութեան արդիւնքը՝ 500 կարմիր ոսկի՝ տարած է Հալէպ։ Անկէ գացած է Երուսաղէմ՝ վանքին պարտքերը տալու. ապա դարձած է Հալէպ, ուր կը մնայ հինգ ամիս՝ Ազարիայի մահէն ետք (1601 Յունիս 2) եւ յետոյ Սիս կ'երթայ՝ ժողովուրդը մխիթարելու. հոն կ'ընտրուի կաթողիկոս։

Կաթողիկոս դառնալէն յետոյ՝ Սիսի Մայրավանքին մէջ նոր շէնքեր կը շինէ, հիները կը նորոգէ եւ անշուշտ ուսումնարանն ալ կը շարունակուի։ Ասոր յայտնի ապացոյց է ժամանակակից պատմագիր Դարանաղցիի սա խօսքը. «բազում ժամանակս եկաց կաթողիկոս եւ բազում ուղղութիւնս արար եւ ի դասէ եւ ի քարոզ ասելոյ ոչ դադարէր եւ բազում աշակերտս եհան» (Ժամանակագրութիւն, էջ 331)։

Իր աշակերտներէն կը յիշուին, իբր «լաւ եւ ընտիր»,—

1. Սեբաստացի Ներսէս, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ Կիլիկիոյ (1648—1654)։

2. Մելքիսէթ վրդ. Սեբաստացի (✚1622), անդրանիկը իր աշակերտներէն, նախապէս այրի երէց, «երաժիշտ եւ կատարեալ ժամասաց», որ երկար ատեն առաջնորդ եղած է Սեբաստիոյ Ս. Հրեշտակապետ վանքին եւ Պոլիսէն դարձին վախճանած է Կուտինա։

3. Յակոբ Ճգնիկ, մականուն Թըթիկ, բնիկ Կամախցի, սիրահար կրօնական կեանքի, նախ կը հետեւի Պարոն Ճգնաւորին, յետոյ կը միաբանի Սեպուհ լերան Աւագ վանքին եւ վերջապէս կ'աշակերտի Սեբաստիոյ մէջ Յովհաննէս վրդ. Այնթապցիի եւ անկէ կ'առնէ վարդապետական գաւազանը եւ շրջիկ քարոզութեամբ կ'զբաղի։ Մեռած է Պոլիս 1615 Հոկտ. 15ին։

4. Կիրակոս Աբեղայ (Դարանաղցի, էջ 331—2), որ Յովհաննէս կաթողիկոս Այնթապցիի քովն էր անոր մահուան ատեն։

5. Մինաս վրդ. Բացախ, Սսեցին, որ մանկութենէն իսկ

«առ ոտս Յովհաննէս կաթողիկոսի էր սնեալ եւ վարժեալ», բայց յետոյ հեռացած էր անոր քովէն եւ անոր վախճանումէն յետոյ եղաւ կաթողիկոս:

6. Մեսրոպ վրդ. Կաֆացի կամ Պուղտանաց աշխարհէն, մօր կողմէն ռուս, որ Սեբաստիոյ դասատան մէջ աշակերտած է Յովհաննէս կաթողիկոսի (Կամէնից, էջ 168—9): Անառակ մը, որուն կեանքը իր հայրենիքին մէջ վերջ գտած է թունաւորումով 1626ին (Դարանաղցի, էջ 428):

7. Ղազար Բաբերդցի, գեղարուեստասէր վարդապետ մը, որ Հալէպի մէջ Յովհաննէս կաթողիկոսէն գաւազան կ'առնէ եւ Պուղտան եւ Կաֆա կը քարոզէ: Վախճանած է 1634ին (Դարանաղցի, էջ 408—410)։

8. Նակոբ եպս. Ատանայի

9. Խաչատուր եպ. Չէյթունցի

10. Տէր Ղազար քհ.

11. Աստուածատուր վարդապետ գրիչ եւ թերեւս ուրիշներ ալ, որոնք չեն յիշուած։

Ինչպէս, կը տեսնուի, իր աշակերտներէն շատ քիչերուն ուսում առած ըլլալը ճշդուած է։ Կան անոնց մէջ այնպիսիներ, որոնք իր Սեբաստիոյ ուսուցչութեան շրջանին, ուրիշներ իր կաթողիկոսութեան շրջանին՝ Սիս մայրաքաղաքին մէջ մարզըւած են։

Սակայն, ինչպէս երեւոյթները ցոյց կուտան, իր աշակերտներուն մեծագոյն մասը Սեբաստիոյ իր դասարանին մէջ հասած է (Բաբգէն կաթ. նոյն, 219—220):

Այնպէս կը թուի, թէ չէ կրցած անվթար պահել Սիսի կաթողիկոսարանին դասարանը, վասնզի 1605ին Կիլիկիա խռոված է Ճէլալի ապստամբներուն պատճառով։ Նոյնպէս աթոռին շուրջ պառակտում առաջ եկած է Պետրոս Կարկառեցիի՝ Հալէպի մէջ կաթողիկոսանալովը:

Ասով հանդերձ կը կարծուի, թէ հոն ալ աշակերտներ հասցուցած է, որոնցմէ էր Մինաս Բացախ Սսեցի, որ իր յաջորդը եղած է (1621—1632 Յունիս 11 ✝)։

Մինաս վրդ. որ իրմէ բաժնուելով գացած էր Երզնկա, իրեն աշակերտակից Երզնկացի Մինաս վրդ.էն առած էր վարդապետական գաւազանը։

Մինաս, որուն «Բացախ» մականունը տրուած էր իր անհարկու եւ խրոխտ խօսուածքին համար, մտքով ծննդական, կրթութեամբ ներկուռ, իբնէ իմաստուն եւ հանճարեղ, անդադար ուսանելով, արժանի եղաւ կաթողիկոսութեան։

Այս կաթողիկոսն ալ զբաղած ըլլալ կը թուի ուսուցչութեամբ, վասնզի Յակոբ Կարնեցի, իր վրայ խօսելով, կ՚ըսէ. «տեսաք այսօր մերովք եւ լուաք զդասս եւ զքարոզչութիւն նորա ի քաղաքս Արզրում»: Աթոռը ձգելով Երզնկա եւ անկէ Կարին գընաց Էջմիածին անցնելու համար, սակայն վարանմամբ ետ դարձաւ եւ ճամբան մեռաւ Երզնկա 1632ին:

Իր յաջորդը եղաւ Կեսարացի Գրիգոր պատրիարքի աշակերտներէն Սիմէոն Բ. Կաթողիկոս Սեբաստացի (1633—1648), որուն կաթողիկոսութիւնը խաղաղ չէ անցած եւ թերեւս այս պատճառով ալ անշքացած է Սիսի վանքին վարդապետարանը, իսկ անոր յաջորդը՝ Ներսէս Սեբաստացի (1648—1654), աշակերտ Յովհաննէս Այնթապցի եւ Մինաս Բացախ կաթողիկոսներու եւ յետոյ առաջնորդ Սեբաստիոյ (1637—1648), որակուած է «քաջ րաբունապետ», «որ բազում աշխատանս կրեաց վասն ազգիս մեր, եւ ուղղեաց զկարգս եւ Սահմանադրութիւն եկեղեցականաց» (Ցուցակ Հալէպի Ա.. էջ 128):

Արդարեւ, Երուսաղէմի ժողովը (1652) ասոր մեծ փաստն է, վասնզի ասով երկու մեծ աթոռներու՝ Էջմիածինի եւ Սիսի միջեւ վէճը վերջ կը գտնէր: Սակայն իր պաշտօնավարութիւնը կարճ տեւած է եւ Ներսէս վախճանած է 1654ին Սեբաստիոյ մէջ հովուական այցելութեան մը պահուն: Իր յաջորդին՝ Թորոս Բ. Սեբաստացիի (1651—1657 Ապրիլ 29 +) համար Բաբգէն կաթողիկոս (նոյն, էջ 370) կ՚ըսէ. «Նկատի առնելով իր ծագումը, իբր Սեբաստացի, կարելի է ենթադրել որ Սիմոն եւ Ներսէս կաթողիկոսներու պէս Սիսի հայրապետանոցին մէջ պատրաստուած վարդապետ մը եղաւ Թորոս, ժամանակի ըմբռնումին եւ պահանջին համեմատ, իբր քաջախօս քարոզիչ, իբրեւ զմայլելի երաժիշտ եւ իբրեւ գործունեայ առաջնորդ»:

Սակայն ոչ մէկ փաստ կայ Սիսի հայրապետանոցին մէջ այդ ժամանակ պատրաստութեան կայան մը գտնուելու մասին, կարծես թէ Սեբաստիայէն է, որ կուգային այդ պատրաստուած մարդիկը:

Եթէ մինչեւ ԺԷ. դարու կէսերը գոյութիւն ունէր այդ դպրոցը, հաւանօրէն անկէ յետոյ անիկա բոլորովին անշքացած է, վասնզի 657ին Կիլիկիոյ Աթոռը գրաւած է Խաչատուր Գ. Գաղատացի Մինտէրճի կաթողիկոսը (1657—1674), որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցիի աշակերտն էր, կանուխէն Պոլիս գացած էր եւ հոն, 1640ին, ուսման փափաքով ա-

շակերտած էր Կղեմէոս Գալանոս լատին վարդապետին, Թովմաս Բերիացի եւ Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետներուն հետ, եւ յարած կաթոլիկութեան:

*Հոն, Պոլսոյ յուզումներու միջոցին, կը յաջողի (*1642—1643*) հազիւ մէկուկէս տարի պատրիարք ըլլալ եւ Հռոմի հետ յարաբերութիւններ կը մշակէ, սակայն շուտով կը տապալի։*

*Թորոս Բ. կաթողիկոսի մահէն յետոյ՝ Խաչատուր Գաղատացի, որ Պոլիս էր, դրամի ուժով Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրովարտակը կ'առնէ եւ կը մեկնի Սիս, ուր կաթողիկոս կ'օծուի (*1657 *Յուլիս* 17*), սակայն արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը չ'ունենար, վասնզի իր գործը կ'ըլլայ խռովութիւն յարուցանել Ասորւոց մէջ՝ անոնց հակաթոռ կաթողիկոս մը տալով եւ Եղիազար Այնթապցին Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս օծելով* 1664*ին։*

*Իր դէմն ալ հակաթոռ մը՝ Դաւիթ Կարկառեցին կը գտնէ (*1663—1679*)։*

Այս օրերուն անկարելի էր, որ Սիսի մէջ այլեւս ուսումնական կեանքը շարունակուած ըլլայ, մանաւանդ այն թըւականէն յետոյ, երբ շարունակ պայքարի առարկայ էր աթոռը։

Այլեւս անցած էին փառաւոր օրերը Պետրոս Կարկառեցի եւ Ազարիա Ջուղայեցի եւ Յովհաննէս Այնթապցի «բարեբարոյ» կաթողիկոսներուն, եւ բոլորովին անշքացած էր Սիսի կաթողիկոսարանը։

*Այս դժբախտ վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ Աջապահեանց տոհմէն Միքայէլ կաթողիկոսի (*1737—1758*) օրերը։ Այս միջոցին կաթոլիկ բրօբականտայի աշակերտներ լաւ որս ըրած են Կիլիկիոյ մէջ եւ յաջողած են շատերը մոլորեցնել։*

Նոյնպէս այս խառնակ օրերուն, ըստ Աջապահեան Եփրեմ Ա. կաթողիկոսի, Սիսի մատենադարանին գիրքերը ցրուած են ասդին անդին, վասնզի դուրսէն եկողները իրենց հետ տարած են Ս. Աթոռին գոյքերը, ինչպէս վարժապետ Սարգիս Մեծիմաստ վարդապետ գրած է Միքայէլ Աջապահեանցի պատմութեան մէջ: Ասով հանդերձ կը թուի թէ միշտ վանքին մէջ դպրոց մը գոյութիւն ունեցած է, վասնզի ԺԸ. դարուն առաջին կիսուն, վանքին ամէնէն անշքացած մէկ շրջանին կը հանդիպինք յիշատակութեանը դպրոցի մը, նուիրուած Ս. Ներսէս Լամբրոնացւոյն անուան եւ Համալսարան պիտակ անունով նշանակուած:

Բաբգէն կաթողիկոս զարմացած իրաւամբ կը յարէ. «Սիս եւ Համալսարան տարօրինակ պիտի թուի մեզի. միջնադարեան բերդի մը ստորոտը ապաւինած մայրավանքի մը մէջ Համալսարանի մը գոյութիւնը, Համալսարան, որուն այսօրուան կազմակերպութիւնը եւ նշանակութիւնը գիտենք։

Եփրեմ Ս.ի կիսկատար պատմութեան մէջ է, որ կը հանդիպինք Համալսարանի բառին, դպրոցի իմաստով պարզապէս» (Նոյն, էջ 481–2):

Հաւանական է որ Աջապահեանց տոհմին ներբողը հիւսելու համար գրուած գործի մը մէջ մեծամտութեամբ գործածուած ըլլայ այս բառը, որ տրուած է նաեւ Ամրտոլի վանական դպրոցին եւ աւելի հին մի քանի վանական հաստատութեանց, ինչպէս տեսնուեցաւ։

Ամէն պարագայի մէջ Հաճընցի երկու Յովհաննէս կաթողիկոսներէն (Ե. եւ Զ.) յետոյ, երբ Աջապահեանք տիրացան աթոռին, ուշադրութիւն պէտք է ընծայած ըլլան դպրոցին։

Միքայէլ Աջապահեան կաթողիկոս (1737—1758), որուն գիտութեան գովեստը կը հիւսէ Եփրեմ Ս., կը յարէ.

«Նովաւ որպէս կենարարին
Աշակերտաց գումարէ ընտրին»։

Ինչ որ կը նշանակէ, թէ դպրոցը բոլորովին լքուած չէր Սիսի մայրավանքին մէջ, մինչեւ ԺԸ. դարուն վերջերը, թէեւ անխնամ եւ անկեալ:

⁂

Իսկ Փոքր Հայքի, այսինքն Սեբաստիոյ, Թոգատի, Ակնայ եւ Տիվրիկի, Կեսարիոյ շրջակայքը, ինչպէս նաեւ Պոնտոսի, մանաւորապէս անոր մայրաքաղաքին՝ Տրապիզոնի մէջ կ՚ապրէին ստուար թիւով Հայեր, իրենց եկեղեցական կազմակերպութիւններով, բազմաթիւ եկեղեցիներով եւ վանքերով, համեմատաբար աւելի ա՛ զօրր եւ ապահով պայմաններու մէջ, վասնզի պարսիկ արշաւանքները մինչեւ այդ տեղերը չէին հասներ: Այս շրջանակներուն մէջ, անմիջական ազդեցութեան տակ Մեծ Հայաստանի, Միջագետքի եւ Կիլիկիոյ դպրոցներուն, ԺԷ. դարուն սկիզբէն կր տեսնուի շարժում մը, որ իր ծագումը կ՚առնէ աւելի կանուխ՝ ԺԶ. դարէն:

Արդարեւ, ԺԶ. դարուն Կապադովկիոյ մեծ ոստանին՝ Կեսարիոյ մէջ, որ անմիջական յարաբերութեան մէջ կը գտնըւէր թէ՛ Մեծ Հայաստանի, թէ՛ Միջագետքի եւ թէ Կիլիկիոյ հետ, երեւան կու գան երկու կարկառուն դէմքեր,— Աստուածատուր եպ. Տարոնցի կամ Մշեցի եւ Յովհաննէս եպ. Հղնեցի (Ալպօյաճեան, Հայ Կեսարիա, էջ 967 եւ 1067), որոնք ԺԶ. դարու կէսերուն կ'երեւան Կեսարիոյ շրջանակին մէջ, մտաւորական կեանք մը կ'ստեղծեն Ս. Կարապետ եւ Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքերուն մէջ, միեւնոյն ատեն մղում տալով գրչութեան:

Աստուածատուր եպ. որ 1552էն սկսեալ կը յիշուի իբր ուսուցիչ, գործած է նաեւ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ (1553), յետոյ Սեբաստիոյ Ս. Նշան, Խնձորի Ս. Աստուածածին (1562) վանքերուն եւ հուսկ ապա Թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ— որուն յետոյ առաջնորդն ալ եղած է (1580—1582)– եւ վերջապէս Երուսաղէմ, ուր կը վախճանի (Հայ Կեսարիա, էջ 968 եւ 1057)։

Աստուածատուր եպ, Մշեցի հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտներ, մեծ մասամբ գրչագրողներ (նոյն, էջ 1057—8)։

Կեսարիա կրած է նաեւ Սիսի դպրոցին ազդեցութիւնը։ Ինչպէս տեսնուեցաւ, Ազարիա Ջուղայեցիի գլխաւոր աշակերտներէն մին էր Յակոբ վրդ. Չէյթունցի, որ Թոմարզայի վանքին մէջ գործած է, իր հօրը՝ Յովհաննէս եպ. Չէյթունցիի հետ: Յակոբ վրդ. Չէյթունցի Թոմարզայէն հեռացած է 1596—1597 թուականներուն։

Կեսարիա ճիշդ այդ թուականներուն կը կրէ նաեւ ազդեցութիւնը Ամիթի դպրոցին, վասնզի Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռը կը բարձրանայ Գրիգոր վրդ. Կեսարացի, գլխաւոր եւ անդրանիկ աշակերտը՝ Սրապիոն Ուռհայեցիի, որ մինչեւ իր կեանքին վերջը Կիլիկիոյ մէջ գործող եւ դիրք ստացող Ազարիա Ջուղայեցի, Յովհաննէս Այնթապցի եւ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսներուն բարեկամը, գործակիցը եւ գաղափարակիցը եղած էր։

Գրիգոր Կեսարացի, որ «մինչեւ ժամ ծերութեան յուսուցանելոյ եւ խրատելոյ ոչ դադարէր», հասցուցած է բաւական թուով աշակերտներ ալ։ Դժբախտաբար իր փոթորկալից կեանքը թոյլ չէ տուած իրեն հիմնելու կանոնաւոր դպրոց մը. քաղաքական պայմաններն ալ չափազանց աննպաստ էին այդ ժամանակամիջոցին (159 - 163):

Ասով հանդերձ ինքն էր, որ արդի բացատրութեամբ վրկայական տուաւ Մովսէս Տաթեւացիին եւ Յովհաննէս Ուռհայեցիին, որոնց ուսումը թերի մնացած էր Սրապիոնի մօտ:

Իր աշակերտներէն էր Ազարիա «փիլիսոփան», Տարօնցին կամ, ըստ Սիմէոն դպիր Լեհացիի, Սասունցին որ նախ աշակերտած էր «Խղճուկ» կոչուած Մկրտիչ վարդապետին: Ասիկա Կեսարացիի աշակերտած է 1609էն սկսեալ եւ «կացեալ բազում ժամանակս եւ ուսեալ զամենայն հանճարս իմաստից» (Դար. էջ 410). Նշանաւոր եղած է իբր «աշակերտ ե՛ւ քաջ ե՛ւ արի, հըմուտ ճարտար իմաստական» (Սիմէոն դպիր Լեհացի. ՀԱ. 1932 էջ 451)։ Ազարիա (1609–1611) Լեհացի Սիմէոն դպիրի հետ շրջած է Պրուսա, Մանիսա, Իզմիր, Կէլիպօլու, Ռոտոսթօ, Նիկիա եւ Նիկոմիդիա, նոր հաստատուած գաղութներու մէջ եւ նոյն իսկ փորձած է վանք մը հիմնելու Կիւրլէի կողմերը (Դարան., էջ 411–412): Ազարիա ծովամոյն մեռած է 1628ին։

Կեսարացիի աշակերտած է նաեւ Յակոբ եպ. Կուտինացի, որ գրասէր դէմք մըն էր (Ալպօյաճեան, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը, էջ 217–221)։

Դժբախտաբար ճէլալիներու ասպատակութեանց եւ անոնց հետեւանք անիշխանութեան օրերուն, Կեսարիոյ վանքերը կ'անշքանան կամ չեն յիշուիր, մինչեւ որ Ամրտոլու վանքին վերանորոգութեան շրջանին, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի մայրավանքին մէջ ալ երեւան կու գան ուսուցիչներ, որոնք թերեւս Ամրտոլ կամ այլուր պատրաստուած էին։

Հոն կը յիշուի 1683ին ուսուցիչ Ներսէս վրդ. մը, որուն ո՛ւրկէ գալը, ի՛նչ դպրոցէ հասած ըլլալը չէ յիշուած, վասնզի իր էն ոչինչ հասած է մեզի եւ միայն իր աշակերտներով է որ ծանօթ ենք իրեն։

Ասոնցմէ մին՝ Յովսէփ երէց 1683ին կը յայտնէ, թէ այդ վարդապետն «բազում աշխատութեամբ» իրեն ուսուցած է «արուեստ նոտարութեան» եւ ուրիշ մը՝ Սրապիոն քհ. 1691ին զայն կը յիշէ իբր իր ուսուցիչը։

Անոր ուսուցչական գործունէութեան սկիզբը՝ հաւանօրէն 1675ին էր. մինչեւ 1691 հոն մնացած է եւ հասցուցած աշակերտներ: Այս միջոցին կարծես թէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի եւ Բաղէշի Ամրտոլու համանուն վանքին դասարանին միջեւ կապ մը կայ, վասնզի այդ օրերուն Ս. Կարապետ կը հանի Վարդան վրդ. Բաղիշեցիի աշակերտներէն Ատանացի Յովհաննէս վրդ. որ ինքն իսկ կը յայտնէ, թէ է «աշակերտ Բաղիշեցի Վարդանայ մեծի վարդապետի» եւ «առ ոտս նորա կացեալ Ժ. ամ եւ առեալ իշխանութիւն գաւազանի ի Բաղիշեցի Վարդանայ վարդապետէն». 1695 Մարտ 10ին կուգայ Կեսարիա՝ Էֆքէրէ գիւղը Մեծ-Պահոց մէջ եւ գրել կու տայ Լամբրոնացիին «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» գործը «Նորընծայ Յարութիւն գծողի»:

Յովհաննէս վրդ. Առանացի, անտարակուսելի կերպով աշակերտ Ամրտոլու, գոնէ ժամանակ մը Կեսարիոյ այս մայրավանքը մնացած է եւ հոն դեր մը կատարած է: Իր գրչագրել տուած գործն իսկ ցոյց կուտայ, թէ իր դպրոցին ոգին իրմով կը թափանցէր նաեւ Կեսարիա, ուր զինք կանխած էր Ներսէս վրդ., ժամանակին ըմբռնումով զարգացած եկեղեցական մը, քանի որ ծանօթ էր նօտարութեան, որ ուսման մաս կը կազմէր այն ատեն, ինչպէս յայտնի է: Այս երկու վարդապետները՝ Ներսէս (1675) եւ Յովհաննէս վրդ. Առանացի (1695), Ս. Կարապետի մէջ գործակցեցան եւ հասցուցին աշակերտներ. անշուշտ դասատունի մը մէջ, զոր պէտք է հիմնած ըլլան, մասնաւորապէս իրենց գրչագրել տուած մեկնաբանական գործերէն դատելով.

Ամէն պարագայի մէջ, եթէ ԺԷ. դարուն վերջերը եւ ԺԸ. դարուն սկիզբները Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ «դասատուն» մը չէր հաստատուած, 20–30 տարի յետոյ վստահօրէն հոն կար եկեղեցականներու պատրաստութեան համար հաստատուած դպրոց մը:

Այդ դպրոցը մէկ ճիւղաւորումն էր Ամրտոլէն Պոլիս փոխադրուած վարժարանին, Կոլոտի դպրոցին, որուն աշակերտներէն երեքը Սարգիս եպ. Սարաֆեան, Յակոբ եպ. Նալեան եւ Աւետիք եպ. Եւդոկիացի յաջորդաբար վարած են Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը:

Առաջին երկուքը, զբաղած՝ վանքին պարտքերը տալով, չկրցան հաւանօրէն ուսումնական կեանք ստեղծել, սակայն երրորդը՝ Աւետիք եպս. (1738—1744) երբ Կեսարիոյ առաջնորդ եղաւ, իր հոգեւոր հօրը օրինակով զարկ տուաւ կրթական գործին, պաշտպանելու համար ազգային եկեղեցին, որուն հարուածներ կու տային կաթոլիկութեան մէտ եկեղեցականները:

Ասոր համար ժամանակը նպաստաւոր էր, վասնզի Պոլսոյ շարժումը իր արձագանգը կը գտնէր գաւառներու մէջ եւ անշուշտ նաեւ Կեսարիա, որ ամուլ գետին մը չէր, քանի որ կեսարացիք՝ իբր արթուն եւ ուշիմ անձեր, չէին կրնար ուսման եւ կրթութեան առաւելութիւնները չզգալ եւ անկէ օգտուիլ չուզել:

Աւետիք եպ. Թօգատցի, հետեւաբար, կը հաւաքէ իր շուրջը բազմաթիւ աշակերտներ (Հայ-Կեսարիա, էջ 124), որոնց անշուշտ կը դասախօսէր ինք, վասնզի 1744—1745 թուականներուն ընդօրինակուած խորհրդատետրի մը յիշատակարանին գրիչը՝ տաղաչափ «Սարգիս նուաստ բանասէր» խօսելով Աւետիք եպ. Թօգատցիի շինարար եւ բարեկարգիչ գործունէութեան վրայ, «յիշեցէք զինքն, զբազմահոյլ աշակերտքն հանգուցելոյն« կ՚ըսէ եւ կը յիշէ մի առ մի 17 վարդապետներ, միայն ողջ եղողներէն:

Աւետիք եպ.ի յաջորդին՝ Դաւիթ եպ. Երեւանցիի (174—177) ատեն, երբ կաթողիկոսութեան վէճերը կը վերարծարծուին, չենք գիտեր թէ շարունակա՞ծ է այս վարժարանը, սակայն որոշ է թէ Ս. Կարապետի վանքին մէջ կ՚ապրէին վարդապետներ, որոնք իր աշակերտներն էին, ինչպէս ինքն ալ աշակերտն էր իր նախորդին, որուն հիմնած հաստատութիւնը հաւանօրէն պահած էր:

Այսպէս՝ Կեսարիոյ մէջ կը տեսնուի քիչ շատ ուսումնական շարժում մը, Հայաստանի, Միջագետքի եւ Կիլիկիոյ երրեակ մեծ դպրոցներու ազդեցութեան տակ:

* * *

Կեսարիոյ հետ զուգակից եւ անոր համանման պայմաններու մէջ գտնուող վայր մը եղած է Սեբաստիա, որ աշխարհագրապէս ալ նոյն շրջանակին մէջ կը գտնուի:

Հոս ալ կը տեսնուի, ինչպէս ի Կեսարիա, Մայր Հայաստանի, Միջագետքի եւ Կիլիկիոյ դպրոցներուն ազդեցութիւնը: Ս. Նշանի եւ քաղաքին շրջակայ ուրիշ հայ վանքերու մէջ կը ծաղկին ուսուցիչ վարդապետներ, որոնց գործունէութեան հետքերուն կը հանդիպինք: Ինչպէս տեսնուեցաւ, Կեսարիոյ մէջ ԺԶ. դարու կէսերուն գործած էր հաւանօրէն Մայր Հայաստանէն հոն տեղափոխուած վարդապետ մը՝ Աստուածատուր եպս. Մշեցին, որ հաւասարապէս Սեբաստիոյ շրջանակին մէջ ալ գործած էր:

Յովհաննէս Սեբաստացի պատմագիր (Դիւան Ժ. էջ 396) կը պատմէ, թէ Սեբաստիոյ առաջնորդ Յակոբ արքեպիս.ի ժամանակ (1560—1579) «սորա միաբան էր այրն այն երեւելի Մշեցի Աստուածատուր եպիսկոպոսն եւ այլք որք բարեկարգութեամբ կային եւ կատարէին զպաշտօն Տեառն»: Նշանակելի են պատմիչին խօսքերը, որոնք մատնանիշ կ՚ընեն իրողութիւն մը, որ արդարեւ նկատելի է: Աստուածատուր եպս. մինակ չէր. կային ուրիշներ, որոնք «բարեկարգութեամբ կային եւ կատարէին զպաշտօն Տեառն»: Հաւանօրէն այս բառերը ակնարկ մըն են վերակազմութեան ջանքերու, զորս Աստուածատուր եպս. Մշեցի կա-

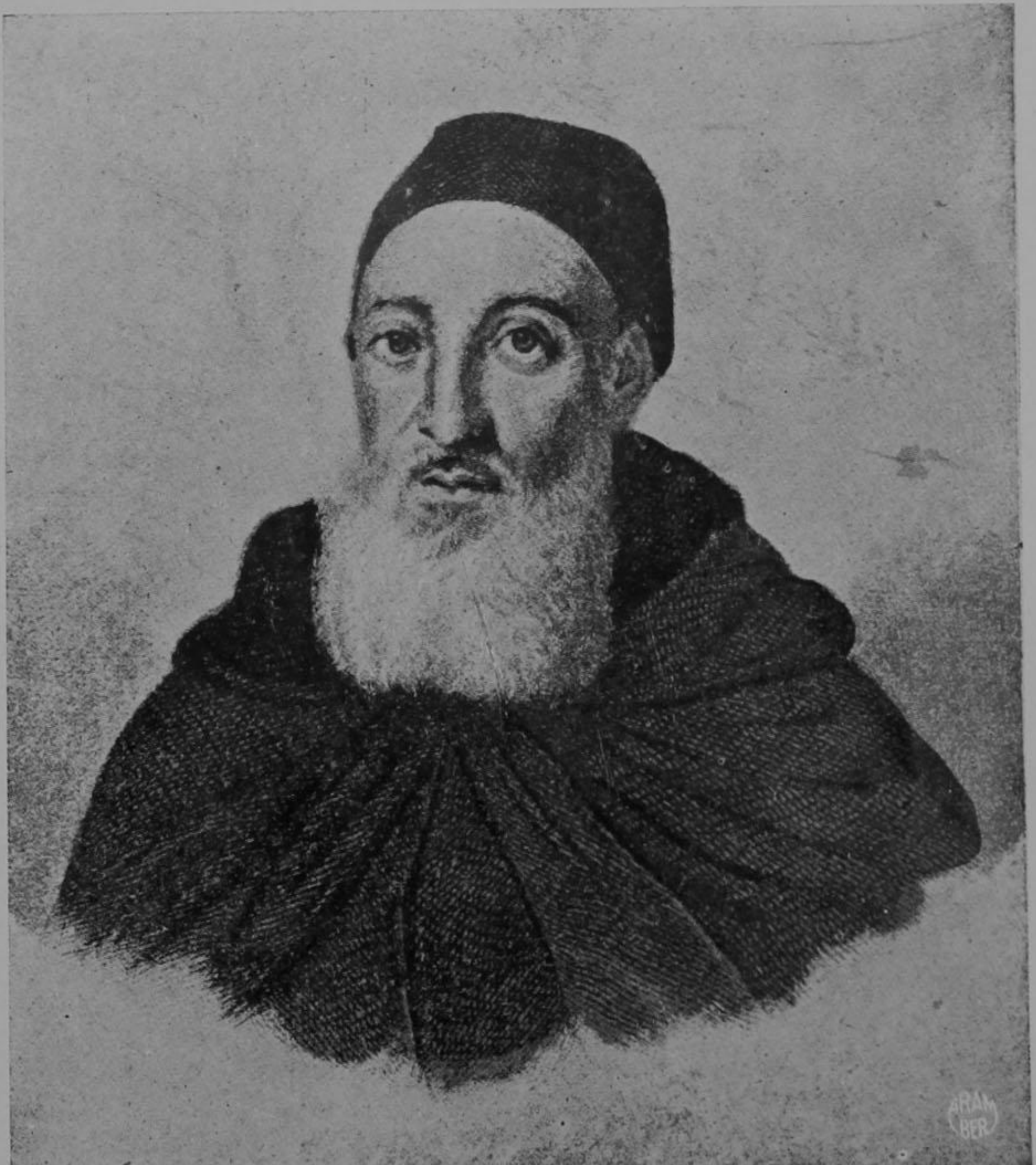

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ

տարած է ուրիշ գործակիցներով:

Ասիկա մեծապէս հաւանական է, վասնզի ճիշդ այդ միջոցներուն է, որ Միքայէլ կաթողիկոս Սեբաստացի իր ծննդավայրը կ'երթար 1562ին եւ հոն կը հաւաքէր բազմաթիւ եկեղեցականներ եւ աշխարհականներ, որպէսզի ազգային ողբալի կացութեան դարման մը խորհին։ Քիչ յետոյ ԺԶ. դարուն վերջին քառորդին հոն կը գտնենք Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանին մէջ դաստիարակուած վարդապետ մը՝ Յովհաննէս վրդ. Այնթապցին (յետոյ կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1602—1621), որ հոն «դասատուն» մը կը հաստատէ եւ բազմաթիւ աշակերտներ կը հասցնէ։

Աւելորդ է ըսել, թէ այդ թուականին Սեբաստիա՝ Կիլիկիոյ Աթոռին ենթակայ թեմ մըն էր, ուր Կիլիկիոյ Խաչատուր Բ. Չէյթունցի (1561—1584) եւ Ազարիա Ջուղայեցի (1584—1601✝) կաթողկիոսներուն այս աշակերտը գացած էր ուսուցիչի հանգամանքով (1):

Յովհաննէս վրդ. թէեւ ծնած է Այնթապ, բայց իր մանկութենէն սնած եւ ուսած էր Սիսի կաթողիկոսարանին մէջ: 1585ին, Ազարիա կաթողիկոսի պաշտօնի ձեռնարկելէն գրեթէ մէկ տարի յետոյ, Հռոմ ղրկուած է, իբր պատուիրակ կաթողիկոսին, Գրիգոր անուն սարկաւագի մը հետ եւ քանի մը տղաներով, որոնք դպրոց պիտի մտնէին Հռոմի մէջ: Ազարիա անոր հետ կը ղրկէր ձեռագիր Աստուածաշունչ մըն ալ, որպէսզի Հռոմի մէջ տպագրուէր:

Անկէ յետոյ դարձած է Սիս եւ հաւանօրէն ղրկուած Սեբաստիա, իբր դասատու կամ դասախօս: Բաբգէն, կաթողիկոս (Պատմ. կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 204) վարանմամբ կ'ըսէ «կ'ուզեմ հետեւցնել թէ Անթէպցին պաշտօնով մը Սեբաստիա կը գտնըւի շարունակ. թէեւ որոշ չէ այդ պաշտօնը՝ եւ մէջ կը բերէ Դարանաղցիի երկու յիշատակութիւնները, որոնք «կ'ուժաւորեն» իր ենթադրութիւնը: Նախ նգճիկ Յակոբ վարդապետի համար կ'ըսէ, թէ Սեբաստիա գնաց եւ հոն աշակերտեցաւ Յովհաննէս վարդապետին, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ (Դարանաղցի, էջ 336): Ապա կը պատմէ դէպք մըն ալ, որ կը պատահի Սեբաստիոյ Բրգնիկ գիւղին մէջ, ուր կը գտնուէր Յովհաննէս կաթողիկոս, այն ատեն «դեռ վարդապետ»։ Իսկ դէպքն է Կարմիր Առախճին մականունով Վարդան աբեղայի մը պատժուիլը Այնթապցիին ձեռքով: Այս աբեղան, առանց ունենալու պէտք եղած ուսումը եւ առանց ստացած ըլլալու վարդապետական ճշմարիտ գաւազան, իբրեւ վարդապետ կը շրջի եւ ժողովուրդը կը շահագործէ։ Այս հանգամանքով կը մտնէ նաեւ Սեբաստիոյ վիճակը եւ Բրգնիկի մէջ կը հանդիպի Այնթապցիին, որ երեւան կը հանէ անոր տգիտութիւնը, կը խայտառակէ զայն եւ իր իսկ ձեռքով կը պատժէ եւ յետոյ կը տանի Ս. Նշան վանքը, որպէսզի քաղաքային իշխանութեան յանձնէ խաբեբան. վանքին եպիսկոպոսին ու տովլաթաւորներուն խնդրանքին վրայ չ'առներ այդ քայլը, այլ կը գրաւէ ինչ որ ունի, վանքին կը յանձնէ զանոնք եւ կը պատուիրէ ոեւէ տեղ չներկայանալ իբրեւ վարդապետ եւ չխօսիլ եկեղեցիներու մէջ (Դարանաղցի, էջ 418—9)։

---

(1) Հ. Տաշեան, Աստուածատուր վրդ.ի Սեբաստացի ըլլալէն մակաբերելով գրչութեան վայրը Սեբաստիա համարած է կասկածով (Մ. ցուցակ էջ 356) ինչ որ անշուշտ պիտի չընէր եթէ Դարանաղ.ի պատմութիւնը այն ատեն հրատարակուած ըլլար, վասնզի հոն պիտի տեսնէր որ Աստուածատուր, վրդ. Սեբաստացի (1587), որուն յիշատակութիւնը վերը ըրի, իբր աշակերտ Մաղաքիա վրդ. Դերջանցիի եւ իբր դասախօս Եկեղեաց Նահանգի Կայիփոսի վանքին, բնաւ Սեբաստիա չէ գտնուած եւ այս Յովհաննէս վրդ. Այնթապցին ալ հոն չէ եղած եւ հետեւաբար բնաւ կարելի չէ շփոթել իր անձնաւորութիւնը Կիլիկիոյ Յովհաննէս Այնթապցի «բարեբարոյ» կաթողիկոսին հետ, որ Ազարիա Ջուղայեցիի աշակերտներէն էր։ Աւելորդ փաստարկութեանց դիմած է՝ այս շփոթութիւնը լուծելու համար։

Այդքան տիրաբար գործելու համար՝ Այնթապցի պէտք էր ուժ մը կամ իշխանութիւն մը ունենար:

Ինչպէս Բաբգէն կաթողիկոս (էջ 204), ես ալ դիտել տուի վերը, թէ Այնթապցիի աշակերտներուն մեծ մասը Սեբաստացիներ էին. որոնք հաւանօրէն Սեբաստիայէն աշակերտած էին իրեն: Բայց շատ աւելի զօրաւոր եւ անժխտելի փաստ մը կայ, որ կը ճշդէ Յովհաննէս Այնթապցիի Սեբաստիա ինչ պաշտօնով գտնուած ըլլալը, եւ ասիկա Բաբգէն կաթողիկոսի ուշադրութենէն դժբախտաբար վրիպած է։

Յովհաննէս Այնթապցիի աշակերտներէն Մեսրոպ վրդ., Պուղտանեաց աշխարհէն, որ «քան զչափն ի վեր աշխոյժ էր մտօք եւ քաջախօս եւ բարեձայն», բայց «անառակ չար» ըստ Դարանաղցիի (էջ 428) 1607—8 թուականներուն գրած է ձեռագիր մը՝ «տոմարական արհեստի մեկնութիւն», ուր կ'ըսէ թէ «ես գծագրեցի, մինչ էի դասատունն վեհին իմոյ ի Սեբաստիա» (Ալիշան. Կամենից, էջ 169):

Այս տողերը, կը կարծեմ, ոչ մէկ տարակոյս կը թողուն, թէ Յովհաննէս վրդ. Այնթապցի նախ քան Կիլիկիոյ կաթողիկոս ըլլալը, Սեբաստիոյ մէջ ունեցած է «դասատուն» մը եւ հոն հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտներ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

1600ին մասնակցած է հաւանօրէն Ազարիա Ջուղայեցիի Ամիթի մէջ Երուսաղէմի պարտքին համար գումարած ժողովին, որուն որոշումով իսկ ինք իբր ծանօթ Սեբաստիոյ՝ հոն հանգանակութիւն ըրած է։ Այնպէս որ 1586—1600 իր Սեբաստիոյ մէջ «դասատուն» մը ունեցած ըլլալը որոշ է: Այս շրջանին կը յիշուին Սեբաստիոյ վանքերուն մէջ մի քանի ուրիշ վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ (Դիւան. Ժ. էջ 399—401), որոնք այդ վանքերուն գլուխն են, բայց չենք գիտեր թէ ուսում տալով ալ զբաղա՞ծ են: Սակայն ամէն պարագայի մէջ Յովհաննէս վրդ. Այնթապցիի ցանած սերմերը արդիւնաւորուած պէտք է ըլլան, վարնգի իր աշակերտներո ն անդրանիկը, Սեբաստացի Այրի Երէց մը, «երաժիշտ եւ կատարեալ ժամասաց» (Դարանաղցի, էջ 333), երկար ատեն «առաջնորդ» եղած է Սեբաստիոյ Հրեշտակապետ վանքին:

Այս վարդապետը, որուն անունը չէ տուած Դարանաղցի, 1622ին կը վախճանի Կուտինա (1), Սեբաստիադարձի ճանապարհին վրայ Պոլիսէն, ուր գացած էր իր վանքին կարիքներուն համար:

Այս անձը Մելքիսէթ վրդ. Սեբաստացին է, որուն մահը արձանագրած է Քէօթահիայի Փիւթիւկը, ուր կը կարդանք. «իթվին ՌՀԲ (=1623) եկն աստ Սեբաստացի Մելքիսէթ վարդապետն եւ աստ վախճանեցաւ եւ ամփոփեալ թաղեցինք ի գաւիթըս եկեղեցւոյ...»:

Արդ, որոշ է թէ Մելքիսէթ վրդ. Սեբաստացի աշակերտած է Յովհաննէս կաթողիկոսի Սեբաստիոյ դասատան մէջ 1586—1600ին եւ անկէ յետոյ 1 00 1622ին ծառայած է նոյն շրջանին մէջ, հաւանօրէն իբր ուսուցիչ. իր կարգին հասցնելով աշակերտներ:

Թերեւս իր գործը շարունակել վիճակուած է իրեն պէս շուշտակ Ներսէս Սեբաստացիի, որ Սիսի մէջ աշակերտած էր

---

(1) Բաբգէն կաթ.ի (Պատ. կաթ. Կիլիկ. էջ 219) ըրած բոլոր խորհրդածութիւնները անտեղի են՝ Քոթիան Խրիմի կողմը փնտռելու համար, պարզապէս յայտնի Քէօթահիան=Կուտինան է.

Յովհաննէս Անթապցիի եւ անկէ առված «զամենայն կրթութիւն եւ վարժումն մանր երգոց երաժշտականութեան եւ ընթերցումն Աստուածաշունչ գրոց» (Դարան. 337)։

Ներսէս այս եւ ընտիր աշակերտն է Յովհաննէս կաթողիկոսին (նոյն, էջ 32), որուն մահէն յետոյ կ'աշակերտի Մինաս կաթողիկոսին (1621—1632) եւ անկէ կ'առնէ վարդապետական գաւազանը եւ եպիսկոպոսական աստիճանը, հաւանաբար 1621ին։ 1623 եւ 1626 թուականներուն Պոլիս է եւ հոն կը խառնուի վէճերու:

Ներսէս Սեբաստացին 1633ին առաջնորդ կը գտնենք Սեբաստիոյ, հակառակ պատմագիր Յովհաննէս եպ.ի գաւազանագիրքին (Դիւան Հայոց պատմ. Ժ. 402), որ անոր առաջնորդութիւնը մինչեւ 1637 ետ կը տանի:

Արդ. կը խորհիմ թէ 1626—1633ի ժամանակամիջոցին Ներսէս Վրդ. Սեբաստացի պէտք է Սեբաստիա գտնուած ըլլայ, հոն շարունակելու համար գործը Մելքիսէթ վրդ. Սեբաստացիի (1622), իր երէց աշակերտակիցին:

Ասիկա կարծիք մըն է: Միւս կողմէ անհաւանական չէ, որ Ներսէս վրդ. Սեբաստացի Մինաս Թացնխ կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան շրջանին Սիս մնացած ըլլայ, իբր աջակից կամ խորհրդական, վասնզի կը յիշուի որ Մինասի մահէն յետոյ 1633ին Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարքի նախագահութեամբ գումարուած ժողովին ներկայ էր, եւ ընտրութիւնը իր վրայ պիտի կատարուէր, եթէ Կեսարացիէն առաջարկուած պայմանները ընդունէր, ինչ որ չըրաւ, եւ իր տեղ ընտրուեցաւ Սիմոն Բ. Սեբաստացին (1633—1648): Այդ թուականին կրնայ Ներսէս Սեբաստացին ըզգածուած թողած ըլլալ Սիսը եւ Սեբաստիա անցած եւ հոն առաջնորդ դարձած, սակայն ասիկա նուազ հաւանական է: Ամէն պարագայի մէջ, Ներսէս Սեբաստացի թէ՛ իր առաջնորդութենէն առաջ եւ թէ յետոյ, Սեբաստիոյ լուսաւորութեան գործին պէտք է աշխատած ըլլայ: Յովհաննէս Սեբաստացի իր գործին մէջ զայն կը կոչէ «այր վսեմ եւ հանճարեղ» եւ «մեծ վարդապետ», (Դիւան Ժ. էջ 40):

Ներսէսի հեռանալէն յետոյ՝ իբր կաթողիկոս Կիլիկիոյ, Սեբաստիոյ առաջնորդութեան մէջ իրեն կը յաջորդէ Անդրէաս եպիսկոպոս (1648—1654), որուն պաշտօնավարութեան շրջանին Ս. Նշանի «միաբան էր... Էրզրումցի Սարգիս վարդապետն. այր գիտնական եւ անուանի» (Դիւան Ժ. 403), որ անշուշտ ուսուցչութեամբ ալ զբաղած է վանքին մէջ։ Հոն հաւանօրէն գործած է նաեւ Յակոբ վրդ. Երզնկացի, որ աշակերտն էր Ներսէս Սեբաստացի կաթողիկոսին։

Յակոբ վրդ. Երզնկացիի աշակերտած էր Սեբաստացի Մելքիսեդեկ արքեպիս.ը, որ իր ծննդավայրին առաջնորդութիւնը վարած է (1666—1680)։

Հ. Մկրտիչ վրդ. Պօտուրեան (Նաւասարդ, 1924, էջ 131), որ բազմաթիւ ձեռագիրներ պրպտած է, կը հաւաստէ թէ ԺԷ. դարուն Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը դպրեվանք մըն էր, նման ԺԴ. դարու Տաթեւի վանքին եւ կեդրոնը՝ ուսումնասէրներու, ըստ ժամանակակից քրոնիկագիրներու։

Իր տեսութեամբ Մխիթար այդ մթնոլորտին մէջ կազմուած է, ինչ որ հաւանականութենէ հեռու չէ։

Այսպէս կը շարունակուի ուսումնական կեանքը Սեբաստիոյ վանքերուն մէջ, որքան կը ներէին պարագաները եւ միջավայրը, մինչեւ որ կը հասնէր աշխարհականացման շրջանը։

Կը յիշատակուի, թէ Մխիթար Աբբայ, 1676ին ծնած ի Սեբաստիա, հինգ տարեկանին՝ այսինքն 168 ին յանձնուած է քահանայի մը, որ կարդալ եւ գրել կը սորվեցնէ իրեն (Հ. Յովհաննէս վրդ. Թորոսեան, Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ, 1901, էջ 41), ինչ որ փաստ մըն է թէ քաղաքին մէջ գոյութիւն ունէին առտնին դպրոցներ՝ քահանաներու ուսուցչութեամբ, ինչպէս սովորական էր այն ատեն։ Կենսագիրը (Նոյն, էջ 43) կը յաւելու, թէ «դեռ տասը տարեկան չեղած՝ Մխիթար արդէն աւարտեր էր դպրոցական շրջանը, Սաղմոսն եւ Նարեկը կարդացած էր», ինչ որ կը նշանակէ թէ մօտաւորապէս 5—6 տարուան շրջան մը ունէին այդ առտնին դպրոցները, այսքան խեղճ ուսում մը տալու համար։

Կը թուի, թէ այս առտնին դպրոցները ունէին աստիճանով տարբերութիւններ, վասնզի Մխիթարի համար կ՚ըսուի, թէ ծնողքը զինք դրկած են, Սաղմոսն եւ Նարեկը կարդալէն յետոյ, իրենց տան դիմաց գտնուող երկու սրբասուն կոյսերու մօտ։ «Նոյն կուսանաց տունը կու գար ամէն օր բարեպաշտ քահանայ մը, Տէր Յարութիւն, որ անոնց խոստովանահայրն էր, հոգեւոր կրթութիւններ կ՚ընէր եւ Ս. Գիրքը կարդալով կը մեկնէր։ Մխիթար, որ կը տեսնէր եւ կը լսէր այս բաները, իրեն փութաջանութեամբ կ՚օգտուէր անոնցմէ, եւ միանգամայն շարականաց եւ հոգեւոր երգերու եղանակները կը սորվէր նոյն քահանայէն» (Նոյն, էջ 43–44)։

Անկէ յետոյ է, որ 1691ին Մխիթար կը մտնէ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը, կրօնաւորելու հաստատ մտադրութեամբ։ Կը հաստատուի ուրեմն թէ մինչեւ ԺԷ. դարուն վերջերը Սեբաստիոյ մէջ կային առտնին դպրոցներ, որոնք ապահովաբար շարունակուած են մինչեւ յաջորդ դարուն վերջերն ալ, մինչեւ որ կազմուած են ազգային հանրային վարժարանները։

⁂

Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ հետ պէտք է յիշել նաեւ Թոգատ կամ Եւդոկիա քաղաքը, որ առեւտրական եւ ճարտարարուեստական մեծ կեդրոն մը եղած է, ուր Հայերը ապրած են վաղուց, ունենալով իրենց եկեղեցիները եւ վանքերը։

ԺԶ. դարու երկրորդ կէսին, Թոգատ Փոքր Ասիոյ ամենափարթամ եւ վաճառաշահ քաղաքներէն մին էր, աշխարհագրական գեղեցիկ դիրքով։

Յակոբ Թոխաթեցի, օտար երկինքի տակ կ'երգէր անոր գեղեցկութիւնը, անշուշտ հայրենաբաղձութեամբ։

Ուրիշ տաղասաց մը, Ղազար եպ. Թոխաթցի (1550–1610), իր ծննդավայրը կ'անուանէ «Փոքր Ստամբոլ», ուր անթիւ «վաճառականներ» կ'երթեւեկէին, «բերեն բեռներ, երկիր խնդայ» (Հ. Ն. Ակինեան. ՀԱ. 1921, էջ 579)։

Այս նպաստաւոր միջավայրին մէջ չէր կրնար անտեսուիլ միտքի զարգացումը, որուն նշանները կը տեսնենք Թոգատի մէջ ԺԶ. դարու կէսէն առաջ իսկ, ինչ ինչ յիշատակարաններու վրայ հիմնուած, մինչեւ որ այդ դարուն վերջը կազմակերպութիւն կ'ստանայ ան։

Այսպէս՝ ծանօթ է մեզի Մինաս Թոխաթեցի մը (1510—1621), համբաւաւոր իր «ողբ ի վերայ Օլախոց երկրին Հայերուն», գործով(1)։ Ան իր ուսումը հաւանօրէն առած է իր ծննդավայրին մէջ, ուր ապրած էր մինչեւ 1540ի տարիները, հմտանալով գրչութեան արուեստին (Հ. Ն. Ակինեան, ՀԱ. 1921, էջ 25)։ Ապա անցած էր Կամէնից, ուր կը գտնենք զինքը 1544ին, որմէ յետոյ կ՚անցնի Սուչաւա (1551) եւ վերջապէս 1563ին Լէմբերգ, ուր առաջնորդարանի քարտուղարութիւնը կը վարէ մինչեւ իր մահը, միեւնոյն ատեն գրչագրելով եւ հեղինակելով (Հ. Ն. Ակինեան, ՀԱ. 1921, էջ 25—41):

---

(1) Այս գործը ունեցած է բազմաթիւ հրատարակութիւններ. 1888ին Ս. Պետերբուրգ, 1886ին Պոլիս, 1888ին Վիեննա, 1896ին Վենետիկ, 1895ին Կալաց եւ 1921ին դարձեալ Վիեննա, եւ բազմաթիւ ալ թարգմանութիւններ (տես ՀԱ. 1921, էջ 33—34,

Հոն կային Մինաս Թոխաթեցիի պէս ուրիշ պատրաստուած անձեր եւս: Ասոր փաստ կարելի է համարել այն, որ 1562ին երբ Միքայէլ Սեբաստացի իր ծննդավայրին մէջ կը գումարէ «ժողով բազում եպիսկոպոսաց եւ երիցանց եւ փարթամաց եւ իմաստնոց հանճարոյ», իբր պատգամաւոր Արեւմուտք ղրկելու յարմարագոյն անձը կը նկատուի Աբգար Եւդոկիացի կամ Սաֆար, որուն, անշուշտ պաշտօնին կարեւորութիւն մը տալու համար, արքայազուն ըլլալը հաստատող վկայական մըն ալ կը պատրաստուի: Աբգար, այս տեսակ փափուկ պաշտօնի մը կոչուելու ձեռնհաս անձ մը նկատուելու համար, պէտք էր որ զարգացած մէկը եղած ըլլար: Եւ որովհետեւ չէ յիշուած, թէ այլուր ուսում առած է, կը խորհիմ թէ Թոգատ պատրաստուած է:

Այդ թուականէն յետոյ աւելի որոշ կ՚երեւին փաստերը Թոգատի մէջ կրթական շարժում մը հաստատող:

1599—1603 թուականներուն հոն առաջնորդ է Յակոբ վրդ. Ջէյթունցի, աշակերտը Կիլիկիոյ Ազարիա կաթողիկոսին (+1601), որ զինք Թոգատի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրած էր:

Հաւանօրէն, ինչպէս այլուր, —յատկապէս Պոլիս—, ուսուցչութիւն ըրած էր: Թոգատի մէջ ալ, ուր իր պաշտօնավարութիւնը դժբախտ ժամանակամիջոցի մը կը զուգադիպէր ճէլալիներու պատճառով, որոնք Թոգատը կ՚աւերեն (1602ին), պէտք է դասախօսած ըլլայ մինչեւ իր փախուստը:

Աբգար Եւդոկիացի մեծ եռուզեռ ստեղծած էր Թոգատի մէջ, ուր կ՚ապրէին իրեն ժամանակակից երեք տաղասացներ, Ստեփաննոս Թոխաթեցի, Ղազար Թոխաթեցի եւ Յակոբ երէց Բատուկենց, որոնք 1602 Մայիս 29ին Թոգատի մեծ աղէտէն յետոյ, առաջնորդ Յակոբ վրդ. Ջէյթունցիի հետ կ՚ապաստանին Պոլիս (ՀԱ. 1921, էջ 147):

Ասոնցմէ Ստեփաննոս (1558—1630), քաղաքին Պազարճուխ թաղէն, ուր էին առաջնորդանիստ Մայր Եկեղեցին եւ տպարանը (Հ. Ակինեան. ՀԱ. 1921, էջ 149), իր ուսումը առած է, նախ քան Յակոբ վրդ. Ջէյթունցիի Թոգատի առաջնորդութիւնը, Պետրոս անուն վարդապետէ մը, որուն 1590ին ուղղած է «թուղթ գովասանութեան» մը։

Պետրոս վարդապետին ինքնութիւնը ճշդել դժբախտաբար կարելի չէ եղած։ Հ. Ակինեան (ՀԱ. 1921, էջ 149) կը կասկածի, որ Կարկառեցին ըլլայ սակայն անիկա, բնաւ Թոգատ չէ եղած:

Ստեփաննոս 1577ին կ՚ամուսնանայ եւ 1580ին քահանայ կը ձեռնադրուի եւ 1589ին Երուսաղէմ իբր ուխտաւոր այցելելէ յետոյ Թոգատի մէջ կը գործէ մինչեւ 1602. աղէտի թուականը, որուն հետեւանքը իր անձին վրայ ալ կը կրէ:

Ստեփաննոս այս շրջանին գործած է իբր ուսուցիչ, վասնզի ինքն իսկ կը հաստատէ թէ ունէր կրտսեր եղբայր մը՝ Տ. Յակոբ, իրեն պէս քահանայ, որ իրեն աշակերտած է եւ որ 1601ին մեռած է Թոգատ՝ վաղ տարիքին, ինչպէս կը հասկցուի այս առթիւ Ստեփաննոսի գրած ողբէն։

Այս Տէր Յակոբը իր կարգին պարապած է ուսուցչութեամբ, ԺԶ. դարուն վերջերը, վասնզի իր եղբայրը Ստեփաննոս Թոգատցի անոր մահուան առթիւ 1601ին գիրի առած ողբի մը մէջ (Բազմավէպ, 1922, էջ 162) կրսէ.

Սա ժողովէր զմանկունս իմի,
Զուշիմ տրղայք աշակերտքնի,
Ուսուցանէր զվարս բարի,
Զգիրք եւ զՍաղմոս, Յիսուս որդի:

Ստեփաննոս 1603ին (1) Պոլիս ապաստանելէ յետոյ, անկէ կ՚անցնի Խրիմ, ուր 1604--5էն մինչեւ 1614 եւ թերեւս մինչեւ 1620 ուսուցչութեամբ կը պարապի եւ ապա կրկին կը դառնայ Թոգատ՝ իր հայրենիքը (ՀԱ. 1921 էջ 152), ուր հաւանօրէն կը շարունակէ ուսուցչութիւնը (տես, իր կենսագրութիւնը ՀԱ.1921, էջ 146—158):

Ստեփաննոս քհ. Թոխաթցիի ժամանակակից է, թերեւս աւելի կանուխ ապրած է Տէր Յակոբ քհ. Այվաթենց վարժապետ քահանան, որուն աշակերտն էր Յակոբ երէց Թոխաթեցի Բաթուկենց (1573—1680), որ 1602ին Յակոբ վրդ. Չէյթունցիի հետ հեռացած է Թոգատէն անդարձ եւ հաստատուած է 1603ին Լեհաստանի Զամոսցա քաղաքը։

---

(1) Ստեփաննոս 1603ին Պոլսոյ մէջ «ի դուռն Ս. Նիկողայոսի» աւարտած է իր եղբօր Տ Յակոբ քհ.ի կիսատ ձգած Շարակնոցը (Յայս. 1870, էջ 126—127)։

Յակոբ քհ. Այվաթենց վարժապետ քահանան կը թըւի թէ 1602ի աղէտէն յետոյ չէ մեկնած Թոգատէն եւ կորովով շարունակած է իր ուսուցչական պաշտօնը մինչեւ 1612 (1), որմէ յետոյ հաւանօրէն իբր այցելու կամ շրջիկ գացած է Լեհաստան իր աշակերտին տեսութեան։

Յայտնի չէ թէ վերջը դարձա՞ծ է Թոգատ թէ ոչ։ 1602 Մայիս 29ի զարհուրելի աղէտէն յետոյ՝ Թոգաթ շուտով դարմանած է աղէտին հետեւանքները եւ վերակազմած է իր սովորական կեանքը։

Յակոբ վրդ. Չէյթունցիի աթոռը գրաւած է բնիկ տեղացի Մաղաքիա վրդ. Թոխաթցի, որ աշակերտն էր Կիլիկիոյ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսին։ Անոր պաշտօնավարութեան ժամանակն է, որ Սիմէոն դպիր Լեհացի 1613ին Մշոյ Ս. Կարապետ ուխտագնացութեան առթիւ երկու անգամ Թոգատէն կ՚անցնի։ Ասիկա հոն կը գտնէ 8 հայ եկեղեցիներ, «ուսած քահանայք եւ գիտուն, համեղաձայն վարպետք, եւ վարդապետ մի Մաղաքիա տեղացի» եւ 500 տուն Հայ։

Այս խօսքերը ցոյց կու տան, թէ Թոգատի Հայերը քիչ շատ բարւոքած էին իրենց վիճակը եւ ունէին ուսեալ եւ գիտուն քահանաներ։

Հաւանական է որ Մաղաքիա վրդ. Թոխաթցի նոյն իսկ ինքն ալ հոն դասախօսած ըլլայ։ Դարանաղցի (էջ 363) զայն կը կոչէ «կուսակրօն ճգնաւոր», սակայն անհանդարտ, եւ կ՚ըսէ թէ այս պատճառով «ոչ մի աշակերտ ստացաւ. ոչ լաւ եւ ոչ վատ», ինչ որ կը հաստատէ թէ ուսուցչութեան անընդունակ մէկն էր։ Մեռած է 1634ին (Դար. 364)։

Այս եպիսկոպոսը, որ կը սիրէր կոչուիլ «վարդապետ», ուսման տենչով գաղտնի գացած է աշակերտելու Մովսէս Տաթեւացիին, որուն հռչակը Հայոց աշխարհին մէջ տարածուած էր։

Դժբախտաբար 1634էն յետոյ կ՚սկսին կաթոլիկական խըմորումները եւ վէճերը, որոնց մէջ գլխաւոր դերը, կը կատարէր Մխիթարի Եւդոկիա դրկած աշակերտը Հ. Մանուէլ վրդ. Խուպիարեան Կ. Պոլսեցի, որ ԺԸ. դարուն սկիզբը Թոգատի մէջ կը քարոզէր եւ տղաք կը դաստիարակէր (Հ. Յովհ. վրդ. Թորոսեան,

---

(1) 1612ին Կամէնիցի մէջ, «ի խնդրոյ Երզնկացի Պարոնտէր Յովսէփ վարդապետի», կը գրէ Վարդան Մարութացւոյ «Գիրք Աղօթից»ը, 1614ին Զամոսցա իր աշակերտին քով կ՚երթայ (Արտաւազդ եպ. «Ցուցակ Ձեռագրաց Հալէպի» Բ. էջ 143. Ալիշան՝ Կամենից, էջ 171 եւ 179)։

Վարք Մխիթարայ Աբբայի, էջ 337, հոն սերմանելով կաթոլիկութիւն եւ ցանելով հակառակութիւններ։ Այս պատճառով ալ Հ. Մանուէլ թողուց Եւդոկիան եւ գնաց Պոլիս, հետը առնելով մի քանի պատանիները Մեթոն ղրկելու համար (Նոյն, էջ 203)։ Եւդոկիացիք, սակայն, չեն թողուր, որ պատանիներ երթան աշակերտելու Մխիթարին, եւ նոյն իսկ ուզելով հզօր հակառակորդ մը յարուցանել Մեթոնի վանքին դէմ, 28 տարեկան Սեբաստացի ուշիմ եւ ընդունակ սարկաւագ մը Հռոմ կը ղրկեն, որպէսզի բարձրագոյն ուսում առնէ Ուրբանեան վարժարանին մէջ, քահանայ ձեռնադրուի եւ դառնալով միաբանութիւն մը հաստատէ Եւդոկիոյ մէջ (Նոյն, 203), ինչ որ կը նշանակէ թէ ուսման սէրը կար քաղաքին մէջ (1)։ Ասով հանդերձ այս վէճերը պատճառ եղան որ այլեւս ուսումնական գործունէութեան ոեւէ յիշատակութեան չհանդիպինք։ Ասիկա կրնայ կարծել տալ մեզի, թէ հոն շարունակուած չէ ուսումնական շարժումը, թէեւ Թոգատի առաջնորդական աթոռին վրայ նստած ըլլան ժամանակին ամէնէն աւելի զարգացած եկեղեցականները եւ ԺԸ. դարուն հոն նոյն իսկ Կոլոտի աշակերտութենէն հասած եկեղեցականներ պաշտօն վարած ըլլան, ինչպէս Յարութիւն Պալատցի, Աթանաս Պոլսեցի, Յարութիւն Բասենցի, Սարգիս Սարաֆեան եւայլն։

Թոգատի մէջ նաեւ ԺԷ. դարուն սկիզբը կը տեսնուին ուսումնական եւ ուսումնասէր դէմքեր, գրիչներ, տաղասացներ, մատենագիրներ, որոնք տեղւոյն վրայ հասած են։

Նոյնպէս նկատելի է, որ Թոգատի մէջ ԺԵ. դարէն սկսեալ գրուած են բազմաթիւ ձեռագիրներ զանազան գրիչներէ։ Նոյնքան դիտելի երեւոյթ է, որ ԺԶ. դարուն վերջերէն մինչեւ ԺԷ.ի կէսերը Պոլսոյ մէջ գրչագրուած բազմաթիւ ձեռագիրներէն մեծագոյն մասին գրիչները Թոգատցիներ են, ինչ որ ապացոյց մըն է թէ Թոգատ այդ շրջանին վայր մըն էր, ուր միշտ ուսեալ մարդիկ կը հասնէին։

Հոն առտնին կամ եկեղեցիներու կից խուցերու մէջ քահանայ-ուսուցիչներու դասախօսութիւնները անընդհատ շարունակուած են, ինչպէս ինչ ինչ յիշատակներ կը հաստատեն։

Այսպէս՝ Թոգատի մէջ կը յիշուին Տ. Սարգիս անուն քահանայ մը (1664ին վախճանած 110 տարեկան) եւ Տ. Պետրոս անուն ուրիշ քահանայ մը, որոնք ուսուցիչները եղած են

---

(1) Այս սարկաւագը, որուն անունը չէ տուած Հ. Յովհաննէս վրդ. Թորոսեան, յաջողութեամբ աւարտած է իր ուսումը եւ քահանայ ու վարդապետ եղած եւ հայրենիք դարձած է, սակայն իբր կաթոլիկ Մխիթարի բարեկամն եղած է,

Աւետիք պատրիարք Եւդոկիացիի (ծն. 1657ին եւ մեռած 1711 Յուլիս 10 Փարիզ), որ նոյնպէս նշանաւոր դէմք մըն էր։

Ասոնցմէ զատ ուրիշներ ալ կային անշուշտ, քահանայ կամ դպիր, որոնք հոն ուսուցչութիւն ըրած են։

⁂

Փոքր Հայքի, մասնաւորապէս Թոքատի հետ սերտօրէն կապուած է Պոնտոս։

Պոնտոսի մայրաքաղաքը՝ Տրապիզոն, յունական գրաւման տակ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայոց համար ուսումնական ալ կեդրոն մը հանդիսացած էր իր վանքերով։

Այս շրջանին մէջ ապրող Հայերն ալ քիչ շատ անդորր կեանք մը անցուցած են ԺԶ. դարէն սկսեալ եւ օգտուած են տեղւոյն դիրքէն, իբր առեւտրական կայան մը, եւ ապահոված առաւել կամ նուազ բարեկեցիկ վիճակ մը։

Հոն ալ, ինչպէս բոլոր առեւտրական կայաններու մէջ, անկարելի է որ ուսումնական գոնէ աղօտ շարժում մը գոյութիւն ունեցած չըլլայ։ Դժբախտաբար յիշատակարաններ կը պակսին, հաստատելու համար այս տեսութիւնը։

Միայն 1630էն յետոյ Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքի կողմէ Էջմիածինի միաբաններուն գրուած նամակի մը քանի մը տողերը, ուր կը խօսուի Կիրակոս քահանայ Տրապիզոնցիի վրայ, մեզի մատնանիշ կ'ընեն Տրապիզոնի մէջ ուսուցիչներու կամ դպրոցներու գոյութիւնը, թերեւս շատ խեղճ քահանաներու առտընին դպրոցներուն նման։

Ահա այդ տողերը.

«Իմասցիք որ այս շփոթման սկիզբն ի Կիրակոս անուն ումեմնէ աբեղայէ եղեւ, որ էր նա ի Պոնտոսէ որ այժմ ասի Տրապիզոն, զի էր հայր նորա յազգէն յունաց Բաղկեդոնի, եւ մայր նորա հայ ազգաւ. մեռեալ հայրն եւ մայրն բերեալ ի մէջ Հայոց զնա եւ ետ ուսումն եւ ուսաւ զգիրս Հայոց, եւ եղեւ աբեղայ եւ գնաց առ Պետրոս կաթողիկոսն Սսայ եւ հմտացեալ գրոց...» (առնուած թ. 1771 Էջմիածին պահուած ձեռագրէ մը. տես Ակինեան, Մովսէս կաթողիկոս, էջ 369)։

Այս տողերը ցոյց կու տան, թէ Տրապիզոնի մէջ Հայերը ունէին ուսման վայր մը՝ դպրոց մը, ուր ստացած է յունածին Կիրակոս իր հայերէնի ծանօթութիւնը, հայացած եւ աբեղայ *ձեռնագրուած։ Ասիկա՝ անշուշտ առաջ քան ԺԷ. դար, ԺԶ. դարու վերջերը։*

Նշանակելի է որ ճիշդ այդ ժամանակամիջոցին Տրապիզոնի առաջնորդ կը յիշատակուի Յակոբ եպիսկոպոս մը, որ արձանագրութեան մը համաձայն 1593ին Ս. Փրկիչ վանքը նորոգած է (Խոսրով վրդ. Պէհրիկեան. Արեւելք թ. 4630)։ Իրեն կը յաջորդէ Պարոնտէր Աւետիք եպիսկոպոս մը, «մետրոպոլիտ» տիտղոսով պատուուած (✝ 1648), որ կը լրացնէ նախորդին ձեռնարկած նորոգութիւնները 1622ին։

Ըստ Խոսրով վրդ. Պէհրիկեանի տեսութեան, Աւետիք եպիսկոպոսի մահէն յետոյ վանքը, ժամանակ մը անջատ Տրապիզոնի առաջնորդարանէն, կ՚ունենայ իր վանահայրերը, ինչ որ նշան մըն է թէ վանքին նորոգութեան հետ հոն ձեռնարկ եղած է զարգացնելու ուսումնական կեանքը, բան մը որ անհաւանական չէ։

Ասկէ յետոյ ապահովաբար Տրապիզոնի մէջ մտաւորական կեանքը շարունակուած է, դժբախտաբար շատ անշուք կերպով, վասնզի ԺԸ. դարուն սկիզբը արդէն իսկ կ՚սկսին կրօնական պառակտումները, որոնք Տրապիզոնի Հայոց շատ վնաս պատճառած են։

⁂

Փոքր Հայքի եւ Պոնտոսի այս կարեւոր կեդրոններէն դուրս, Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ դրացի այս շրջանակին մէջ պակաս չեն եղած կարգ մը վարդապետ-ուսուցիչներ, որոնք Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ վանքերէն հանելով՝ եկած հաստատուած են այս շրջանին մէջ գտնուող վանք մը եւ հոն ուսուցչութեամբ զբաղած։

Այսպէս՝ Չմշկածագի, Չնքուշի, Ակնայ, Արաբկիրի եւ այլ վայրերու մէջ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլան գէթ «անցողակի» դասատուններ, որոնց մէջ վարդապետներ դասախօսած են։

Օրինակի համար՝ Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսի աշակերտներէն Յովհաննէս վրդ. Չնքուշցի հաստատուած էր Չնքուշի վանքերէն մէկուն մէջ եւ հոն դասախօսութիւն կը կատարէր եւ վարդապետներ կը հասցնէր։ Ասոնցմէ մէկն էր Եղիազար Այնթապցի (յետոյ կաթողիկոս 1682—1692), որ «ի մանկութենէ թողեալ զհայրենիս եւ զծնողս, եւ յարեալ ի ծառայութիւն վարդա-

*պետաց, եւ սիրող գտեալ բանի սուրբ գրոց ի յուսմանց եւ վարժեալ առ ոտս Յովհաննէս վարդապետ Ջնքշեցւոյ», անկէ վարդապետական աստիճան կ'ստանայ 1641ին (*Թորոս Աղբար, Բ. 400*):*

Եղիազար Այնթապցի, որ ԺԷ. դարուն ամէնէն գործունեայ դէմքերէն մին եղած է եւ նշանաւոր պայքարող մը, 1647ին Արղնի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին առաջնորդութեան կոչուելէ յետոյ, աներկմիտ պէտք է ըլլանք թէ ինքն ալ աշակերտներ հասցուցած է հոն եւ այլուր:

Ջնքուշ, ինչպէս կ'երեւի, կայան մըն էր, ուրկէ հասած են ուրիշներ ալ, ԺԷ. դարուն վերջերը: Այսպէս՝ Մինաս Ամթեցի, նոյնպէս դարուն պատմութեան խառնուած դէմք մը, «աստուածաբան եւ մեծ րաբունի», աշակերտն էր Մարկոս վրդ. Շէնգուշեցիի, որ Ջնքուշի մէջ գործած է:

Ասոնց պէս ուրիշներ ալ կային ապահովաբար այլ տեղեր, որոնց յիշատակութիւնը չունինք դժբախտաբար եւ որոնք սակայն անպատճառ գոյութիւն ունեցած են։

⁂

Փոքր Հայքի շրջանակին հետ աչքի առջեւ պէտք է ունենալ նաեւ Փոքր Ասիան, որ ԺԵ. դարէն սկսեալ հետզհետէ նոր գաղթականներ կ'ընդունէր եւ կ'ունենար բազմաթիւ հայաբնակ քաղաքներ: Թուրքերը, գուցէ որոշ նպատակով, կը թուին քաջալերած ըլլալ Հայոց տեղափոխութիւնը եւ տեղաւորուիլը Փոքր Ասիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ:

*Մասնաւորապէս կեդրոնական Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ կը տեսնուի, որ Հայերը ստեղծած են կեդրոն մը, Գաղատիոյ (Էնկիւրի) Ս. Աստուածածին կամ Կարմիր վանքը կառուցանելով ԺԵ. դարուն կէսէն առաջ, վասնզի 1441ին այս վանքը կը յիշուի Ստեփաննոս անուն գրիչէ մը (*Հ. Պոտուրեան, Հանրագիտակ*) եւ 1455ին Մովսէս գրիչ՝ հոն կ'ընդօրինակէ Մաշտոց մը (*Նոյն*):*

*Իսկ ուրիշ յիշատակարանի մը համաձայն, այս վանքը հաստատած է Տէր Ներսէս, զոր ապա, 1469ին, իր եղբայրը՝ Տ. Նիկողայոս արքեպիսկոպոս աւելի կարգաւորած եւ շէնցուցած է (*Բնաշխարհիկ բառարան*)։*

*Ներսէս եպիսկոպոս, ըստ Բաբգէն Կաթողիկոսի (*Տաճար 1913, էջ 447*), պաշտօնավարած է 1447էն 1450, հետեւաբար ոչ* թէ շինած, այլ վերաշինած է վանքը, ինչպէս կը կարծէ Բաբգէն կաթողիկոս (նոյն)։

Ինչպէս կը տեսնուի, ԺԶ. դարուն վերջը այս վանքը ունեցած է ծաղկեալ վիճակ մը, վասնզի Սիդոնի Լէոնարտոյ Աբէլ եպս.ը, գիտնական եւ արաբագէտ, որ 1583ին յատկապէս Հայոց եւ Ասորւոց հետ բանակցելու համար Արեւելք ղրկուած էր իբր նուիրակ, իր 1587 Ապրիլ 19 թուականով Սիքստոս Ե. Պապին (1585—1596) ներկայացուցած տեղեկագիրին մէջ կ'ըսէ թէ «վարժապետներ եւ քարոզիչներ, որ վարդապետ կը կոչուին, որոնց կը հպատակի հայ ազգը այնպէս ինչպէս իր կաթողիկոսներուն, բազմաթիւ են, ասոնց ամէնէն հռչակաւորներն են Ներսէս՝ Պիթլիսի մէջ, Ղուկաս՝ Գարա Ամիթի մէջ եւ Արիստակէս՝ Անկիւրիոյ մէջ» (Բաբգէն կաթ. Պատմ, Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ էջ 192)։

Պիթլիսի Ներսէսը եւ Ամիթի Ղուկասը, ինչպէս տեսնուեցաւ, յայտնի դէմքեր էին, միայն անծանօթ է Անկիւրիոյ Արիստակէսը, որ համբաւաւոր անձ մըն էր անշուշտ։

Նշանակելի է, որ այն ատեն Գաղատիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ կը գտնուէր Սարգիս եպ. Ջէյթունցի, որ ապահովաբար Կիլիկիոյ մէջ մարզուած եկեղեցական մըն էր եւ որ 1586ին ձեռնադրուած էր ժամանակին ուսումնական վարդապետներէն Տիրատուր Սսեցի Կիլիկիոյ հակաթոռ կաթողիկոսէն (1586—1592)։ Սարգիս եպ. Ջէյթունցի, Գաղատիոյ առաջնորդութենէն երկու անգամ (1587—1590 եւ 1592—1596) Պոլսոյ պատրիարքութեան հրաւիրուած է, ինչ որ որոշ չափանիշ մըն է իր կարողութեան։

Իսկ Արիստակէս վարդապետին համար ուրիշ ոեւէ յիշատակութիւն չունինք։ Միայն ժամանակակից կամ քիչ մը ուշ ժամանակով կը յիշուի Առաքել Դաւրիժեցիէն (էջ 370—371) եւ Գրիգոր Դարանաղցիէն (էջ 187) Արիստակէս վրդ. Խարբերդցի մը, հակառակորդ Գրիգոր Կեսարացի վարդապետին։ Այս վերջինը 1629ին Պրուսայի մէջ հանդիպելով Նիկոլ եպ. Թորոսովիչին, որ կ'երթար Կեսարիա, Գր. Կեսարացիէն ներում խնդրելու, կ'արգիլէ «զնա ի գնալոյ առ Գրիգոր վարդապետն, երբեմն ասէր, դու եպիսկոպոս ես եւ նա վարդապետ՝ չունի իշխանութիւն ի վերայ քո, երբեմն ասէր, իզուր եւ ի նախանձուէ բանադրեալ է զքեզ, երբեմն ասէր, եւ ես վարդապետ եմ իբրեւ զնա, ես արձակեմ զքեզ ի կապանաց, եւ այլ բազում կերպիւ խօսեցաւ եւ ոչ եթող գնալ ի Կեսարիա առ Գրիգոր վարդապետն» (Դաւրիժ. էջ 370)։

Այս տիրական եւ հեղինակաւոր ընթացքը քիչ շատ կըրնայ հաւաստիք մը համարուիլ իր ազդեցիկ դէմք մը ըլլալուն:

Արիստակէս վրդ. Խարբերդցին 1631ին Պոլիս կը գտնենք, յատկապէս Պալաթու եկեղեցիին շինութեան գործին հսկելու համար։

Իրեն համար ըսուած է, թէ Պրուսայի առաջնորդ եղած է (Հրանտ Ասատուր. 1901 Ընդ. Օր. էջ 92), սակայն Դաւրիժեցիի գրածէն այսպիսի հետեւութիւն մը հանել կարելի չէ, վասնզի պարզապէս «անդ էր» կ՚ըսէ։

Իսկ Դարանաղցի՝ 1631ին Պրուսայէն եկաւ եւ յետոյ Բիւթանիոյ կողմերը գնաց, կ՚ըսէ։

*Այնպէս որ անոր Պրուսայի առաջնորդութիւնը, որուն կը հաւատայ նաեւ Արիստակէս եպ. Վանքեան (*Բիւզանդիոն *թ. 3118) կասկածելի է. հաւանական է, որ այս վարդապետը, որ կը սոնքար իր վարդապետական աստիճանին վրայ Գաղատիայէն մինչեւ Պոլիս, այդ ընդարձակ տարածութեան վրայ ճէլալիներու պատճառով հաստատուած Հայերու մէջ շրջիկ դասախօս եղած եւ քարոզած է, եւ ինքն ալ Դարանաղցիին պէս հակառակորդ մը ըլլալով Գրիգոր Կեսարացիին, 1631ին անցած է Պոլիս եւ գործակցած է Դարանաղցիին՝ Պալաթի եկեղեցիին շինութիւնը գլուխ հանելու համար եւ յետոյ կրկին դարձած է Բիւթանիոյ կողմերը՝ իր գործը շարունակելու։*

Աւելորդ չըլլայ դիտել տալ, թէ Գաղատիոյ մէջ փայլող Արիստակէս վրդ.ի գործը տեւականութիւն մը չէ ունեցած, վասնզի Գաղատիոյ Ս. Աստուածածին Կարմիր վանքին մէջ, 1618ին յիշատակութեան մը համաձայն, միայն 3 աբեղաներ կային:

Այս թիւը արդէն անշքացման մը նշանն էր։ Սակայն կը թուի թէ միշտ հոն ուսում տրուած է:

*1637ին Յովհաննէս վրդ. Անկիւրացի, զոր Գրիգոր Կեսարացի կը յորդորէր միշտ Աստուածաշունչի տպագրութեան հետամուտ ըլլալ, կ՚անցնի Եւրոպա եւ մինչեւ 1641 Ծովաննի Մաւլինօ անունով Հռոմի մէջ թարգմանիչի պաշտօն կը վարէ եւ հազիւ 1642—43ին Վենետիկի մէջ երկու գիրք (*Սաղմոս եւ Յիսուս որդի*) կը յաջողի տպել եւ անյայտութեան մէջ կը կորսուի։*

Յովհաննէս վրդ. կ՚ըսէ, թէ «իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս փռանկաց եթէ կարդալով եւ եթէ լեզուաւ»: Ո՞ւր ձեռք բերած էր իր այս ծանօթութիւնը, Գաղատիո՞յ մէջ:

Զարմանալի է իրապէս։

Նոյնպէս պէտք չէ մոռնալ, թէ Գաղատիոյ վանքը գրա-

ւումէ ազատած է Մինաս արքեպս. Եւդոկիացի առաջնորդը (1647—1686), որուն օրով վանքը կրկին ունեցած է դպրոց մը, ուր ուսանելու գացած է Սարգիս եպիսկոպոս Եւդոկիացի Սահաթճի Գասպարեան, որ Եղիազար կաթողիկոսէն Բեթլեհէմի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1676ին եւ իբր կաթոլիկութեան յարող՝ Պոլսոյ մէջ շատ մեծ դեր կատարած է 1684—1708 շրջանին, մեռած է Հռոմ 1731 Օգոստոս 18ին:

Այս եկեղեցականը ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կ'ըսէ, թէ 1651ին ծնած է Թոգատ, 1669ին Տրապիզոն ձեռնադրուած է աւագ սարկաւագ, եւ 1672ին Թոգատէն մեկնելով գացած է Գաղատիա «ի ծառայութիւն առաքելաշէն Սուրբ Աստուածածնի վանիցն, ի յաշակերտութիւն քաջ րաբունապետին Մինաս վարդապետին եւ ՌՃԻԲին (=1673) Մեծ Պահոց Անառակի կիրակին, ձեռնադրեցա ի Մինաս վ.էն աբեղայ. ՌՃԻԳ (=1674) գնացի ի հետ Մինաս վրդ.ի, եւ դարձեալ ի Գաղատիա կեցեալ տարի մի, եւ ՌՃԻԵին (1676) կրկին եկա ի սուրբ Երուսաղէմ» ուր կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս (Հ. Գր. Ծ. վրդ. Գալէմքեարեան. Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու. 1915 Վիեննա, էջ 66—67)։

Այս տողերը ցոյց կուտան, թէ Մինաս եպ. Եւդոկիացի Գաղատիոյ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ կազմած էր ուսումնարան մը եւ աշակերտներ հասցուցած էր, որոնցմէ մէկն էր այս Սարգիս եպ. Սահաթճին, որ, ինչպէս կ'երեւի, տեղեակ էր ֆրանսերէնի եւ իտալերէնի, զոր յայտնի չէ թէ ո՞ւր սորված է: Եթէ Գաղատիա սորված է, ըսել է թէ հոն օտար լեզուներ ալ կը սորվեցնէին, եւ ասիկա՝ աւելի կանուխէն, վասնզի Յովհաննէս վրդ. Անկիւրացի ալ 1637էն առաջ հոն սորված պիտի ըլլար ֆրանկ լեզուն «երէ կարդալով եւ երէ լեզուով». ինչպէս արդէն դիտել տուի

Բայց ԺԸ. դարու սկիզբէն կաթոլիկութեան տարածումը Էնկիւրիի մէջ եւ այդ առթիւ ծագած վէճերը բոլորովին անշքացուցած են Էնկիւրիի Հայոց մէջ տեսնուած կրթական շարժումը:

⁂

Այս ուսումնական հաստատութիւնները բոլոր, յիշուածները եւ անյիշատակ մնացածները հաւասարապէս—, հիմնուած էին Մեծ Հայաստանի, Միջագետքի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Պոնտոսի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ, այսինքն այնպիսի շրջանակներու, որոնք վաղուց հայաբնակ եղած եւ կամ նոր հոծ հայութեամբ մը լեցուած էին, իրենց գլուխը ունէին ուսումնական վարդապետներ։ Այս վարդապետները գործած են գրեթէ բնազդային եւ ինքնածին մղումով մը, առանց ոեւէ թելադրութեան, ղեկավարութեամբ քանի մը դէմքերու, որոնք կը տեսնէին ազգին եւ եկեղեցիին սպառնացող աղէտը եւ վտանգը։ Զարմանալի է որ համատարած անկումի եւ անշքացման մը մէջ ծնունդ առնող այս շարժումը արմատ կը բռնէր։ Հրաշք մըն էր, որ կը գործէին ուրեմն քանի մը դէմքեր, Տաթեւը, Ամրտոլը, Ամիթը, Կարկառը, Սիսը եւայլն դարձնելով պզտիկ փառարաններ ուսման, երբ ամբողջ շրջապատը խաւարի մէջ էր։

Այս լոյսի կանթեղները իրենց ճառագայթող լոյսով եւ իրենց ճիւղաւորումներով ստեղծեցին վերանորոգման շարժում մը, ինչ որ անհրաժեշտ էր, որպէսզի կարելի ըլլար ազգը ապրեցնել եւ անոր գոյութիւնը տեւականացնել։

Այս ինքնածին շարժումը, որուն ծնունդ տուին քանի մը անձնուէր կրօնաւորներ, յուսահատական կոչուելու աստիճան դժնդակ օրերու մէջ, իսկապէս փրկարար դեր մը կատարեց, գոնէ ազգին հոգեւոր եւ մտաւոր կեանքին վերանորոգութեան հիմը դնելով։

Վերանորոգութեան այս շարժումը կ՚սկսէր հոգեբանական պահու մը, այսինքն այն օրերուն, երբ հայ եկեղեցիին եւ հայ դպրութեան գոյութեան կ՚սպառնային Հռոմի Պապերը նոր ձեռնարկով մը, 1622ին հիմնելով բրոբականտա Ֆիտէն, աւելի կազմակերպուած ձեւով մը առաջ վարելու համար այն աշխատանքները, որոնք կը կատարուէին արդէն կաթոլիկ զանազան միաբանութիւններու կողմէ աշխարհի այլեւայլ մասերուն մէջ, Հըռոմի հնազանդեցնելու համար ազգեր եւ ժողովուրդներ։

Եւ տեսնուեցաւ, թէ ի՛նչպէս անոնք եռանդով լծուեցան վերստին կրթական գործին Երզնկայի, Նախիջեւանի, Ծահուկի եւայլնի մէջ դպրոցներ բանալով եւ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին մէջ հայ ուսանողներ դաստիարակելով, որպէսզի իրենց դաստիարակութեամբ խմորեն Հայերը եւ զանոնք առաջնորդեն լատինացման։

Եւ պէտք է ըսել, թէ անոնք ունեցան մասնակի յաջողութիւններ Հայաստանի մէջ, մանաւորապէս արդիւնք՝ այն միամտութեան, որով ոմանք կը հաւատային թէ Հռոմ զիրենք պիտի փրկէր իսլամներու լուծէն՝ նոր խաչակրութիւններով։

Այս յաջողութիւնը բնական է քաջալերեց կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք կը ձգտէին հասնիլ իրենց երազած «հոգիներու տիեզերական տիրապետութեան»։ Աւելի եռանդով գործել սկսած էին հայ կղերին տկարութենէն օգտուելով, Սիւնեաց նահանգին Ճահուկ եւ Նախիջեւան գաւառներու իրենց սահմանափակ շրջանակէն դուրս, մինչեւ Պարսկաստանի ներսերը տարածուած էին, Հայաստան դժողքէն հեռացող հայ գաղթականներու ետեւէն, եւ անոնց կեանքն ալ խռովելու եւ փոթորկելու աշխատած էին։

Պետական ոյժը իրենց գործիք ծառայեցնող այս քարոզիչները, որոնք նաեւ ուսման եւ դաստիարակութեան գերազանցութիւնը ունէին իրենց կողմը, եթէ չհակակշռուէին եւ իրենց դէմ մաքառող ուժ մը երեւան չգար բնական է արդիւնքը սոսկալի պիտի ըլլար. գուցէ այսօր հայ ժողովուրդը իր ազգային ինքնայատուկ դրոշմը բոլորովին կորուսած ըլլար, վասնզի պէտք է ընդունիլ, թէ ժողովուրդի մեծ զանգուածը, աշխարհականներու բազմութիւնը դժբախտաբար հետզհետէ աւելի նուազ հետամուտ էր ուսման։ Ճիշդ է որ ժողովուրդը իր տագնապալի վիճակին բերմամբ՝ չէր կրնար ուսմամբ պարապիլ, իսկ ապականուած կղերը, մանաւանդ քահանայք, այնքան տգէտ էին որ իրենցմէ շատ քիչերը ուսուցման գործով կ՚զբաղէին։

Անցած էին այն օրերը, երբ քահանայք ժողովուրդին լուսաբանութեան գործին իրենք կ՚աշխատէին առանձին դպրոցներու մէջ քիչ շատ ուսում ջամբելով ժողովուրդի զաւակներուն։ Հիմա «ոչ բնաւ ընթեռնուին գիրս, այլ էին փակեալ եւ լռեալ մատեանք աստուածայինք ..վասնզի էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց, որք էին արհամարհեալ յաչս նոցա, հողով եւ մոխրով լցեալ եւ անկեալ յանկեան ուրեք» (Դաւրիժեցի, էջ 221)։

Այս պատկերը, ժամանակակից եւ ականատես պատմիչներու կողմէ նկարուած, շատ յստակ կերպով ցոյց կու տայ թէ ժողովուրդին դաստիարակութեան գործը հետզհետէ տկարացած էր, վասնզի ինկած էր կղերը։ Հ. Վարդան Հացունի ('Դաստիարակութիւնը հին Հայոց քով, էջ 120) կը խորհիմ թէ չափազանցութիւն մը կ՚ընէ, երբ կ՚ըսէ թէ ժողովրդային դպրոցները կամ քահանաներու առտնին դասարանները, որոնք աշխարհականներու շատ նախնական ուսում մը կու տային ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար, բուն Հայաստանի հողին վրայ իսպառ խափանուած էին, վասնզի անոնց յիշատակութիւնը բնաւ չըլլար այդ ժամանակամիջոցին։ Հաւանօրէն Հ. Հացունի ազդուած է Դարանաղցիէն, որ Մովսէս կաթողիկոսի գործը փառաբանելու համար չափազանցութիւն մը կ՚ընէ, *ինչպէս յաճախ, եւ կ'ըսէ թէ «որ եւ այսպիսի կարգաց սահմանադրութիւնս ի ժամանակս Տրդատայ եւ Լուսաւորչին հազիւ թէ եղեւ սակաւ մի» եւ անոր հաստատած դպրոցներու արժէքը բարձրացնելու համար կը գրէր թէ յառաջ «դպրատուն բնաւ երբեք ոչ եղեն յազգս մեր» եւ կը համեմատէ Մովսէս Տաթեւացին Զօրաբաբէլի եւ Եզրի հետ:*

Անշուշտ ասիկա ըսելու ձեւ մըն է. որ կարելի չէ իբր պատմութիւն ընդունիլ։ Այս տեսակ չափազանցութիւններ սովորական եղած են մեր մէջ, ներբողելու համար մէկը եւ անոր դերը մեծցնելու:

*Հ. Ակինեան (*Մովսէս կաթ.* էջ 86) կը յիշատակէ օրինակի համար 1650էն յիշատակարան մը, ուր ԺԷ. դարու սկիզբի թուականներուն վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ. «ընդ այս ժամանակս բընաւին բարձեալ էր վարդապետ անուն յարեւելեան աշխարհէ. բայց եթէ կային եպիսկոպոսք՝ էին արժանի բամբասանաց, գնալով արտաքոյ կրօնից իւրեանց: Վասն որոյ բնաւին խոպանացեալ էին մարդիկ ի գիտութենէ եւ ի գործոց իսկ առաքելաշնորհ այրս այս Մովսէս, իբրեւ էակ սերմն կենաց ի տունս արեւելեան, իսկոյն արմատացաւ, աճեաց եւ իւր պտուղ բազմապատիկ...»:*

Տառական ճշմարտութեամբ կարելի չէ առնել այս խօսքերը, որոնք որքան ալ ճշմարտանման ըլլան, բուն ճշմարտութիւնը չեն, վասնզի ճիշդ չէ բացարձակ կերպով պնդել, թէ դպրոց բնաւ չկար, վարդապետ բնաւ չկար, եւ մարդիկ բոլորովին խոպանացեալ էին:

Իրապէս շատ չեն յիշուած դպրոցներ, բնաւ չեն յիշուած բռնելու աստիճան գուցէ, սակայն անոնց անյիշատակ մնացած ըլլալը փաստ մը չէ՝ ի սպառ ժխտելու համար անոնց գոյութիւնը:

Պարզ է որ երկրին վիճակը, այդ նախակրթութեան, այսինքն պարզ ընթերցում մը սորվեցնելու համար հիմնուած հաստատութիւնները, անշքացուցած եւ անոնց թիւը նուազեցուցած է, սակայն զանոնք բոլորովին չէ խափանած։

Ճիշդ է. որ շատ քիչ կը յիշուին այս դարուն քահանաներ, որոնք զբաղէին ուսուցչութեամբ կամ առտնին դասարաններով, սակայն միշտ կային անոնք եւ գոյութիւն ունեցած են հոն, ուր որ հնարաւոր եղած է։

Դարանաղցի իր Ժամանակագրութիւնին *մէջ տեղ մը (էջ 345) շատ պարզ կերպով կը յիշէ, թէ 1597ին Երզնկայի մէջ «*դպրատունն մանկանց*» գոյութիւն ունեցած էր, ուր ապաստանած էր իր վարժապետը՝ Սրապիոն վրդ. Օձտեղացի թուրք խուժանին* *ձեռքէն իր կեանքը փրկելու համար։*

Եթէ Երզնկայի մէջ «դպրատուն մանկանց» գոյութիւն ունէր, ապահով կրնանք ըլլալ թէ Հայաստանի ուրիշ քաղաքներուն մէջ ալ կային «դպրատուն»ներ մանկանց եւ քիչ շատ բանգէտ անձեր, քահանայ կամ աշխարհական, գոնէ նախնական ուսում մը կու տային պզտիկ տղոց։

Դժբախտաբար ժամանակակից յիշատակարաններ չունինք՝ ասոնց մասին խօսող, քանի մը պատահական յիշատակութիւններէն զատ, որոնք սակայն մեզի կրնան հաւաստիքը տալ, թէ ուսումը շարունակուած է քահանաներու, եւ դպիրներու ձեռամբ։

Այս հազուագիւտ կերպով յիշատակուած ուսուցիչներէն էին Խիզանի մէջ գործող «վարպետն իմ Տէր Մարտիրոս քաջ փիլիսոփայն եւ զեղբայրն զՏէր Սարգիս վարպետն, որ բազում աշխատութեամբ չանարժանս ի յայս չափ արժանաւորութիւնս հասոյց թէ՛ յարուեստ եւ թէ՛ յուսումն» կը գրէ 1602ին գրուած Յայսմաւուրքի մը (1) գրիչը Խաչատուր Խիզանցի (2)։

Այս տեսակ դպրոցներ, վանքերու կամ եկեղեցիներու շուրջը՝ խուցերու մէջ, իբր ուսուցիչ վարդապետ մը, քահանայ մը կամ դպիր մը ունենալով, գոյութիւն ունեցած են Հայաստանի այլեւայլ մասերուն մէջ, ինչպէս նաեւ անոր մերձաւոր շրջանակին մէջ, Պոնտոսի, Փոքր Հայքի, Միջագետքի, Կիլիկիոյ մէջ, որոնք նախորդ դարերուն տեսնուածին պէս, պզտիկ տղոց գիր կը սորվեցնէին, քանի մը ծանօթ օգտակար գիրքեր կարդացնել ու հասկցնել կ՚աշխատէին եւ ապահովաբար քիչ մըն ալ հոգեւոր երգեցողութիւններ կատարելու կը պատրաստէին.

Կային նաեւ աստ անդ հազուագիւտ կերպով քիչ շատ զարգացած եկեղեցականներ, վարժապետ-վարդապետներ, որոնք

---

(1) Կը պահուի Պասրայի Հայոց եկեղեցին՝ պատմական ընդարձակ յիշատակարանով մը։

(2) Երուսաղէմ Թ. 420 ձեռագիրը (Գր. Տաթեւացւոյ Գիրք Հարցմանց) հետաքրքրական է անով, որ սկսուած է 1601ին «ի Սեբաստիա ձեռամբ քաջ քարտուղար Յակոբայ եւ աւարտեալ ի Խիզան քաղաքի ի թվ. ՌԾԲ (1603) Մարտիրոսի Խիզանցւոյ եւ եղբօր Տէր Սարգիս քահանայի ի խնդրոյ մահտեսի Տր. Սարգիս կըրօնաւորի» վասնզի Սեբաստիոյ քաղաքին վրայ եղած ճէլալիներու յարձակումին հետեւանօք 20,000 հոգի ջարդուած եւ քաղաքը այրուած էր։ Խիզան ի՞նչ ապահովութիւն ունէր, որ հոն կ՚ապաստանին, անյայտ կը մնայ։

մանաւորներու կը դասախօսէին եւ ձեռնասուններ կը հասցնէին, քաղաքներու կամ վանքերու խուցերուն մէջ, ոչ միշտ լսարան կամ դասարան կազմակերպելու յաջողելով։

Իսկ ԺԷ. դարու առաջին քառորդին երբ երեւան կու գան քանի մը դէմքեր, որոնք առաջին ռահվիրաները կը հանդիսանան հայ եկեղեցական կեանքին եւ հայեցի կրթութեան գործին վերակազմութեան, բնական է վանական դպրոցներու հաստատութեան հետ կամ իբր անոնց արդիւնք, անոնցմէ հասած ուսեալ կղերականներու ջանքերով, ժողովուրդին կրթութեան գործն ալ ուշադրութեան առարկայ կ՚ըլլայ եւ զայն աւելի տարածելու ջանքեր ի գործ կը դրուին:

Այնպէս որ այս դարուն կը տեսնենք դարձեալ հասարակաց դպրոցներու վերակազմութիւնը, առընթեր վանական վարդապետարաններու վերակազմութեան։

Մովսէս Տաթեւացի (յետոյ կաթողիկոս 1629—1632*), ազգային եկեղեցիին վերանորոգութեան մեծ գործաւորներէն մին, որուն* «երկրորդ լուսաւորիչ» *տիտղոսը տուած են իրաւամբ, իր կատարած բազմաթիւ ձեռնարկներուն մէջ հայ եկեղեցիին վերակազմութեան համար, ինչպէս չէ անտեսած ուսեալ կղեր ունենալու պէտքը,— որ շատ զգալի էր— նոյնպէս նաեւ իր ամէնէն հաւատարիմ գործակիցին՝ Պօղոս վրդ. Մոկացիի* (1) *հետ, երբ Հայաստանի զանազան գաւառները կը շրջէր քարոզութեամբ, ԺԷ. դարուն սկիզբները, աշխատած է նաեւ ժողովուրդին գիտակցութիւնը արթնցնելու եւ հասարակաց դպրոցներ հաստատելու հետամուտ եղած.*

Ասոնք՝ Մովսէս եւ Պօղոս 1615*ին «եղեն իրերաց ընկերք իբրեւ զուրբ առաքեալսն Պետրոս եւ Պօղոս, լեալք ամոլք հաւատոյ՝ շրջեցան յամենայն գաւառս արեւելեաց աշխարհիս, քարոզէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, շինէին զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս,* հաստատէին դպրոցս, ուսուցանէին մանկունս, *վասնզի առաքելաբար շրջէին հետիոտս գնալով, ոչինչ առնուին յումեքէ, այլ միայն զկերակուրս, եւ զբոլոր շաբաթն պահէին» (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ* 291*):*

Նոյն Պատմագիրը այլուր (էջ 273—4*) կը պատմէ դարձեալ թէ ինչպէս Մովսէս Տաթեւացի եւ Պօղոս Մոկացի «վասն հաստատութեան հաւատոյս եւ կրօնիցսն մերոց հաստատեցին*

---

(1) Վարագի վանքին մէջ Կարապետ Ջագ Վարդապետին աշակերտած էր (Ազգապատում, էջ 2336),

Դպրատուն *ի պատշաճաւոր տեղիս», Աստապատի եւ Շոռօթի մէջ «զի ի շրջակայ գեղօրէից անդր ժողովեցին մանկունք առ ի յուսումն»:*

Այս դպրատուններուն մէջ կը դասաւանդուէր կանոնաւոր ժամակարգութեան եւ ժամասացութեան կերպը, լռութեան մատնուած տաճարները կ՚սկսէին թնդալ սաղմոսերգութեամբ: Գիրքերը, որոնք փակուած էին երկար տարիներէ ի վեր, կը բացուէին, կը մեկնուէին եւ դաստիարակները կ՚ըլլային նոր սերունդին (Հ. Ակինեան, Մովսէս կաթողիկոս. *էջ* 88*):*

Յիշատակագիր մը (Արարատ, 1902, *էջ* 438 *կամ Հ. Ակինեան,* Մովսէս կաթողիկոս, *էջ* 88—89*) կ՚արձանագրէ այս շրջանէն, ի Դաւրէժ. Հարանց վարքի վերջը, «բայց գոհանամ զԱստուծոյ, որ այսպիսի ժամանակիս Անապատ հաստատեցաւ եւ երկու մեծ վարդապետ աստուածակոյս կողմանէ ետ մեզ Աստուած՝ Մովսէս եւ Պօղոս, որ խիստ յօժար եւ փափաք էին եկեղեցի շինելն,* դպրատուն հաստատելն եւ ուսուցանելն... *եւ հոգեւոր հայրն իմ յԱգուլիս դպրատուն շինեաց եւ յիսունեւեօթնէն աւելի մանկունք կու գային, եւ նոցա ուսուցանողն Տէր Անդրէաս պատուական քահանայն»:*

Դաւրիժեցի ալ կը պատմէ Ագուլիսի դպրոցին հաստատութիւնը եւ Անդրէաս քհ.ին «ի վերոյ մանկանց դպրապետ» կարգուիլը եւ 50—60 *մանուկներու հաւաքուիլը ընդ վերակացութեամբ Տէր Անդրէասի, որ կ՚ուսուցանէր «զուսումն հասարակաց մերս եկեղեցւոյ» որպէսզի դպրութեան գործն ալ կատարէին հոգեւոր պաշտամանց մէջ:*

Այս պատճառով «ածիլեալ էին կուլակք մանկանցն» ինչպէս սովորութիւն էր այն ժամանակ կղերականաց:

Շահ Աբբաս երբ 1617*ին կ՚այցելէ Ագուլիս, կղերական դասը եւ այդ մանուկները իրեն ընդառաջ կ՚երթան: Շահը տեսնելով կուլակները կը խորհի թէ դիտմամբ ածիլեր էին տգեղցնելու համար, որպէսզի ինքն չյափշտակէր անոնցմէ գեղադէմները եւ սաստիկ կը բարկանայ եւ կը նահատակէ Տէր Անդրէասը (*1617 *Նոյեմբ.* 18*ին) (տես* Առաքել Դաւրիժեցի, *էջ* 361—363*): Նոյն դէպքը պատմած է նաեւ Դարանաղցի պզտիկ տարբերութեամբ մը մանրամասնութեանց (տես էջ* 290 – 291 *Հմմտ. նաեւ* Ազգապատում, *էջ* 2334 - 5*).*

*Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոս ըլլալէ յետոյ իր կարճ պաշտօնավարութեան շրջանին (*1629—1633 *Մայիս* 21 ✝*) բացած է նաեւ ուրիշ դպրոցներ. եւ ուսում տարածելու համար անվհատ աշխատած է:*

Արդարեւ, շնորհիւ Մեծ Անապատին եւ անոր աշակերտութեան խոշոր յեղաշրջում մըն էր, որ կը պատահէր Հայաստանի մէջ, թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ կրթական կեանքի վերանորոգութեամբ։

Fr. Fngenio di S. Benedetto, Բոկոտն Կարմեզեաններու մեծաւորը, որ 1624—1626 տարիներուն իր Պարսկաստան այցելութեան առթիւ ծանօթացած է Մեծ Անապատէն ելած հոգեւորականներու, գովեստով կը խօսի անոնց վարք ու բարքի մասին բրոբականտայի ներկայացուցած 1627 Փետր, 24 թուակիր տեղեկագրին մէջ (Դիւան Բրոբականտայի, հատոր 189. Lusitania, India et Japonia, էջ 258—259. Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, Մովսէս կաթող. էջ 167—8) ուր կ'ըսէ. «Ասպահանի Հայերուն մէջ ժամանակէ մը ի վեր երեւան եկած են քանի մը անձնաւորութիւններ, որոնք կ'ապրէին արտաքոյ կարգի խիստ կեանք մը եւ կը վայելեն ժողովրդեան քով սրբութեան հռչակ։ Անոնք վարդապետ կը կոչուին. բաժնուած զանազան հայաբնակ վայրերու վրայ՝ առաքելաբար կը շրջին երկրէ երկիր, գիւղէ գիւղ քարոզելով, ուսուցանելով եւ խորհուրդներ մատակարարելով։ ...Այս վարդապետներու կենցաղը շատ շինիչ է եւ համեստ. անոնց զգեստը անպաճոյճ է եւ կը կրեն մարմնոյ վրայ կարծր քուրձ մը եւայլն»։ Բայց ինչ որ խիստ կարեւոր է սա տողերն են.

«Մեծ փութով ուշադիր են մանկանց կրթութեան, զորս կը հրահանգեն իրենց կրօնի մէջ»։

Եւ անմիջապէս կը յարէ թէ «Ասպահանի մէջ հինգ դըպրոց ունին, ուր կ'աշխատին բերանացի սորվեցնել մանկանց սաղմոսներն եւ Ս Գիրքէն զանազան բաներ»։

Եթէ հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ հինգ դպրոցներ կային, անշուշտ Հայաստանի մէջ ալ, որ նոյն վարդապետներուն անմիջական գործունէութեան շրջանակին մէջ կը գտնուէր, կային աւելի շատ հասարակաց կամ ժողովրդային դպրոցներ։ Անոնց մայրը եղաւ այն, զոր Մովսէս իր լուսարապետութեան շրջանին բացաւ Յովաննավանքի մէջ ի Կարբի։ Հոն ժողվեց բազմաթիւ մանուկներ, որպէսզի կրթուին, եւ մանուկ հասակէն մարզուին եկեղեցական հրահանգներու մէջ։

Դպրոցին բոլոր ծախքերը կաթողիկոսը իր վրայ առած էր (Դաւրիժեցի, էջ 307)։

Ժամանակակից մը, Ղուկաս Գառնեցի, 1631ին այս դըպրոցին մասին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի, «եւ արդ եղեւ սկիզբն եւ կատարումն այսմ գծագրութեանս ի յերկիրս Արարատեան, ի յատն Արագածու, ի սահմանս գիւղաքաղաքին Կարփու՝ ի հրեշտակաբնակ մենաստանս Ս. Կարապետի, ընդ հովանեաւ բարձրաբերձ երկնահանգէտ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս որ մակագրեալ յորջորջի Յովաննավանք, որ է այժմ դպրոց. եւ ժողովեալ կան յոլով համբակատիպ մանկունք ի յուսումն եւ ի վերծանութիւն Աստուածաշունչ գրոց՝ հրամանաւ եւ ծախիւք տեառն Մովսէսի սրբազան կաթողիկոսի ընդհանուր հայկազեան սեռի կրկին լուսաւորչի...» Յիշատակարանին շարունակութեան մէջ՝ Ղուկաս կ'աւելցնէ: «Եւ դարձեալ կրկին աղաչեմ զձեզ, ով սուրբ ընթերցողք, զի յիշման արժանի առնէք առաջի Քրիստոսի սուրբ եւ մաքուր աղաւթիւք ձեր զմիաբանք սուրբ ուխտիս Յովհաննավանից, որ է այժմ դպրանոց, որպէս կանխաւ ճառեցաք: Քանզի սատ առդրան Ս. Կարապետի գրեցաւ եւ սրբագրեցաւ եւ ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ իմաստապատում տառս այս ի մէջ բազմահոյլ եղբարցս: Եւ արդ յիշեցէք զծերունի Տէր Բարսեղն, որ է հայր եւ խնամածու մանկանցս եւ զտէր Պետրոսն համախոհ նմին, եւ զՍիմէոն զաւագ սարկաւագն՝ զծաղկողն գրոցս եւ զՍտեփաննոս քահանայն, որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեաց զսայ ի վայելումն ուսումնասէր մանկանց եւ զՄարտիրոս ջահընկեալն, որ աշխատեցաւ ի սրբագրելն եւ ի վերջ գրոցս է. տետր գրեաց. այլ եւ զմիւս Մարտիրոսն ընթերցող, որ կոկեաց զթուղթն, եւ զայլ համախոհ եղբարքս արժանի առնէք յիշման...» (Ձեռագիր Թ. 2372 Էջմիածնայ մատենադարանին, որուն բովանդակութիւնն է «Վարդանայ մեկնութիւն քերականի, Արիստակէս վարդապետի գրչութեան արուեստը, Պորփիւրի, Դաւիթ Անյաղթի եւ Արիստոտելի գրութիւնները. տես Հ. Ակինեան, Մովսէս կաթ. էջ 206–208):

Այս վարժարանը Մովսէս Տաթեւացիի յաջորդին եւ աշակերտին, Փիլիպպոս Աղբակեցիի (1634—1655) ատեն ալ ժամանակ մը իր գոյութիւնը պահած է։ Իբր աշխարհականաց յատուկ բարձրագոյն վարժարան, հետզհետէ աւելի կարեւորութիւն ստացաւ ան եւ Մովսէսի յաջորդին ու աշակերտին՝ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի ատեն Էջմիածին փոխադրուեցաւ։

Դաւրիժեցի կ'ըսէ, թէ «դպրատունն զոր ի Յովհաննավանք հաստատեցին», Փիլիպպոս կաթողիկոս աւելի զարգացուցած է «եւ ուսմամբ եւ առաքինութեամբ վարժեալ հասոյց ի կատարելութիւն եւ յետ ամաց ինչ փոխեաց ի Յօհնավանից եւ եբեր ի Ս. Էջմիածինն եւ անդ կարգեաց զդպրոցն» (Դաւրիժեցի, էջ 325)։

Բայց կ'երեւի, թէ հոն նորէն աշխարհիկ դպրոց մը բացուած է, երբ նոյն Փիլիպպոս կաթողիկոսը՝ 1637ին վանքին առաջնորդ կարգեց Նոր Ջուղայի մէջ ուսում առած ականաւոր վար-

դպետ մը, Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցին, որ եւ ժողովեաց զբաղում գրեանս եւ ստացաւ բազում աշակերտս» որոնց մէջ էր նաեւ Զաքարիա Քանաքեռցի պատմիչ Սարկաւագը (Զաքարիա սարկաւագ Գ. ԺԶ.)։

Այս Զաքարիա վարդապետը ուրիշ բարեկարգութեանց հետ «հաստատեց եւ դպրատունս եւ զնուաստութիւն իմ կարգեաց ուսուցիչ մանկանց» (Զաքարիա Սարկաւագ). որով կը հասկցուի թէ հոն բացուածը վարդապետանոց չէր, այլ ժողովրդական դպրոց։

Զաքարիա վրդ. հոն կը տանի Ջուղայեցի Սիմէոն վարդապետը, որ կ՚ուսուցանէր «արհեստ արտաքնոց» այսինքն ոչ —սրբազան ուսումները, եւ Իլովացի Նիկողայոս վարդապետը, որ «ուսոյց զերաժշտութիւն»։

Մովսէս Տաթեւացի, այս իսկապէս «Լուսաւորիչ» կաթողիկոսը, նշանակելի է որ բացի Էջմիածնէն եւ այլ մենաստաններէն եւ դպրատուններէն, որոնք այրերու սահմանուած էին, զբաղեցաւ կիներու ալ դաստիարակութեան գործով, հիմնարկելով երեք վանքեր՝ կուսանաց համար։

Դարանաղցի (էջ 298*) կր գրէ, թէ Մովսէս «յորժամ նստաւ կաթողիկոս, շատ բարեկարգութիւնս յաւելցոյց քան զառաջինն, որ արար ի վարդապետութեան ժամանակին, եւ զթիւ կրօնաւորացն բազմացոյց ի վանորայս եւ ի լերինս անապատացն. եւ երիս վանս կուսանաց կանանց կարգեաց։ Եւ հոգայր զամենայն պէտս եւ զկարիս նոցա. յառաջ զկանանցն հոգայր եւ ապա զարանցն, զի տկարք են եւ անճարակք եւ մուխաթարայք են, ասէր, ազգ կանանցն»։*

*Յիշեալ երեք վանքերը, ըստ Հ. Ներսէս Ակինեանի (*Մովսէս կաթ. էջ 209*), էին.*

1. *Կարբիի կուսաստանը*
2. *Հալիծորի " ի Սիւնիք*
3. *Շնհէրի " " որ* 1676*ին հոն փոխադրուած էր ուրիշ տեղէ մը (վայրը անծանօթ կը մնայ)։*

Այսպէս՝ կր տեսնուի, թէ Հայաստանի արեւելեան մասին մէջ կը բացուին ԺԷ. դարուն սկիզբները մանկանց վարժարաններ, որոնց ցանցը հետզհետէ աւելի կը տարածուի, Հայաստանի միւս մասերուն, նոյնիսկ հեռաւոր գաղութներու մէջ։ Ասոնք մեր ազգային կամ թաղային դպրոցներու նախնական նմուշները կրնան համարուիլ, բացուած անհատական նախաձեռնութեամբ եւ մատակարարուած ժողովուրդին եւ վանքերու օժանդակութեամբ։

Կարելի չէ ճշդիւ ըսել, թէ որքան տեւական կրցան ըլլալ մանաւորապէս Հայաստանի արեւելեան մասին մէջ բացուած այս հասարակաց դպրոցները, սակայն վստահութեամբ կարելի է հաստատել, թէ անոնք պահուած չեն շարունակաբար, նըկատի ունենալով այն անհանդուրժելի միջավայրը, զոր Հայաստան կը ներկայացնէր այդ դարուն։

Ասով հանդերձ՝ կը տեսնուի յառաջդիմութիւն, վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ, միակ ուսուցիչով մը չէ, որ կը կառավարուին այդ վարժարանները, այլ քանի մը մասնագէտ ուսուցիչներով, որոնք առանձին ճիւղեր կը դասախօսեն, ինչպէս «արհեստ արտաքնոց» եւ միւսը «երաժշտութիւն»։

Այսպէս՝ դիպուածով յիշուած է, թէ Մխիթար Աբբայ, 1692ին Էջմիածնէն մեկնելէ յետոյ՝ երբ Բասենի Աստուածամօր վանքը հանդիպեցաւ, վանքին առաջնորդը՝ Մելքիսեթ եպիսկոպոս, յորդորեց զինք վանքին մէջ մնալ եւ թեմին տղոց ուսուցիչ ըլլալ (Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան «Վարք Մխիթարայ աբբայի Սեբաստացւոյ» 1901 էջ 77)։

Մխիթար համակերպեցաւ եւ ստանձնեց այդ պաշտօնը, բայց միայն մէկ տարի պաշտօնի վրայ մնաց եւ դարձաւ իր ծննդավայրը։

Ասիկա փաստ մըն էր, թէ թեմերու մէջ վարժապետներ կային տղայոց համար, անշուշտ ոչ միայն ի Բասեն այլ ուրիշ տեղեր ալ։

Դարձեալ Մխիթարի կենսագրութենէն կ՚օգտուինք՝ ըսելու համար, թէ Կարնայ Կարմիր կամ Հնձուց վանքին մէջ 1698ին գոյութիւն ունէր դպրոց մը, ուր 15 պատանիներ ուսում կ՚ըստանային։

Մխիթար 1698—99 մէկ տարի ուսուցիչ եղաւ այդ տղոց եւ անոնց դասախօսեց աստուածաբանութիւն՝ Ալբերդի գիրքին վրայէն, ինչպէս նաեւ մեկնեց հին եւ մանաւանդ Նոր Կտակարանի այլ եւ այլ գիրքերը (Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, նոյն էջ 133), այնպէս որ վանքին առաջնորդը՝ Մարգար եպ. անոր տուաւ վարդապետական գաւազան անոր Յովհաննէս աշակերտն ալ քահանայ ձեռնադրեց, իբր ուսումնաւարտ։

Նոյնը ապահովաբար կար ուրիշ թեմերու մէջ, ո՛չ միայն Հայաստանի, այլ նաեւ անկէ դուրս հայաբնակ վայրերու մէջ, միշտ գոյութիւն ունեցած են եկեղեցւոյ մանկանց համար եկեղեցիներու խուցերուն կամ քահանաներու տուներուն մէջ, գոնէ *առտնին միջոցներով կազմակերպուած կրթարաններ: Ժողովուրդին մէջ կ'ապրէին քիչ շատ կարդալ-գրել գիտցող աշխարհականներ, եկեղեցւոյ մէջ փոխասացութիւն կամ ընթերցումներ կատարելու կարող:*

⁂

Վանքի մը կառուցումը արդէն ինքնին ուսումնական շարժման մը առաջին նախաքայլը կրնայ համարուիլ, վասնզի ԺԷ. դարուն վանքերը դարձեալ իրենց սկզբնական նպատակին ծառայել եւ կրթական վերածնութեան օրօրաններ ըլլալ սկըսած էին։

Դիտելի է որ ԺԷ. դարուն սկիզբը դէպի Արեւելք եւ դէպի Արեւմուտք երկու մեծ գաղթաշարժերու ատեն եւ Օսմանեան ու Պարսիկ պետութեանց մայրաքաղաքներուն մէջն ու շուրջը բաւական ստուար թուով Հայեր հաստատուելէն անմիջապէս յետոյ, վանքեր երեւան կու գան, բոլորովին հայ աշխարհէն հեռու: Անոնց մէջ յիշատակել պէտք է Արմաշի Չարխաբան Ս. Աստուածածին եւ Նոր Ջուղայի Ս.Ամենափրկչեան վանքերը, որոնք գրեթէ նոյնաժամանակ կառուցուած են. գուցէ զուգադիպութեամբ, սակայն երեւութապէս նոյն նպատակով ու նոյն ձգտումով (1)։

ԺԶ. դարու վերջերը եւ ԺԷ. դարու սկիզբները, ինչպէս տեսնուեցաւ ուսումնական շարժում մը սկսած էր Հայաստանի վանքերուն մէջ, լատին կղերին ազդեցութեան եւ անոր մարդորսական ջանքերուն դէմ պայքարելու համար:

Հայաստանի վանքերուն մէջ տեսնուած այս շարժումը, որ բովանդակ Հայութեան մէջ, իր արձագանգը կը գտնէր եւ գրեթէ հրաշալի փթթում մը կ'ունենար նոյն՝ իսկ հեռաւոր գա-

---

(1) *Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքը նախ* «անփառաւոր եւ առանց առձակ շինութեան» *կառուցուած է* 1605*ին* (*Յարութիւն Տէր Յովհաննեանց.* Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան Բ. էջ 1). *Մեսրոպ եպ.ի ատեն, որ ըստ Տէր Յովհաննեանցի, առաջնորդութեան կոչուած է* 1613*ին* (նոյն, *էջ* 21), *որով հակասութիւն մը կ'առեղծուի եւ վանքին շինութիւնը աւելի ուշ Նշանակել պէտք կ'ըլլայ: Վանքը յետոյ վերաշինուած է եւ ընդարձակուած՝ Դաւիթ եպ.ի առաջնորդութեան ատեն* (1655—1664) (*Հմմտ. Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի* Պատմութիւն Պարսից. *Էջմիածին,* 1905 *էջ* 114 *եւ* 142)։

ղութներու մէջ, չէր կրնար Նոր Ջուղայի բարգաւաճ ու ճոխ գաղութին մէջ գեղեցիկ արդիւնքներ առաջ չբերել, քանի որ պատրաստ գետին մը կար, որ մշակողի մը կը կարօտէր, տիրական դէմքի մր, որ կարենար օգտուիլ միջավայրին ընծեռնած նիւթական դիւրութիւններէն:

Այդ դէմքը եղաւ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի (1590—1646), որ Կեսարիոյ մէջ իր ասպարէզի սկզբնաւորութիւնը ըրած է հաւանօրէն Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի ձեռքին տակ քահանայանալով եւ այրիանալէն յետոյ առանձնանալով Կիպրոսի Ս. Մակար վանքը, ուր կը գտնուէր 1616ին (Դարանաղցի, էջ 606)։ 1617ին զինք կը գտնենք Երուսաղէմ (Դարանաղցի էջ 617), ուրկէ ան կու գայ Պոլիս (1620), ուր պահ մը կ՛աշակերտի «Բուք» Գրիգոր վրդ. Դարանաղցիի, ապա կ՛անցնի Տաթեւի Մեծ Անապատը (1)։ 1621ին կը ղրկուի Սպահան, իբր միաբանաբաշխ եւ նուիրակ։ Հոն կը գրաւէ ժողովուրդին համակրութիւնը. կը խնդրեն զինքը նշանակել առաջնորդ, ինչ որ կ՛ընդունուի եւ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի Սպահանի երկրորդ առաջնորդը կ՛ըլլայ (Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի Պատմ. Պարսից, էջ 115 եւ Պատմ. Նոր Ջուղայի Բ. էջ 22): Հոն իր առաջնորդական գործունէութեան առաջին տարիներուն (1624—1628) միամտութիւնը կ՛ունենայ, շատ մը ուրիշ հայ եկեղեցականներու պէս, օգտուիլ փորձելու Հռոմի ցոյց տուած մօտիկութենէն՝ ի պէտս հայ տղոց Հռոմի մէջ վարժարան մը բանալ տալու համար, ինչպէս կը փափաքէին Նոր Ջուղայեցի վաճառականներն ալ (Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 335—344 եւ 386—387)։

1629ին, երբ Մովսէս Տաթեւացի Կաթողիկոս կ՛ընտրուի, զինք Հոռոմաստանի նուիրակ կը նշանակէ առժամապէս անոր օգնական տալով Սիմէոն Ջուղայեցի վարդապետը։ Խաչատուր վրդ. շրջելով ամբողջ Փոքր Ասիան, 1630ին կը հասնի Պոլիս, ուրկէ կ՛անցնի Լեհաստան, բառնալու համար կաթոլիկ բրոքական տայի կողմէ լեհահայոց մէջ առաջ եկած խռովութիւնները (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 373, Ակինեան Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 223)։

Հոս է որ Խաչատուր Կեսարացի, Սիմէոն Ջուղայեցի եւ

---

(1) Հոն է որ աշակերտած է Մովսէս Տաթեւացիի։ Զաքարիա Վաղարշապատցի որ կը թուէ Մովսէս կաթողիկոսի ականաւոր աշակերտները, իբր երրորդը անոնց կը յիշէ «Ճշգրտահանճն՝ զմըրխտահանճն եւ կենդանագրող քաջ քարտուղարն և աստուածազարդ վարդապետաց վարդապետն Խաչատուր Կեսարացին՝ առաջնորդն մեծին Ջուղայու» (Հ. Ակինեան, Մովսէս Գ. Տաթեւացի, էջ 214)։

Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետները խոշոր ցնցումի մը ենթարկըւեցան, գիտակցելով իրենց տգիտութեան, երբ լատին պատրաստուած վարդապետներու հետ դէմ առ դէմ եկան եւ հայ լեզուի գիտութեան մէջ իսկ անոնց առջեւ պզտիկ մնացին (1)։

Հետեւաբար՝ իրենց Էջմիածին դարձին, Ամրտոլու «Համալսարանին» ուսանողներէն Մելքիսէթ Վժանցի վարդապետին աշակերտիլ խորհեցան Երեւանի Ս. Անանիա վանքին մէջ եւ ապա Էջմիածին, ուր միայն Սիմէոն Ջուղայեցի կրցաւ երթալ, Խաչատուր վրդ. ստիպուած ըլլալով մնալ Երեւան, իբր վարիչ Ս. Անանիայի դպրոցին։ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, գոնէ մասամբ զինուած ժամանակին արտաքին գիտութիւններով, փութաց դառնալ Հայաստանի սիրտէն խլուած իր հօտին, որ մայրենի երկրէն հեռու, Լեհաստանի Հայոց պէս վտանգուելու ենթակայ էր, եւ հոն աշխատեցաւ, իրեն օգնական Սիմէոն վրդ. Ջուղայեցիի հետ, Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքը դարձնել կրթական ու ուսումնական վերածնունդեան օրրան մը, հաստատելով հոն դըպրանոց, գրադարան եւ հուսկ ուրեմն տպարան (1640)։ Այս հաստատութիւններով ուզեց հակազդել ջանքերուն օտար հաւատորներու որոնց պատճառած աղէտին ականատես եղած էր Լեհաստանի մէջ։

Հակառակ անոր, որ Սպահան այնքան հեռու էր քաղաքակիրթ աշխարհէն, Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին ծաղկումը գրեթէ յանկարծական եղաւ, վասնզի նախ անոր գլուխը պատրաստուած գործիչներ կանգնեցան եւ երկրորդ՝ անոնց չպակսեցան նիւթական առատ միջոցներ, շնորհիւ Նոր Ջուղայի առեւտրականներուն առատաձեռնութեան։

Իրապէս Սպահանի Հայերը այդ շրջանին դիզած էին մեծ հարստութիւն եւ կ՚ապրէին բարեկեցիկ կեանք մը, վասնզի պարսիկ շահերը կը պաշտպանէին Հայերը, անոնց ձեռներէցութիւնը գնահատելով։

---

(1) Աւելորդ չէ դիտել տալ, թէ ծրագրուած էր, որ Խաչ. Կեսարացի Լեհաստանէն անցնէր Հռոմ, ուր կը յուսար թէ բարեացակամ ընդունելութեան պիտի արժանանար Մովսէս Կաթողիկոսի եւ Նոր Ջուղայեցիներու Հռոմի մէջ դպրատուն եւ տպարան բանալու առաջարկը, բայց Լեհաստանի մէջ տեսածները զինքն համոզած ըլլալ կը թուին թէ օտարէն օգուտ չկայ, ուստի առանց Հռոմ երթալու կը դառնայ Էջմիածին։

Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը, իբր այսպիսի բարգաւաճ գաղութի մը հոգեւոր կեդրոն, բնական է կը վայելէր նիւթական առաւելութիւններ:

Տեսնուեցաւ թէ հազիւ հայ գաղթականները տեղաւորուած էին Սպահանի շուրջը եւ բարգաւաճման առաջին նշանները ցոյց կուտային, երբ Բրոբականտան իր ձեռքը երկարեց Պարսկաստանի խորը հաստատուած այս գաղութին վրայ եւ սկսաւ լատին կրթութիւնը եւ կաթոլիկ կրօնքը տարածել:

Այն ձեռնարկները ցնցող տպաւորութիւն մը ունեցան եւ ազգային մտաւորական վերազարթման նպաստեցին: Նոր Ջուղայի միակ վանքը այս տեսակէտով իսկապէս մեծ արդիւնք ունեցած է, անհամեմատ տկար ուժերով պայքարի մտնելով ամէն դիւրութիւն եւ առաւելութիւն վայելող լատին միաբանութիւններու դէմ:

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, արդարեւ, կը հանդիսանար «աստուածազարդ վարդապետացն վարդապետ», գործակցութեամբ Սիմէոն վրդ. Ջուղայեցիի, աշխատելով ըլլալ «պատճառ կրկին լուսաւորութեան ազգիս Արամեան»: Անոնք խանդավառուած էին այս գաղափարով, իրենց մորթին վրայ իսկ զգացած ըլլալով, Լեհաստանի մէջ, ագիտութեան դառնութիւնը:

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի «յօրինեաց զհամալսարանն՝ յորում ուսուցանէր եւ մարզէր զհամբակագոյսն ի գիտութիւնս հնոց եւ նորոց կտակարանաց եւ զհամայն արհեստս ազատականս եւ զգիր բնազանցականս» (Խաչ. Ջուղայեցի, էջ 116):

Այս դպրոցէն բազմաթիւ աշակերտներ հասան, որոնք Նոր Ջուղայի շրջանակէն դուրս բովանդակ ազգին ծառայեցին այնքան օգտակարապէս, իրենց վարչական եւ գրական գործունէութեամբ:

Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի վերանորոգիչ դեր կատարող աշակերտներն էին. 1. Ոսկան վրդ. Երեւանցի, համբաւաւոր տպագրիչը (Պատմ. Պարսից, էջ 122), որ եթէ Նոր Ջուղայ եկած է, պէտք է շատ կանուխ եկած ըլլայ կամ նոյն իսկ առանց Սպահան երթալու՝ Խաչատուր վրդ.ի աշակերտած է Երեւան, Ս. Անանիայի դպրոցին մէջ: 2. Յակոբ Ջուղայեցի վարդապետն, «որ ապա եղեւ կաթողիկոս (1655—1680) ի յուսահեղոյս գահն Իջման Բանին Աստուծոյ» (Պատմ. Պարսից, էջ 117): 3. «Հեզահոգի» Դաւիթ վարդապետ «ճգնասէր», որ իրեն յաջորդեց իբր առաջնորդ Նոր Ջուղայի (1651—1653 Նոյեմ. 4 ✝): 4. «Աղբիւր իմաստութեան» Սիմէոն Ջուղայեցի «քաջ եւ արի աստուածաբան վարդապետն», որ իբր «նրբամիտ եւ քաջ հռետոր վարդապետ», «էր ներկուռ հին եւ նոր կտակարանաց, եւ ներհուն ուսեալ զհամայն արհեստս ազատականս» (Պատմ. Պարսից, էջ 117 118)։ 5. Յովհաննէս վրդ. Ջուղայեցի, որ Խաչատուր վրդ.ի հրամանով Եւրոպա գնաց տպագրութեան արուեստը սորվելու համար, եւ «յօրինեալ բերցէ ի Նոր Ջուղա»։ Եօթը տարի ան մնաց Եւրոպա եւ յաջողեցաւ «զգործարան տպագրութեանն ի յարեւմտից յարեւելս ի Նոր Ջուղայ» բերել, բայց վախճանած գտաւ դարձին Խաչատուր վրդ. Կեսարացին։ Անիկա մի քանի գիրք տպեց Նոր Ջուղա եւ ապա գնաց Էջմիածին, ուր եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Փիլիպպոս կաթողիկոսէն, Հին Ջուղայի առաջնորդ եղաւ եւ հոն սպաննուեցաւ, ինչպէս կը պատմէ Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի (Պ տմ. Պարսից, էջ 118—119 :

Այս վարդապետներուն հետ Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի տպագրած Հարանց վարքին (641) եւ Ժամագիրքին (1642) յիշատակարաններուն մէջ կը յիշատակուին այլուստ չյիշուած «ծերունի» Մկրտիչ վրդ ը, Բաղտասար, Սահակ, Նիկողայոս, Միքայէլ, Աւետիս, Յովսէփ, Խաչատուր, Սիմէոն, Գալուստ վարդապետները, որոնք երիցագոյն աշակերտներ էին, իսկ փոքրագոյն աշակերտներու խումբը կը բաղկանար Յակոբ, Մարգարէ, Հայրապետ, Անտոն, Սարգիս, Բաղտասար եւ Ազարիա վարդապետներէն։

Թաղիադեանց իր Դրագիտութիւն Նոր Ջուղայ յօդուածաշարքին մէջ (Ազգասէր, թ. 2. 4. 8. 12. 16 եւ 17) կը յիշէ ասոնցմէ դուրս ուրիշ վարդապետներ ալ, որոնք հաւանօրէն աւելի կրտսեր պիտի ըլլան, թէեւ Ստեփաննոսի վանահայրութեան շրջանին ալ չեն յիշատակուիր։

Այսպէս՝ անիկա կը յիշէ «Մինաս վարդապետ՝ սովորաբար անուանեալ մեծ» եւ կը յարէ թէ «ի Ս.Էջմիածին վասն բազում աշակերտս ստանալոյ եւ լուսաւորելոյ զմիտս նոցա ներքին եւ «արտաքին գիտութեամբ»։

Թաղիադեանց դարձեալ Նոր Ջուղայի աշակերտ կը համարէ Զաքարիա Վաղարշապատցի պատմագիրը, զոր կ՚անուանէ Ջագէոս, անմիջապէս յարելով թէ «գրեաց պատմութիւն աշխարհիս զկնի Առաքել վարդապետի, յերկուս հատորս բաժանեալ», ինչպէս նաեւ Տէր Յովսէփ քհ. մը «նոտար սքանչելի Նորոց Կտակարանաց եւ հայր Բանոնիկոն անուանեալ գրոց յերկուս հատորս բաժանեալ»։

Ասոնց մէջ ամէնէն ուշագրաւ դէմքն էր Սիմէոն Ջուղայեցի, որ ոչ միայն Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի հնագոյն աշակերտն ու գործակիցն էր, այլ նաեւ Նոր Ջուղայի դպրոցին ծաղկման գլխաւոր սատարը։

Դաւրիժեցի կը վկայէ, թէ անիկա պարսիկ գիտուններու հետ վէճի կը մտնէր եւ զանոնք կը հիացնէր իր հմտութեամբը։

Ջուղայեցիներու առաջարկով Խաչատուր վրդ. Կեսարացի անոր տուաւ «գաւազան վարդապետութեան» 1641ին, վասնզի Սիմէոն վրդ., ինչպէս կը պատմուի, էր նաեւ քաջ հռետոր (Նոր մատենագրութիւն, էջ 1525)։

Պատմագիրը կը վկայէ թէ «մինչեւ էր յԱսպահան քաղաքին, երեք անգամ զարտաքինն եւ զքերականութիւնն դաս ասաց ընկերաց իւրոց աշակերտակցացն». որով կը հաստատուի թէ իր արտակարգ կարողութեան համար ուսուցչութեան կոչուած է։

Այս առթիւ կը պատրաստէ «նոր քերականութիւն դիւրաւ հասկնալի, իբրեւ զներածութիւն հնոյ քերականութեան, որ ի թարգմանչացն թարգմանեալ է», այսինքն հաւանօրէն Թրակացիի քերականութիւնը։

Երբ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթ. (1633—1655) Էջմիածինի մէջ դպրանոց մը բացաւ, Սիմէոն վրդ.ը ուսուցիչ կարգեց հոն։ Երեւանցիք. շատ հաւնելովն ի բարս եւ ի բնութիւնս նորա», Փիլիպպոս կաթողիկոսէն խնդրեցին Սիմէոնը առաջնորդ կարգել իրենց, եւ կաթողիկոսը՝ «ըստ խնդրոյ նոցա արար այնպէս, առաքեաց ի վանս նոցա, որ է ի գաւառին Գառնոյ, անուամբ Ամենափրկչին, որ մականուամբ Հաւուց թառ» (1)։ (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 405, Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 365)։

Հոն կը պատրաստէ «արտաքին գրոց» իբր ներածութիւն «տրամաբանութիւն» մը, ինչպէս նաեւ կը սրբագրէ Պրոկղ Իմաստասէրի Վրաց լեզուէ թարգմանութիւնը, զոր Սիմէոն անուն քահանայ մը կատարած էր նախապէս։ Ուրիշ գրական աշխատութիւններու ալ կը ձեռնարկէ, սակայն առանց աւարտելու, նարոզութեան համար «ելեալ գնաց յաշխարհն Յունաց, եւ եհաս ք քաղաքն Եւդոկիայ՝ որ այժմ ասի Թոխաթ»: Հոն հիւանդանալով մեռաւ 1657 Փետրուար 27ին:

---

(1) Սիմէոնի Ամենափրկիչ վանքի մը առաջնորդ ըլլալը շփոթութեան մատնած է Հ. Գ. Զարբհանալեանը (Պատ. հայ դպրութեան. Բ. էջ 300), Օրմանեանը (Ազգապատում, 2492—1), որոնք այնպէս կարծած են, թէ Սիմէոն եղած է Խաչատուրի յաջորդը՝ իբր առաջնորդ Նոր Ջուղայի, մինչ սխալ է, Խաչատուրի յաջորդած է Դաւիթ եպս.

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, որ կարգուած էր առաջնորդ Նոր Ջուղայի եւ Սպահանի մէջ այդ թուականէն ի վեր հիմնադրած էր այն դպրոցին, ուր կ՚աւանդուէին «մեկնութիւնս Աստուածաշունչ գրոց. կամ արտաքին գրոց, բնական գիտութիւնս եւ փիլիսոփայական արուեստս»:

Խաչատուր վրդ. իրեն առաջնորդ եւ մտատիպար ունէր հոյնինքն Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսը, որ Խաչատուրի իսկ վկայութեամբ «կրկին յուսաւորիչ եղեւ Հայկազուն սեռիս, նորոգելով զսուրբ Էջմիածին, եւ զեղծեալ կարգս մեր, որ ի թուլութենէ յառաջնոցն» (Հարալից վարքի յիշատակարան, Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, որ «զուղղութիւնս յոլովս յարդարեաց ի յարկի բնակութեան մերում, որ ի Նոր Ջուղայ. զկարգս, զբարեձեւութիւնս, զդպրոցս, եւ զայլս» (Պատմ. Պարսից էջ 122):

Պատմագիրին ոչ թէ միակ դպրոցի մը, այլ դպրոցներու մասին խօսելէն կարելի է հետեւցնել, թէ անիկա վանքին դպրոցէն զատ Սպահան քաղաքին մէջ ալ դպրոցներ հիմնած էր, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնուի:

Այսպէս՝ ազգային վերանորոգութեան շարժման մէջ, Խաչատուր նաեւ իր կարգին ռահվիրայ մը կը հանդիսանայ, վառուած այն ոգիէն, զոր Մովսէս կաթողիկոս ցոյց կուտար, Էջմիածինի խանգարուած, բարոյապէս եւ նիւթապէս անշքացած աթոռը վերակազմելով, ոչ միայն վանքը նորոգելով այլ հոն հաստատելով նաեւ դպրանոց եւ ուսումնարան:

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, աւելին ընելու եռանդէն մղուած, Մովսէսի մահէն յետոյ՝ անոր աղօթքովը կը կարծէ թէ կրնայ յաջողիլ հաստատելու նաեւ տպարան մը, տաժանելի աշխատութեամբ մը: Եւ առտնին միջոցները անբաւական համարելով իր աշակերտներէն՝ Յովհաննէս վրդ. Ջուղայեցին կը ղրկէր (1639) «յաշխարհն յատինացւոց, որպէսզի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեսցէ եւ հաստատեսցէ զսա, ի մէջ Հայաստանեայց»: Միեւնոյն ատեն Խաչատուր վրդ. Կեսարացի հաստատեց գրադարան մը, ուր հաւաքեց բազմաթիւ ձեռագիրներ, անշուշտ զանոնք ուսումնասիրելու կամ տպագրութեամբ ժողովուրդին մէջ տարածելու համար:

Հետեւաբար Խաչատուր վրդ. Կեսարացի սեւեռեալ նպա տակ մը ունէր իրեն, որ էր մրցիլ լատիններու դէմ, նոյն իսկ անոնց զէնքերովը:

Պարսկաստանի Հայոց առաջին մտաւորական եւ կրթական հիմնարկութիւնը՝ Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքը «Մեծասաճն կուսակրօնից բանասիրաց»ը, ու անոր ուսումնարանը եւ յարակից տպարանը, արդիւնքն էին կաթոլիկ բրոբականտային:

Իսլամ աշխարհի հեռաւոր մէկ անկիւնը շինուած այս վանքը, ուր սովորական ծուլութեան տեղ կ՚եռար գաղափարական գործունէութիւնը կը հանդիսանայ նշանաւոր, վասնզի հոն ծրագիրներ կը դարբնուէին, լոյս եւ գիտութիւն տալու համար հայ ժողովուրդին, որ թաղուած էր տգիտութեան մէջ:

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի ազգային ուսումնական վերանորոգութեան ծրագիր մը ունէր, եւ մինչեւ Եւրոպա վարդապետ մը ղրկած էր տպագրութեան արուեստը ուսումնասիրելու համար: Սակայն մինչեւ որ այս վարդապետը՝ Յովհաննէս վրդ. Ջուղայեցի կը դառնայ, Խաչատուր վրդ. Կեսարացի կը մեռնի (1646✝) եւ հազիւ քանի մը գիրք տպուելէն յետոյ՝ տպարանը կը փակուի:

Խաչատուրի յաջորդը՝ Դաւիթ եպ. Ջուղայեցի, զոր «հեզահոգի» եւ «ճգնասէր» կը կոչէ Խաչատուր Կեսարացի եւ «երիցս երանեալ քահանայապետ սուրբ՝... հրեշտակային վարդապետ», ուրիշ պատմագիրի մը համաձայն (Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցւոյ, Պատմութիւն Պարսից, Էջմիածին, 1905 էջ 141) արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունեցած է Նոր Ջուղայի մէջ: Անիկա 1656ին ձեռնարկած է վերաշինելու վանքը: Այս շինութիւնը աւարտած է 1664ին (նոյն, էջ 142, նաեւ Հ. Եփրեմ վրդ. Եւսիւքճեանի գործը էջ 3—6): Նիւթական շէնքին վրայ, ուշադրութիւն դարձուցած ատեն, ան չլքեց նաեւ վանքին բարոյական շէնքը եւ Խաչատուր Կեսարացիի հաստատած վարժարանին զարգացման աշխատեցաւ:

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին (1651—1683) «ժողովեաց զբազում աշակերտս եւ լուսաւորեալ պայծառացոյց զհոգիս նոցա Աստուածային եւ երկնաւոր քաղաքավարութեամբ եւ զարդարեալ գեղեցկապանծ վայելչացոյց զնոսա փիլիսոփայական գիտութեամբ եւ բնազանցական Աստուածաբանութեամբ: Որոյ թիւ բոլորից աշակերտացն լեալ է մինչեւ ցքառասուն, ամենեքեան արք ընտիրք եւ փառազգացք» (նոյն, էջ 219):

Ասոնց ամէնէն նշանաւորներն էին Ստեփաննոս Ջուղայեցի, որ իրեն յաջորդեց Նոր Ջուղայի առաջնորդութեան մէջ (1584–1619) եւ Յովհաննէս Մրքուզ, որ նշանաւոր եղաւ իսլամ օրէնսգէտներու եւ նոյնիսկ Պարսից Շահին հետ քրիստոնէական հաւատալեաց պաշտպանութեան համար կատարած վիճաբանութիւններովը։

Այս Յովհաննէս Ջուղայեցի «Մրքուզ» մականուանեալ վարդապետի նկատմամբ Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի իր Պատմութիւն Պարսից գործին մէջ չափազանց երկարօրէն խօսած է (մանաւորապէս էջ 145 219) եւ այնքան հիացում ունի անոր մասին, որ իսկապէս պէտք է նկատել զայն բացառիկ իմացականութիւն մը. հմուտ՝ որքան կրօնական ու աստուածաբանական գիտութեանց, նոյնքան նաեւ օտար լեզուաց,—ինչպէս պարսկականին, արաբականին ու հաւանօրէն լատինականին եւ «արտաքին գիտութեանց» ու իմաստասիրական տեսութեանց։

Այս երկու գլխաւոր աշակերտներէն զատ, իր 40ի չափ միւս աշակերտներէն կը յիշատակուին Աստուածատուր վրդ. Ջուղայեցին, որ «հետեւեցաւ» Մրքուզի «ի գիտութիւնս եւ իգնացս իմաստութեան» (Պատմութիւն Պարսից, էջ 215) եւ «որ յապա գնաց ի Բիւզանդիոն լուսաւորեաց զնոսա, ուսուցանելով անդ զգիտութիւնս արտաքին գրոց. յորմէ ուսաւ Պաղտասար դպիրն եւ արար զքարականութիւն եւ զայլ շահեկան արդիւնս» (նոյն, էջ 215): Աստուածատուր վրդ. Ջուղայեցի, որ «Աղաւնի» կը կոչուէր, ապա գացած է դարձեալ Նոր Ջուղա եւ եղած է առաջնորդ տեղւոյն (1729—1745 Յունուար 17 +) (Պատմ. Պարսից էջ 245):

Իբր Դաւիթի «ընտրելագոյն եւ գերահրաշ աշակերտ» կը յիշատակուի նաեւ «Աղեքսանդր աստուածաբան եւ մեծիմաստ րաբունին, որ էր քաջափառ եւ անպարտելի հզօր ախոյեան ընդդէմ հերձուածողաց»։ Ասիկա Դաւիթի յաջորդող Ստեփաննոսի յաջորդած է իբր առաջնորդ Նոր Ջուղայի (1699—1706) եւ ապա յաջորդած է Նահապետ կաթողիկոսի, իբր ամենայն Հայոց հայրապետ (1706-1714) (1):

Կը յիշուին նաեւ Խաչատուր, Մինաս, Անդրէաս, Միքայէլ (որ յոյժ հմուտ էր երաժշտութեան), Մարկոս, Յովսէփ, Սիմէոն եւ Յոհան վարդապետները (Պատմ. Պարսից, էջ 219), որոնց համար պատմագիրը կը վկայէ, թէ ամէնքն ալ եպիսկոպոսութեան աստիճանին բարձրացած են, բացի Մրքուզէն, որ կամովին հրաժարած է եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ:

Այս վարդապետներուն համար ժամանակակից պատմագիրը, նոյն ինքն նախայիշեալ Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցին, կը վկայէ թէ եղան «անվանելի անօրէնք ընդդէմ պարսից անաստուածից, եւ ընդդէմ Երկաբնակ հերետիկոսաց» (Նոյն, էջ 148)։

---

(1) Ունի Նոր Ջուղա հրատարակուած մի քանի երկեր, խիստ հակակաթոլիկ ոգիով եւ վիճաբանական բնոյթով։

Այս շատ յատկանշական տողերը ցոյց կու տան, թէ ո՛րպիսի եռանդով Նոր Ջուղայի դպրոցը կը մաքառէր իսլամութեան, նաեւ կաթոլիկութեան դէմ։

Լատինները մասնաւոր դրամական ոյժ կը գործածէին, եւ իրենց տրամադրուած ճոխ միջոցներով կ՚որսային Հայերը, անձկութեան օրերու մէջ։

Այսպէս՝ կը պատմուի, թէ անգամ մը, 1613ին, Շահ Աբբաս Ա. (1587—1628) յետնեալ տուրքերը պահանջած է խըստութեամբ Հայերէն եւ որովհետեւ «նոքա ո՛չ ունէին ինչս՝ առ ի հատուցանել զպարտս իւրեանց. վասն որոյ յաւուր միում ասեն թէ՝ ի հայոց ազգէ ուրացան ոգիք իբրեւ ՌՊ. (1800)։ Իսկ ոմանք դարձան ի յուզիչ հաւատոյ իւրեանց եւ եղեն երկաբնակք, որք եւ ի Փրանկաց առին զոյով դրամս, եւ վճարեցին զպարտս իւրեանց. իսկ նոքա կացեալ մնացին ի յորդւոց յորդիս ի յաղանդս երկաբնակաց մինչեւ ցայսօր ժամանակի յօրէ յայնմանէ ցարդ» (Պատմ. Պարսից, էջ 126—127)։

Այս տողերը ցոյց կու տան, թէ Հայերը ի՞նչպէս պարսիկ բռնակալութեան տակ կը հիւծէին տուրքէ խուսափելու համար իսլամանալով կամ լատին բաղերաններու դիմումովը զայն վճարելու համար իրենց հաւատքը ի վաճառ հանելով եւ կաթոլիկութեան յարելով։

Հայերը չունէին ո՛չ լատիններու դրամական միջոցները եւ ո՛չ ալ օտար պաշտպանութիւնը, որ անոնց կը ծայուէր կաթոլիկ պետութիւններու կողմէ, սակայն հաւատքի սէրը հզօր էր իրենց մէջ եւ հետեւաբար ատելութիւնը բուռն անոնց դէմ, որոնք կ՚սպառնային իրենց հաւատքին։

Կռիւը անխուսափելի էր եւ փոթորիկը անպատճառ պիտի պայթէր։

Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վարժարանը իր ամենածաղկեալ շրջանին մէջ էր եւ յաջողակ աշակերտներ հասցուցած, որոնք քիչ շատ հմուտ էին նոյն իսկ լատին գրոց։ Անոնց դէմ կանգնած էին Յիսուսեանք, որոնք ո՛չ միայն կրօնական քարոզչութեամբ կ՚զբաղէին, այլ բացած էին դպրոց մը, որուն ամէն կերպով կ՚աջակցէր Շահրիմանեան հայ կաթոլիկ հարուստ ընտանիքը։

Նոր Ջուղայի Հայերը կրթուած էին հակակաթոլիկ ոգւով, բուռն հայեցի դաստիարակութեամբ, որ Ամրտոլու եւ

Միւնեաց դպրոցին ներշնչման տակ վերընծիւղած էր: Անոնք չէին կրնար հանդուրժել Յակոբ Վիլլոդի եւ անոր ընկերներուն մարտահրաւէրին: Ուստի՝ Հայոց կաթոլիկութեան յարիլը արգիլել աշխատեցան, նոյն իսկ Յիսուսեանց եւ այլ կաթոլիկ վարդապետներու ընտրած միջոցներով:

Ստեփաննոս եպ. Ջուղայեցիէն զատ, որ Դաւիթ եպ.ի յաջորդած էր իբր առաջնորդ Նոր Ջուղայի (1684–1695), վանքին մէջ կային ոչ նուազ նշանաւոր վարդապետներ, որոնք արդէն Դաւիթի օրով յիշատակուիլ սկսած էին:

Անոնց մէջ էին Աղեքսանդր Ջուղայեցի (յաջորդը Ստեփաննոսի 1695էն 1705 եւ ապա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 1706էն 1714) եւ Յովհաննէս Մրքուզ «տիեզերալոյս» կոչուած վարդապետները, որոնք խաղաղ միջոցներով աշխատեցան դիմադրել կաթոլիկութեան:

Եւ ասոր համար վերակենդանացուցին Խաչատուր վրդ.ի հիմնած դպրոցը, վերաբանալով նաեւ փակուած տպարանը:

Պայքարը, սակայն, առաւ տգեղ երեւոյթ մը եւ Յիսուսեանք մատնութեան եւ զրպարտութեան ստորին զէնքերը գործածեցին եւ հայ տպարանը փակել տուին

Ստեփաննոս եպ. չարաչար վրէժ լուծեց՝ Շահ Սէֆի Բ.ի (Սիւլէյման Շահ, 1667—1694) արտօնութեամբ քանդելով Կարմեղեանց եկեղեցին եւ արտաքսել տալով Պարսկաստանէն Յակոբ Վիլլոտը եւ ուրիշ Յիսուսեաններ (1689), որոնք սակայն շուտով հոն վերադարձան, եւ անասելի միջոցներով պայքար բացին եւ Հայոց կեանքը խռովեցին Պարսկաստանի մէջ: Տխո՜ւր դէպքեր, որոնց անդրադառնալ չենք ուզեր հոս:

Այս պայքարին եւ փոխադարձաբար զիրար զրպարտելու փորձերուն մէջ, Նոր Ջուղայի առաջնորդ Մովսէս եպ. Ջուղայեցի (1706—1722 Մարտ 1 ✚) յաջողութիւն մը ձեռք բերաւ, բողոքեց 1711ին Հիւսէյին Շահին (1694—1722) եւ լատին բոլոր քարոզիչները եւ մանաւանդ Յիսուսեանները Պարսկաստանէն արտաքսել տուաւ:

Սակայն երբ Սպահանի մէջ բռնակալեց Մահմուտ Աֆղանը (1722—1725), Յիսուսեանք նորէն յաջողեցան բանալ իրենց դպրոցները, խոստանալով որ հայ տղաք պիտի չընդունէին (1722):

Ամենափրկչեան վանքին դպրոցը, որ հայ եկեղեցիին համար մոլեռանդ պաշտպաններու խումբ մը հասցուցած էր, իսկապէս խաւար միջավայրի մը մէջ լոյսի եւ գիտութեան օրրան մը հանդիսացաւ, սակայն չկրցաւ իր գոյութիւնը պահել երկար ատեն, վասնզի Նոր Ջուղայի յաջողութեան եւ փառքի օրերը շատ վաղանցուկ եղան եւ հազիւ 50 տարուան փայլուն կեանք մը ունենալէ յետոյ՝ արագ անկում մը ունեցաւ։

Նոր Ջուղա այլեւս պարսիկ Շահերէն չքաջալերուեցաւ, այլ շարունակ կողոպտուեցաւ:

Հայերը աւելի հեռաւոր աշխարհներ (Պարսից Ծոցին եզերքները եւ Հնդկաստան) բախտ որոնելու կ՚երթային։ Հետեւաբար Ամենափրկչեան վանքին դպրոցը հետզհետէ աւելի կը տկարանար մինչեւ որ բոլորովին կ՚անշքանար եւ կը փակուէր:

Դաւիթ եպ. Ջուղայեցիի նշանաւոր աշակերտները, Ստեփաննոս եւ Աղեքսանդր Ջուղայեցիները, որոնք յետոյ կաթողիկոսացան, ինչպէս նաեւ Մովսէս եպս. (1706–1725 Մարտ 1 ✝) պահպանեցին հոն դպրոցը։

Այս վերջինը, որուն «վսեմագոյն րաբունապետ» տիտղոսը կու տայ պատգամագիրը, հաւանօրէն չէ լքած դպրոցը։ Մովսէսի ժամանակ վանքին մէջ կային երկու եպիսկոպոսներ եւ 17 նշանաւոր վարդապետներ (Պատմ. Նոր Ջուղայու, Բ. 51), ինչ որ ցոյց կու տայ թէ վանքը ո՛րքան շէն եւ բարգաւաճ էր տակաւին։

Մովսէս, արժանաւոր դէմք մը, 1725ին ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, սակայն մերժեց այդ պատիւը (Ազգապատում, էջ 2800—1) եւ յանձնարարեց վանքին երկու եպիսկոպոսներէն մին՝ Աստուածատուր Համատանցին, որ տասը տարի (1715 1725 Հոկտ. 10 ✝) այդ պաշտօնը վարեց։

Իր օրով պատահեցաւ Աֆղաններու արշաւանքը: Մահմուտ Աֆղան տիրեց Սպահանի 1722ին: Ջուղայեցիք ջարդէ խուսափելու համար հարկադրուեցան վճարել 70,000 թուման (Ազգապատում, էջ 2819—20), եւ ենթարկուեցան դարձեալ տառապանքներու:

Նոր Ջուղայի համար սկսան անկման օրեր, ինչպէս նաեւ իրենց հոգեւոր եւ իմացական վառարանին՝ Ամենափրկչեան վանքին համար, վասնզի երկիրը խռովութեանց դաշտ եւ Հայք՝ իբր Աֆղաններու բարեկամ ու օգնող ամբաստանուելով ծանր հարուածներու ենթարկուեցան:

Տակաւին Աֆղանները վանուած չէին, երբ Մովսէս եպս. վախճանեցաւ (1725 Մարտ 1):

Իրեն յաջորդեց Դաւիթ, որ բացարձակապէս ինքզինքը հոգեւոր կեանքի նուիրած անձ մըն էր: Ան կարգ մը խիստ օրէնքներ սահմանեց՝ ժողովուրդը խստակրօնութեան առաջնորդող, այսպէս պահպանելու համար իր հօտը: Հետեւաբար՝ հաւանական չէ, որ մեծ ուշադրութիւն ընծայած ըլլայ վանքին դպրոցին, սակայն նպաստած է նիւթական շէնքին ճոխութեան։

Այսպէս՝ իր պաշտօնավարութեան շրջանը, որ հազիւ երեք տարի տեւած էր (1725—1728 Դեկտ. 18✝), արդիւնաւոր եղաւ:

Իրեն յաջորդած է Աստուածատուր վրդ. Ջուղայեցի, «Աղաւնի» կոչուածը (1729—1745). որ, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, աշակերտակիցն էր Մրքուզի եւ անոր պէս հետեւող՝ արտաքին գիտութեանց։ Իբր ուսուցիչ Պոլսոյ մէջ 1706էն սկսեալ արդիւնաւէտ գործունէութիւն մը ունեցած էր, աշակերտներ հասցնելով եւ նախնեաց մատենագրութեան գործերը հրատարատարակելով

Այս եկեղեցականը, որ իր բուն ծննդավայրին անունով Ֆահրապատցի (Մազանդարանի սահմանակից քաղաք) ալ կոչուած է, անշուշտ անտարբեր չէր կրնար մնալ ուսումնական գործին եւ ապահովաբար զարկ տուած է վանքին դպրոցին:

Ասոր ժամանակ հոն ուսում առած պէտք է ըլլայ Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի, հեղինակը Պատմութիւն Պարսից գործին (տպ. 1905 Վաղարշապատ), ինչպէս նաեւ բանասէր Յարութիւն Սահակեան Աղանուրեանց, որ Մադրաս հաստատուած էր եւ անկէ կը թղթակցէր Հ. Միքայէլ վրդ. Չամիչեանի հետ, անոր հայթայթելով յիշատակարաններ եւ տեղեկութիւններ։ Այդ յիշատակարաններէն մէկն ալ այս Պատմութիւն Պարսիցն էր, զոր իր դպրոցակից ընկերոջ խնդրանքով Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի պատրաստած էր, գոհացում տալու համար Չամիչեանի՝ Պարսից պատմութեան եւ թագաւորաց ժամանակագրութեան մասին ունեցած հետաքրքրութեան։

Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի ծանօթ էր «արտաքին գիտութեանց» եւ Պղատոնէն, Հոմերոսէն եւ Վերգիլիոսէն կը ճառէր, ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ որոշ չափով զարգացած մէկն էր։ Աստուածատուր Աղաւնիի կը յաջորդէ 1745ին Պօղոս վրդ. Ջուղայեցի, որուն համար Խաչատուր վրդ. Ջուղայեցի (Պատմութիւն Պարսից, էջ 275) կըսէ թէ «էր այր առաւել վարժեալ եւ հրահանգեալ ի գիտութիւնս մարմնականս քան Աստուածային գրոց», ինչ որ արդարեւ զարմանալի կը թուի վանքի «մարմնական գիտութիւն» ըսելով յայտնի չէ թէ ի՛նչ հասկցնել կ՚ուզէ: Բայց, ինչպէս կը թուի, այլեւս վանքին մաքուր մթնոլորտը ապականած էր, եւ այս եպիսկոպոսը ծանր պատճառով մը 1752ին պարտաւորուած էր «հրաժարիլ, յաղագս անձնական դատապարտելի գործոց իմիք» (Պատմ. Նոր Ջուղայի Ա. 59) կամ «ընկեցիկ լինի ի պատճառս անագորոյն գնացիցն» (Խաչկեան Յովհ. Արքհ. Իւսավառափիր 1886 Կալկաթա, էջ 10)։

Վանքին եպիսկոպոսները, Պետրոս, Խաչատուր, Մովսէս եւ Զաքարիա, քննութիւն եւ դատաստան կը կատարեն եւ 1752 Յունիս 30ին վճիռ կ'արձակեն եւ «կարգեն զապաշխարանս»։ Պարսիկ կառավարութիւնն ալ կը միջամտէ եւ 1000 թուման տուգանքի կ'ենթարկէ։

Պօղոս նոյն իսկ վանքէն կը հեռացուի։ Իրեն կը յաջորդէ զինքը դատողներէն մին՝ Զաքարիա եպ. Տփղիսեցին, որ 1754ին իր նախորդին «համահանգէտ» ըլլալով «րմպէ զբաժակ անկման» (նոյն, էջ 10) եւ նոյն պատիժին կ'ենթարկուի եւ առաջնորդ կ'ընտրուի Գէորգ Ջուղայեցին (Պատմ. Նոր Ջուղայի, Ա. էջ 61)։

Այլեւս անցած էին երջանիկ եւ բարգաւած օրերը Ջուղայի եւ աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը սկսած էին զգալի դառնալ երբեմնի բարգաւաճ այս գաղութին մէջ։

Հոն այլեւս կը դադրէր ամէն բարեկարգութիւն, զարգացման ամէն ձեռնարկ։

Գէորգ վրդ.ի կը յաջորդէր Մկրտիչ վարդապետ (1769 Յունուար 15—1787 +), այրիացած քահանայ մը, որ Ամենափրկիչ վանքը մտած էր։ Ասոր օրով «ամենայն անկարգութեամբ լցաւ զեկեղեցին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ զծայրագոյնն չարը զբաժակ թշուառութեան» (Պատմ. Պարսից, էջ 285)։

ԺԸ. դարուն վերջերը. Պարսկաստանի խորերը կղզիացած եւ ամէն յարաբերութենէ զրկուած, դուրսէն «լոյս» չստացող այս հաստատութիւնը, զոր գերագոյն ջանքերով հիմնած եւ պահպանած էին հայ կրօնաւորներ՝ լատին մրցակցութեան դիմադրելու համար, բոլորովին փակուեցաւ, երկիրին մէջ տիրող քաղաքական շփոթութիւններուն եւ ներքին կռիւներուն եւ անոնց հետեւանք՝ Նոր Ջուղայի ենթարկուած տագնապներուն պատճառով, 150 տարուան բեղմնաւոր կեանք մը բոլորելէ յետոյ։

Նոր Ջուղայի մէջ, Ամենափրկչեան վանքի վարժարանէն զատ կ'երեւին նաեւ ուրիշ դպրոցներ, որոնք բաւական զօրաւոր էին, դատելով Զաքարիա սարկաւագի վկայութենէն, որ խօսելով համանուն վարդապետի մասին՝ կ'ըսէ թէ Ջուղայեցւոց գաղթին ժամանակ՝ այսինքն 1606ին մօրը գիրկն էր ան։ Ու երբ զարգացաւ, ծնողքն «ետուն զնա յուսումն գրոց առ ջուղայեցին» եւ որովհետեւ շատ արագամիտ եւ ջանասէր էր քան միւս ուսումնակիցները, «փութով ուսաւ զՍաղմոս եւ զՇարական եւ ապա զառաքելական եւ զմարգարէական մատեանսն եւ զԱստուածաշունչ գիրսն բովանդակ։ Ուսաւ եւ գիր բոլոր եւ նոտր։ Գիտէր հինգ ազգաց լեզու, այսինքն հայերէն եւ տաճկերէն, պարսկերէն եւ գաւրերէն (1) եւ հնդկերէն» (Զաքարիա Սարկաւագ, Գ. ԺԳ.)։

Սպահան հաստատուած Հայերը հազիւ հոն տեղաւորուած, շնորհիւ Շահ Աբբասի բարեացակամութեան, յաջողեցան իրենց համար ստեղծել տնտեսական բարեկեցութիւն եւ ազգային կեանք։ Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի առաջնորդութենէն ալ առաջ, անոնք հիմնեցին «եկեղեցւոյ մանկանց» համար դպրոցներ, որոնցմէ մէկուն մէջ էր որ իր ուսումը առաւ Զաքարիա վարդապետ։

Այս մասին ունինք նաեւ անժխտելի վկայութիւնը օտարի մը։

Տեսնուեցաւ արդէն թէ Fr. Engenio de S. Benedetto, Բոկոտն Կարմեղեաններու մեծաւորը, իր Պարսկաստան այցելութենէն յետոյ Բրոբականտայի ներկայացուցած 1627 Փետր. 24 թուակիր տեղեկագիրին մէջ կը հաստատէր, թէ Հայերը Սպահանի մէջ հինգ դպրոց ունէին, ուր կ՚աշխատէին բերանացի սորվեցնել մանկանց սաղմոսները եւ Ս. Գիրքէն զանազան բաներ։

Զաքարիա Սարկաւագի գրածին համաձայն, այսքան պարզ չէին անոնց ուսմանց ծրագիրները, այլ ընդհակառակը բաւական լեցուն էին, թէեւ շատ հաւանական չէ որ Զաքարիա վրդ. Վաղարշապատցի բոլոր իր գիտցածները դպրոցը սորված ըլլայ։ Հաւանօրէն ուսման ճիւղերէն ոմանք, յատկապէս լեզուները, ինքնաշխատութեամբ կամ դպրոցէն դուրս ուսած էր։

Նոր Ջուղայի Ս.Ամենափրկչեան վանքը բարձրագոյն վարժարան մըն էր, կային նաեւ, իբր նախնական դպրոցներ, ուրիշ հաստատութիւններ, որոնք սակայն չկրցան տեւական կեանք ունենալ վանքի փայլուն եւ յաջող օրերուն յաջորդեցին շուտով դժբախտութեան եւ աւերի օրերը։

Պարսիկ վեհապետներու բռնական արարքները Նոր Ջուղան անշքութեան կը մատնէին եւ զայն կը դատարկացրնէին՝ օրէ օր դէպի Հնդկաստան գաղթողներու թիւը աճեցնելով, անշուշտ նսեմ վիճակի մը մէջ դնելով նաեւ Նոր Ջուղայի վանքին եւ քաղաքին այս դպրոցները, որոնք բոլորովին անշքացան եւ անխնամ մնացին, երբ մանաւանդ 1722էն յետոյ լատին քարոզիչներու մրցակցութիւնը դադրեցաւ, պետական կարգադրութեամբ հայ տղոց կաթոլիկ վարդապետներու դպրոցներուն մէջ ընդունուիլը արգիլուելով։

---

(1) Լեզուն Գաւրի ազգին որոնց մասին կը խօսի Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 353։

⁂

Ինչպէս դէպի Արեւելք՝ Հայաստանէն բռնի տարագրուած գաղութի մը մէջ ուսումնական շարժում մը ծնունդ առաւ ԺԷ. դարուն սկիզբը, նոյնպէս Պոլսոյ մէջ, ուր ԺԶ. դարուն վերջերը եւ ԺԷ.ի սկիզբները ստուար թուով հայեր կը համախմբուէին՝ Թուրք եւ Պարսիկ պատերազմներու եւ Ճէլալի ասպատակներու գործած սխրագործութեանց պատճառով, կը տեսնուի ոգեւորութիւն մը այս տեսակէտով։

Պոլսոյ մէջ արդէն ուսումնական շարժում մը գոյութիւն ունեցած էր, նոյն իսկ պատրիարքութեան հաստատման օրէն սկսած։ Պոլսոյ աշխարհագրական դիրքը այնպէս էր, որ չէր կրնար անհաղորդ մնար այս տեսակ յառաջդիմական շարժումի մը: Բայց որչափ ատեն Պոլիս կը մնար արեւմտեան միտքին առջեւ փակ, կարելի չէր զարգացնել հոն ուսումը, այնպէս որ մինչեւ ԺԶ. դարու վերջերը, երբ տակաւին Օսմանեան պետութիւնը եւ ոչ մէկ եւրոպական վեհապետի հետ դաշինք կնքած եւ յարաբերութիւն մշակած էր, կարելի չէր օգտուիլ արեւմտեան միտքէն եւ գաղափարներէն:

Այդ շրջանին, արդարեւ, կարդալ-գրել գիտնալը մուկ կամ գերբնական արարած մը ըլլալու համազօր էր։ Հետեւաբար շատ քիչեր էին, որ կարդալ-գրել գիտէին եւ աւելի քիչերն էին որ ատկէ աւելին սորված էին, յաճախ Պոլիսէն դուրս՝ հեռաւոր երկիրներու մէջ, եւ եկած էին Պոլիս՝ իրենց գիտցածը ուրիշներու սորվեցնելու։

Հոս, Պոլիսի մէջ զանազան տեղերէ կը հաւաքուէին մարդիկ. որոնք իբր երեւոյթ մը կուգային ու կ՚անցնէին, իրենց վրայ ուշադրութիւն եւ շուրջը՝ շարժում առաջ բերելով։

Պոլիս կ՚ստանար բացառիկ կարեւորութիւն մը Հայոց համար, Օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ, երբ հոն կը հաւաքուէին զանազան գաւառներէ Հայեր որոնք ներքին գաւառներու հետ առեւտրական եւ սեղանաւորական յարաբերութիւններ կը մշակէին:

Պոլիս, իբր մայրաքաղաք Օսմ. պետութեան, կը համարուէր սիրտ պետութեան։ Թուրքիոյ Հայերուն պետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց միակ խողովակը Պոլսոյ պատրիարքութիւնն էր, որ հետզհետէ աւելի որոշ կազմակերպութիւն մը եւ քաղաքային հաստատուն հիմնարկութիւն մը կը դառնար: Պատրիարքները ժամանակի ընթացքին հետզհետէ աւելի կ՚ընդարձակէին իրենց իրաւասութիւնները եւ ձեռք կը բերէին աւելի մեծ հեղինակութիւն: Պոլսոյ հայ գաղութը, իբրեւ պատրիարքութեան ենթակայ տարր կ՚ստանար իր կարգին հեղինակութիւն եւ ազդեցութիւն գաւառներու վրայ: Այսպէս, Կ. Պոլսոյ հայ գաղութը կենդրոն կը դառնար բովանդակ Թուրքիոյ սահմաններու մէջ բնակող Հայերուն, շնորհիւ քաղաքին բացառիկ դիրքին։ Անոր իբր մայրաքաղաք ունեցած քաղաքական նշանակութիւնն էր, որ քաղաքին անուանապէս «Պատրիարք» տիտղոսով, այլ սակայն իրականապէս սոսկ եպիսկոպոսական պաշտօնով եկեղեցականներուն կու տար մասնաւոր դիրք մը՝ մանաւանդ 1612էն յետոյ, երբ Պոլսոյ եպիսկոպոսը իրեն ստորադաս կ՚ունենար ուրիշ առաջնորդութիւններ, որոնց հանգամանքը եւ իշխանութիւնը կառավարութեան առջեւ պաշտօնապէս միայն Պոլսոյ պատրիարքին միջնորդութեամբ կրնար ճշդուիլ:

Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ասով իրապէս ոչ միայն կ՚ըլլար «առաջին ի հաւասարս» կամ «Նախապատիւ Թեմ», այլ աւելի բան մը՝ կրօնական նուիրապետութիւն մը։ Քաղաքականապէս իրեն կ՚ստորադասուէին նոյն իսկ կաթողիկոսներ, որոնց հաստատութեան հրովարտակները Պոլսոյ պատրիարքները կ՚ըստանային:

Հայոց — ինչպէս նաեւ Յունաց— պատրիարքութեան դիրքը աւելի շեշտուեցաւ, երբ Եգիպտոսի տիրապետութենէն յետոյ Սուլթան Սէլիմ՝ Սուլթաններու քաղաքական հանգամանքին կցեց խալիֆայութեան կրօնական հանգամանքը: Պատրիարքները, իբր քրիստոնեայ կրօնապետներ, ստացան կարգ մը առանձնաշնորհներ, այսինքն կրօնապէս մեղանչողները պատժելու իրաւասութիւն, կղերին վրայ հեղինակութիւն, զայն արձակելու կամ նուիրագործելու իշխանութիւն, պահքը եւ ծոմը եւ կրօնական պարտականութիւնները չկատարողները պատժելու, ամուսնութիւնը —որովհետեւ կրօնական արարողութեամբ մը կը նուիրագործուի— օրինականացնելու, չեղեալ համարելու, լուծելու եւայլն ձեռնահասութիւն:

Պոլսոյ Հայոց պատրիարքները, այս կերպով առանց աւանդական ու պատմական ոեւէ իրաւունք կամ դիրք ունենալու հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ. Մայր երկիրէն հեռակայ գաղութի մը մէջ ստեղծեցին աթոռ մը, որ նշանաւոր դեր մը կատարեց մեր ազգային կեանքին մէջ եւ որուն ոչ նուազ նպաստեց Պոլսոյ իբր առեւտրական քաղաք ունեցած նշանակութիւնը:

Արդարեւ իբր գերազանցապէս վաճառականական կայան եւ Արեւմուտքի ու Արեւելքի հաղորդակցութեանց ճամբայ, Պոլիս մեծ ազդեցութիւն ունեցած է գաւառներու մտաւորական եւ բարոյական կեանքին վրայ, վասնզի առեւտրական պատճառներով միշտ յարաբերութեան մէջ եղած է Անատոլուի բոլոր մասերուն հետ: Գտնուած են հոն գրեթէ ամէն քաղաքներէ առաւել կամ նուազ ստուար գաղութներ, որոնք յարաբերութեան մէջ դրած են կեդրոնը գաւառներու հետ: Արեւմտեան միտքն Անատոլուի խորերը թափանցած է Պոլսոյ ճամբով եւ Պոլիս դարձած է մտաւորական կեդրոն մը գաւառներու համար:

Սակայն Պոլսոյ հայ գաղութը խառնարան մը ըլլալով զանազան գաւառներու Հայոց, որոնք հոդ կը մրցակցէին ու կը պայքարէին իրարու հետ, նաեւ կռիւներու եւ վէճե ու որորան մը եղած է:

Պոլսոյ գաղութը ամենահին օրերէն սկսեալ շարունակ երկու կուսակցութեանց բաժնուած է եւ միշտ վէճ մը կամ պայքար մը ունեցած է: Անոնց շուրջը եկած խմբուած են հանրային կեանքի բոլոր ազդակները:

Էջմիածնայ եւ Սսոյ պայքար, կաթոլիկութեան վէճ, ներսեցիի եւ դրսեցիի կռիւ եւայլն իրարու յաջորդած են Այս վէճերուն մէջ կը սաղմնաւորուի կրթական շարժում մը, անփառունակ կերպով, մասնաւորապէս ԺԶ. դարուն վերջերէն սկսեալ, երբ Օսմանեան պետութեան մէջ բռնկած ճելալիներու ապստամբութեան պատճառով ստուար թուով ամենազգի բնակչութիւն մը ներքին գաւառներէն Պոլիս եւ անոր շրջակայքը կը համախռնուի:

Այս ժամանակամիջոցին նաեւ Հայեր, մասնաւորապէս Մեծ Հայաստանէն, եկան հաստատուիլ ոչ միայն Պոլիս, այլ Նիկոմիդիոյ, Պրուսայի, Ռոտոսթոյի եւ Էտիրնէյի կողմերը, ստուարացուցին Պոլսոյ եւ շրջակայից Հայերու թիւը եւ աւելի շեշտեցին Պոլսոյ հայ գաղութին կարեւորութիւնը:

Նկատելի է, որ այս գաղթականները, որոնք Ամենայն

Հայոց կաթողիկոսութեան իրաւասութեան տակ ապրող Հայերն էին, իրենց հետ ունէին յաճախ իրենց եկեղեցականները: Ասոնց մէջ ուսումնական վարժապետ-վարդապետներ ալ կային, որոնք անշուշտ աշխատած են զբաղիլ ուսուցչական գործունէութեամբ կամ հիմնել նոր վանքեր:

Պոլսոյ շրջանակին մէջ ո՛չ մէկ վանք գոյութիւն ունէր մինչեւ այն ատեն, սակայն Դարանաղցի կը պատմէ, թէ եղած են եկեղեցականներ—որոնցմէ մէկր ինք—, որոնք Նիկոմիդիոյ շրջանակին հայ գիւղերուն մօտ վանքեր հաստատելու ձեռնարկներ ըրած են: Ասոնցմէ միայն Արմաշի վանքը — որ հիմնուած է 1610 — 611 *թուականներուն, Թադէոս եպիսկոպոսի մը կամ Գրիգոր Դարանաղցիի ջանքերով,— քիչ շատ նշանակելի դեր մը կատարած է, Հայաստանի գաղթականներուն կրօնական զգացումներուն գոհացում տալու տեսակէտով, թերեւս նաեւ մասամբ ուսումնավայր մըն ալ հանդիսանալով. թէեւ այս մասին ոեւէ յիշատակութիւն գոյութիւն ունեցած չըլլայ:*

Արմաշի վանքին փայլուն դիրք մը չգրաւելուն մէջ կարեւոր դեր ունէր հաւանօրէն սա պարագան, որ անիկա ձեռակերտն էր Հայաստանի ներքին գաւառներէն եկած վանականի մը, մինչ Պոլիս համախմբուած էին բազմաթիւ մարդիկ, որոնց մէջ ազդեցիկ դէմքեր չէին պակսեր: Հոն կազմուած էր հոգեւոր վարչութիւն մը, որուն գլուխ կ'անցնէին ժամանակին ամէնէն գործունեայ անձերը: Հոն կ'երթային նաեւ այնպիսի մարդիկ որոնք գերբնական արարածներ կը համարուէին, վասնզի քիչ շատ բանգէտ էին, տիւ եւ գիշեր կարդալ գրելով կը պարապէին եւ քանի մը գիրք հաւաքելու առաքինութիւնը ունէին: Տակաւին եւրոպական միտքը թափանցած չէր Արեւելք, եւ տգիտութեան մէջ էր ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքը, այնպէս որ այսքան սովորական բան մը մեր օրերուն համար՝ այն ատեն այնքան անսովոր եւ տարօրինակ կը թուէր, որ 1600 *թուականին գրուած Սաղմոսարանի մը յիշատակարանին գրիչը՝ Ղազար եպիսկոպոս «լոկ անուամբ միայն եւ գործովս ոչ» կը յայտնէ, թէ այս ձեռագիրը գրած է «ի խնդրոյ Ըեզահոգի եւ պատուական քաջ իմաստասէրի, ճարտար հմուտ Հին եւ Նոր Կտակարանի եւ աստղաբաշխութեան արհեստի ...(եղծուած) մեծ գիտնականի ի վայելումն անձին իւրոյ»:*

Այս տողերը ցոյց կու տան, թէ ո՛րքան ուշադրութիւն գրաւած էր այս անձը, որ գիտութեան վրայ գաղափար ունեցած եւ քանի մը կտոր գիրք հաւաքած էր: Եւ այս հիացումը յայտնողը եպիսկոպո՛ս մըն էր, որ ժողովուրդին հայր եւ առաջնորդ ըլլալու կոչուած էր:

Իսկ ա՛յն, որուն համար այս գովեստները կը հիւսուէին, չենք գիտեր ո՞վ էր, վասնզի այս շատ հետաքրքրական յիշատակարանին մէջ անունը եղծուած է եւ անկարելի է գիտնալ, թէ ո՞վ է այդ «քաջ իմաստասէր»ը։

Այս ժամանակամիջոցին անհնար է ենթադրել, թէ Պոլսոյ մէջ, ուր քիչ մը բան գիտցողը այսքան կը փառաբանուէր, պատրաստուած ըլլար քիչ շատ ուսում ստացած մէկը։ Ապահովաբար անիկա եկուոր մըն էր, մէկը անոնցմէ որ ժամանակակից Ամիթի, Վարագի, Բղիի եւ այլ դպրոցներէն հասած էին եւ պատահաբար գացած էին Պոլիս։ Այս տեսակէտով, ժամանակը եւ յիշատակարանին մէջ յիշուած գիտութիւնները նկատի առնելով, վերի տողերը կրնան պատշաճիլ Ամիթի դպրոցին երէց աշակերտ Գրիգոր Կեսարացիի, որ իրաւամբ այդ թուականին Պոլիս գացած էր եւ ուսումնասէր եւ զարգացած անձ մը էր, ծանօթ ստղաբաշխութեան, որուն նուիրուած գիրք մըն ալ գրած էր (Ա. Ալպօյաճեան, Գրիգոր Կեսարացի 1936 Երուսաղէմ, էջ 196—197)։ Եւ յայտնի է թէ իբր ձեռներէց ու կարող անձ մը, անոր կտակած էր իր մեծ ուսուցիչը՝ Սրապիոն Ուռհայեցի կաթողիկոս (1603—1605), հետամուտ ըլլալ տպարան մը հիմնել, մրցելու համար լատին տպարաններու դէմ, սակայն դժբախտաբար անիկա իր պատրիարքութեան շրջաններուն եւ անկէ դուրս, 30—40 տարիներու տեւողութեան չէր կրցած իրագործել այդ կտակը, հակառակ անոր որ արհեստը սորվելու համար զիջանած էր Իտալիա ղրկել Յովհաննէս վրդ. Անկիւրացին։

Պոլիսի խռովայոյզ վիճակը դժբախտաբար ձեռնտու չէր ո՛չ կրթական եւ ո՛չ մտաւորական ձեռնարկներու. թէեւ ջանքը չէր որ կը պակսէր, վասնզի հաւանօրէն Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի ժամանակակից ուրիշ վարդապետներ ալ գտնուած են, որ ուսում տարածելու փորձեր ըրած են Պոլսոյ մէջ։

Այսպէս՝ 1603ին կը գտնենք երեք վարդապետներ, որոնք ուսումնական վերածնունդեան մը վաւերական նախակարապետները կը հանդիսանան Պոլսոյ մէջ, ըստ հետեւեալ յիշատակարանին. «Թուին ՌԾԲ (1603) էին երեք վարդապետք ի Ստամպօլ քաղաքի, Յակոբ Չէյթունցի որ դաս կու հրամայէր զԱւետարան Մատթոսեան, Մաղաքիա վրդ. Թօխաթեցի, դաս կ'ասէր Արարածքն, եւ Զաքարիա վրդ. Վանեցին. ասէր զխորհուրդին մեկնիչ, եւ էր Սթամպօլ քաղաքն իբրեւ զերկինս եւ կամ ժամանակ Կոստանդիանոսի եւ զթարգմանչացն» (Հ. Գր. Ծվրդ. Գալէմքեարեան. Կենսագրութիւններ, Ա. 1915 Վիէննա, էջ 42, նաեւ Յոյս 1870, *էջ* 26—127, *Խաչիկ Լեւոնեան,* Բիւզանդիոն, *թ.* 2324*):*

Այս յիշատակարանին մէջ յիշուած երեք վարդապետներն ալ իրենց ժամանակին ամէնէն նշանակելի դէմքերն են, որոնք գործակցաբար կը դասախօսէին եւ այսպէս դպրոցական կազմակերպութեան մը ծնունդ կու տային Պոլսոյ մէջ:

*Յակոբ վրդ. Ջէյթունցի, ինչպէս տեսնուեցաւ, գլխաւոր աշակերտն էր Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոսին (*1584—1601 *Յունիս* 2+*) (Դար. էջ* 319*) եւ ժամանակին ամէնէն ականաւոր ուսումնականներէն։ Ասոր համար՝ Դարանաղցի, որ մեծ յարգանք ունենալ կը թուի դէպի այս վարդապետը, զայն կը ներկայացնէ «հռչակեալն ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց» (էջ* 69*) եւ «մեծ վարդապետ» (էջ* 92*) եւ «մեծ աւագ վարդապետ» (էջ* 113*)։ Յակոբ վրդ. նախ իր հօրը՝ Յովհաննէս եպս. Ջէյթունցիի հետ Թոմարզայի վանքը կեցած է (*1588*ին) յետոյ* 1596*ին գացած է Ջէյթուն՝ իր հայրենիքը, ուր գրել տուած է ձեռագիր մը (*Սիսուան, *էջ* 185*) եւ անցած՝ Կարին, ուր մնացած է երկու տարի (*1596—1598*)։ Դարանաղցի այս առթիւ կ'ըսէ «բազում բարութիւն արար եւ խնամատար էր որբոց այրեաց եւ յոյժ ողորմած էր, աղքատասէր, ... բազում ծախիւք հոգետուն շինեաց եւ աղքատանոց եւ կերակուր պատրաստեաց հանապազորդ» (էջ* 319*)։* 1598—99*ին Թոգատի առաջնորդ կ'երթայ եւ հոն հիմնաւորուած կրթական շարժման մը ղեկավարն կը հանդիսանայ, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի հոն պէտք է հաստատած ըլլայ դասարան: Իր ժամանակին մասին տեսանք թէ ժամանակակիցներ ինչպէս կ'արտայայտուին եւ իրապէս կը գովեն։* 1603*ին Ճէլալիներու ասպատակութեանց միջոցին խոյս կու տայ Պոլիս. Թոգատի մէջ իբր ուսումնական դիրք գրաւած Ստեփաննոս, Ղազար եւ Յակոբ Թոգատցի տաղասացներուն հետ, եւ երկու ուրիշ վարդապետներու հետ դասարան մը կամ լսարան մը կը հաստատէ:* 1607*ին Ռոտոսթոյի առաջնորդ եղած է եւ այս, նորահաստատ գաղութին եկեղեցին կառուցած է, ինչպէս նաեւ «հոգետուն, պանդոկ եւ անկելոց տեղիք եւ անճարակաց բնակութիւն» (էջ* 192*):* 1608 *Յունիս* 18*ին մեռած է Ռոտոսթո եւ իւրակերտ եկեղեցին թաղուած:*

*Մաղաքիա Թոգատցի, Պոլսոյ այս դասարանին երկրորդ ուսուցիչը, նոյնպէս նշանաւոր դէմք մըն էր։ Ասիկա աշակերտն էր Պետրոս Կարկառեցի կաթողիկոսին (*Դարանաղցի, *էջ* 363*) որուն քով ուսում առնելէ յետոյ պէտք է գացած ըլլայ Պոլիս:* 1613*ին տակաւին պաշտօնի վրայ էր ի Թոգատ, եւ Սիմէոն Լեհացի դը-*

պէր իր Մուշի Ս. Կարապետ, ուխտի երթալուն առթիւ, թէ՛ երթին եւ թէ՛ դարձին զայն տեսած է Թոգատի մէջ (Ուղեգրութիւն էջ 187 եւ 209), սակայն անկէ յետոյ որքան հոն մնացած է, յայտնի չէ: 1614ին Ամիթ է, ուր Յովհաննէս գրիչ կ'օրինակէ իրեն համար Ներսէս Շնորհալիի Մեկնութիւն Մատթէին (ՀԱ. 1932 էջ 454): Հաւանօրէն անկէ յետոյ երբեք Թոգատ չէ դարձած եւ թափառիկ կեանք մը ունեցած է: Յովհաննէս գրիչ զինքը կը կոչէ «աստուածաբան վարդապետ» եւ «գերապանծ րաբունի» (ՀԱ. 1932, էջ 454):

Իբր ուսումնասէր եւ հետաքրքիր միտք՝ 1625ին Եւրոպա կ'երթայ եւ նախ Վենետիկ կը հանդիպի: Հոն գտնուող Հայերը երբ իրեն կ'ըսեն թէ Հռոմի մէջ դաւանանքի համար հայ եկեղեցականները կը հալածուին եւ նեղութեան կ'ենթարկուին, աշխարհականի տարազով կը մտնէ Հռոմ, ֆրանսացի թարգման մը վարձելով: Իր մեկնումէն յետոյ միայն կ'իմանան անոր այցելութիւնը Դարանաղցի, էջ 384): Նոյն տարին Երուսաղէմ ալ գացած է (Աղաւնունի, Միաբանք, էջ 242):

Այս վարդապետը, որուն «կուսակրօն եգնաւոր» տիտղոսը կու տայ Դարանաղցի (էջ 363), ինչպէս կը հասկցուի անհանդարտ մէկն էր եւ տեղ մը չէր կրնար կենալ:

Իսկ Զաքարիա Վանեցին, երրորդը՝ այս ուսուցիչ վարդապետներուն, կը պատկանէր Գէշոյեան ընտանիքին. իր կրթութիւնը առած էր Վարագի մէջ առ ոտս «Տօրեցիւ» Բարսեղ վրդ. Աւանցւոյ եւ քեռորդւոյն՝ անուանի «Ջալալ» Կարապետ վրդ.ի Արարքեցւոյ Անկէ յետոյ գացած էր Կարկառ, որ աշակերտած էր Պետրոս կաթողիկոս Կարկառցիի (Դարանաղցի, էջ 364), հետեւաբար իր միւս ընկերներէն վար չէր մնար ուսմամբ: Այս վարդապետը 1603— 606 Պոլիս դասախօսելէ յետոյ կը դառնայ Վան, եւ Առաջնորդ կ'ընտրուի Վարագի ուխտին եւ Վան քաղաքին: 1608ին Վանայ ջոջերուն հակառակութեան հանդիպելով՝ կը թողու իր պաշտօնը եւ կ'երթայ Էջմիածին եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսէն մեծ պատիւ կը գտնէ եւ աթոռակալ ու փոխանորդ կը կարգուի եւ իբր նուիրակ 16 2ին կը ղրկուի Լեհաստան եւ Հռոմ, ուրկէ կ'երթայ դարձեալ Պոլիս, ուր հաւանօրէն կը հաստատուի Սկիւտար եւ կը վերաշինէ 1617ին Ս. Կարապետ եկեղեցին: 1626ին կ'ընտրուի պատրիարք, եւ առաջին անգամ եօթը տարի (1626— 733) կը պաշտօնավարէ: 1636—38ին կրկին պատրիարք կ'ըլլայ եւ 1640ին արկածով բարձր տեղէ մը վար *իյնալով կը վախճանի: Իր առենի ամէնէն գործօն դէմքերէն մէկը եղած է:*

Զաքարիա ո՛չ միայն 1603 – 1606 *Պոլսոյ մէջ դասախօսած է, այլ անկէ յետոյ ալ աշակերտներ հասցուցած է:*

1646 *Հոկտեմբեր* 28*ին «Պուղտանայ» աշխարհի Սեչով քաղաքը, Ս. Սիմէոն եկեղեցին գրուած* Հարցմունք Գրիգոր Տաթեւացւոյն *ձեռագրին յիշատակարանէն կը հասկցուի, թէ գրիչը Լովցի Անտոն եպ. Սէրէբրոյենց աշակերտն էր Զաքարիա պատրիարքին եւ ձեռնասունը Կիլիկիոյ Սիմէոն կաթողիկոսին* (Բանասէր 1904 *էջ* 179)*:*

Ուրեմն Զաքարիա հասցուցած էր ուրիշ աշակերտներ ալ:

Այս երեք վարդապետները, որոնք ալ Սիսի եւ Կարկառի աշակերտութենէն էին, Պոլսոյ նոր կեդրոնին մէջ հիմը կը դնէին կրթական եւ ուսումնական գործունէութեան մը, 1603*ին, ԺԷ դարուն սկիզբն իսկ, Գրիգոր Կեսարացիի պատրիարքութեան առեն, գործակցաբար դասախօսելով ժամանակին մեծագոյն հմտութիւնը համարուող Ս. Գրոց զանազան մասերուն մեկնաբանութիւնները: Իրենց դասախօսութիւնները կը կատարէին անշուշտ եկեղեցիի մը հովանիին տակ, որ ապահովաբար կամ Բէֆէցւոց թաղին Ս. Նիկողոսը, կա՛մ Էտիրնէ Գաբուի Զարխափան Ս. Աստուածածինը կամ վերջապէս Սամաթիոյ Սուլու Մանաստըրի Ս. Գէորգը կրնար ըլլալ:*

Ամէն պարագայի մէջ, դպրոցի մը գոյութիւնն է որ առաջին անգամ կ'ողջունենք, վասնզի այս թուականէն յետոյ է որ միայն կը հանդիպինք աստ անդ յիշատակութեան արժանի վարժարաններու*, որոնք եկեղեցիներու քով ծնունդ կ'առնեն:*

Այս վարժարանները մասնաւոր հանգամանք մը ունենալ կը թուին եւ վանական խուցեր են աւելի, ուր դասախօս մը մի քանի աշակերտ կը հաւաքէ իր շուրջը, անոնց կրօնական ուսում տալու համար:

Եւ դիպուածով մը չէր, որ Կիլիկիոյ աթոռը, որուն կը պատկանէր այդ առեն Պոլիս, այս երեք ուսումնական վարդապետները ղրկած էր Պոլիս, թերեւս յատուկ հրահանգով հոն դպրոց մը կազմակերպելու համար:

Հոն օտարոտի խմորում մը կար, որուն դէմ մաքառիլ անկ էր հայ հոգեւոր իշխանութեան:

Արդարեւ, հոն կաթոլիկութիւնը երեւան եկած էր, վասնզի կաթոլիկ հաւատածաւալ միաբանութիւններ, զգալով Պոլսոյ կարեւորութիւնը՝ իբր կեդրոն եւ ղեկավար ներքին գաւառ-

ներու եւ իբր թափանցման ապահով ուղի, Արեւելքի քրիստոնեայ ազգերէն գոնէ երկուքին՝ Յոյներուն եւ Հայերուն համար, հոն փութացեր էին ԺԷ. դարու սկիզբը եւ հակառակ իրենց գործադրած ճիգերուն, ամբողջ դարու մը տեւողութեան, 1696ին հազիւ 20 հայեր կրցած էին կաթոլիկ դարձնել, ինչպէս կը վկայէ Խաչատուր վրդ. Առաքելեան Ուրբանեան վարժարանի աշակերտը, որ այդ թուականին իբր Առաքելական քարոզիչ Պոլիս գացած էր (տես Հ. Գ.բ. վրդ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ Ա. էջ 144)։ Ըսուեցաւ արդէն, թէ ի՛նչպէս կաթոլիկութիւնը շահագրգռուիլ սկսած էր ԺԶ. դարու վախճանին. Մերձաւոր Արեւելքի քրիստոնեաներով։ Պապերը հետզհետէ կը հիմնէին զանազան հաստատութիւններ արեւելեան ազգերու յատուկ, ինչպէս դպրոցներ, տպարաններ եւայլն։

Հռոմ, ինչպէս յայտնի է, 1584էն սկսեալ հայերէն հրատարակութիւններու ձեռնարկած էր եւ հետզհետէ աւելի կանոնաւորած եւ ընդարձակած էր իր միջոցները, որոնք անտես չէին կրնար առնուիլ Հայոց կողմէ։ Արդարեւ, բոլոր աշխարհի Հայոց մէջ անարձագանգ չմնացին բողոքականութեան ձեռնարկները. Ուրբանեան տպարանին նպատակաւոր հրատարակութիւնները եւ Ուրբանեան վարժարանի հայ աշակերտներուն գործունէութիւնը։

Կաթոլիկ եկեղեցիին պետերուն կիրարկած լայն միջոցներուն եւ ֆրանսական պաշտպանութեան շնորհիւ, կաթոլիկութիւնը կրցաւ թափանցել Թուրքիա եւ շուտով կազմել գէթ սակաւաթիւ համակիրներու խումբ մը, որոնք մեծ մասամբ ծածուկ կը հաղորդակցէին կաթոլիկ օտար կրօնաւորներու հետ։

Այսպէս՝ 1583ին առաջին անգամ Յիսուսեանք կը հաստատուին Պոլիս եւ Ֆրանսական պաշտպանութեան տակ կ՚սկսին գործել գաղտնի։

1609 Սեպտեմբերին Ֆրանսայի դեսպան De Bravesի եւ De Salignosի եռանդուն դիմումներով, որոնք կ՚արտօնուին Թուրք կառավարութենէն ազատօրէն գործելու։

17 տարի հազիւ անցած էր, երբ 1626 Յուլիսին Քաբուչինեաններն ալ եկան հաստատուիլ Պոլիս, եւ գաւառները. արագօրէն բազմացան եւ ամուր արմատներ ձգեցին, վասնզի իրենց Պոլիս հաստատուիլը կը զուգադիպէր 1622 Յունիսին Գրիգոր ԺԵ. պապին կողմէ Բրոբագանտայի հաստատութեան յաջորդող շրջանին։ Անոնք իրենց կռնակը ունենալով այս զօրաւոր կազմակերպութիւնը եւ Արեւելքի մէջ կաթոլիկներու պաշտպան եւ հովանաւոր Ֆրանսայի ազդեցութիւնը, գործի լծուեցան եւ յաջողու-

թիւններ ձեռք բերին թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ գաւառներու մէջ։ Բընիկներու մէջ ո՛չ միայն կրօնածաւալ քարոզութիւններ կ՚ընէին, այլ միանգամայն լեզու կը սորվեցնէին շատերուն։

Այսպէս՝ Հայերէն ոմանք հրապուրեցին զանազան խոստումներով եւ Հայոց մէջ կազմեցին լատինամիտներու կուսակցութիւնը—մեծ մասամբ բաղկացած Կիլիկեցիներէ —, որուն ընդդիմադիր կանգնեցաւ ուրիշ խումբ մը, մեծ մասամբ արեւելեան գաւառներու բնիկներէն բաղկացած։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, այս լատինամիտներուն մէջ կային ազդեցիկ եւ կարեւոր դիրք ունեցող անձեր, օրինակ՝ Յովհաննէս Խուլ Պոլսեցի եւ Զաքարիա Գեշոյեան Վանեցի պատրիարքները, ուրիշ անձեր ալ, որոնք ԺԷ. դարու սկիզբը Պոլսոյ գաղութին մէջ ամէնէն աւելի դեր ու դիրք ունեցողներն էին։

Միայն Հայերը չէ որ կը պառակտուէին կաթոլիկ քարոզիչներու միջոցով: Յոյներն ալ նոյն վիճակին մէջ էին:

Թուրք կառավարութիւնը ստիպուեցաւ շահագրգռուիլ այս հարցով. մանաւանդ որ Արեւելքի մէջ կաթոլիկութեան տարածումը անոնց պաշտպան ազգերու համար յաջողութիւն մը նկատելով՝ բողոքական Անգլիա եւ Հոլանտա հաշտ աչքով չէին դիտեր կաթոլիկ բրոքականտային ծաւալումը. ուստի՝ պահանջեցին արտաքսել Յիսուսեանները Պոլիսէն:

Բ. Դուռը իր շահերուն համապատասխան գտաւ այս առաջարկը եւ 1628ին արտաքսեց Յիսուսեանները. օգտուելով կաթոլիկ Ֆրանսայի եւ Վենետիկի ազդեցութեանց տկարացումէն:

Յոյները առիթէն օգտուեցան եւ շահագործեցին Բ. Դրան դէպի կաթոլիկները ցոյց տուած հակառակութիւնը:

Ղալաթիոյ բոլոր լատին եկեղեցիները փակուեցան, տեղացի քրիստոնեաներու ուրախութեան մէջ. վասնզի Յիսուսեանք Ֆրանսայի դեսպանին ազդեցութեան ապաւինած յայտնի կերպով կը նախատէին տեղական եկեղեցիները եւ անսանձ կը գործէին։ Սակայն հակառակ այս բուռն հալածանքին կաթոլիկ կղերը ձեռնթափ չեղաւ իր գործունէութենէն եւ այս անգամ գործել սկսաւ գաղտնի, բժիշկի, ուսուցիչի եւ այլ կերպարանքներու տակ, Թուրքիա մտնելով։

Առաջին անգամ Պոլիս եկաւ 1636ին Էջմիածինի դասատան ուսուցիչ Պօղոս Փիրումալլի Միդերնացին եւ «հաւատացուցանելով զամենայն Ղալաթացի քահանայքն եւ դիւրահաւան ժողովուրդքն ... ասելով թէ՝ երեք ամ Էջմիածին կեցեալ եմ եւ հայ եմ եղեալ եւ աշակերտ եմ Փիլիպպոսին (կաթողիկոս) եւ *վարդապետական իշխանութիւն եմ առեալ քարոզելոյ» կը մտնէ եկեղեցի եւ դասագլուխ կը կանգնի եւ հայ լեզուով քարոզել կ'սկսի (*Դարանաղցի, *էջ* 585*): Ժողովուրդը զարմացած ոտք կ'ելլէ եւ Զաքարիա Վանեցի պատրիարքին կը դիմէ եւ զայն կը հարկադրէ որ Գրիգոր վրդ. Դարանաղցիի միջոցաւ քննութիւն կատարէ եւ վտարէ: Բիրոմալլի կ'անցնի Լեհաստան (*նոյն, 386—388*)։ Ասոր ետեւէն *1640*ին Պոլիս կը հասնի բրոբականտայի հրամանով, Գղեմէս Կալանոս Թէատինեան կրօնաւորը եւ բրոբականտայի գործակալը որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, երեք տարի (*1637—1640*) Կովկաս մնալով հայերէն սորված էր: Այս մոլեռանդ եւ աններող լատին վարդապետը սկսաւ գործել իբր բըժիշկ եւ նենգ միջոցներով յաջողեցաւ հայոց պատրիարքին վըստահութիւնը շահիլ եւ հայ վարդապետի տարազով քարոզել հայ եկեղեցիներու մէջ: Անիկա կրցաւ հրապուրել երեք հայ վարդապետներ —Թովմաս Բերիացի, Պօղոս Տիվրիկցի եւ Խաչատուր Գաղատացի— որոնք ուսում առնելու միամիտ եռանդով Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքին (*1641–1642*) քաջալերութեամբ մօտեցան այս լատին քարոզիչին եւ յարեցան կաթոլիկութեան եւ լատինասէր կուսակցութիւն մը կազմեցին (*Բաբգէն կաթ. Պատ. Կաթող. Կիլիկիոյ էջ 383*)։ Ասոնցմէ Խաչատուր Գաղատացի որ աշակերտն էր Յովհաննէս Ուռհայեցիի, ապահովաբար քիչ մը լատիներէն գիտէր, ինչպէս իր ընկերները, եւ ասով օգտուեցաւ այս լատին կրօնաւորէն։*

Աւելի շահեկան է գիտնալ թէ այս լատին եկեղեցականը դպրոց մըն ալ կազմակերպեց հայ մանուկներուն համար Ղալաթիոյ մէջ եւ ինքն հոն դասախօսեց (Հրանտ Ասատուր. Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց Պատրիարքները *Ընդ. Օր.* 1901 *էջ* 94*)։ Նոյնպէս Սամաթիոյ Պատրիարքարանին քով ԺԷ. դարու սկիզբը հաստատուած վարժարանը իր գոյութիւնը պահած էր եւ* 1641*ին Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքի ատեն պատրիարքարանին հետ այս վարժարանն ալ Սամաթիայէն Գում-Գաբու փոխադրուած էր: Կը յիշատակուի թէ Կիրակոս պատրիարքի բացակայութեան իր փոխանորդը Յովհաննէս Ուռհայեցի, բարեմտութեամբ արտօնած էր Կղեմէս Գալանոսի որ դասախօսէ հոն եւ այս պատճառով աղմուկ եւ խռովութիւն ծագած էր, սակայն անիկա իր դասախօսութիւնները շարունակած էր Կիրակոսի յաջորդին եւ իր երբեմնի աշակերտին Խաչատուր* Սեբաստացի *պատրիարքին (*1642—1643*) ժամանակ եւս, մինչեւ որ Դաւիթ Արեւելցի* 1644*ին կրկին վերագրաւելով պատրիարքական աթոռը Պատրիարքարանէն* *հեռացուցած էր Կղեմէս Գալանոսը որ ապաստանած էր հայ բարեկամի մը՝ Իսկէնտէր Չէլէպիի տունը: Քիչ ետքը, հակառակ Ֆրանսական դեսպան Պ. Ժան տը Լա Հէի միջամտութեան, Կղեմէս եւ իր համախոհներէն ոմանք երկիրէն արտաքսուեցան (Հրանտ Ասատուր* նոյն, *էջ 95) եւ այսպէս ձախողեցաւ Պոլսոյ Հայոց մէջ կաթոլիկութիւն տարածելու առաջին փորձը, որուն նպաստած էին Կիրակոս Երեւանցի եւ Խաչատուր Գաղատացի պատրիարքները. իրենց հօտին մէջ ուսում տարածելու փափաքով* (նոյն)*:*

Կղեմէս Գալանոսի Պոլսոյ մէջ ունեցած այս գործունէութեան ատեն, արտաքսուած Յիսուսեանք կրցան մտնել Թուրքիա անշուշտ գաղտնի եւ գաւառներու մէջ տարածուիլ: 1668*ին անոնք կը հաստատէին Կարինի մէջ առաքելութիւն մը որ կը բաժնուէր երկու ճիւղի. որոնցմէ առաջինը կը գործէր Դերջան, Հասան գալէ, Կարս, Պայազիտ եւ երկրորդը Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն, Կիւմիւխանէ (Հրանտ Ասատուր,* նոյն *էջ* 107*):*

1670*ին՝ երբ դարձեալ Ֆրանսա զինու զօրութեամբ հարկադրեց Բ. Դուռը ճանչնալու իր հին առանձնաշնորհները, ինչպէս նաեւ կաթոլիկ եկեղեցիին միակ պաշտպանի դիրքը, (Էտուառ Տռիօ,* Արեւելեան խնդիր եւ հայկական հարց 1913 *էջ* 64*) լատին միաբանութիւնները նորէն եկան հետզհետէ հաստատուիլ Պոլիս եւ վերստին գործել այս անգամ յայտնապէս միայն աւելի խոհականութեամբ եւ զգուշաւորութեամբ եւ առանց գրգռիչ ընթացք բռնելու: Թուրքիա որքան որ հաւանած էր անոնց դառնալուն սակայն իբր օտար տէրութեան գործակալներ ներողամիտ աչքով չէր դիտեր անոնց գործունէութիւնը, եւ վտանգաւոր կը համարէր իրեն հպատակ քրիստոնեաներու ֆրանկացումը: Այս հայեացքը կառավարութեան աջակցութիւնը կ'ապահովէր տեղացի քրիստոնեայ կղերին ընդդէմ իրենց հօտին մէջ տարածուած կաթոլիկ բրոբականտին:*

Ասոր համար է որ երբեմն Հայոց պատրիարքները յաջողած են բռնի միջոցներով խափանել կաթոլիկ միաբանութիւններու գործը: Այսպէս, ԺԸ. դարուն սկիզբը Հայ պատրիարքարանը յաջողեցաւ Կարինէն վտարել տալ Յիսուսեանները որ հոն հաստատած էին վարժարան մը ուր կը յաճախէին 300 *աշակերտներ (*M. A Ubicini Lettres sur la Turquie II *էջ* 255 *եւ Հրանտ Ասատուր* Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց պատրիարքները *էջ* 117*): Այս վարժարանին փակումին գլխաւոր դերակատարը եղած է Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքը որ այն ատեն Կարնոյ առաջնորդն* էր (Ազգապատում էջ 2705)։

Այս վարժարանը գուցէ միակը չէր եւ Յիսուսեանք ունէին նաեւ ուրիշներ, իրենց Հայաստանի առաքելութեան կայաններուն մէջ, որոնք իրենց վտարումին հետեւանօք փակուած են։

Որչափ ատեն որ Թուրք կառավարութիւնը այսպէս լարուած վիճակի մէջ էր ընդդէմ կաթոլիկութեան, յոյն եւ հայ Պատրիարքները, օգտուեցան իրենց տրուած լայն իրաւասութիւններէն եւ անդատաստան պատիժներ սահմանելու իրաւունքէն, եւ քմահաճօրէն պատժեցին կաթոլիկութեան յարողները, որոնք գաղտագողի կը յաճախէին կաթոլիկ եկեղեցիներ, ինչպէս նաեւ լատին վարդապետներու հաստատած դասարանները, բայց չկրցան մեծ յաջողութիւն մը ունենալ։

Հարկ էր հակազդող ձեռնարկներ կատարել, դպրոցներ, տպարաններ եւայլ հաստատել։ Ասոր համար ալ դըժբախտաբար միջավայրը նպաստաւոր չէր, վասնզի գաղութը խռովեալ վիճակ մը ունէր։ Այս պատճառով կանոնաւոր ուսումնարանի մը եւ անոր կից տպարանի մը հիմնարկութիւնը՝ հակառակ յարմարութեան եւ պէտքին, յապաղեցաւ մինչեւ ԺԷ. դարուն կէսերը։

Պոլսոյ Հայերը չունէին մինչեւ այն ատեն կազմակերպեալ դպրոցներ եւ ոչ ալ ուսեալ եկեղեցականներ։ Հոն պատահական դէմքեր երբեմն երեւան կու գային, որոնք տիրող խառնակութեան մէջ չէին կրնար ստեղծել, Սիւնիքի, Ամրտոլի, Էջմիածինի եւ Նոր Ջուղայի նման դպրոց մը։

Որով պատահաբար Պոլիս գացած Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ «լսարաններէն», «դասատուններէն», կամ «համալսարաններէն» հասած վարդապետներու ձեռքին տակ ուսում առած հազուագիւտ անձեր երեւան կու գային եւ կը հասցնէին իրենց կարգին աշակերտներ։ Ասոնք կը կազմէին ժամանակին բացառիկ մտաւորականները, որոնք այնքան քիչ էին որ մատի վրայ կը համրուէին ինչպէս կ'ըսէ ժողովուրդը։

Օրինակի համար, 1591—92ին, Պոլիս էր իբր պատրիարք Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոսը, որ Սիսի մէջ այնքան աշակերտներ հասցուցած էր, եւ 1561—1563ին եւ 1596—1599ին՝ Տիրատուր Սսեցի եպիսկոպոսը որ անուսում մէկը չէր. Սիսի կաթողիկոս ըլլալէն առաջ եւ յետոյ, այս թուականներուն երկու անգամ Պատրիարք եղած է Պոլսոյ, ինչպէս Գրիգոր Կեսարացին, աշակերտը Ամիթի դպրոցին, որ 1601ին Պոլիս գացած է առաջին անգամ եւ վեց անգամ պատրիարքական աթոռը գրաւած եւ Պոլսոյ մէջ աշակերտներ ունեցած է։

Ասոնցմէ զատ, տեսնուեցաւ որ 1603ին երեք վարդապետներ Յակոբ Չէյթունցի, Մաղաքիա Թօխաթցի եւ Զաքարիա Վանեցի— Կիլիկիայէն Պոլիս գացած, կը դասախօսէին։ Անշուշտ ուրիշներ ալ կային որոնք անոնց պէս պատահաբար Պոլիս գտնըւած եւ աշակերտներ ունեցած են։

Այսպէս, 1630ական թուականներուն, Պոլիս էր Կարապետ վրդ. Մոկացի որ 1631—33ին անուանական պատրիարքութիւն ալ վարեց Պոլսոյ մէջ։ (Դարանաղցի 393–398, Սար. Սարաֆեան, էջ 342—345)։

1640ական թուականներուն Պոլիս գացած է Եղիազար վրդ. Այնթապցի, Կարկառի վարժարանին աշակերտներէն Ձնքուշցի Յովհաննէս վրդ.ի մը աշակերտը, որ որքան հանրային նոյնքան ալ կրթական գործունէութիւն ունեցած է, միեւնոյն ատեն պարապելով դաս տալով գոնէ մասնաւորներու։ Մարտիրոս Բէֆէցի կամ Ղրիմեցի, նոյնպէս գործունեայ եկեղեցական մը, Պոլիս գացած է 1654ին եւ ինչպէս կը տեսնուի ինքն ալ աշակերտներ ունեցած է։ 1651ին դարձեալ Պոլսոյ մէջ կը յիշուին երեք ուսումնական վարդապետներ, Մեծ Յովնան վրդ. (1) Ներսէս վրդ. առաջնորդ Տաթեւայ (2) և Յովհաննէս Մուղնեցի (3), որոնց Փիլիպպոս կաթողիկոս գաւազանի իշխանութիւն կու տայ (Երեմիա Չէլէպի. Օրագրութիւն, էջ 33)։

Ասոնք հաւանօրէն ուսուցչութեամբ կ'զբաղէին, երբ պատրիարքութեան ալ հրաւիրուեցան եւ գրեթէ չվարեցին, անշուշտ նախընտրելով վարդապետել (Նոյն, էջ 33)։

1 56 Յուլիս 17ին Գում-Գաբու Ս. Աստուածածին եկեղեցին գումարուած ժողովին որ Սիւնհոտոս կ'որակէ Երեմիա Չէլէ-

---

(1) Ոհան վրդ. 1652ին իբր Պատրիարք յաջորդած է Եղիազար Այնթապցիի։

(2) Ոհան վրդ.ի յաջորդը եղած է Ներ Պատրիարք «ան ոչ եւս կամօք» (Երեմիա Չէլէպի Օրագրութիւն, էջ 33),

(3) Մուղնեցի յաջորդած է Ներսէս վրդ.ի, կ'երեւի իր փափաքով։ Երեմիա իր Օրագրութեան մէջ կը գրէ. «զայս արար Մուղնեցի Ովանէս վրդ. թէ իմ վրայ հանգչի առաջնորդութիւնն եւ նա եւս ձգեաց, եւ հինգ վեց օր Յակոբ տիրացու խաղնտարին վրայ կեցաւ, եւ անտի առեալ ետուն զմօրըն եւ զառաջնորդութիւն Յովանէս վրդ.ի Մուղնեցւոյ» (Օրագր. 33)։ 1662—1655ին պաշտօնավարած է։

պի իր Օրագրութեան մէջ, կը մասնակցին, Խաչատուր վրդ., Մարտիրոս վրդ. (1). Իգնատիոս վրդ., Կիրակոս վրդ.. Խաչատուր եպ. եւ Ղազար վրդ. (2), որոնք անշուշտ իրենց աստիճանին համապատասխան քիչ շատ ուսում ունէին։

Նոյնպէս էջմիածինի նուիրակները, եթէ ուսում ունէին, ինչպէս նաեւ Ս. Կարապետի, Լիմի, Կտուցի, եւ այլ վանքերու վարդապետները, որոնք հանգանակութեան եւ այլ նպատակներով Պոլիս կ'երթային, երբեմն իբր մասնաւոր դասախօս կր գործէին, հետաքրքիր եւ ուսումնասէր անձերու իրենց գիտցածը սորվեցնելով, բայց կանոնաւոր ու կազմակերպուած ուսուցում մը գոյութիւն չունէր մինչեւ ԺԸ. դարուն սկիզբները, ոչ նախնական եւ ոչ աւելի բարձր ուսումի մը համար, եւ կարդալ սորվիլը բացառիկ ջանադրութեան մը հետեւանքն էր, որ քիչերը կրնային ձեռք բերել, ոչ կանոնաւոր միջոցներով։ Ասոր համար միջավայրը ձեռնտու չէր, քանի որ տեւական վէճեր կային գաղութին մէջ։

Հետեւաբար Պոլսոյ մէջ դպրոցական գործը մնաց շատ նախնական եւ անշուք վիճակի մէջ, եւ միայն մասնաւորներ կըրցան օգտուիլ առտնին դպրոցներէն կամ քահանաներու «եկեղեցւոյ մանկանց» համար կազմակերպած դասախօսութիւններէն, որոնք ինչպէս կ'երեւի քահանաներու տուներէն եկեղեցիներու շրջափակը կր փոխադրուէին հետզհետէ։

Իսկ անկէ դուրս, առ հասարակ, կարդալը շատ անգամ արհեստաւորներու խանութներուն մէջ, փափաքողները իրարմէ կը սորվէին։

Խաներու անկիւններն ալ պատուելիներ կային. շատ անգամ շլացուցիչ տիտղոսներով պատուուած, որոնցմէ երկիւղածութեամբ եւ պատկառանօք կարդալ սորվելու համար կր հաւաքուէին արհեստաւորներու աշակերտներ։

Այսպէս, կը յիշատակուին տիրացուներ կամ պատուելիներ որոնք դասախօսութիւններ կը կատարէին։ Դժբախտաբար ասոնցմէ շատ քիչերուն անունը միայն մեզի հասած է. ան ալ դիպուածով։

Սարգիս եպ. Սարաֆեան 1748 Յուլիս 25 թուականով Պոլիս, տիրացուի մը ուղղած նամակին մէջ (տես Հայաստան, Կ.

---

(1) Հաւանորէն Քէֆէցին։

(2) Հաւանօրէն Ղազար Սեբաստացին, որ Պոլիս ծնած եւ Պոլիս ապրած էր, միայն միջոց մը էջմիածին գտնուելով։ 1660—1663 Պատրիարք Պոլսոյ։

Պոլիս, 1846 թ. 21 կամ Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ.ի Սարաֆեանի եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք, էջ 230—232) Մխիթար Աբբայի բառարանին, ինչպէս նաեւ իր կատարած հրատարակութիւններուն վրայ, գաղափար մը տալու համար կ'ըսէ. «զորոց եթէ կամեցիս տեսանել զկերպն, զգիրն եւ զյարմարագրութիւնն, կարես ի յելա ելդ ի չարշըն հանդիպիլ ի յօտայն տիրացու Հայրապետին, եւ անդ տեսանել»: Այդ թուականին ուրեմն Պոլսոյ շուկային մէջ սենեակ մը ունէր Հայրապետ անուն տիրացու մը, որ ապահովաբար դասախօս մըն էր, եւ կը հետաքրքրուէր գիրքերով:

Իսկ աւելի հետաքրքրականը այն տիրացուն է, որուն ուղղուած է այս նամակը.(1) վասնզի ինչպէս կ երեւի Սարգիս եպ. Սարաֆեան կը հետաքրքրուի անոր ձեռնարկած բառարանին պատրաստութեամբ «հարցանելով զորպիսութենէ բարեկեցիկ կելոյդ, նաեւ առ ուր եզերելոյն ձեռնարկեցեալ բառարանիդ»։ Եւ յետոյ անոր կու տայ տեղեկութիւններ տակաւին տպագրութեան մէջ եղող Մխիթար Աբբայի բառարանին վրայ եւ նոյն իսկ անկէ տպագրեալ էջ մը նմոյշ կը ղրկէ:

Այս անձը, հաւանօրէն, էր Կեսարացի գիտուն տիրացու Գէորգը, որուն յետոյ, 1766ին, ծախեց Սարաֆեան եպիսկոպոս իր Վենետիկէն Պոլիս փոխադրած տպագրական տառերը:

Այս Տիրացու Գէորգը, որուն համար Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան կը վկայէ թէ էր «իմաստասէր յոյժ եւ դպրութեանց ոմանց ազգաց իսկ տեղեակ», հաստատուած էր Վէզիր Խանի մէջ, եւ մեռաւ 1766 Մայիս 11ին իր տպարանին հետ մնալով երկրաշարժէ կործանած այդ խանին փլատակներուն տակ։

Սարգիս Եպ. Սարաֆեան, իր գիրքերուն մէջ կը յիշատակէ նաեւ ուրիշ տիրացու մը «Կոստանդնուպոլսեցի ուսումնական զտիրացու Պօղոս դպիրն Եսայեան» որ 1750ին Վենետիկի մէջ «Ճշմարտութիւն Յաւիտենական» գիրքին տպագրութեան միջոցին «ըստ կարի իւրում աշխատեցաւ իհայել սրբագրութեան տպագրեցեալ թղթոցն» (Նոյն, էջ 238), որուն ալ կրնայ ուղղած ըլլալ իր նամակը 1748ին, թէեւ ասիկա քիչ հաւանական եղած ըլլայ.

Նոյն եպիսկոպոսը 1754 Ապրիլ 22ին կը յիշատակէ մահտեսի Մանուկ պատուելի մը (Մայր Դիւան Մխիթարեանց, էջ 160) որ Հռոմ պիտի երթար:

---

(1) Դժբախտաբար հրատարակիչը անունը ջնջած է, եթէ ոչ ուսուցիչ տիրացուի մը անունը աւելի ունեցած պիտի ըլլայինք։

Այս սակաւաթիւ պատուելիներուն եւ տիրացուներուն սեննեակներուն մէջ ձեռք բերուած ուսումը մեծ բան մը չէր: Պարզ ընթերցում մը եւ քիչ մը հաշիւ գիտնալը արդէն լիակատար ուսում մըն էր այն ժամանակի աշխարհականներուն համար, որոնցմէ քիչ շատ զարգացման հասնողները չափազանց քիչ էին, վասնզի առօրեայ կեանքի մէջ աւելին պէտքը զգացուած չէր:

Այդ հազուագիւտ աշխարհականներէն մին էր Երզնկացի Խօճա Առաքել, (Դարանաղցի, էջ 361–2 եւ 369—370) «որ մեծ իմաստասէր էր եւ ամենայն տումարից գիտող եւ ներհուն բանից, որ զամենայն աշխարհ հիացուցեալ էր, մանաւանդ զվարդապետք»:

Դժբախտաբար ոեւէ յիշատակութիւն չկայ թէ իր այս ներհուն զարգացումը — ժամանակին աշխարհականաց համար անսովոր — ուր ձեռք բերած էր: Ինչպէս Դարանաղցիի. (էջ 369) խօսքերէն կը հասկցուի մակաբերաբար, այս անձը որ 1612—1613ին Պոլիս էր, յետոյ Տիարպէքիր մաքսապետ եղած է: Այդ պաշտօնը, —ինչպէս կը թուի— յափշտակած էր Պաղտասար անուն անձի մը ձեռքէն, որ փոխադարձաբար «շատ գանձուց ուժովն եւ փաշային» ազդեցութեամբ կը յաղթէ իրեն եւ ետ կառնէ մաքսապետութիւնը եւ Առաքելը բանտ նետել կու տայ, ուր ան երեք տարի կը մնայ:

Առաքել «վշտացաւ շատ» եւ «ոչ կարաց տոկալ եւ առ վշտին ուրացաւ զհաւատն եւ զբազումս կորոյս ընդ իւր եւ բազմաց վնաս հասոյց» (էջ 369), յետոյ «գնաց ի Լեհն, ամենայն տամբն, եւ անդ խայտառակեալ սատակեցաւ ի ծիրնթացն, եւ շատոց վնաս արար եւ յընչից թափեաց յԸստամբօլս» (էջ 301):

Այսպէս բացառիկ ուսման տէր մէկը, —որ թրքերէնի եւ արաբերէնի ալ հմուտ ըլլալու էր իր պաշտօնին բերմամբ— իսլամանալով կորսուած է:

Այս տեսակ պատահական դէմքեր կրնայ ըլլալ որ գտնըւած ըլլան աստ անդ, մանաւանդ յանձնառուներու, հայթայթիչներու, կապալառուներու, մաքսապետներու, եւ սեղանաւորներու մէջ, որոնք ստիպուած էին պետական պաշտօնատուներու հետ յարաբերիլ անձամբ կամ իրենց գրագիրներուն միջոցով եւ հետեւաբար թրքերէն սորվելու պարտաւորուած, հօճաներէ, մասնաւոր դասառութեամբ, վասնզի ոչ-իսլամները մզկիթներու քով գտնուող Մեծատնները չէին կրնար յաճախել:

Պոլիս սակայն չէր կրնար ուրիշ տեղերու նման ինքն ալ չունենալ գէթ շատ նախնական դպրոցներ կամ դասատուններ: Արդարեւ ԺԷ. դարէն ինչ ինչ յիշատակութիւններ ցոյց կու տան թէ այդ դարուն Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ, դպրոցներ կամ դասատուններ կային, որոնց մէջ կը դասախօսէին քահանաներ ու բացառիկ կերպով ինքնաշխատութեամբ զարգացած եւ որոշ ուսում մը ձեռք բերած անձեր օրինակի համար Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (1637—1695+), որ ինչպէս յայտնի է սովորական մարդ մը չէր, եւ իր ժամանակակից դէպքերու մէջ կատարած էր շատ նշանակելի եւ կարեւոր դեր մը, իբր հմուտ եւ զարգացած անձնաւորութիւն մը: Այս անձը որ հայերէնէ զատ ծանօթ էր յոյն, լատին եւ թրքերէն լեզուներուն, ինչպէս կը տեսնուի քահանայի զաւակ ուրիշ քահանայի մը աշակերտած է, պաշտպանութեամբ ժամանակին ամէնէն ազդեցիկ հայուն Ապրօ Չէլէպիի, որուն զաւակներուն հետ ինքն ալ ուսում առած ըլլալ կը թուի, հաւանօրէն յոյն եւ լատին կրօնաւորներու եւ իսլամ իւլէմաներու քով ալ ձեռք բերելով օտար լեզուներու ծանօթութիւնը:

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան ձգած է, իբր գրոց աշակերտ, բազմաթիւ երկեր որոնք մասնաւորապէս կու տան ծանօթութիւններ Պոլսոյ հայ գաղութին կեանքին, ինչպէս նաեւ ժամանակակից բոլոր հանրային շահագրգռութեան առարկայ դէպքերու վրայ:

Իր իսկ տողերէն կը քաղուին տեղեկութիւններ որոնք շատ թանկագին են:

Անիկա կը պատմէ թէ իննտարեկանին, այսինքն 1646ին, սկսած էր «սովորել զգիրս ի ձեւսն աշխատելով» (Բազմավէպ. 1903, էջ 368, Երեմիա Չելեպիի Քեօմիւրճեան Ստամպօլոյ Պատմութիւն էջ 141: Եւ ՀԱ. 1932 էջ 522):

Իսկ իր ուսուցիչն էր Յովհաննէս անուն քահանայ մը «բարեճախանձ եւ քաջադրիչ անձնաւորութիւն մը» (Հ. Ակինեան ՀԱ. 1932 էջ 522) որ պաշտօնակիցն էր Լանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ Երեմիայի հօրը՝ Տ. Մարտիրոս քհ. Քէօմիւրճեանի:

Էջմիածին պահուած ձեռագիր Աստուածաշունչի մը (Թ. 348) յիշատակարանը որոշապէս կը հաստատէ այս իրողութիւնը (ՀԱ. 1932 էջ 522) գրելով թէ «նոյն ինքն Երեմիան բարի ժառանգ նորին (1) եւ ուղիփաշաւիղ շառաւիղն հանդերձ հարազատ ըստ մարմնոյ ծնօղաւ իւրով Մարտիրոս երիցաւ եւ վարժապետաւն Տէր Յովհաննէսիւ քահանայիւք, որ էին գործակալ ի վերայ բարի արդեանց առն Անբակումայ»։

Նոյնպէս ինքն Երեմիա, 1670ին, Կրետէի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյ կոնդակի մէջ կը գրէ. «յիշեցէք .. զմարմնաւոր ծնողն մեր զպէր Մարտիրոս քահանայն, եւ ըստ հոգեկանին զՏէր Յովհաննէս քահանայն։ Եւ եւս զստացողն մեր յիատեանց ի մօր ազգառուէ զպապն եւ ծնող եւս հոգեպէս զմահտեսի Ամբակումն, որք բազում երկասիրութեամբ երախտաւորեցան ի վերայ մանկահասակ տկար տհասութեան մերում տքնեցուցանել իմարզարանս գրոց մակացութեան, որ վասն սերտ սիրոյ եւ աղօթից նոցա տէրն տերանց՝ առատածեռս շնորհեաց ..»» (տես Նոյն)։

Ասոնք որոշ ցոյց կու տան թէ ժէ. դարուն երկրորդ քառորդին եւ աւելի վերջը (1640—1660 թուականներուն) կար քահանայ մը որ ուսուցիչ էր, 9էն 12—13 տարեկան տղոց, վասնզի Երեմիա, ինչպէս կը տեսնուի իր հօրը Տ. Մարտիրոսի 1651ին գրած մէկ յիշատակարանէն, արդէն «դպիր» էր, այսինքն բաւականաչափ ուսման տէր, եւ 165ին կատարեալ ուսեալ կը համարուէր, քանի որ Եղիազար Այնթապցի պատրիարք զայն սարկաւագ օրհնելու առաջարկ կ՚ընէր, սակայն Երեմիա ինքզինքն անպատրաստ կը նկատէր, ինչպէս կը հասկցուի իր Օրագրութենէն։

Նոյնիսկ առանց տարակոյսի, կարելի է ըսել թէ Տ. Յովհաննէս, Լանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քահանան, որ այսպէս աշակերտներ ունէր, իր տեսակին մէջ միակը չէր եւ այն ժամանակի Պոլսոյ 5—6 եկեղեցիներուն, Գում Գաբուի Ս. Աստուածածին Մայր-Եկեղեցիին, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ, նախկին պատրիարքանիստ եկեղեցիին, Ղալաթիոյ հնագոյն հայ եկեղեցիին նոյնպէս Լանկայի Ս. Նիկողոս, եւ Ս. Սարգիս եւ Սկիւտարի Ս. Կարապետ, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիներուն շուրջը անպատճառ կային Տ. Յովհաննէսին պէս ուրիշ քահանաներ որոնք իբր ուսուցիչ տղաքներու կարդալ գրել կը սորվեցնէին։

---

(1) Ակնարկ Աստուածաշունչին նախրատուին որ էր Ամբակում, Ակնեցի Հայագործապետը եւ բարեգործ անձը, որուն քրոջ աղջիկն էր Երեմիայի մայրը Յուղիտա, Տ. Մարտիրոսի Երիցուհին։ Ամբակում պաշտպանը եղած է Երեմիայի։

Այս դասատուները, իրե՛նց շատ նախնական վիճակով, դպրոցներ չէին, եւ այսպէս ալ կը ճանչցուէին, հակառակ անոր որ ոչ կանոնաւոր ընթացք եւ ոչ ալ որոշ կազմակերպութիւն ունէին, եւ թերեւս նոյն իսկ զուրկ էին անընդհատ շարունակութենէ:

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան կը պատմէ թէ 1660*ին մեծ հրդեհէ մը կ'այրին Լանկայի Ս. Նիկողոս եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները: Ապրօ Չէլէպի, հաւանութեամբ ժողովուրդին, կը ձեռնարկէ վերաշինել Ս. Նիկողոսը: Շինութեան հոգը կը յանձնէ Երեմիայի: Հազիւ աւարտած էր եկեղեցին, երբ Բ. Դուռը հրաման կ'արձակէ, որ քակուին բոլոր նոր, անհրաման կառուցուած եկեղեցիները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ Ս. Նիկողոսը*

Ապրօ Չէլէպի, որ այդ միջոցին Մոռա կը գտնուէր գործով, որպէսզի Ս. Նիկողոսը կարենայ փրկել, գաղտնի հրահանգ կը ղրկէ Երեմիայի, քակել եկեղեցիին երեք խորանները, եւ առջեւը պատ հիւսելով վերածել զայն շուտով դպրոցի (Բազմավէպ. 1925 *էջ* 260*):*

Երեմիա «Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլէպի» *գործին մէջ կը պատմէ թէ*

«Թէ զխորանն սրբութեան մեր յօրինեալ
Որմով զերեսն պահարան իբրու ծածկեալ
Եւ ըզատեանն մինչ ի դուրս ի բաց թողեալ
Հիւսիս հարաւ բարձր ի յերկրէ բազմոց շինեալ
Ամս ինչ *դպրոց ժողովրդեան* իբր զայն ցուցեալ»:

(Տօք. Վահրամ Թորգոմեան. Սթամպոլոյ Պատմ. *Ա. հտ. էջ* 579 *եւ Գ. հատոր էջ* 230*):*

Ապրօ Չէլէպիին հրահանգը եկեղեցին դպրոցի վերածելու համար եւ Թուրքերու ձեռնթափութիւնը՝ դպրոցին հանդէպ, ինքնին փաստ մըն է որ այդ օրերուն Պոլսոյ հայ զաղութին մէջ կառավարութեան գիտակցութեամբ ժողովրդական դպրոցներ կային, որոնց ձեւին վրայ ալ որոշ գաղափար մը կու տան Երեմիայի տողերը, քանի որ կը նկարագրէ թէ ինչպէս «բարձր ի յերկրէ բազմոց»ներ կային, որոնց վրայ կը նստէին տղաքը:

Դժբախտաբար Երեմիա դառնացած ի վերջոյ, Ղազար Սեբաստացի պատրիարքի մեղսակցութեամբ, դպրոցին քանդումէն իր եւ իր ուսուցիչը՝ Տ. Յովհաննէս քհ.ի դէմ գործադրուած հալածանքէն ուստի իր Պոլսոյ տեղագրութեան մէջ, չ'ուզեր դպրոցներու վրայ խօսիլ, ըսելով.

«Ոչ մեքթեպից հայեցաք՝ ընդ որ զմանկունսն ի մարզումն տան,
Մեզ ո՛չ մետրեսեք պիտոյք՝ քանզի մերս՝ որ խափանեցան,
Ցաւ է մեզ զայլոց դիտել՝ անգլուխ ազգ մեր՚ւ անիշխան

Տոք. Թորգոմեան, որ իր գործին մէջ քանի մը անգամներ կ՚անդրադառնայ այս տողերուն, միշտ այնպէս կը մեկնէ որ Երեմիայի այս տողերուն մէջ «քանզի մերս՝ որ խափանեցան» բառերուն մէջ «մերս»ը կը վերաբերի իր՝ Երեմիայի դպրոցին:

Ես կը կարծեմ թէ «մեր» դպրոցները ըսելով Երեմիա Չէլէպի կ՚ակնարկէ այն ժողովրդեան դպրոցներուն որոնք գոյութիւն ունեցած էին եկեղեցիներու քովը կամ քահանաներու տուներուն մէջ, եւ որոնք մեծ մասամբ խափանուած էին։

Ուշագրաւ են յաջորդ երկու տողերը ուր արդէն շատ որոշ կ՚երեւայ թէ մեր (Հայոց) դպրոցներուն վրայ է խօսքը, վասնզի չ՚ուզեր խօսիլ «այլոց» մետրեսներուն վրայ քանի որ մերինները խափանուած էին, այդ միջոցին Պոլսոյ մէջ տիրող վէճերուն եւ խառնակութեանց պատճառով։

Այս վէճերուն գլխաւորն էր Յակոբեաններուն կամ Արեւելցի-Ջահուկեաններու պայքարը ընդդէմ Եղիազարեանց կամ Հոռմցիներու, որ նոր մէկ դիմայեղութիւնն էր «ներսեցի»ներու եւ «դրսեցի»ներու, այսինքն բնիկներու, եւ նորեկներու պայքարին որ շատ հին էր: Վէճին շարժառիթը Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոսութիւն մը կազմելու ձեռնարկն էր, որ Եղիազար Այնթապցի 1664ին կատարած էր։

Այս պայքարը տեւեց 1664էն մինչեւ 1681՝ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին մահը, եւ Պոլիսը՝ մանաւորապէս թատերավայր դարձաւ ողբալի գոտեմարտութեան մը, որ երկու կուսակցութիւնները մղեցին իրարու դէմ զարհուրելի սաստկութեամբ: Այս շրջանին, ուր կոյր ատելութեամբ կողմերը ամէն բան ըրած են իրարու գործ խանգարելու համար, անհաւանական չէ որ Հայ պզտիկ դպրոցներն ալ փակուած եւ խափանուած ըլլան նոյն իսկ կառավարութեան միջոցաւ։

Երեմիայի վերոգրեալ տողերը, որոնք կը գտնուին իր վերջաբանին մէջ, ըստ Տոք. Թորգոմեանի (Սթամպոլոյ պատմ. էջ 127) գրուած են 1681—1684 թուականներուն, որոնք կատարելապէս կը համապատասխանեն մեր նշանակած ժամանակամիջոցին:

Ասով հանդերձ եթէ եկեղեցիներու հովանիին տակ գտնըւող եւ քահանաներու «առտնին» դպրոցները այս վէճերուն միջոցին խափանուած են, սակայն միշտ սակաւաթիւ պատանիներ առանձնական ուսուցմամբ քիչ մր բան սորվելէ չեն դադրած։

Ասոր փաստն ալ դարձեալ կու տայ նոյն Երեմիա Չէլէպին, որ ինչպէս տեսանք վարժապետ քահանայի մր աշակերտն էր, բայց ինչպէս Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան դիտել կու տայ (Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի. Երուսաղէմ, 1939 էջ ԺԷ.) «Նկատի ունենալով Սուրբ Գրոց, պատմութեան, տոմարագիտութեան եւ հայերէնի ու օտար լեզուներու իր հմտութիւնը եւ ունեցած բազմակողմանի զարգացումը, համեմատելով անշուշտ իր ապրած ժամանակին հետ. կարելի չէ ըսել թէ այդ ամէնը ուսած է միակ վարժապետէ մը, այն է՝ Տէր Յովհաննէս քահանայէն։ Հեռու չէ հաւանականութենէ որ անիկա ոչ-հայ ուսուցիչներ ալ ունեցած ըլլայ՝ գէթ օտար լեզուներու համար։ Իսկ ակներեւ է որ սուրբգրական ուսմանց մէջ Երեմիա մեծապէս օգտուած է Եղիազար Այնթապցի եւ Մարտիրոս Ղրիմեցի վարդապետներէն, որոնց հետ շատ սերտ ու ընտանի յարաբերութիւն ունեցած է իր պատանեկութենէն սկսեալ, եւ որոնք կրօնական ուսմամբ ու բեմական արժանիքով ճոխացած յայտնի դէմքեր էին այդ ժամանակաշրջանին... Երեմիա տարիներ վերջ առ Եղիազար ուղղած իր նամակներուն մէջ երախտագիտութեամբ կը յիշէ իր «Նրբանկատ» ուսուցիչներէն (Եղիազարէն եւ Մարտիրոսէն) «մանրամասնաբար» ուսածները՝ գրելով. «Մանուկ մտավարժ էի եւ քեզ «նման հոգւոյ բարւոյ դիպեցայ, համարեա զիս յետին քո յետնեալ իբրու զաշակերտ»... դարձեալ «ի բազում սրտից խորհուրդ ակն յանդիման Նրբանկատ յուսուցչացդ մանրամասնաբար ուսայ, վասնզի ի դրունս սիրոյ ծեր տարաբերեալ դեգերէի դերեւեալս իմաստից եւ փէլէքզէտէ (վատաբախտ) թըշւառացեալս...»։ Նոյնը կը վկայէր նաեւ Երեմիայի հայրը Տէր Մարտիրոս Քէօմիւրճեան՝ երբ իր որդւոյն Բերիա՝ Եղիազարի մօտ երթալուն առթիւ իր 1664 Սեպտ. 14 թ. նամակով կը գրէր. «փոխանակ իմ առաքեցի առ սրբութիւնդ զորդեակն իմ եւ զծառայ քոյ.. զանձնածինն իմ եւ զհոգեծինն քո... զորդիդ ըստ հոգւոյ, զոր ունեցեր հաւատով...» եւ «իքէն պատուաստեցաւ իմաստըն»։

Նոյնպէս իբր ապացոյց առանձնական ուսուցման կրնանք յիշել Երեմիայի խօսքերը առ իր որդին Գրիգորիս վրդ. որուն ինքն եղած է առաջին ուսուցիչն ու դաստիարակը վասնզի տեղ մը կ՚ըսէ, «սիրելն քո (զիս) ոչ միայն ծնողութեան սակի՝ այլ եւ դաստիարակութեան» է եւ ուրիշ տեղ մը «պարտիս սիրել զիս իբրեւ զվեհագոյն վարժապետ» (Օրագրութիւն, էջ ճՉ.)։

Ասոնք անժխտելի փաստեր են որ առանձնակի ուսուցումը կը շարունակուէր Պոլսոյ մէջ, հակառակ անոր որ հաւաքական, այսինքն դպրոցական ուսուցումը զարգացնել անկարելի եղած, եւ կրթական գործը չարաչար վնասուած էր։ Իսկ երբ բարձրագոյն ուսման յատուկ հաստատութիւն գոյութիւն ունեցած ըլլար Երեմիա Չէլէպի իր զաւակը պիտի չղրկէր Էջմիածին հոն ինը տարի մնալով ձեռք բերելու համար «զկատարելութիւն ուսման» (Օրագրութիւն էջ ծԶ.)։

Բայց վճռաբար կարելի չէ ըսել թէ ամենեւին դպրոցներ չկային Պոլսոյ մէջ։ Ընդհակառակը եկեղեցիներու քովը քահանաներու ձեռքին տակ տղաք միշտ կ'ստանային քիչ շատ ուսում։ Արդարեւ այդ թուականներուն կը յիշուին Բէօմիւրճեանի դպրոցէն զատ մի քանի ուրիշներ, պատահօրէն։

Այսպէս, կը պատմուի թէ Գում-Գաբուի Մայր Եկեղեցիին տեղը, 1610ին կառուցուած Ս. Աստուածածին մատուռին քով, դպրատուն մը գոյութիւն ունեցած է որ 1648ին այրած է մատուռին հետ եւ տարի մը ետքը վերաշինուած է եկեղեցիին հետ, արքունական հրամանով (Թ. Ազատեան, Հարիւրամեայ Յոբելեան Պէզճեան Մայր-վարժարանի Գում-Գաբու, 1930 էջ 7)։ Այս տեղեկութիւնը որուն աղբիւրը անծանօթ կը մնայ ինծի, եթէ ճիշդ է, կը նշանակէ թէ գոյութիւն ունէին կրօնական ուսուցման համար դասարաններ ԺԷ. դարուն սկիզբներն իսկ։

Նոյնպէս գրեթէ անմիջապէս յետոյ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին ստացումէն (628), կը յիշուին այդ եկեղեցիին շուրջը երկու ուսուցիչներ, երկուքն ալ գործունեայ դէմքեր, որոնք մէկ կողմէն կ'ուսուցանեն եւ միւս կողմէն կը գեղագրեն։

Ակնցի Յակոբ դպիր, որդին Խասգիւղ բնակող Ակնցի Խօճա Մահտեսի Վահրատի (1), եւ կնոջ Շողակաթի, կը հաստատէ թէ ինքն աշակերտած էր Իլովցի Յակոբ Սարկաւագի եւ Արիստակէս քհ.ի, որ Ս. Հրեշտակապետի քահանաներէն էր եւ բազմաթիւ ձեռագիրներ գրած։

Յակոբ դպիր ինքն ալ գրած է կարգ մը ձեռագիրներ, եւ պատմութիւն մը Ս. Նիկողոսի գրաւման եւ Ս. Հրեշտակապետի ստացման մասին (Էջմիածինի մատենադարանը կը մնայ)։

Պալաթի եկեղեցին մէջ կամ անոր շուրջը, մանաւոր ուսուցման ապացոյց կրնայ համարուիլ բազմաթիւ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնը ԺԷ. դարու Բ. կէսին: Ասիկա փաստ մըն է թէ հոն կար մտաւորական կեանք մը, որ տեւականօրէն իր գոյութիւնը կը պահէր, եւ նոյն իսկ կը լուսաւորէր ուրիշ թաղեր: Այսպէս, յիշեալ Ակնցի Յակոբ դպիրը 1647ին կը գտնենք Լանկայի Ս. Նիկողոս եկեղեցին փոխադրուած։ Շատ հաւանական է որ անիկա նաեւ ուսուցիչ էր փոքր տղոց:

---

(1) Խօճա Վահրատ Պալաթի եկեղեցիին շինութեան ատեն, մեծաքանակ կիզմինտ նուիրած էր, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ դիրք ունեցող մէկն էր։

Նոյնպէս հաւանօրէն 1676ին հաստատուած Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցիին հիմնադիրը Տ. Աբրահամ քհ.ն որդի Գրիգորի (✝1727) որ տարիներ առաջ այդ թաղը հաստատուած Պալաթցի քահանայ մըն էր, 1678ին. եկեղեցիին խորանին ետին գտնուող իր տունը (1), դպրոցի կը վերածէ, եւ արտօնութիւն ալ կ՚առնէ հոն տղաք կրթելու Աւետարանին ընթերցումովը։

Այս դպրոցին մէջ կը պաշտօնավարէր 1710ին Ս. Խաչի Տ. Յակոբի որդին Տիրացու Մարտիրոս վարժապետ։ Սակայն 1716ին իսլամ մոլեռանդներ կ՚ուզեն դպրոցը փակել տալ գանգատ բառնալով թէ տղաք աղմուկ կը հանեն եւ զիրենք անհանգիստ կ՚ընեն: Տէր Աբրահամ խնդրագիրով մը կառավարութեան կը դիմէ, եւ շնորհիւ 38 իսլամներու որոնք կը վկայեն թէ տղաք լռիկ Աւետարան կը կարդան օրն ի բուն, կը փրկէ դպրոցը։ 1716ին մասնաւոր ֆէրմանով մը կը հրամայուի դպրոցը պահել եւ տղաքը կրթել: Այս դպրոցը կը շարունակուի մինչեւ ԺԸ. դարուն վերջերը (2) (տես Հմայեակ քահանայ Էքսէրճեան Յիշատակարան հնգեակ յոբելեանի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ Սկիւտարու 1676—1926, էջ 58—9)։

Դպրոցը ունեցած է 1774ին Զաքարիա պատրիարք Փոքուզեանէ պատրաստուած կանոնագիր մը, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ բաւական ուշագրաւ հաստատութիւն մըն էր (նոյն էջ 60):

Նոյնպէս, գրաւոր յիշատակարաններու վրայ հիմնուած գիտենք թէ 1703ին Խասգիւղի մէջ Խաչատուր անուն քահանայ մը, իր տունը աղօթարանի վերածած էր, ինչպէս նաեւ «ի տան իւրում վարժէր մանկունս»։ Իսկ 1729ին Խասգիւղի եկեղեցիին շինութենէն անմիջապէս յետոյ հոն գոյութիւն առած էր «դպրատուն» մը, ուր կը դասախօսէր Նոտար Աբրահամ դպիր Յովհաննէսեան։

---

(1) 1706 թուականով կալուածագիրի մը մէջ մուալլիմխանէ (ուսուցչանոց) նշանակուած է (Հմայեակ քհ. Էքսէրճեան. նոյն էջ 59)։

(2) Դժբախտաբար Տիրացու Մարտիրոսէն յետոյ միայն մէկ վարժապետ ծանօթ է: 1765ին կը յիշուի Տիրացու Գալուստ մանկավարժը որ դպրապետ էր նաեւ եկեղեցինին։

Պալաթի հնօրեայ թաղին մէջ նաեւ, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին քով շատ կանուխէն հաստատուած պէտք է ըլլայ ազգային վարժարան մը, որ «Մանկատուն Պալատու» անունով ճանչցուած էր։ ԺԸ. դարուն կէսին, այս փոքր տղոց համար հաստատուած մանկատան վարիչն էր հաւանօրէն Գէորգ դպիր Պալաթցի (1737—1812✝) իր ժամանակին ամէնէն հմուտ անձերէն մին, որուն համար ըսուած է թէ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին մէկ խուցին մէջ ապրած է։

Ժամանակակից այս վարժարաններուն՝ ուրիշ թաղերու մէջ եւս աներկբայ գոյութիւն ունեցած են «մանկանց վարժատուններ»։ Այսպէս, 1719էն առաջ ապահովաբար կար Գում-Գաբուի Մայր-եկեղեցիին առընթեր, այս տեսակ հաստատութիւն մը (1), որ Մայր եկեղեցիին հետ 1719ին վերաշինուած է։

1741ին Նալեան Պատրիարք երբ Սկիւտարէն Գում-Գաբու փոխադրեց Կոլոտի վարժարանը, զայն հաստատեց եկեղեցիին շրջափակէն դուրս, առանձին վայր մը եւ Մայր Դպրանոց կոչեց զայն, վասնզի ապահովաբար եկեղեցիին քով կար վարժարան մանկանց մը, ինչպէս նաեւ աղջկանց դպրոց մը. դարձեալ Գում-Գաբուի մէջ Թիւլպէնտճի Հիւսամէտտին թաղը, որ 1741—1745 թուականներուն գոյութիւն ունեցած է:

---

(1) Վերը յիշեցի թէ հոն կը կարծուի գոյութիւնը դպրոցի մը որ 1648ին այրած էր եւ տարի մը յետոյ վերաշինուած։

Թ. Ազատեան Պատմութիւն Մայր վարժարանի էջ 6—7) կ'ըսէ թէ «1719 թուականին Ս. Աստուածածին մատուռին վերաշինութեան համար Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի տրուած ֆէրման մը կը հաստատէ թէ Պոլսոյ գրաւման ատեն (1453) Գում-Գաբու և շրջակայքը բնակութիւն հաստատող Հայերը իրենց հոգետունը ունէին և անոր մօտ է որ բացած են մասնաւոր կրթարան մը Մանկանց վարժատուն անունով»։

Ֆէրմանին բառերը աչքի առջեւ չունիմ, սակայն բնաւ հաւանական չէ որ արդի Մայր Եկեղեցիին տեղին վրայ 1610էն առաջ եկեղեցի և դպրոց գտնուած ըլլայ եւ եթէ ֆէրմանին մէջ այս տեսակ հաւաստիք մը տրուած է շինծու է եւ ձեւ մըն է պարզապէս տալու համար այն տպաւորութիւնը թէ շինուելիքները նոր բաներ չէին այլ նախապէս գոյութիւն ունեցածներն են որ կը վերաշինուէին։ Հետեւաբար տրուած պատկառելի հնութիւնը — եթէ այդ տեսակ ֆէրման մը կայ— կեղծ է, սակայն շատ հաւանական է որ 1719էն առաջ արդէն մանկանց վարժատուն մը կար, ինչպէս ուրիշ թաղերու մէջ։

Այս աղջիկներու դպրոցին ալ յառաջդիմութեան զարկ տուած է Նալեան պատրիարք, ընդհանուր հսկողութիւնը ինքը ըստանձնելով (տես Պատմ. Մայր վարժարանի էջ 9)։

Թէ ի՞նչպէս բացուած եւ ո՞րքան ատեն գոյութիւն ունեցած է այս դպրոցը, ըստ Թ. Ազատեանի, այս մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը պակսին։

Այս վարժարանին մասին միակ վաւերագիրն է արձանագրութիւն մը որով դպրոցին շէնքը Մայր եկեղեցւոյ Միթէվէլլի Օհաննեան Լութֆիկ ամիրայի անունին կը փոխանցուի (Պատմ. Մայր վարժարանի էջ 9)։

Որոշ է սակայն որ Կոլոտի դպրոցին մեծ աշակերտը՝ Նալեան, մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած է հայ աղջիկներու կրթութեան։

Իր հեղինակած Գանձարանի Ծանուցմանց գիրքին (1758ին տպուած) Ս. հատորին ԼԱ. հատուածը ուր «Յաղագս կրթել տալոյ եւ զաղջկունս, յուսումն Սուրբ Գրոց» խորագիրը, եւ շատ հետաքրքրական է, վասնզի Նալեան հոն կը շեշտէ աղջկանց կրթութեան պէտքը։ Ինչպէս իր ըմբռնումը այդ շատ փափուկ խնդիրին նկատմամբ, նոյնպէս իր փաստաբանելու ձեւը, կը կրեն ժամանակին ոգւոյն եւ Կոլոտի ուղղութեան կնիքը։ Անոնք կ՚ուզեն որ հայ աղջիկներն ալ կրթուին, բան սորվին, զարգանան։

Տեսութիւն մը որ հիանալի է, որչափ ալ շատ սահմանափակ նկատուին զարգացման համար առաջարկուած միջոցները։

Նալեանի այդ գրութիւնը արժէքաւոր վաւերագիր մըն է, ուր ԺԸ. դարուն մէջ առաջին անգամ կը խօսուի աղջիկներու կրթութեան վրայ (հմմտ. Բաբգէն վրդ. Կոլոտի դպրոցին դերը տոհմային դաստիարակութեան մէջ, ԼՈՅՍ. 1905 էջ 156)։

Այնպէս որ շատ անհաւանական չէ որ Նալեան իրապէս հիմնած ըլլայ իր Մայր-դպրոցին քով աղջկանց վարժարան մըն ալ.

ԺԸ. դարուն այսպէս կը հաստատուի որ Պոլսոյ մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր եկեղեցիներն ալ ապահովաբար իրենց շուրջը ունեցած են աւելի կամ նուազ փայլով դասատուններ, ուր եկեղեցիին սպասաւորող քահանաներէն մին կամ վարդապետ մը իրեն պարտականութիւն համարած է, թաղին հայ մանուկները իր քով ժողվել եւ գոնէ կարդալ գրել-սորվեցնել։

Նոյն իսկ կրնանք ըսել թէ քահանաներ ալ գտնուած են որոնք աղջիկներու—անշուշտ շատ սակաւ թիւով – դաս տըւած են։

Դասախօսական այս ձեւէն օգտուեցան նաեւ կաթոլիկ քարոզիչներ եւ իրենք ալ նոյնը ըրին։

Խաչատուր վրդ. Առաքելեան Կարնեցի որ բողոքականցայի աշակերտ էր եւ իբր քարոզիչ կամ հաւատոյ տարածիչ Պոլիս ղրկուած էր 1696ին, ինչպէս տեսնուեցաւ, իր մէկ հետաքրքրական տեղեկագիրին մէջ կ'ըսէ թէ «երբ Պոլիս գացի հազիւ 20 հոգի կաթողիկեայ գտայ. Դոմինիկեանց եկեղեցին կաթողիկեայ հաւատքը քարոզեցի, օրէ օր աճեցան կաթողիկայք իբր 300 հոգի։ Պատրիարքն, որ էր Մատթէոս կաթողիկոս (1) որ դեռ նոր մեռաւ ի Հռոմ, որպէսզի հալածանք չըլլայ, հրամայեց որ Հայոց եկեղեցիին մէջ քարոզեմ կաթողիկեայ հաւատքը։ Իսկզբան օրն երկու անգամ կը քարոզէի, եւ տղոց Քրիստոնէականի դաս կու տայի, յետոյ մի անգամ օրը եւ կիրակի օրեր երկու անգամ։ Այսով սաստիկ աճեցաւ կաթողիկէութիւնը» (Գր. վրդ. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւններ Ա. 144)։

Շատ բացորոշ կ'երեւայ թէ Խաչատուր վրդ. Կարնեցի, կ'օգտուէր արդէն կիրարկուած ձեւէ մը եւ իր քարոզած եկեղեցիին (Սամաթիոյ Ս. Գէորգը հաւանօրէն) քովը կը հաստատէր դասախօսութիւններ եւ այդ միջոցաւ կաթոլիկութիւնը կը տարածէր։ Եւ ինչպէս կը հասկցուի իր տուած ուսումը քիչ մը աւելի բան մըն էր քան ան որ մեր քահանաները եւ տիրացուները կու տային, հասարակ ընթերցում սորվեցնելը բաւական համարելով։

Նամակին շարունակութեան մէջ կան քանի մը նշանակալի տողեր, որոնք կը հաստատեն ասիկա։ Ան կ'ըսէ թէ «բայց մեծ տրտունջ կար իմ մասիս, թէ վարդապետութեան աստիճան չունենալով, որ Ս. Գրիգորէն հաստատուած էր, վարդապետի գործ կը կատարեմ», այսինքն դաս կու տար ու կրօնական ուսումներ կ'աւանդէր իր աշակերտներուն (2)։

Այսպէս, Պոլսոյ մէջ կը գործէին արեւմուտքէն եկող վարդապետներ, բուռն պայքարի մէջ։

Հայոց եւ Յունաց պատրիարքները Յիսուսեանները հեռացուցեր էին 1626ին բայց չէին կրցած արմատախիլ ընել կաթոլիկ քարոզչութիւնը որ անոնցմէ շահուած տեղացիներ կը շարունակէին:

---

(1) Սարը մականուանեալ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը որ 1708ին խալամացաւ և յետոյ Հռոմ ապաստանեցաւ եւ հոն մեռաւ 1727ին։

(2) Յովսէփ Արքեպս. Քէօլէեան Նուիրակ-առաջնորդ Իզմիրի, յետոյ ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան տուած է Խաչատուր վրդ. Կարնեցիին Սամաթիոյ Ս. Դէորգ եկեղեցիին մէջ, վերջ տալու համար այս տրտունջներուն (Գալէմքեարեան Կենս. Ա. էջ 145)։

Կը յիշուի թէ Պոլսոյ Ղալաթիոյ Դոմինիկեանց Ս. Պետրոս եկեղեցին կը յաճախէին, 1674էն ի վեր, Պրուսացի Հ. Գրիգոր Կիրակոսեան (✝ 1689) Դոմինիկեան հայ քահանային ձեռամբ հաւատափոխ ազգայիններ—որոնք անշուշտ աւելի առաջ շահուած էին— եւ եկեղեցիին կէսը գրաւած էին։ Հոն 1737էն առաջ ունէին յատուկ խորան մը Ս. Գր. Լուսաւորիչի (ՀԱ. 1911 էջ 136 եւ 246):

1670ին Ֆրանսայի ուժով Յիսուսեանք վերադառնալով Թուրքիա աւելի գործունեայ կը դառնային հովանաւորուած Ֆրանս. կառավարութեան ուղղակի պաշտպանութեամբ։

Ասոր համար Խաչատուր Գաղատացի (1642—1643) եւ Աւետիք Եւդոկիացի. պատրիարքները Ֆրանսայի դեսպանները սիրաշահիլ փորձած են (Henri Riondel «Ֆրանսա եւ Հայերը» ճակատամարտ, Թ. 373—381) չարիքը սահմանափակելու համար, սակայն չեն յաջողած։ Լուի ԺԴ.ի Ֆրանսան կ՚ուզէր Արեւելքի մէջ գերակշիռ դիրք մը ունենալ, ուստի իր նախարարը Ռիշլիէօ կը ծրագրէր մէկ կողմէն կռիւ մղել քրիստոնէութեան թշնամիներուն դէմ, միւս կողմէն «ճշմարիտ» հաւատքին դարձնել հերձուածողները, որոնց մէջ կը դասուէին նաեւ Հայերը: Ուստի Ֆրանսա իր ազդեցութեան յենակէտ ըրած էր կաթոլիկ կրօնածաւալ գործը, միեւնոյն ատեն աշխատելով տնտեսական առաւելութիւններ ձեռք բերելու Բօլպէռեան ծրագիրը հետապնդել։

Այս ծրագիրին իբր արգասիք ֆրանսական վարժարան մը կը հիմնուի Պոլսոյ մէջ, 1669ին, ճիշդ այն ատեն որ Մարսիլիա ազատ քաղաք կը հռչակուէր Բօլպէռէն:

Այդ վարժարանը, որ կը կոչուէր «Երիտասարդ լեզուագէտներու կամ Հայերու վարժարան» (Ecole des jeunes de langues ou Arméniens) նպատակ ունէր պաշտպանելու, համար Արեւելքի մէջ Ֆրանսայի շահերը, հասցնել թարգմաններ:

Ֆրանսացի տղաք հոն պիտի սորվէին թուրքերէն, արաբերէն եւ պարսկերէն, իսկ Արեւելքի տղաք Ֆրանսերէն: Հարկ դատուած էր նաեւ սորվեցնել յունարէն, իտալերէն, նոյն իսկ սպաներէն (Արեւելքի Հրեաներուն լեզուն) եւ այն ատենուան միջազգային լեզուն լատիներէն։ Ասկէ զատ թարգմանները, քանի որ ստիպուած էին դատարաններու առաջ փաստաբանի դեր կատարել, պէտք էր ծանօթանային առեւտրական իրաւագիտութեան, ինչպէս նաեւ ընդհանուր կարգ մը ծանօթութիւններու:

պատմութեան, աշխարհագրութեան, բնական գիտութեանց եւ բժշկական ծանօթութիւններու, երկրաչափութեան. մաթեմաթիքի եւ գծագրութեան:

Կրթութիւնը բոլորովին ձրի էր եւ պետութիւնը կը հոգար բոլոր ծախքերը։

Դպրոցը՝ որ ինչպէս կը տեսնուի, բաւական կատարեալ ուսում կու տար, հաստատուած էր Պոլիս Բերա թաղը եւ կը գտնուէր Կափուչինեան կրօնաւորներու վարչութեան տակ։

Այս հաստատութիւնը սակայն չկրցաւ ոեւէ նշանակութիւն ունենալ Արեւելքի համար, ապահովաբար անոր համար որ Արեւելցիք տակաւին օտար լեզու մը սորվելու կարեւորութիւնը ըմբռնելու վիճակին մէջ չէին եւ երկրորդ, ապահովաբար ծանօթ՝ կաթոլիկ կրօնաւորներու մոլեռանդութեան եւ կրօնածաւալական ջանքերուն, կ՚զգուշանային եւ վերապահ էին հանդէպ այս հաստատութեան:

Հետեւաբար իր գոյութիւնը ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայերու վրայ:

Սակայն անիկա 1700*էն* 1720 *ունեցաւ իր կրկնակը Փարիզի մէջ Յիսուսեանց վարչութեան տակ, Լուի լը Կրան Գոլէժին մէջ, ուր կ՚ընդունուէին միայն ոչ ֆրանսացի Արեւելցիներ, մանաւորապէս Հայեր:*

1700*էն առաջ, Արեւելքի եւ մանաւորապէս Զմիւռնիոյ եւ Յունաստանի Յիսուսեանները մտահոգութեամբ կը տեսնէին ֆրանսական ազդեցութեան եւ կաթոլիկ կրօնքին սպառնացող վտանգները Արեւելքի մէջ: Լուի ԺԴ.ի կը պաղատէին որ Ֆրանսայի մէջ, օրինակի համար Մարսիլիա։ «Սեմինարիա մը հիմնէ, այնտեղ կրթելու համար յոյն, հայ եւ սուրիացի տղաքները։ Այդ տղաքը, իրենց մատաղ տարիքէն կաթոլիկ հաւատքով սնած, օր մը Արեւելքի կրօնաւորներն ու եպիսկոպոսները պիտի ըլլային, կամ ընտանիքի հայրեր պիտի դառնային, որոնք իրենց երկիրին մէջ բարերար ազդեցութիւն պիտի գործէին եւ իրենց օրինակով ու խօսքով ուրիշներուն դժբախտաբար հաստատել ուզածը պիտի քանդէին» (*Gustave Dupont-Perrier. Du Collége de Clermout au Lycée Louis le Grand. 1921 Paris. *եւ* **Ֆրանսահայ Տարեգիրք** 1927 *էջ* 33*)։*

Ու Յիսուսեանք կը յիշէին թէ Անգլիացիները Օքսֆորտի մէջ քսան յոյն տղու Սեմինարիա մը հաստատած էին: Անգլիացիները Յիսուսեանց Զմիւռնիոյ վարժարանէն խլած էին այդ քսան տղաքը, որ «յոյն երիտասարդութեան ծաղիկն էին»:

Ցիսուսեանք իրենց ծրագիրը կը կցէին Բօլպէռի ծրագրին։ Մեծ նախարարը ուզած էր թարգմաններու վարժարան մը հիմնել ֆրանսական առեւտուրին զարկ տալու համար Արեւելքի մէջ, մինչ Ցիսուսեանք կ'ուզէին միսիոնարներու վարժարան մը հաստատել կաթոլիկ կրօնքը տարածելու համար, կաթոլիկ եկեղեցիին «անդրանիկ դստեր»՝ Ֆրանսայի պաշտպանութեան տակ։

Թագաւորը հաւանեցաւ Ցիսուսեանց առաջարկին եւ 1700*ին «Լը Լուի լը Կրան Գոլէժին մէջ հաստատեց տասերկու երիտասարդ Հայերու վարժարանը։ Այդ Հայերը հոն պիտի սորվէին կրօնք, գեղեցիկ դպրութիւն եւ արեւելեան լեզուներ, արքայական գանձուն ծախքով, որպէսզի երբ իրենց երկիրը դառնան, կա՛մ կրօնքին ծառայեն իբր միսիոնար կա՛մ Պետութեան՝ իբր թարգման»* (նոյն)։

Վարժարանին աշակերտներէն յոյն մը, Իզմիրցի Ռիկօ, կը վկայէ թէ «Ցիսուսեան հայրերուն բոլոր ջանքը մեզի առաքելական ոգի ներշնչելու մէջ կը կայանար։ Ամէն օր մեզի կ'ըսեն որ եթէ թագաւորը այնքան խնամքով մեզի հոս կը մեծցնէ, իր դիտաւորութիւնն այն է որ մեր հայրենակիցները հաւատքի բերենք»։ Ասկէ որոշ կ'երեւի թէ այս հաստատութեան ծգտումը ինչ էր։

1700 *Յունիս* 16*ին եւ Դեկտ.* 20*ին, երկու խումբ արեւելցի տղաք կը բերուին այս վարժարանին իբր ուսանող։ Անոնք թագաւորին ալ կը ներկայացուին։ Տղաք զանազան տարիք ունէին,* 5 *ու կէսէն մինչեւ* 19 *տարեկաններ կային։*

Առաջին խումբին մէջ իբր բուն Հայեր կը յիշուին Զաքարիա Մըսըրը, Գաբրիէլ, Georges Mecklaim *(1) եւ* Yacob de Javigy։ *Իսկ երկրորդ խումբին մէջ էին Երեմիա* (2), *եւ Մարտիրոս* (3)։

Այսպէս, Փարիզի մէջ կը հաստատուէր Արեւելքի լուսաւորութեան եւ վերածննդեան համար նոր որոան մը, ուրկէ առաջ պիտի գային պատրաստուած հայ երիտասարդներ, անշուշտ կաթոլիկութեան ծառայելու համար։ Սակայն կ'երեւի թէ ակնկալուած արդիւնքը չէ ունեցած գործը, եւ ասոր համար 1721*ին փակուած է վարժարանը, վասնզի այս վարժարանին մէջ ուսում առ-*

---

(1) 1707*ին դպրոցն էր եւ վարժարանին ամէնէն յաջողակ աշակերտը։*

(2) 1721*ին աւարտած է դպրոցը, ուր* 21 *տարի մնացած կ'ըլլայ։*

(3) 1722*ին աւարտած է, ուստի* 22 *տարի ուսանող եղած կ'ըլլայ։*

նող Հայերէն ոմանք, Յիսուսեանց ակնկալածին հակառակ, կաթոլիկութեան դէմ մաքառած են:

Ամէն պարագայի մէջ սակայն Փարիզի այդ վարժարանը ունեցած է հայ միտքին վրայ իր ազդեցութիւնը, զայն յարաբերութեան դնելով եւրոպական միտքին հետ, իսկական եւրոպական դաստիարակութեան մը խողովակով:

Ֆրանսայի եւ Հռոմի այս օրինակ ձեռնարկները, եւ Արեւելքի մէջ 1670էն յետոյ Յիսուսեանց դարձով ոգեւորուած կաթոլիկ բրոքականտը, անշուշտ պիտի ունենային իրենց հակազդեցութիւնը եւ վէճերը պիտի սկսէին։

Կաթոլիկ բաքերաներ չդադրեցան բնաւ երբեմն նենգ միջոցներով, երբեմն գաղտնի եւ ծածուկ գործունէութեամբ եւ երբեմն ալ յայտնի պայքարով, գործել Պոլսոյ մէջ եւ այսպէս խանգարեցին գաղութին զարգացման բնական ընթացքը, Պոլսոյ հայերը իրարու դէմ մաքառող երկու հատուածի բաժնելով։

ԺԸ. դարուն սկիզբը՝ 1700ին կաթոլիկութեան վէճերը ծայրայեղութեան հասած մէկ պահուն էր որ Մխիթար Սեբաստացի երկրորդ անգամ Պոլիս կը հասնէր իր միտքին մէջ ունենալով ուսումնական միաբանութիւն մը հաստատելու ծրագիրը, որուն համար այնքան աշխատած էր։

Ժամանակին պատրիարքը՝ Մելքիսեդեկ Սուպհի, վերին աստիճանի թուլատու ոգի ունէր եւ կը քաջալերէր նոյն իսկ Խաչատուր վրդ. Առաքելեան Կարնեցիի (1661—1740) պէս թունդ կաթոլիկ եւ իբր բրոքականտայի աշակերտ սքոլասթիկ կրթութեամբ սնած եկեղեցականը, որ պատրիարքին արտօնութեամբ իսկ կը քարոզէր Գում Գաբուի Մայր եւ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիներուն մէջ։

Այս Պատրիարքը Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ եկեղեցիի քարոզիչ կարգեց 1700ին, երկրորդ անգամ, Մխիթար Սեբաստացին, որ այնտեղ իր շուրջը աշակերտներ հաւաքելով սկսաւ դասեր տալ, (Չամ. Գ. 763. Ագոնց, Վարք Մխիթար Աբբայի, էջ 142—14; Կենսագրութիւն Երեւելի արանց 1839, էջ 82ı. Հ. Յով. Թորոսեան Վարք Մխիթարայ Աբբայի, 1901 էջ 145 եւ Տոք. Թորգոմեան. Ստամպօլայ պատմ 506) եւ նոյնիսկ անոնց ուսման հարկաւոր գիրքեր տպագրեց (Նոյնք)։ Ասկէ զատ Մխիթար տպագրեց Մելքիսեդէկ պատրիարքի արտօնութեամբ Յիսուսեան կրօնաւորներու տպարանին մէջ չորս գործեր, ամէնքն ալ կաթոլիկ սքոլասթիկ *ուղղութեամբ խմբագրուած (1)։*

Դժբախտաբար երկար չի տեւեր Մխիթարի այս դասաւանդութեան ձեռնարկը: Կրօնական վէճեր եւ հակառակութիւններ պատճառ կ՚ըլլան որ Մխիթար պարտաւորուի, տարին չբոլորած, 1701 *Ապրիլին, իր աշակերտներուն հետ փոխադրուիլ Բերա մասնաւոր տուն մը (Զամ., Ագոնց, Հ. Յովհաննէս Թորոսեան,* նոյնք*), գաղտնի շարունակելու համար իր գործը, կազմատունի վերածուած տան մը մէջ, ուր աշակերտները կը յաճախէին իբր կազմարարի աշկերտ, սակայն իրականին մէջ Մխիթարի դասերուն կը հետեւէին եւ երբ օտար մէկը ներս մտնէր, այն ատեն միայն աշակերտները կ՚ընդհատէին իրենց դասը եւ կ՚ըսկըսէին տպագրուած գիրքերուն թերթերը ծալլել, իբր կազմարար։*

*Աշակերտները, որոնք չափահաս էին, հազիւ տասը հոգի էին։ Այս դպրոցը մեր հասկցած իմաստով առաջին դպրոցն էր որ չքայքայուեցաւ եւ իր որոշ ուղղութեամբ կատարեց Հայ ազգին վերածնութեան պատմութեան մէջ ամենանշանաւոր դեր, սակայն անոր տեւականութիւնը ապահովելու համար Մխիթար պարտաւորուեցաւ զայն փոխադրել տարաշխարհ, նախ Մօրա եւ ապա Վենետիկ, վասնզի անկարելի էր մնալ Պոլսոյ մէջ, ուր կաթոլիկները կը հալածուէին սաստկութեամբ, Մելքիսեդէկ պատրիարքի տապալումէն (*1701*) յետոյ:*

Այնպէս որ կաթոլիկները ստիպուած էին գաղտնի գործել։ Ծածկամուտ էր Մխիթար եւ ծածուկ իր դպրոցը, ինչպէս գաղտնի էին կաթոլիկներու հաստատած տպարանները։

*Աւետիքի առեւանգումը (*1706*) թէեւ կաթոլիկ կուսակցութեան համար յաղթանակ մը եղաւ եւ առիթ մը՝ կաթոլիկ վարդապետներու իրենց ստորերկրեայ գործունէութենէն դուրս գալու, սակայն անոնք միայն կարճ ատեն մը վայելեցին այս ազատութիւնը:*

Պոլսոյ Հայերը պայքարելու համար Էջմիածինի կաթողիկոսէն մի քանի վարդապետներ խնդրեցին, եւ այս առթիւ Պոլիս գնաց Աստուածատուր վրդ. Աղաւնի, որ Ջուղայի վանքին միաբաններէն էր եւ ուսումնական մարդու համբաւ կը վայելէր:

Իրապէս հալածանքի ժամանակամիջոցին, այդ զզուելի

(*1*) *Այդ գործերն էին Թոմա Գեմբացիի* Համասեւեռումն (1700), *Խաչատուր վրդ. Կարնեցիի* Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի (1701), *Պետրոս վրդ. Թիֆլիսցիի Թարգմանած* Մեկնութիւն յայտնութեան (1701) և Գիրք Մտածական աղօթից. Բանալի ջերմեռանդակերտ (1701):

համայնապատկերին մէջ, ուր վայրենի կիրքն ու կոյր մոլեռանդութիւնը այնքան տխուր դեր կատարած են, մանաւորապէս զգալի էր կրթութեան եւ հեղինակաւոր անհատականութեանց պակասը:

Կրօնական պայքարը աւելի վայելուչ եւ մարդավարի կերպարանք մը ստանալու համար հարկաւոր էր որ անիկա ըլլար համոզումի խնդիր մը եւ ոչ թէ կիրքի ու անձնականութեան: Համոզումը՝ իւրացուած ուսումի մը արդիւնք կրնար ըլլալ եւ դպրոցով կրնար արտայտուիլ:

Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջ համախմբուած եկեղեցականներուն մէջ հազուագիւտ կերպով ուսում առնող անձեր կային թէեւ, սակայն միօրինակ դաստիարակութիւն մը առած ըլլալէ շատ հեռի էին, վասնզի դպրոց մը գոյութիւն չունէր:

Եթէ Հայաստան՝ զերծ կրցաւ մնալ Պոլսոյ մէջ այդ միջոցին յուզուած վէճերէն, կամ եթէ հոն գործը չհասաւ այն ծայրայեղութեան որուն հասեր էր Պոլսոյ մէջ, եւ մնաց սոսկ գաղափարական գետնի վրայ, անիկա մանաւորապէս կը պարտինք սա անհերքելի իրողութեան որ Հայաստանի մէջ, այդ շրջանին, արդէն «արտաքին եւ աստուածաբանական գիտութեանց» համար իրարու հաղորդակից եւ իրարմէ պատուաստուած «դպրոցներ» գոյութիւն ունէին: Սիւնեաց, Ամրտոլու, Էջմիածինի եւ Նոր Ջուղայի դպրոցներուն մէջ ուսում առնող եկեղեցականները կրցան արեւելեան գաւառներու մէջ ստեղծել վերանորոգչական աշխատանք եւ մաքառիլ աւելի վայելուչ ու մաքուր զէնքերով կաթոլիկ բրոբականտային դէմ:

Պոլիս՝ տակաւին զուրկ էր այս տեսակ դաստիարակութեամբ օժտուած եկեղեցականներէ:

Հոն պատահական դէմքեր երեւան եկան Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի եւ Մխիթար Սեբաստացիի պէս, որոնք տիրող խառնակ վիճակին մէջ չկրցան որոշ դպրոց մը ստեղծել: Հազուագիւտ ուսումնականները որոնք գրել-կարդալ կը սորվեցնէին աստ անդ անուղղակի կերպով աշակերտներն էին Ամրտոլու եւ Էջմիածինի «դասատուն»ներուն, սակայն ձախորդ միջավայրին պատճառով, որոշ յաջողութիւն մը չէին կրցած ունենալ:

Քիչ շատ շօշափելի յաջողութիւն մը ունեցաւ Ֆահրապատցի Աստուածատուր Աղաւնի Ջուղայեցի վարդապետը որ կրցաւ Պոլսոյ մէջ՝ գէթ սահմանափակ թիւով աշակերտներ հասցնել:

Այս վարդապետը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, Նոր Ջուղայի վանքին աշակերտներէն էր, եւ Ալեքսանդր կաթողիկոս 1707ին Պոլիս ղրկած էր, կրթական ու գրական գործունէութեամբ մը պայքարելու համար կաթոլիկութեան դէմ, ժամանակին գիտութեան գլխաւոր աղբիւրը համարուած Քերականութիւնը եւ Տրամաբանութիւնը դասախօսեց, եւ Էջմիածնայ հաշւոյն շատ գիրքեր տպել տուաւ։

Իր աշակերտներէն, կամ աւելի լաւ է ըսել, իր դպրոցէն, Պաղտասար դպիր Կեսարացի, ժամանակակից մտաւոր շարժման մէջ կատարեց նշանաւոր դեր եւ հանդիսացաւ երեւելի դէմք մը (1)։ Աստուածատուր վրդ. Ջուղայեցի պէտք եղած ոյժը չունէր աւելի բարեկարգ, հաստատուն եւ տեւական գործ մը ըստեղծելու համար, վասնզի պաշտօնական դիրք մը չունէր, սակայն իրեն կը պատկանի առաջին անգամ Պոլսոյ մէջ փիլիսոփայական եւ բանասիրական ուսումներու սկզբնաւորութիւնը ըրած ըլլալու պատիւը, երբ Պոլսոյ մէջ, տակաւին, միայն պատահաբար աստ անդ ուսում առած քահանաներ, պատուելիներ եւ «վարժապետներ» հաստատած էին սափրիչի խանութներու մէջ կամ եկեղեցիներու գաւիթները, վարժոցներ, ուր ուսում կ'առնէին փոքրիկ տղաքներ եւ արհեստաւորներու աշակերտներ:

Այս տարրական վարժոցներուն ծրագիրն էր քերական, հեգարան կամ փոքր Սաղմոս, Սաղմոս, Նարէկ, գիր եւ խազ եւ տիրացութիւն (Սկսնակ-Բանասէր. Դպրոցները Թուրքահայերուն մէջ. Արեւելք 1898 թ. 3813)։ Սափրիչի խանութներու ուսանողները պարտական էին իրենց աւանդուած ուսման փոխարէն ծառայել խանութին վարպետին՝ թէ հոն իբր աշկերտ եւ թէ տանը մէջ իբր սպասաւոր։ Եկեղեցիին գաւիթներուն մէջ ուսանողները իրենց ուսուցիչ ունէին քահանան եւ կը կազմէին Դպրաց Դասը, միանգամայն սգնականներն էին եկեղեցիին լուսարարին եւ տաճարը՝ մաքրողներ:

Քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն գիտցողները մատով ցոյց կու տային, սովորական մահկանացուները անոնցմէ դաս չէին կրնար առնել։

Կային նաեւ տոմարագիտութեան եւ երկնային մարմիններու շարժումներու վրայ ծանօթութիւն ունեցող ուսումնականներ, որոնք շատ դժուարութեամբ կը հանէին իրենց գիտութեան մեծ պաշարէն բան մը տալ ուրիշներուն (նոյն):

---

(1) Պաղտասար դպիր յետոյ Նալեանի վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն ըրած է, միեւնոյն ատեն ըլլալով Պատրիարքին «դրան գրագիր»ը։ Հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտներ որոնցմէ մէկն էր Թադէոս վարդապետ Ալլանեան որ իր ժամանակին նշանաւոր էր։

Կարապետ Իւթիւճեան որ կէս մը ժամանակակից է այդ բարքերուն, շատ յատկանշական տողերով կը պատկերացնէ այդ ժամանակամիջոցը:

«Շերամի որդը Չինաստանէն բերելու պէս, Ս. Էջմիածնէն եկող Նուիրակ վարդապետ մը հայերէն քերականութիւնն առաջին անգամ Կ. Պոլիս բերեր եւ երկու աշակերտի սորվեցուցեր է, որոնք ազգին երկու մեծ ու պատուելի փիլիսոփաներն եղեր են: Ասոնք ալ հազար դժուարութեամբ եւ երկար ու յուսահատեցուցիչ աշխատութիւններով քանի մը աշակերտներ հասցուցեր են, որոնք նոյնպէս գիտուն պատուելիներ եղեր են, ուղղական, սեռական, բացայայտիչ, յատկացուցիչ եւ ուրիշ բաներ գոց գիտնալնուն համար։ Կը պատմեն թէ այս ողորմելի տգիտութեան ժամանակները բառագիրք ալ չգտնուելով՝ Գում-Գաբուի եկեղեցւոյն փողոցին անկիւնը պէօրէկճիի խանութին վրայ սենեակ մը կայ եղեր, ուր վերոյիշեալ գիտուն պատուելիներն, իրենց գիտցած բառերը թուղթի վրայ գրելով՝ այբուբենի կարգաւ պատին վրայ կը կախեն եղեր եւ բառի մը նշանակութիւնն հասկնալու համար՝ Սկիւտարէն, Խասգիւղէն, Օրթագիւղէն եւ ուրիշ տեղերէ Պոլիս յիշեալ պէօրէկճիին խանութը կ՚երթան եղեր» (Մասի». 1859):

Այս մասնաւոր ու ցրուած աշխատութիւններուն 1719ին կը կցուէր կանոնաւոր կազմակերպութեամբ հաստատութիւն մը, որ Ամրտոլու վանքէն կը փոխադրուէր Պոլիս։

1695ին Վարդան վրդ. Բաղիշեցի (✝1705 Մարտ 24) մեծ զարկ տուաւ Ամրտոլու «դասատան» որ «Համալսարան» կոչուեցաւ: «Վարդան Դիտապետի Ցարկ»ի աշակերտներէն Յովհաննէս Կոլոտ եւ Շղթայակիր, 1715ին ստանձնելով Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները, Հայ եկեղեցւոյ վերանորոգութեան եւ ազգային քայքայեալ վիճակին միակ դարմանը ուսեալ եկեղեցականներ ունենալու անհրաժեշտ պէտքը զգացին եւ գրեթէ Ամրտոլու համալսարանին նման հաստատութիւն մը Պոլսոյ մէջ ունենալու աշխատեցան·

Արդէն Պոլիս դարձած էր Թրքահայոց վարչական կեդրոնը եւ Պոլսոյ պատրիարքութեան իրաւասութիւնները գաւառներու վրայ նոր ճշդուած եւ հաստատուած էին։

Այդ պէտքը լրացնելու համար Կոլոտ հիմնել որոշեց ուղղակի Պատրիարքարանի իրաւասութեան ենթակայ վարժարան մը, հետեւելով Յունաց պատրիարքարանի օրինակին որ ունէր արդէն նման հաստատութիւն մը։

Երուսաղէմի վանքը Սկիւտարի մէջ ունէր Գրիգոր Պարոնտէրի օրերէն սկսեալ ընդարձակ այգի մը, ուր կառուցուած էր փոքրիկ մատուռ մը եւ Երուսաղէմի միաբաններուն համար հոգետուն, ուր կ'իջեւանէին նաեւ Էջմիածինի նուիրակները։

Այդ հոգետունը Շղթայակիր պատրիարքին հաւանութեամբ վերածուեցաւ 1719ին վարժոցի, ուսումնական եկեղեցականներ պատրաստելու համար։ Հոն կը դասախօսէին նոյնինքն Կոլոտ. եւ Ղուկաս վրդ. Սրբահամեան Խարբերդցի, որ գիտէր իտալերէն, լատիներէն, յունարէն, ժամանակին գիտուններուն ուսած գլխաւոր լեզուները։

Հոն կը դասախօսէր նաեւ Ամուհայ մականուանեալ Գասպար Դպիր Սեբաստացին, որուն անունը մեծ գովեստով յիշատակած են՝ Կոլոտ եւ Նալեան պատրիարքները (տես յիշատակարանները՝ Սկոթոսի Աստուածաբանութեան, եւ Նալեանի «Մեկնութիւն Նարեկի» գործին։

Գասպար Մեծ Ամուհայ կ'երեւի թէ հասարակ պատուելի մը չէ եղած այլ յոյժ յարգելի անձնաւորութիւն մը, որուն եւ ծնողաց յիշատակին 1733ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մատուռը կառուցած է (Բաբգէն վրդ. Կիւլէսէրեան Կենսագրութիւն Կոլոտի. էջ 126), ինչպէս նաեւ իր ծախքովը տպագրել տուած Կոլոտի վարժարանին ամէնէն կարկառուն եւ արժանաւոր աշակերտին՝ Նալեանի «Հոգեշահ» եւ «Մեկնութիւն Նարեկի» գործերը, որոնցմէ երկրորդը իր պատկառելի ծաւալով, բաւական կարեւոր գումարով մը երեւան եկած է ապահովաբար (Կենսագ.. Կոլոտի. էջ 183—184)։

Այս կրթարանին մէջ կ'աւանդուէին աստուածաբանական գիտութիւններէն զատ «արտաքին գիտութիւնք», այսինքն ոչ-եկեղեցական-կրօնական գիտութիւններ եւ իմաստասիրական տեսութիւններ։

Կոլոտ՝ Շղթայակիրի հետ որ «յոյժ կատարեալ ունէր զփիլիսոփայական եւ զաստուածաբանական գիտութիւն» (Հաննա. էջ 133) դպրոցին մէջ հիմնեց գրատուն մըն ալ, ուր ժողվեց նախնեաց գործերը եւ յետոյ թարգմանել տուաւ ուրիշ լեզուներէ աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական գիրքեր, որոնց թարգմանիչն էր Ղուկաս վրդ։

Այսպէս, այդ վարժարանը եղաւ ժամանակին հմուտ անձնաւորութեանց ժամադրավայր մը։

Այս դպրոցին մէջ աշակերտները կը զարգանային կրկնակի գիտութեամբ, կրօնական եւ արտաքին (Աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական):

Այս վարժարանին ծրագիրը, ինչպէս Ամրտոլու, Էջմիածինի եւ այլ դպրանոցներունը, ինչպէս նաեւ աւելի հնագոյն Սիւնեաց դպրոցինը, յար եւ նման էին, ինչպէս տեսնուեցաւ արդէն, Միջին դարուն Եւրոպա գործադրուած ծրագիրին, որ կը պարունակէր եօթը ազատական արուեստներ (septem artes liberales) երկու մասերու Եռեակի եւ Քառեակի բաժնուած (Մ. Գ. Ծալեան. Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան էջ 31):

Այսպէս, հոն աշակերտողները կ՚ստանային որոշ մեթոտով մը եւ որոշ ծրագիրի մը համաձայն ուսում մը, հաստատուն եւ որոշ նպատակի մը նախասահմանուած:

Այս դպրոցէն, որուն աշակերտներէն 27ին անունները կու տայ Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան (Բարգէն Ծվրդ. Կիւլէսէրեան Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք. էջ 70), գործօն կեանքի կոչուեցան հետզհետէ միեւնոյն ոգւով եւ դաստիարակութիւնով եկեղեցականներ, որոնք իրենց ժամանակին ամէնէն կարկառուն դէմքերը հանդիսացան, եւ իբր առաջնորդ գլխաւոր գաւառներու ընդհանուր կերպով օգտակար եղան (1):

Կոլոտի յաջորդը ու անդրանիկ աշակերտը Յակոբ Նալեան 1741ին Սկիւտարէն Գում-Գաբու փոխադրեց այդ վարժարանը ուր դարձեալ ինքը կը դասախօսէր: Վարժարանը կոչուեցաւ «Ուսումնարան Պատրիարքարանի» կամ «Մայր Դպրատուն»:

Դպրոցին վարիչն եղաւ գիտնական Պաղտասար դպիր Կեսարացի, որ իր ժամանակին ամէնէն զարգացած անձնաւորութիւններէն մէկն էր եւ աշակերտ Էջմիածնայ դպրոցին ամենափայլուն ներկայացուցիչներէն մէկուն: Ամրտոլու դպրոցին կը պատուաստուէր ասով նաեւ Էջմիածնայ վարժարանը:

Այս դպրոցին մէջ ուսում առած են, դարձեալ ըստ Սարգիս դպիր Յովհաննէսեանի, 16 աշակերտներ. որոնցմէ միայն մէկն է որ եկեղեցական չէ եղած այլ աշխարհ մտած (Ազգապատում էջ 3036): Այսպէս, Կոլոտ եւ Նալեան, Ամրտոլու

---

(1) Ասոնցմէ յայտնի դէմքեր են Յակոբ Նալեան պատրիարք, Սահակ Ահագին որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ. Սարգիս Սարաֆեան Կեսարիոյ, Թոգաթի եւ Ռոտոսթոյի եւ Սամուէլ Երզնկացի Պրուսայի առաջնորդները. որոնք կաթոլիկութեան յարեցան, Աւետիք որ Կեսարիոյ առաջնորդ եղաւ, Ղազար «անմարմին» որ Պոնտոսի առաջնորդն էր, Յակոբ Պալաթցի որ Երուսաղէմի լուսարարապետ եղած է, եւ ուրիշներ որոնք առհասարակ զանազան գաւառներու մէջ պաշտօնավարած են:

«Համալսարան»ը կը շարունակէին Պոլսոյ մէջ, եւ աւելի մեծ ոգեւորութեամբ եւ աւելի խնամով:

Կոլոտի ձգտումն էր օգտուիլ դարուն արեւմտեան մշակոյթէն եւ ծանօթացնել բարի նախանձով օտար հեղինակներու գործերը Հայերուն։ (Տեսնել այս մասին հոգելոյս Բաբգէն կաթողիկոսի հիանալի մէկ տեսութիւնը, իր Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք *Վիեննա* 1904 *էջ* 43—51*)։ Կոլոտ այսպէս կը հանդիսանար մեծ վերանորոգիչ մը, իր* 26 *տարուան պատրիարքութեան շրջանին (*1715—1741*) հիմը դնելով Պոլսոյ կրթական ու գրական շարժման, գրեթէ Մխիթար Սեբաստացիի հետ կատարելով, նոյնքան կարեւոր դեր մը։*

Կոլոտի շրջանին եւ անկէ յետոյ կաթոլիկութեան դէմ պայքարը աւելի կանոնաւոր ձեւ մը առաւ, վասնզի 1706*էն յետոյ, Աստուածատուր վրդ. Աղաւնիի աշակերտները, Կոլոտի վարժարանին սաները, եւ պատահաբար եւրոպական կամ ազգային կրթութիւն առնող անհատները, ինչպէս նաեւ արեւելեան վանքերու, մասնաւորապէս Էջմիածինի աթոռին մէջ պատրաստուած եկեղեցականները, որոնք անընդհատ երթեւեկ ունէին Պոլսոյ հետ, զօրացուցին պաշտպան կողմը, եւ զայն օժտեցին նոր ոյժերով։*

Ժամանակին գերագոյն հմտութիւնը եւ ուսումը համարուած քերականութեան եւ տրամաբանութեան դասերը, առաջին անգամ Պոլսոյ մէջ դասախօսուեցան, Նոր Ջուղայի դպրոցին մէջ դաստիարակուած Աստուածատուր վրդ. Աղաւնիի միջոցաւ, 1706*էն յետոյ, ինչպէս յիշուեցաւ: Կոլոտ, որ Ամրտոլու աշակերտ էր, իր հիմնած վարժարանին մէջ դասախօսեց Սիմոն Ջուղայեցի վարդապետին* Քերականութիւնը *եւ* Տրամաբանութիւնը*, որոնք իր իսկ հրամանով տպագրուեցան (*1725—1728*)։ Ասոնց յաջորդեցին Աստուածատուր վրդ. Աղաւնիի աշակերտ՝ Պաղտասար դպիր Կեսարացիի, երկու* Քերականութիւնները*, մին ընդարձակ (*1738*) եւ միւսը՝ համառօտ (*1760*), երբ արդէն Մխիթար Աբբայ հրատարակած էր իր* Քերականութիւն Հայկականը *(*1730*):*

Այնպէս որ այս անմատչելի գիտութիւնները ժողովրդականանալ սկսան:

Կոլոտի եւ Նալեանի այս մեծ հիմնարկութիւնը, կերպով մը խթան եղաւ որ անոր հետ միեւնոյն ատեն, հաստատուին եւ կազմակերպուին ուրիշ ուսումնարաններ եւ կրթական գործը նոր զարկ մը ստանայ Պոլսոյ կեդրոնին մէջ, ուր այս «պատրիարքական վարժարան»էն զատ, երեւան եկան ուրիշ առաւել կամ նուազ տեւականութեամբ «դասարան»ներ, առաւելապէս աշխարհականներու ուսում տալու համար կազմակերպուած, գրեթէ ամէնքն ալ անհատական նախաձեռնութեամբ, զանազան աստիճանի կամ զանազան նիւթերու ուսուցման յատուկ։

Այսպէս, Էջմիածինի «Ակադեմիայի» երբեմնի աշակերտ եւ ուսուցիչ, Սիմէոն վրդ. Երեւանցի Պոլիս երթալով 1752ին Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին «քարեայ խուցին» մէջ հառակաւոր աշակերտներու աւանդած է «Պորփիւրի հինգ ձայնը»: Նաեւ նոյն թուականներուն է որ, «Տիրացու Գէորգ Կեսարեան» Վէզիր խանի մէջ հաստատած էր իր դասարանը (տես վերը էջ 555): Ուրիշ բազմահայ թաղի մը՝ Օրթագիւղի մէջ. կը յիշատակուի 1773—1790 թուականներուն «դասասրահ» մը, ուր քերականութիւն եւ տրամաբանութիւն կը դասախօսէր ժամանակին ամէնէն արժէքաւոր դասախօսներէն հմուտ դէմք մը՝ Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան։ Ասոնք առանձնական բնոյթ ունէին եւ անջատ էին այն հաստատութիւններէն որոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, գոյութիւն ունէին եկեղեցիներու հովանիին տակ քահանայի մը կամ տիրացուի մը դասատուութեամբ: Նշանակելի է որ ԺԸ. դարուն երկրորդ կէսին զանազան թաղերու մէջ երեւան կու գան փոքր տղաքներու դաստիարակութեան համար մասնաւոր հաստատութիւններ: Այսպէս, Պալաթի թաղին մէջ — որ այն ատեն բազմահայ էր —կը յիշատակուին մի քանի մասնաւոր դպրոցներ: Ասոնց ամէնէն նշանաւորն էր Գէորգ դպիրի գրեթէ ժամանակակից, Սարգիս դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեանի (1750—1800) մանկատունը, «Սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին» նուիրուած, ուր ինքն կը դասախօսէր 1763էն մինչեւ ԺԹ. դարու սկիզբը, կրթելով շատ աշակերտներ։ Հոնկէ հասած են եկեղեցական եւ աշխարհական նշանաւոր դէմքեր: Այն անձը որ հմուտ մարդ մըն էր, պատրաստած է նաեւ ընտիր երկասիրութիւններ (1) բոլորն ալ դժբախտաբար ձեռագիր մնացած (Տոք. Թորգոմեան՝ Երեմիա Չէլէպի էջ 320)։

Դարձեալ Պալաթի մէջ գոյութիւն ունէր, ոչ նուազ ուսումնական համբաւով երեւելի հանդիսացող Մատթէոս դըպիրի (1740—1825+) եւ քրոջ նօտար Բրաքիոնի (1750—1835+) ղեկավարութեան տակ, ուրիշ մանկատուն մը, նուիրուած «Ս. Խաչին», ուր շաբաթական քսանական փարա թոշակով աշակերտ կ՚ընդունուէր։ Ասոր յիշատակութեան կը պատահինք 1799էն մինչեւ 1812, թէեւ կրնայ չարունակուած ըլլալ աւելի յետոյ, մինչեւ Բրաբիոնի մահը։ Հոն նաեւ կը յիշուի մանկատուն մը Պալաթու Տ. Գաբրիէլ քհ.ի աղջկան Տիրուհի մայրապետի (1800) կողմէ հաստատուած։

---

(1) Ինչպէս «Պատմութիւն Օսմանցւոց Թագաւորաց (1771), «Եկեղեցին Բոլոնիոյ» (1773), «Կղեմէս պապին կտակը» (1774), «Տեղագրութիւն Կ. Պոլսոյ (1800), «Ժամանակագրութիւն եւն.

Իսկ Բերայի մէջ 1782—1787ին գոյութիւն ունեցած է մանկատուն մը որուն գլուխը կը գտնուէր իբր դասախօս Թագւոր վարժապետ Ասլանեան, աշակերտը Պաղտասար դպիրի։

Կային թերեւս ուրիշներ, անյիշատակ մնացած, որոնք իբր անհատական ձեռներէցութեան արդիւնք, ճամբան հարթեցին ապագայ ազգային–համայնքային դպրոցներուն որոնք կազմակերպուեցան հոգեւոր իշխանութեան հովանիին տակ, ժողովուրդին հոգածութեամբ եւ ազգային իշխանութեան հակակշիռին տակ, ինչպէս պիտի տեսնուի յետոյ,

⁂

Թուրքիոյ Հայերու վարչական կեդրոնին՝ Պոլսոյ մէջ տեսնուած շարժումը անարձագանգ չմնաց, Թուրքիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ. ուր Հայերը ունէին կարեւոր թիւ եւ մանաւանդ բարեկեցութիւն ու շփում քաղաքակիրթ աշխարհին հետ։

Այս տեսակէտով, առաջին տեղը կը գրաւէր Զմիւռնիա. որ Պոլսոյ պէս, դէպի Եւրոպա բացուող պատուհանի մը դերը կը կատարէր, եւ ունէր ընդարձակ առեւտրական յարաբերութիւններ։ Հոն կ՚ապրէր բաւական ստուար հայ գաղութ մը, մեծ մասամբ առեւտրականներէ, որոնք իրենց արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններով աւելի հետաքրքրութիւն ունեցած էին քան Թուրքիոյ ոեւէ գաւառական քաղաքի գաղութ։

Զմիւռնիա համեմատաբար աւելի խաղաղ քան Պոլիսը, անկարելի էր որ կրթական ու ուսումնական շարժումի մը ծնունդ չի տար երբ Պոլիս այնքան ոգեւորուած եռանդ մը ցոյց կու տար, ԺԸ. դարուն։

Անշուշտ հոն ալ քահանաներ եւ տիրացուներ կային կարդալ-գրել սորվեցնող ԺԷ. դարէն սկսեալ։ Սակայն Զմիւռնիոյ միջավայրին համար անբաւական էր այս շատ նախնական ուսումը, ուստի ԺԸ. դարուն սկիզբէն հոն ալ աւելի բարձր եւ աւելի կանոնաւոր ուսում տալու ձեռնարկներ կատարուած պէտք է ըլլան, մանաւորապէս 1737էն յետոյ իրարու յաջորդող Զմիւռնիոյ Նուիրակ-առաջնորդներու կողմէ, որոնք մեծ մասամբ Էջմիածնայ մէջ դաստիարակուած եկեղեցականներ էին։ Այսպէս Կոլոտի աշակերտ Սահակ եպ. Բեղեցիի պաշտօնավարութեան շրջանին, 1755ին, ժամանակին հմուտ ու «դասախօս» վարդապետներէն Սիմէոն Երեւանցի, իբր փոխանորդ. միջոց մը Զմիւռնիա մնացած է, եւ ինչպէս Պոլսոյ, նոյնպէս նաեւ Զմիւռնիոյ մէջ, հաւանօրէն, հաստատած է «դասատուն»:

Իրեն յաջորդած է թերեւս նմանօրինակ պաշտօնով մը Մեսրոպ վրդ. Գանձակեցի (1762 Մայիս 16+) որուն համար կը վկայուի թէ էր «Սոփեստ հեզ»

«Վարժեալ ի գահն լուսակերտակ
Զկաթն իմաստից անվրիպակ
Զամբող մանկանց իբր զդայեակ
Ի հաւատոց անխոտորնակ
Վարուք ընտիր ամրաքանդակ
Էր սա յերկրէն կոչեալ Գանձակ...»

Ահա Էջմիածին պատրաստուած ուրիշ եկեղեցական մը, որ որոշ կերպով ուսուցչական պաշտօն վարած է Իզմիրի մէջ եւ հոն մեռած: Միայն յայտնի չէ թէ անիկա ուր կը դասախօսէր, եկեղեցւոյ շրջափակի՞ն թէ անկէ դուրս դասատունի մը մէջ: Ամէն պարագայի մէջ թէ Սիմէոն Երեւանցի եւ թէ՛ Մեսրոպ Գանձակեցի վարդապետներուն դասատունները, առանց ունենալու կանոնաւոր դպրոցի մը հանգամանքը, աննշանակ ու ապարդիւն չեղան, վասնզի գետինը յարդարեցին դպրոցի մը, որ հիմնուեցաւ Զմիւռնիոյ մէջ քիչ յետոյ:

⁂

Զմիւռնիայէն դուրս գաւառական ուրիշ կեդրոններու մէջ դժբախտաբար ուսուցման գործը պահած է իր նախնականութիւնը եւ բնաւ հիմնական փոփոխութեան մը չէ ենթարկուած: Ուսումնական զարթօնքի մը առաջին ազդանշանը թէեւ տրուած էր Հայաստանի մի քանի կարեւոր վանքերէն, սակայն շատ վաղանձուկ եղած էր անոնց փայլը: Պոլիս խաւարեցուցած էր գաւառը, վասնզի Հայաստանի մի քանի դպրոցներուն, Ամրտոլու. Վարագայ, Ամիթի եւ այլ դպրոցներու ուսանողներն ալ գացած հաստատուած էին Պոլիս ուր աւելի մեծ յարմարութիւններ եւ դիւրութիւններ կային, զարգացումի եւ բարգաւաճումի *հասցնելու մտաւորական-գրական, եւ կրթական-ուսումնական աշխատութիւնները։ Ի վերջոյ Պոլիսն էր որ օրինակ պիտի հանդիսանար գաւառներու, որոնք իրենց կարգին ճիգեր եւ ջանքեր պիտի ընէին Պոլսոյ նմանելու եւ օգտուելու մայրաքաղաքին շարժումէն եւ փորձառութենէն։ Արդարեւ մտաւորական եւ գաղափարական ամէն շարժում, որ Պոլսոյ մէջ ծնունդ առած է աւելի կամ նուազ չափով մը, արձագանգ գտած է նաեւ ներքին գաւառներու մէջ, որոնք հետեւողաբար, նորէն ունեցան կրթական հաստատութիւններ, աւելի ուշ ժամանակներու մէջ, երբ արդէն անցեալին փայլած վանքերը բոլորովին անշքացած էին, եւ դարձած ծուլանոցներ եւ պորտաբուծարաններ։*

Հայ վանքը այս անկումէն բարձրացնելու համար մերձաւորապէս դար մը յետոյ շարժում մը առաջ պիտի գար, մասնաւորապէս Մխիթարեանց օրինակովը եւ ազդեցութեամբը, երբ արդէն բոլորովին նոր ուղղութիւն մը առած դաստիարակութեան եւ դպրոցական գործը, նոր դարաշրջան մը կը բանար Հայութեան համար.

⁂

Կ. Պոլսոյ պէս կարեւոր գաղութ մըն ալ ունէինք Լեհաստանի մէջ, որ ԺԴ. դարէն սկսեալ, իր եկեղեցական համայնքային կազմակերպութիւնը կ՚ունենար Իլվովի կամ Լէմպէրկի արքեպիսկոպոսութեան հաստատմամբ։

Լեհաստանի հայ գաղութը, որ առաւելապէս վաճառականներու գաղութ մը եղած է, գրաւած է կարեւոր դիրք մը այդ կաթոլիկ երկրին մէջ, եւ վայելած պաշտպանութիւնը Լեհաստանի թագաւորներուն, որոնք կարգ մը առանձնաշնորհներ տուած էին հայոց։ Այս գաղութը շատ գեղեցիկ ապագայ մը կրնար ունենալ եթէ հոն չյուզուէին կրօնական վէճեր, որոնք Հռոմի աթոռէն ղրկուած քարոզիչներու սադրանքով ծնունդ կ՚առնէին։

Լեհաստանի Հայ գաղութը, որ բարեկեցիկ ու ճոխ խմբաւորում մըն էր Հայերու, առաւելապէս հետամուտ եղած է հարստութեան, սակայն բոլորովին արհամարհուած չէ հոն միտքի կեանքը, որուն առջին աղօտ հետքերը կը նշմարուին ԺԶ. դարուն վերջերը։ Լեհաստանի մէջ նաեւ կային վանքեր, որոնք անշուշտ ծուլաստաններ չէին եւ քիչ շատ նմանութիւն ունէին Հայաստանի վանքերուն եւ անոնց օրինակով հիմնուած։

Անհասկնալի եւ անըմբռնելի պիտի ըլլար որ այս տեսակ կազմակերպուած, հարուստ եւ եւրոպական լուսաւոր աշխարհին մօտ միջավայրի մը մէջ. բոլորովին անտեսուած ըլլար հայեցի ուսման գործը, եւ գէթ քահանաներ, հիմնած չըլլային առտնին կամ առանձնական դպրոցներ, երբ կային մարդիկ որ ուսման համար հեռու տեղեր կը դիմէին: Այսպէս, Կիլիկիոյ Յովհաննէս Այնթապցի «Բարեբարոյ» կաթողիկոսին (1602—1621) աշակերտներէն Մեսրոպ Կաֆացի վարդապետը, Պուղտանաց աշխարհէն, մօր կողմէն Ռուս որ մինչեւ Սեբաստիա գացած է ուսում առնելու (Դարանաղցի էջ 428 եւ Կամենից էջ 168—169):

Լեհաստան եւրոպական երկիր մըն էր եւ Լեհերը՝ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը, կաթոլիկ կրօնքով: Անոնց մէջ կը գործէին կաթոլիկ զանազան միաբանութիւններ, որոնք կրօնական դաստիարակութեան համար բացած էին դպրոցներ: Լեհաստանի Հայերը՝ անշուշտ իրենց ընդօրինակելու եւ հետեւելու ունակութեամբ, բոլոր իրենց բնակութիւն ունեցած վայրերուն մէջ, իրենք ալ դպրոցներ պէտք է հաստատած ըլլան: Ասոր փաստը կու տայ Ղազար եպ. Թոխաթեցի, որ Թոգատէն 1602 Մայիս 9ին ջարդէն յետոյ փախած եւ ապաստանած էր Ուկրանիոյ Եազլովցա քաղաքը ուր միայն 20 տուն հայ բնակիչ կար: 1605—6ին, առանց եկեղեցիի այս գաղութին մէջ, նկատելի է որ դպրոց կար, վասնզի Ղազար եպ. իր մէկ գործին մէջ կը գրէ.

«Կենամք քաղաք գիւղանըման
Քանի տուն կայ ժողովրդեան
Չունինք գրեան, Այսմաւուրքեան,
Ոչ ճաշուգիրք ոչ Գանձարան,
Անմըխիթար եմք տըխրական,
Չի կար փեշա եւ գործարան,
Մնացաք պարապ եւ առանց բան,
Գրեցաք տետրակս ի Եազլովցան,
Եւ ի խընդրոյ մանկանց մեզ կան,
Արիստակէս, Կարապետեան,
Կարդան զգովքս, ուրախանան,
Միշտ Աստուծոյ գոհութիւն տան»:

Ասիկա կարկառուն փաստ մըն է որ Լեհաստանի բոլոր հայաբնակ վայրերը, ուր Եազլովցայի պէս 20 տուն չէին Հայերը այլ հարիւրաւոր, ապահովաբար ունէին իրենց դպրոցները եւ ուսուցիչները, յաճախ քահանայ կամ դպիր, որոնք եկեղեցւոյ մանկանց ուսում կու տային, երբեմն նոյն ատեն, օգտուելով միջավայրէն եւ իրենք ալ ուսում ստանալով կամ ինքզինքնին զարգացնելով, ինչպէս րրած է Յակոբ քահանայ Թօխաթեցի (1573—1680✝), որ Թոգատի աղէտէն (1602) յետոյ հաստատուած է Զամոսցա, ուր հաւանօրէն զբաղած է ուսուցչութեամբ, միեւնոյն ատեն ուսանելով։ Ան որ պանդխտած էր (ի մէջ այլասեռ ազգաց, այլախօս լեզուաց եւ անընտել աշխարհաց» կամաց կամաց ընտելացաւ դրացի ժողովուրդներուն, հմտացաւ անոնց բարբառին, լեհերէնի, նոյնիսկ լատիներէնի, որմէ թարգմանութիւններ իսկ ընելու համարձակեցաւ, (Հ. Ն. Ակինեան. ՀԱ. 1921 էջ 27ա)։

ԺԷ. դարուն սկիզբները, կը յիշատակուի նաեւ Ղազար դպիր Բաբերդցին (1), որ ինչպէս կ'երեւի մանկութեան հասակի մէջ Լեհաստան եկած եւ հոն ուսում առած է, եւ որովհետեւ «կարի առաւել սիրող էր եւ յոյժ փափաքող էր ուսմանց, մանաւանդ գրչութեան արուեստականաց եւ եռայր հոգովն աստուածային» (Դարանաղցի էջ 409), ինքն ալ նման Յակոբ քհ. Թոխաթցիի կ'օգտուի միջավայրին ընձեռած դիւրութիւններէն, կ'ուսանի լատիներէն (տես. Մ. Ցուցակ. Տաշեան էջ 901), մանաւանդ օտար լեզուներ սորվելու փափաքը ցոյց կու տայ։ Ասոնք փաստեր են թէ Լեհաստանի մէջ ուսումը արհամարհուած չէր, ուստի հաւանաբար գաղութին սկզբնական ժամանակամիջոցներէն սկսեալ այլուր պատրաստուած քահանաներ երբ Լեհաստան գացած են, իրենց հոգեւոր պաշտօնին հետ, առտնին կամ հանրային դպրոցներ բացած են։

Վերոյիշեալ Ղազար Բաբերդցին, կը յիշատակէ իբր իր հոգեւոր հայրը Տէր Խաչատուր մը (Տաշեան Մ. Ցուցակ էջ 902) որմէ պէտք է ուսած ըլլայ իր գիտցած գեղագրութիւնը կամ պատկերագրութիւնը կա՛մ կրօնական ուսումը, կա՛մ լատիներէնը։ Տ. Խաչատուր ապահովաբար իր տեսակին մէջ միակը չէր, եւ կային ուրիշներ , որոնք Լովի եւ ուրիշ լեհ քաղաքներու մէջ դաս կու տային ԺԶ. դարուն վերջին եւ ԺԷ. դարուն առաջին տարիները։ Ասոնցմէ ծանօթ են Տ. Թորոս եւ Տ. Յովհաննէս քահանաները որոնք 1620ին Իլվովի մէջ կը գործէին իբր «վարպետք մանկանց» (Կամէնից, էջ 176)։

Իսկ Լէնպէրկի կամ Իլվովի մէջ հայ վարժարանի մը

---

(1) Դարանաղցի այս անձին վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած է (Ժամանակագրութիւն էջ 409—410)։

*գոյութիւնը անժխտելի է. միայն սկիզբը անյայտ է, թէեւ շատ հաւանօրէն անիկա ԺԶ. դարուն վերջերը պէտք է հիմնուած ըլլայ։ Սիմէոն Լեհացի հոն պաշտօնի կոչուած է 1624ին, Իլվովցի քանի մը անձերու բարեխօսութեամբ: Իր խօսքերէն որոշ կ'երեւի թէ այդ թուականէն առաջ, գոյութիւն ունէր անիկա, ուր ինք կը կոչուէր պաշտօնավարելու իբր ուսուցիչ (*Ուղեգր. էջ 355*): 1623ին եւ 1627ին ժամանակաւոր կերպով փակուած է այս դպրոցը:*

*1636ին այդ դպրոցին շէնքը կը նորոգուի (*Կամենից, էջ 139*) եւ 1644–1688ին ան իր գոյութիւնը կը պահէ տակաւին (Ձեռ. թ. 1105 Երուսաղէմի եւ *Կամենից* էջ 194)։ Բայց շատ երկար կեանք ունեցած չի կրնար ըլլալ, քանի որ Նիկոլ Թորոսովիչ (✝ 1691) Լեհահայոց կեանքը խռոված է եւ հայ հաստատութիւնները հետզհետէ տեղի տուած են լատինականներուն: Այս դպրոցն ալ անոնցմէ մէկը եղած է. վասնզի Իլվով ունեցած է կաթոլիկ մեծ դպրոց մը Հայոց համար։*

*1652–1662ի միջոցին Իլվով կը հանդիպի Լեհաստանի պապական նուիրակ Բենիաթելլի (*Pignatelli*) արքեպիսկոպոսը, որ քննելով հայ գաղութին կեանքը, շատ հեռու կը գտնէ կարծեցեալ կաթոլիկութենէն, ուստի կ'առաջարկէ Հայոց յատուկ Հռոմի ծախքով դպրանոց մը հաստատել, արժանաւոր եկեղեցականներ պատրաստելու համար։ Հայերը միամտաբար կը հաւանին:*

Վարդան Յունանեան՝ Նիկոլի աշակերտը այս դպրոցին հիմնարկութեան պատիւը կը վերագրէ իր ուսուցիչին՝ 1703ին գրելով. «Խորհեցաւ զի լինեցիւր վարժարան աստ ի Լէօպօլիս մանկանց Արամեանց, յորում ոչ միայն զգիտութիւնս, ...այլ եւ զլեզուն հայկական ուսանիցէին.,. քանզի էին յայնմ ժամանակի քահանայք յոյժ տգէտք ներհմտութեանց եւ անվարժք (որպէս եւ ժողովուրդն) լեզուին Արամեան, զորոց երբեմն գրեաց ոմն.

«Իսկ քահանայք որ ի Լօվ կան.
Դոռոզ, յանդուգն, ամբարտաւան.
Ոչ ունէք են նոքա հաւան,
Չեսի յայլուր սոցա նման:
Չգիտեն բնաւ զսահման ուսման
Զոր ընթեռնուն ոչ հասկանան.
Եւ գիտողաց վերայ խրոխտան:»

«Վասն որոյ գրեալ առ Փափն Աղէքսանդր Է. երրորդ ...որ եւ հայրական սիրով կատարեաց զխնդիրն, հիմնելով աստ ի Լէօ-

պօլիս զվարժարան Բժանից Նպարունեաց, ծախիւք առաքելական սրբոյ աթոռոյն յամի Տեառն, ՌՈԿԲին (=1662*) եւ իթվ. Հայոց ՌՃԺԱ.ին։ Եւ առաքեաց զաստուածաբան վարդապետն Կղեմէս ի կարգէ Թէադինոսաց, զհմուտն Արամեան Դպրութեան, զի վարժեցէր զնոսա ի գիտութիւնս, եւ լեզուն հայկական։ Որ մինչեւ ցայժմ նոյն վարժարանն ծաղկի ընդ կառավարութեամբ Հարց Թէադինոսաց..,» (Տաշեան,* Մ. Ցուցակ, *էջ* 112*)։*

Պապական Նուիրակին կողմէ յղացուած կամ Նիկոլէն ձեռնարկուած, տարբերութիւնը մեծ չէ, վասնզի նպատակը մէկ էր. կաթոլիկ մարզուած կղերին ձեռամբ կաթոլիկ դարձնել հայ գաղութը։

Աղեքսանդր Է. պապը այս վարժարանին իբր վարիչ աւելի յարմար մէկը չէր կրնար գտնել քան Կղեմէս Գալանոսը, որ 1643*էն ի վեր Հռոմ կը մնար իբր Թէաթինեան միաբանութեան Կուրինալի վրայ ունեցած Ս. Սեղբեստրոսի վանքին (*San Silvestro al Quirinale*) մեծաւոր եւ Բրոբականտայի Ուրբանեան դպրանոցին ուսուցիչ եւ յատկապէս Հայերու համար կը գրէր եւ կը հրատարակէր գիրքեր։*

Գալանոս որ ֆիզիքապէս տկարացած էր, թէեւ 53 *տարեկան, այս պաշտօնը ստանձնեց եւ մեկնեցաւ Հռոմէն* 1663 *Սեպտ.* 30*ին իրեն ընկերակից ընտրելով Հ. Ալոիզիոս Փիթու (*Louis Pitou*) Թէաթինեան միաբանը, եւ Բոնավենդուրա Կօսթուցցի (*Bonaventura Costuzzi*) աշխատաւոր եղբայրը: Ասոնք Լվով հասան Մայիս* 1*ին (*Բռնի Միութիւն, *էջ* 30*։*

«Գալանոս եւ ընկերներ անսիրելիութեան *հանդիպեցան Հայոց կողմէն: Նիկոլ ալ թէպէտ արտաքնապէս սիրալիր ընդունելութիւն ցուցուց, այլ հարկաւ չսիրեց իւր վրայ իբր քննիչ ղրկուած անձերը, եւ երեքին մէկտեղ բնակութեան համար ցուցուց սենեակ մը, ուր չորս ուրիշ անձեր ալ կը բնակէին. (*Բռնի Միութիւն, 31*) եւ* ճուճչ պատեալ էր ճեղչ ճեղչ աղբիւսօք եւ քակորա ձիոց եւ առջառոց *(*Բռնի Միութիւն 33*), Դպրոցի համար բնաւ տեղ չցուցուց, եւ միայն Գալանոսի սպառնալիքին վրայ, չորս բնակակիցները սենեակէն հանեց եւ խոհանոցի համար հեռու տեղ մը ցուցուց, եւ քանի մը երիտասարդներու ներեց աշակերտիլ նոյն սենեակին մէջ, որոնք հազիւ* 7 *հատ էին եւ տարի անցնելով* 16 *եղան (*Բռնի Միութիւն, 32*): Այս կրթական հաստատութեան* Վարժարան Ե-կոստանեանց Նպարունեանց *անունը տրուած է. (*Ազգապատում, 2535*)։*

Այս դպրոցը, Լեհաստանի Հայերը լատինացնելու գործին մէջ կատարած է աղէտալի դեր մը, վասնզի Կղեմէս Գալանոս եւ Ալսեզիոս Փիթու այս վարժարանէն ելած նորահաս երիտասարդները քահանայացնելով, իբր կամակատար գործիքներ ծառայեցուցին իրենց նպատակին: Անիկա կղերանոց մըն էր, բացուած Հռոմի ձեռքով, (Բժշկեանց. Ճանապարհորդութիւն էջ 115 Ալիշան Կամենից էջ 141)։

Կղեմէս Գալանոս 664էն 166 , երկու տարի պաշտօնավարելէ յետոյ այս վարժարանին մէջ որ պաշտօնապէս կը կոչուէր «Լեօպոլիսի Դպրատուն Հայրապետական» մեռաւ (Կամենից, էջ 122) 1666 Մայիս 14ին (Բռնի Միութիւն. էջ 52)։ Բիչ առաջ մեռած էր նաեւ Բոնավենդուրա աշխատաւոր եղբայրը (նոյն էջ 178) որով միայն կը մնար Փիթու, որ Գալանոսի յաջորդեց «փոխանակ տեսչի» պաշտօնով, թէպէտ 28 տարեկան էր տակաւին եւ «միջակ յուսումս» այլ «յաջողակ էր ի լեզուս» եւ լիովին տեղեակ Գալանոսի ուղղութեան (Բռնի Միութիւն էջ 178):

Փիթու ստանձնելով այս դպրոցին տեսչութիւնը ինքզինքը դրաւ Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին եւ Լեհաստանի պապական նուիրակին տրամադրութեան տակ, որով կրցաւ դիմադրել Նիկոլի:

Փիթուի յաջողութիւնները զայն արժանի ըրին 1670ին «տեսուչ առաքելութեան» անուանուելու պաշտօնապէս (Բռնի Միութիւն էջ 209), մինչ մինչեւ այն ատեն փոխանորդութեամբ կը վարէր գործը։

Ներքին գժտութիւն մը վնասեց սակայն գործին։ Փիթուի ընկեր ղրկուեցաւ Յովսէփ Պակաթթա Վերոնացի (Giuseppe Bagatta de Verona) որ 1670 Յունիս 22ին Իլվով հասաւ։ Ասիկա «ատեցող էր Հայոց» եւ անհամաձայն Փիթուի կեղծաւոր ձեւերուն եւ կ'ուզէր կոպտօրէն եւ խստութեամբ գործել, ուստի «փոքրնղոտ՝ լինէր յամենայնի», այնպէս որ տեսնելով «թէ չէր այլեւս հնար համբերել», Փիթու զայն հեռացուց, 1671 Յուլիս 15ին (Բռնի Միութիւն։ էջ 212)։ Փիթու 1671 Հոկտեմբեր 26ին Իլվովէն մեկնեցաւ եւ գնաց Հռոմ, նոր նպաստներ ստանալու համար եւ լեհահայերը լատինացնելու գործը յանձնեց իր ընկերներէն Օգոստինոս Լոպէլլի (Agostino Lobelli) եւ Հերոնիմոս Պօսսի (Gisolamo Bossi) կրօնաւորներուն որոնք չորս ամիս առաջ Լեհաստան հասած էին (Բռնի Միութ., էջ 213)։ Անոնք գործեցին իրենց նախորդներուն ուղղութեամբ, օժանդակութեամբ Ուրբանեանի աշակերտ մոլեռանդ Վարդան Յունանեանի սակայն թրք. արշաւը դէպի Կամենից եւ Իլվով (1672), Բէօքրիւլու Օղլու Եպ.արքոսին հրամանատարութեամբ ամէն ինչ խանգարեց։ Լոպելլի եւ Պոսսի կրօնաւորները Բրաքովա փախան, դպրոցը քանդուեցաւ, աշակերտները ցրուեցան, (Բռնի Միութիւն էջ 224) եւ դպրոցը՝ պահ մը ընդհատուեցաւ։

Սակայն Սոպիէսքիի յաղթանակէն յետոյ Հռոմ դարձեալ լեհահայոց վրայ ուշադրութիւն դարձուց։

1573 Սեպտեմբեր 5ին Բրոբականտայի ժողովին մէջ քըննուեցան Փիթուի առաջարկած տասը պայմանները որոնք Գալանոսեան աւանդութեամբ եւ շահեցողական հոգւով կազմուած էին եւ որոնց առաջինն էր՝ «արգելուլ Հայոց դառնալ ի միութենէն ի լատինականութիւնն («Բռնի Միութիւն էջ 234), սակայն որոշում մը չտրուեցաւ։ Փիթու, իր երբեմնի աշխատութեանց վտանգները նախատեսելով կ'ուզէր Իլվով դառնալ, ուստի համոզեց Հռոմը որ Նիկոլն ալ դարձնէ օգնականի մը ընկերակցութեամբ եւ յաջողեցաւ 1673 Նոյեմբեր 17ին որոշում ձեռք բերել եւ անմիջապէս մեկնիլ Հռոմէն։ Իլվով հասնելով իր առաջին գործը րրաւ քանդուած դպրոցը վերաշինել եւ աշակերտներ հաւաքել։ Բիչ յետոյ Նիկոլ դարձաւ Լեհաստան իրեն հետ ունենալով իբր օգնական յաջորդութեան իրաւունքով, Վարդան եպս. Յունանեանը որ մեծ աջակից մը եղաւ իրեն իբր մոլեռանդ կաթոլիկ։ Նիկոլի յաջորդելէն (1682) յետոյ Վարդան Յունանեան յայտնի կերպով եւ կոպտօրէն ուղղակի նպատակին դիմեց եւ կաթոլիկութիւնը ամրացնել աշխատեցաւ, սատարելով Հռոմի նպաստով մատակարարուած այս վարժարանին, իր առաջնորդութեան բոլոր շրջանին։ (1681—1715 ✝)։

Ինչպէս կ'երեւի այս դպրանոցը 1674ին վերաշինուած ատեն կամ աւելի վերջը, փոխադրուած էր Լէնպէրկի Ս. Խաչ վանքին դէմ, եւ կը շարունակուէր 1704 Սեպտ.ին, երբ Շուէտի Կարոլոս ԺԲ. թագաւորը եկաւ գրաւել քաղաքը եւ զայն ծանր տուգանքի մը ենթարկեց (1) (Օրագրութիւն Տ. Յակոբայ Բաղտասարեանի. Կամենից էջ 147—148)։ Բայց դպրոցը միշտ շարունակուեցաւ Հռոմի նպաստով։

Վարդան եպս. Յունանեանի յաջորդ Յովհաննէս Աւգոստինովիչ եպս.ի ժամանակ, դարձեալ Հռոմ կը ղրկէր վարժարանին տեսուչները, (Մ. Դիւան Մխիթարեանց էջ 25—26)։

Ժողովուրդը հետզհետէ օտարանալով եւ ազգային զգացումներէ ուծանալով, օտարներէ կառավարուած այս հաստատութիւնը բոլորովին անպէտ դարձաւ։ Իսկ թէ հոն ինչպէս կը դասախօսուէր հայերէնը, կը բաւէ կարդալ, այս դպրոցին, ինչպէս նաեւ Հայոց յատուկ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին ամէնէն փայլուն աշակերտին Վարդան Յունանեանի Ձեռբածութիւն յերկինս անուն Թարգմանածոյ գործը (տպ. 1671)։

---

(1) «Վարժարան Քահանայապետական» կը կոչէ օրագրողը այս դըպրատունը։

Լեհաստանի Հայոց գոյութեան տապար հանդիսացող այս ախուր հաստատութիւնը շարունակուած է մինչեւ վերջերս անուանապէս իբր Հայոց յատուկ հաստատութիւն մը, սակայն այլեւս անկարելի էր զայն նկատել Հայ դպրոց մը, վասնզի ոչինչ մնացած էր հոն հայկական։ Այս վարժարանին հաստատութենէն (1664) յետոյ, Հայ դպրոցը որ ԺԷ. դարուն առաջին տարիներուն Հայերը բացած էին իրենց խեղճ ու սահմանափակ միջոցներով, անկարելի էր որ տոկար։ Արդէն անոր պէտք ալ չէր մնացած, քանի որ շնորհիւ Հռոմի սադրանքներուն, Լեհաստանի հայ գաղութը սկսած էր դիմել հսկայական քայլերով դէպի ապազգայնացում եւ դէպի օտարացում։

Գալով աղջիկներու դաստիարակութեան, Իլվովի մէջ Հայերը ունեցած էին վարժարան մը կամ կրթարան մը որ կը գտնուէր Բենեդիկեան Հայ Կոյսերու վարչութեան տակ։

Ասոնք ունէին քաղաքին մէջ կուսաստան մը եւ կը կառավարէին կրթարան մը, որ զուտ հայկական հանգամանք ունէր անշուշտ եւ յետոյ վերածուեցաւ միջազգային հաստատութեան մը։ Այս դպրոցին հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ, սակայն ամէնէն ուշ ԺԸ. դարուն կէսերը կրնայ ըլլալ, վասնզի կը յիշուի թէ 1781ին այրած է ան եւ յետոյ վերաշինուած (Հ. Բժշկեանց, Ճանապարհորդութիւն էջ 102)։

∴

Իլվովէն դուրս, Կամէնիցի (Պոտոլո՛) մէջ. նոյնաժամանակ Հայ դպրոցի մը հաստատութեան կը հանդիպինք, որ նոյնպէս պէտք է ԺԶ. դարուն վերջերը հիմնուած ըլլայ։ Դժբախտաբար թուականը չենք կրնար ճշդել, սակայն գիտենք թէ անիկա հիմնուած էր Կամէնից քաղաքին հարաւակողմը գտնուող Հայոց թաղին մէջ։ Այս դպրոցը չեմ գիտեր թէ քանի տարիներու կեանք ունենալէ յետոյ, կ'այրի 1602 Օգոստոս 16ին պատահած ահարկու հրդեհի մը մէջ որ գրեթէ բոլոր քաղաքը մոխիրի կը վերածէ (Կամենից. էջ 63—64)։ Բայց 1 04ին կը վերաշինուի, երեսփոխան պարոն Միխնոյի կողմէ տես Հ. Մինաս Բժշկեանց Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան 1830 Վենետիկ, էջ 155—156)։

Այս դպրոցը պէտք է շարունակուած ըլլայ, բաւական երկար տարիներ, այսինքն մինչեւ որ գաղութը, ինչպէս բոլոր Լեհաստանի մէջ նոյնպէս նաեւ Կամէնիցի մէջ, հիւծած եւ սպառած է. քաղաքական պատահարներու (1) եւ կրօնական վէճերու բերմամբ. որոնք 900 տուն հայ բնակչութիւնը 70 տունի վերածած էին ԺԹ. դարուն սկիզբը: (Հ. Բժշկեանց, նոյն էջ 135):

Կամէնիցի մէջ նաեւ Բենեդիկեան հայ կոյսերը ունեցած են վանատուն մը, Աւետման եկեղեցիին քով, եւ հաւանօրէն զբաղած ուսում տալով, սակայն ԺԹ դարու սկիզբը արդէն աւերուած էր իրենց բնակութեան շէնքը (Բժշկեանց էջ 152) որով ոչ մէկ կրթական հաստատութիւն մնացած էր։

* * *

Ինչպէս Իլվովի եւ Կամինիցի նոյնպէս նաեւ Լեհաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ, քիչ շատ դպրոցի նման հաստատութիւններ պէտք է գտնուած ըլլան, թէեւ յայտնի չէ որոշապէս թէ ո՞ր քաղաքները օժտուած էին այս տեսակ դպրոցներով: Ասոնցմէ ծանօթ է, Զամոսցա ԺԶ. դարուն երկրորդ կիսուն շինուած գիւղաքաղաքին մէջ գտնուած դպրոցը, ուր հաւանօրէն իր ուսումը առած է Սիմէոն դպիր Լեհացի, ձեռքին տակ կամ «առ ոտս», ծանօթ քաջագիր գրիչին եւ բանաստեղծին՝ Յակոբ Թօխաթեցիի որ 1602էն սկսեալ հաստատուած էր ի Զամոսցա (Ուղեգրութիւն, էջ ԺԵ), ինչպէս կը հասկցուի նոյն իսկ իր տողերէն: Ան իր քրոջը մահը ողբալով կ'ըսէ թէ «զիս տվեալ յուսումն գրոց, որում հասու եղեալ ի մանկութենէ մինչ ի չափ հասակի հասեալ՝ դեգերեալ եւ մարզեալ ի վարժարանս ջահաստանի առ ոտս վարդապետաց եւ բանասիրաց» (Ուղ. էջ 1—20):

Ինչպէս Զամոսցա, նոյնպէս անշուշտ ուրիշ քաղաքներու մէջ հաստատուած էին դպրոցներ, որոնք դժբախտաբար մեզի անծանօթ կը մնան:

* * *

---

(1) 1651ին խազախները պաշարած են քաղաքը բայց չեն կրցած գրաւել։ 1672ին Թուրքերը գրաւած են ու 27 տարի տիրակալած։ 1699ին Լեհերը վերագրաւած են։ Ռուսերն առած են աւելի վերջը։

Լեհաստանի Հայ գաղութին մաս, սակայն անոր սահմաններէն դուրս մնացած է Սուչովայի հայ գաղութը որ շնորհիւ իր այս հանգամանքին ամուր կապուած մնաց իր ազգային եկեղեցիին: Այս գաղութը, ինչպէս կը թուի, Լեհաստանի Հայ գաղութին մէջ տեսնուած շարժման մասնակցած է եւ ինքն ալ դպրոց մը ունեցած է։

Դեմետր Տան (Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա ՀԱ. 1891 էջ 280) կը հաւաստէ թէ հայ դպրոց մը կար ի Զամքա, այսինքն քաղաքին հարաւային ծայրը կառուցուած Ս. Օգսէնտ վանքին մէջ. որ շինուած էր 1551ին, Յակոբշա Վարդան անուն անձէ մը: Այս վանքը, որ կեդրոնն էր Պուղտանի կամ Մոլտովայի Հայ թեմին, հաւանական է որ դպրոց մը ունեցած է, մանաւանդ ԺԷ. դարուն երբ Լեհաստանի Հայ գաղութը կաթոլիկութեան յարած էր:

Dr. Iohan Polek (Des Armenische Kloster Zamka.էջ 12.կամ Արազ Տարեգիրք 1933 էջ 170), կը կարծէ թէ Զամքայի զանազան մասերը շինուած են այլեւայլ ատեններ, որովհետեւ տարբեր է անոնց ոճը։ Անոր կարծիքով, վանքը շինուած պէտք է ըլլայ Մեծն Ստեփանի (1457—1504), եկեղեցին Յովհաննէս Հայուն (1572—1574), իսկ շրջակայ ամրութիւնները Լեհաստանի Իոհան Սօբիսքի թագաւորին (1674—1696) օրերուն: Այս կարծիքը կրնայ ճիշդ չըլլալ, սակայն որոշ է թէ ԺԷ. դարուն առաջին քառորդին (1600—1625) այս վանքը նորոգութիւն մը կրած է։

Յիշուեցաւ Ղազար դպիր մը որ Բաբերդէն Լով կամ Լէմպէրկ գալով այդ քաղաքին մէջ ուսում առած էր, գրչութիւն սորված, կրօնական գիրքեր կարդացած եւ լատիներէն սորված էր: Այս դպիրը Լեհաստանի մէջ Լով կամ Լէմպէրկ քաղաքին մէջ բաւականաչափ պատրաստուելէ յետոյ ըստ Դարանաղցիի «Գնացեալ ի Հալէպ մօտ Յովհաննէս Կաթողիկոսն եւ կացեալ սուղ ժամանակ մի առ նմա եւ առեալ գաւազան ի նմանէ եւ գնացեալ ի Պուղտան եւ զվանքն պարսպեալ ամրացոյց շրջանակի եւ շատ շինութիւն արար վանացն» (Դարանաղցի էջ 409—410): Ուրեմն անիկա նորոգութիւններ կատարած էր Պուղտանի մէջ գտնուող վանքի մը վրայ, որ Զամքան էր, ինչպէս կը հասկցուի Ղազար վրդ.ի ինքնագիր յիշատակարաններէն որոնք իր կողմէն 1624 եւ 1628 թուականներուն գրչագրեալ երկու Աւետարաններու մէջ գրուած են (տես Տաշեան. Մ. Ցուցակ էջ 718 եւ 708):

Այս գրեթէ ինքնաշխատութեամբ առաջացեալ ուսումնական վարդապետը, որուն համար շատ մը գովեստներ կը հիւսէ Դարանաղցի, զայն ներկայացնելով «խոնարհասիրտ եւ հեզահոգի եւ առաւել երկիւղած ի Տեառնէ, գթած առ Նեղեալս եւ ողորմած առ տնանկս եւ առ աղքատս» եւ այլ, երբ Յովհաննէս Այնթապցի զինքն առաջնորդ ղրկեց Պուղտան, նորոգեց այս վանքը եւ դպրոց մը հաստատեց։

Եթէ Ղազար եպս. Բաբերդցիի (+ 1634) ատեն չէ շինուած այդ դպրոցը Ս. Օգսենտ վանքին մէջ, անիկա պէտք է անպատճառ շինուած ըլլայ Տօք. Իօհան Բօլէքի կողմէ, ենթադրեալ երեք շինութիւններէն ամէնէն վերջինին, այսինքն 1674—1696 թուականներու կատարուած նորոգութեան ատեն:

Հ. Բժշկեան ԺԹ. դարուն սկիզբը իր այցելութեան ատեն, տեսած է աւերակներ պարտէզին շուրջը, որոնք կ'ենթադրէ թէ աբեղայից սենեակներ կամ խրճիթներ էին: Ասիկա ապացոյց մըն է որ հոն կար միաբանութիւն մը որ ըստ Տանի ունէր իր դպրոցը աբեղաներու վարչութեան տակ, առաջ քան 1774, վասնզի անիկա կը յարէ թէ «Պուքովինայի գրաւման ժամանակ այս դպրոցը նոյն ժամանակի Մոլտաւական տեղական դըպրոցի շէնքը փոխադրուեցաւ»։ Ուստի այս հաստատութիւնը տեսակ մը մրցակից հաստատութիւնն էր Լէմպերկի կաթոլիկ հաստատութեան, որ Աղեքսանդր պապ բացած է հոն, 1662ին, Նիկոլ եպիսկոպոսին խնդրանքով։ Անիկա կոչուած էր հակազդել կաթոլիկ բրոբականտին եւ անշուշտ դեր մը կատարած էր մինչեւ 1774, իր խափանումը, այս հեռաւոր գաղութին համար պատրաստելով Հայ եկեղեցիին ծառայելու պատրաստ եկեղեցականներ, ինչ որ շատ կենսական ծառայութիւն մըն էր։

⁂

Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ պէտք է նաեւ նկատի ունենալ Թրանսիլուանիոյ եւ Պէյկրատի գաղութները, որոնց վրայ ԺԸ. դարուն Վենետիկի Մխիթարեանք հոգածութիւն ունեցած են ինչպէս կը հաստատուի զանազան վաւերագիրներով։

Հունգարիոյ մէջ Հայեր հաստատուած էին զանազան տեղերէ, մանաւորապէս Մոլտավիոյ ճանապարհով գալով: Թրանսիլուանիա կամ Էրտէլ որ Մոլտավիոյ շարունակութիւնը կը նկատուէր եւ ցարդ Ռումէն եւ Հունգար ազգերու միջեւ մրցութեան առարկայ աշխարհամաս մըն է, ունէր հայ բաւական թուով բնակչութիւն մը: Այս շրջանին երկու գլխաւոր կեդրոններն էին Պաշպալով (Էպէշֆօլվօյ) կամ Եղիսաբեթուպոլիս, Դըռնաւա գետին քով շինուած եւ Կեռլա կամ Սամուշույիվար կամ

Արմենոպոլի(=Հայաքաղաք), զոր Հայք շինած էին 1703ին Շամուշ գետին քով:

Այս երկու քաղաքները կը վայելէին բացառիկ առանձնաշնորհներ, կառավարուելով Հայոց ձեռքով, վասնզի իրենց բընակչութիւնը մեծամասնաբար Հայ էր: 1719ին Հռոմ իբր այցելու այս կողմերը ղրկեց Կարնեցի Խաչատուր վրդ. Առաքելեանը, որ Կեռլայի հայ իշխաններուն առջեւ շատ գովեստով խօսեցաւ Մխիթար Աբբայի նորահաստատ միաբանութեան վրայ։ Ուստի քաղաքին քահանաները եւ իշխանները, 1718 Սեպտեմբեր 28ին խնդրանք ներկայացուցին Մխիթարի որ երկու քարոզիչ ղրկէ իրենց: Յաջորդ տարին, (1720), երբ Ս. Ղազար հիւրաբար մնացող Յովնան եպս. Եւդոկիացի, այդ կողմերը գնաց, Մխիթար անոր ընկերացուց Պոլսեցի Հ. Մանուէլ վրդ. Խուպրատեանը (✝1749 Մարտ 22) որ երեք տարի հոն մնաց եւ որքան կրօնական քարոզիչ նոյնքան ալ կրթիչ մը հանդիսացաւ զարգացնելով անոնց մէջ հայերէն լեզուին ուսումը, անշուշտ դասախօսութիւններով, որով կերպով մը դպրոցի մը հիմը դրաւ (Հ. Յովհ. Վ. Թորոսեան Վարք Մխիթարայ էջ 345 եւ Մ. Դիւան Մխիթարեանց. էջ 21):

Ինչպէս կը տեսնուի Հռոմ եւ Մխիթարեանք հաւասարապէս զբաղած են Թրանսիլուանիոյ Հայերով եւ հոն կրօնածաւալ գործունէութեան հետ ուսում ալ տարածելու աշխատած են։ Ստեփանոս Ռոշքա Կամենցացի (✝1739), Բրոքականտայի աշակերտը, որ Լեհաստան ղրկուած էր իբր միսիոնար, Թրանսիլուանիան ալ չէ անտեսած։ Ան կը գրէ թէ իր Կեռլա «այցարութեան» ատեն, 1729ին, հոն գտած է իր աշակերտը՝ Տ. Յովհաննէս Մխիթար Յոհանեանը, որ իր նօտարը եղած է (Մ. Դիւան Մխիթարեանց. էջ 39):

Ինչպէս այլուր նոյնպէս Թրանսիլուանիոյ մէջ Հայերը իրենց եկեղեցիներուն հետ դպրոցներ ունեցած են: Ասիկա անժխտելի իրողութիւն մըն է, քանի որ այս յառաջադէմ երկիրներուն մէջ Հայերը ոչ միայն մանչերու այլ աղջիկներու նախնական ուսում կու տային։

Ասոր փաստը կը գտնենք 1724 Յուլիս 8 թուակիր նամակի մը մէջ, ուր Պաշպալովցի Յովհաննէս քհ. Մխիթար Աբբայի Եղիսաբէթապոլիսի եկեղեցիին շինութիւնը հաղորդելէ յետոյ կը յարէ «թէ հարցանես վասն աղջիկ տղայոցն՝ մինչեւ ցայժմ կու ուսանին ըստ կարեաց մերոց ԺԸ. (=18) աղջիկ աղայ, լաւ կուկարդան» (տես Մ. Դիւան Մխիթարեանց. էջ 286):

Մխիթարեանք որ մնայուն առաքելութիւն մը ունեցած են Թրանսիլուանիա, անպատճառ ունեցած են լայն կրթական գործունէութիւն:

Հ. Գր. Վրդ. Գովրիկեան կը կարծէ որ Հայերը ԺԸ. դարուն սկիզբները կամ ԺԷ. դարուն վերջերը դպրոց մը ունեցած են, Եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ, բայց դժբախտաբար անոր սկզբնաւորութիւնը յայտնի չէ (ՀԱ. 1904 էջ 71) միայն որոշ է, որ քաղաքը ունեցած է իր երկու դպրոցները, շատ կանուխ Պոլսոյ Հայոց վարժարաններէն:

Աղջիկներու վարժարանը —որ 1724ին կար— չէր կրնար կանխել մանչերու վարժարանի մը հաստատութիւնը: 1730ին Եղիսաբեթուպոլսոյ աղջիկներու դպրոցը առժամանակեայ կերպով հաստատուած էր Աստուածատուր Սինգովիչեանի տան մէջ։ Վարժապետն էր Ներսէս աղայի վերհսկողութեան տակ՝ Հ. Մանուէլ Մխիթարեան վարդապետը (ՀԱ. 1904 էջ 71): Մխիթար սակայն յետոյ իր երկու աշակերտները, Հ. Ղազարոսը, եւ Հ. Մարկոս Իսիգուցը (Պաշպալովցի), —որոնք Եղիսաբեթուպոլիս կը գտնուէին— թելադրած է որ վարժարան մը բանան իրենց 1746ին կերտած վանատան քով։ Այս վարժարանը երախայրիքն եղաւ Մխիթարեան նախնական կրթութեան հիմնարկութիւններուն (Բազմավէպ 1936 էջ 204): Առաջին տարիէն իսկ վարժարանը ունեցաւ 30 աշակերտ (նոյն)։

1753ին Հ. Ղազարոս, ինչպէս նաեւ Պաշպալովցի Տ. Յովհաննէս քհ., ընկերակցութեամբ Աղա Յովհաննէս Ոսկերիչեանի Պելկրատ կ երթան, Թրանսիլուանիոյ տիտղոսաւոր եպիսկոպոսին՝ Զիկիզմունտոս Անտոնիոսի դիմում ընելու համար: Եպիսկոպոսը կը խոստանայ ճանչնալ Մխիթարեան միաբանութիւնը եւ կու տայ կոնդակ մը (տես պատճէնը Մ. Դիւան էջ 157—158) որով Եղիսաբեթուպոլիսէ զատ անոնք կ՚արտօնուին գործել Կեռլայի մէջ։ Անով կը շնորհուի նաեւ հրաման Միաբանութեան սեփական տան մէջ կառուցանել ոե եկեղեցի եւ «ոչ նուազ ի տան ծերում զդպրոցս հասարակս բանալ, եւ ի նոսին մանկանց Արամեանց զսկզբունս Քրիստոնէական վարուց, եւ զարտաքին գրոց մակացութիւնս հրապարակաւ ուսուցանել օրինապէս մարթասցիք»։

Այս արտօնութեան հետ սակայն եպիսկոպոսը իր եկեղեցւոյն թաթը կ՚երկարէր Մխիթարեան դպրոցին վրայ պայմանադրելով որ «ձեօք բանալի դպրոցք եւ ուսումնարանք՝ այն գիւղաքաղաքի կարգեալ Գահերիցուն, կամ ժողովրդապետի տեղւոյն ենթարկեսցին միշտ եւ ամենեւին յամենայնի վերատեսչութեանն. այցարարութեանն եւ ուղղաւորութեանն»:

Մխիթարեանք իրենց Եղիսաբեթուպոլիսի վանատան, եկեղեցիին եւ դպրոցին համար Թրանսիլուանիոյ կաթոլիկ եպիսկոպոսին արտօնագիրը անբաւական համարելով 1756ին Հ. Գէորգ վրդ. Պաղտասարեանի միջոցով Վիեննայի մէջ խնդրամատոյց կ'ըլլան Մարիա Թերեզա կայսրուհիին, անոր եւս հաստատել տալու համար իրենց վանատունը եւ ապահարկ ընելու շէնքը (Մ. Դիւան, էջ 183):

Այսպէս, Եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ Մխիթարեանք, 1746էն յետոյ, կ'ունենան դպրոց, եւ ուսում կու տան տեղւոյն հայ տղոց, ազատօրէն եւ պաշտօնապէս, եւ 1753—56ին, նուիրագործել կու տան իրենց իրաւունքը կրօնական եւ քաղաքական իշխանութեանց։

Աշակերտներու սկզբնական 30 թիւը հետզհետէ կը բարձրանայ մինչեւ 60ի, 1790ին: Անոր զարգացումը կը ներբողէ Հ. Միքայէլ վրդ. Չամչեան, Հայոց պատմութեան բազմահմուտ հեղինակը, զայն տեսնելէ յետոյ, շուրջ 1790ին, եւ կ'աշխատի համոզել տեղացիները, ճեմարան մը կանգնելու հայ պատանիներու համար։ Այս նպատակին հասնելու համար ատենաբանութիւն մը կ'ընէ քաղաքին աղաչաներուն առջեւ (Բազմավէպ 1896 թ. 5. եւ 1939, էջ 204. ՀԱ. 1904 էջ 73—74)։

Չամչեան կրթութեան մեծամեծ բարիքները ցոյց տալով կը ներկայացնէ ծրագիր մը. ուր գաղափարի մեծութեան հետ կրթական ու դաստիարակչական մեծ փորձառութիւն եւ հմտութիւն ցոյց կու տայ (տես Բազմավէպ. 1936 էջ 206–6)։

Բայց, ինչպէս կ'երեւի, չէ յաջողած այս ծրագիրը, վասնզի լատին կղերին ձգտումներուն համապատասխան չէր ան, քանի որ անոնք կ'ուզէին ապազգայնացնել հայ համայնքը: Այս նպատակով անոնք 1715էն յետոյ զրկած էին Հայերը յատուկ եպիսկոպոս մը ունենալու իրաւունքէն եւ ենթարկած զանոնք լատին եկեղեցական իշխանութեան, եւ դպրոցներու համար իրենց կողմէ վերատեսուչներ նշանակելը օրէնք դարձուցած։

Մխիթարեանց վարժարանը թէեւ ճեմարանի չվերածուեցաւ, սակայն զարգացաւ հետզհետէ:

Հոն տրուեցան թատերական ներկայացումներ, ինչպէս 1730էն ի վեր կը տրուէին Ս. Ղազարու մէջ: Հակառակ զանազան խոչընդոտներու՝ բաւական երկար ապրեցաւ այս դպրոցը, որուն ամէնէն ծաղկեալ շրջանը 1789— 820 է, 60ի չափ աշակերտներով (Բազմավէպ. 1939 էջ 206):

Եղիսաբէթուպոլիս ունէր. ինչպէս տեսնուեցաւ, արդէն իր երկսեռ դպրոցները, երբ Մխիթարեանք ալ հաստատեցին իրենցը. Այս դէպքը ունեցած պէտք է ըլլայ իր ազդեցութիւնը, վասնզի 1760ին, կը յիշուի որ աղջիկներու վարժարանը կ՚անջատուի մանչերու վարժարանէն (ՀԱ. 1904 էջ 74)։ Ասիկա ենթադրել կու տայ թէ 1730ին առժամապէս տան մը մէջ գտնուող աղջիկներու վարժարանը յետոյ արական դպրոցին հետ միացուցած էին։ Լեզուն. սոսկ հայերէն էր, ապահովաբար թէ՛ մանչերու եւ թէ՛ աղջիկներու վարժարաններուն մէջ, բայց ԺԸ. դարուն կէսերը կը տեսնուին նաեւ հունգարացի վարժապետներ, անշուշտ մաճառ լեզուին ուսուցման համար։ Բիչ յետոյ կը դասախօսուի նաեւ լատիներէն լեզուն (ՀԱ. 1904 էջ 71)։

Այս դպրոցները կը կորսնցնեն իրենց հայեցի նկարագիրը, որքան կը խորանայ գաղութին մէջ կաթոլիկութիւնը եւ լատին կղերը ձեռք կ՚առնէ դաստիարակութեան գործը կամ անոր կը միջամտէ, իր ապազգայնացնող ոգիովը։

Այսպէս, 1775ին դպրոցին վերատեսուչ կը նշանակուի Թրանսիլուանիոյ լատին եպիսկոպոսէն Յովհաննէս Գրէչունեան՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ աւագերէցը։

Թրանսիլուանիոյ հայաբնակ քաղաքներու մէջ Եղիսաբեթուպոլիսի չափ եւ թերեւս անկէ աւելի, կարեւոր է Կեռլա (Սամուշույիվար=Արմէնաքօլի) որ ունեցած է նաեւ իր վարժարանը թերեւս նոյնքան կանուխ, սակայն դժբախտաբար կանոնաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին այս մասին։

Ինչ որ ստուգապէս գիտենք, սա է որ Կեռլայի մէջ գոյութիւն ունէր դպրոց մը քաղաքին հիմնարկութենէն (1703) ոչ շատ յետոյ, եւ կանուխէն հոս ալ Մխիթարեանք փորձած էին ունենալ իրենց եկեղեցին, եւ վանատունը, որոնք պիտի յաջողէին, եթէ Սողոմոն եւ Ասատուր Շիմայեանց եղբայրներու բարերարութեամբ Ս. Աննայի եկեղեցին, ըստ բարերարներու կտակին, իրենց մահէն յետոյ իր եկամուտներով յանձնուէր Մխիթարեանց, որպէսզի վանք շինելով, մի միայն հայ տղաքներու հայերէն ուսուցանէին։ Դժբախտաբար այս կտակը անգործադրելի մնաց (Արշակ Ալթունեան. Տեղեկագրութիւն, էջ 86—87)։ Բայց քաղաքը ունէր իր դպրոցը, որ բաւական երկար կեանք ունեցած է եւ անցած է այն բոլոր շրջաններէն որոնցմէ անցած էր Եղիսաբեթուպոլսոյ վարժարանը։

* * *

Հունգարիոյ գաղթականութեան մաս կարելի է համարել

Պելկրատի հայ գաղութը որ մասնաւորապէս պէտք է բարգաւաճած ըլլայ 1718էն յետոյ, երբ քաղաքը գրաւեցին Աւստրիացիք՝ շնորհիւ Սավոյացի Եւգինէոս իշխանին քաջութեան։

Հռոմ, միշտ հետամուտ պատրաստ որսերը իւրացնելու հոն կը ղրկէ, քաղաքին քրիստոնեայ տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ, Ուրբանեան վարժարանի աշակերտ հայ վարդապետներ, Ստեփաննոս եւ Բարթուղիմէոս անունով, որոնցմէ սակայն գոհ չի մնար ժողովուրդը· Հռոմ կ'ստիպուի ետ կանչել զանոնք եւ հոն ղրկել Մխիթարեան վարդապետներ, 1732էն սկսեալ: Ասոնք անհաւանական չէ որ կրթական գործունէութիւն ալ ունեցած ըլլան: Ամէն պարագայի մէջ երբ 1739ին Աւստրիացիք Պէլկրատը թողուցին Թուրքերուն, քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը ցրուեցաւ։ Ասոնց հետ Հայերն ալ անցան Հունգարիա եւ հաստատուեցան Նայսոց կամ Ույվիտէք քաղաքը, Պեդրովարատին կամ Վարատին կոչուած անառիկ ամրոցին դէմ:

Հ. Յակոբ վրդ. Կարնեցի. հինգ տարի մնաց այս գաղութին մէջ, եւ ծաղկեցուց նորահաստատ առաքելութիւնը, շինելով Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, տղայոց դպրոց մը *եւ Առաջնորդարան մը (*Վարք Մխիթարայ, *էջ* 342*), Մարիա Թերեզա կայսրուհիին առատաձեռնութեամբ:*

Նոր հաստատուած գաղութին մէջ անմիջապէս եկեղեցիին հետ դպրոցին շինութիւնը այնպէս կարծել կու տայ թէ անոնք իրենց առաջին բնակավայրին՝ Պէլկրատի մէջ ալ ունեցած ըլլալու էին իրենց համար նախնական դպրոց մը։ Մխիթարեանք Նայսոցի մէջ ալ ունեցած են վարժարան մը, որ 1749*ին բացած են Հ. Անդրէաս Բուզայեան Կ. Պոլսեցի (*1715—1778+*) եւ Հ. Յովհաննէս Լազեան Տրապիզոնցի կամ Պոնտացի (*1725—1767+*): Այս դպրոցը հետզհետէ այնչափ կը զարգանայ որ, ինչպէս Հ. Սիմոն Երամեան կ'ըսէ, գուցէ քիչ մը չափազանցօրէն, Համալսարան կ'անուանեն զայն: Ուսման բարձր ծրագիրին եւ բարեկարգութեանը համար՝ հեռուէն ալ տղաք կը ղրկուէին հոն եւ հետզհետէ պէտք կը տեսնուի օգնական դաստիարակներու (*Բազմավէպ, 19 6 *էջ* 206*): Աշակերտութեան թիւը* 40*ի կը հասնէր,Հոն է որ կը գործէ Հ. Կարապետ Մարտիրոսեան եւ իրեն աշակերտ կ'ունենայ* 1775*ին նոյնինքն ապագայ մեծ բարերարը՝ Սամուէլ Մուրատ* 16 *տարեկան պատանին, որ այնքան սիրով կը կապուի այս Մխիթարեան վարդապետին եւ անոր միաբանութեան —մանաւանդ իր Ս. Ղազար այցելութենէն յետոյ— որ անոնց կը վստահի իր կտակը (*Բազմավէպ 1936 *էջ* 206)։ *Նոյն վարժարանին աշակերտած էր նաեւ արժէ-*

քաւոր Մխիթարեան մը՝ Մուրատի ազգականներէն Հ. Սուքիաս Աղամալեան Շոռոթեցին (1738—1789 + *ի Հնդկաստան) (*Նոյն *էջ* 207 *եւ* Բազմավէպ. 190․ *էջ* 14*)։*

Նայոտցի առաքելութիւնը, որ հետզհետէ զարգացած էր, շարունակուած է մինչեւ 1848, *վասնզի Մաճառ ապստամբութեան պատճառով քանդուած է վանատունն ու եկեղեցին եւ Հայերը ցրուած են։ Վենետիկի Մխիթարեանք հետեւաբար լքած են այս առաքելութիւնը (*Վարք Մխիթարայ, *էջ* 342–343*)։*

Մխիթարեանք նաեւ ունեցած են նախնական դպրոց մը Սեբվիչի (Ֆրումասա) 1797*ին, Կ. Պոլսեցի Հ. Աղեքսանդր Միքայէլեանի (*1755–1814 *Փետր.* 4 +*) ձեռքով, որ մին եղած էր կանխաւ զարգացնողներէն Եղիսաբեթուպոլիսի վարժարանին, եւ որ մինչեւ իր կեանքին վերջը գտնուեցաւ իր հաստատած վարժարանին գլուխը։*

Իր մահով դադրեցաւ այս դպրոցը, որ այնքան օգտակար եղած էր Սեբվիչի մէջ ապրող 260 *չքաւոր Հայերուն, որոնք* 60*ի չափ աշակերտներ կու տային դպրոցին (*Բազմավէպ. 1936, *էջ* 206*)։*

⁂

Լեհաստան, Պուքովինայի եւ Մոլտավիոյ հայ գաղութներու ճոխացման աղբիւրը, Խրիմի թերակղզին ցոյց տուի։ Արդարեւ, ինչպէս բացատրուեցաւ, մասնաւորապէս 475*էն յետոյ այս թերակղզին, որ երբեմն այնքան հարուստ էր Հայերով, գրեթէ պարպուեցաւ, վասնզի Թուրքերու սուրէն եւ բռնութիւնէն ազատողները անցան քրիստոնեայ դրացի երկիրները եւ անշքացաւ Խրիմը, առանց սակայն բոլորովին անբնակ դառնալու։*

ԺԶ. դարուն վերջերը եւ ԺԷ. դարուն սկիզբները Անատոլուի մէջ պատահած դէպքերուն հետեւանքով, երբ Հայաստանի բնակիչները գունտագունտ գաղթեցին դէպի Արեւմուտք, Պոլսոյ շրջակայքը, մաս մըն ալ Սեւ Ծովու հարաւային եզերքներէն անցան Խրիմ եւ հոն հաստատուեցան, իբր ապահով եւ վաճառաշահ վայր մը, եւ հոն ստեղծուեցաւ Նոր Հայ գաղութ մը։

Խրիմի Հայերը, ինչպէս կ՚երեւի, միշտ յարաբերութեան մէջ եղած են Սեւ Ծովի եզերքները հաստատուած Հայերու հետ։ Մասնաւորապէս Տրապիզոն եւ Թոգատ — որոնք առեւտրական ալ կեդրոններ էին— միշտ կապեր ունեցած են Խրիմի հետ, եւ անընդհատ երթեւեկ։ Այս քաղաքները նաեւ իրենց նպաստը բերած են Խրիմի Հայերու մտաւորական կեանքին։

Այսպէս, 1602ին, Թոգատի աղէտէն յետոյ այդ բարեկեցիկ քաղաքին մէջ զարգացած անձերէն, Ստեփաննոս քհ. Թոխաթցի որ Թոգատի մէջ ուսում առած էր Պետրոս Արքեպիսկոպոսէն եւ 1590ին անկէ քահանայ ձեռնադրուած, Պոլիս փախաւ (1603) քաղաքին առաջնորդ Յակոբ վրդ. Ջէյթունցիի հետ (1608+ Ռոտոսթօ) եւ անկէ անցաւ Խրիմ (1604--5ին) ուր մնաց, ապահովաբար, մինչեւ 1620, հոն ուսուցչութիւն ընելով. (Հ. Ն. Ակինեան ՀԱ. 1921, էջ 146—158)։ 1621ին դարձաւ Թոգատ (նոյն էջ 152):

Իր աշակերտներէն ծանօթ են, Յովսէփ եւ Մարտիրոս Քէֆէցի, որ ծնած էր Խրիմ 1705ին, Թոգատցի ծնողքէ: Մարտիրոս այս քահանային ձեռքին տակ իր նախնական ուսումը առնելէ յետոյ գացած է Երուսաղէմ եւ տեղւոյ պատրիարք եւ Պետրոս Կարկառեցիի աշակերտ՝ Աստուածատուր եպ.էն ստացած է իր վարդապետական ուսումը, եւ յետոյ Ժէ. դարուն կիսուն Պոլիս երթալով խառնուած է հոն յուզուող ազգային խնդիրներուն եւ մեծ դեր կատարած է ժամանակակից կեանքին մէջ իբր պատրիարք Պոլսոյ եւ ապա Երուսաղէմի։

Մարտիրոս Կաֆայեցի, որքան վարչական մարդ, նոյնքան ալ գրոց աշակերտ էր, եւ իրմէն մեզի հասած են երգիծական ոճով գրուած ոտանաւորներ, որոնց ճաշակը՝ իր ուսուցիչ Տ. Ստեփաննոս քահանայէն ստացած էր:

Ինչպէս կը թուի, այս քահանային պէս կային ուրիշներ եւս, որոնք Խրիմի զանազան հայաբնակ քաղաքներուն մէջ ուսուցչութեամբ զբաղած են:

Օրինակի համար կը յիշուի Մկրտիչ քահանայ մը, „ալեօք ծերացեալ, իմաստասէր եւ կորովամիտ եւ հանճարեղ" (ձեռագիր. թ. 13. Երեւան, Պետ. Թանգ. կամ ՀԱ. 1935 էջ 337) որ ունեցած է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ մին էր Յովհաննէս քհ. որ ուսուցիչը եղած էր Տաղասաց Խաչատուր Խասպէկ երէց Կաֆացիի (1610—1686+) (Էջմիածինի թ. 1558 եւ Երեւան, Պետ. Թանգ. թ. 25 ձեռագիրները կամ ՀԱ. 1935 էջ 337)։ Այս տաղասաց երէցին գրչութեան արուեստի ուսուցիչը եղած էր Գալուստ սարկաւագ (ձեռ. թ- 13 Երեւան. Պետ. Թանգ. եւ ՀԱ. 1935 էջ 337)։ Իսկ Խաչատուր Խասպէկ քհ. —գրիչ, ծաղկող, կազմող, բանաստեղծ—եղած է իր կարգին ուսուցիչ:

Իր գործունէութիւնը սկսած է իր ծննդավայրին՝ Կաֆայի մէջ եւ ապա անցած է Ղարասու Բազար քաղաքը:

1664էն 1671 Պոլիս Սամաթիա գտնուած է եւ ապա դարձած է կրկին Կաֆա, ուր գործած է մինչեւ իր մահը (1686 Հոկտեմբեր 29+) իբր տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցիին քահանայ (տես Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, ՀԱ. 1935 էջ 3136—344)։

Եթէ ուսման առաւել կամ պակաս կանոնաւոր ընթացք մը գոյութիւն ունեցած չ'ըլլար անշուշտ անկարելի էր որ պատրաստուած ըլլար Խաչատուր Խասպէկի պէս դէմք մը, որ ժամանակակիցներ կ'անուանեն «փիլիսոփայ ներհուն, քահանայ արի», «բանածին միտք», «պետ երաժշտոց», «բացատրող տառից հնոց եւ նորոց», «վարժապետ յոգունց մեծ փիլիսոփայից» «տեսլեա յոքնահանճար», «ներհուն ճարտասան», «սովփէր պըւետիկոս բանից միպասան»։

Այս բազմաթիւ վերադիրներէն մեզի համար ամէնէն ուշագրաւը «վարժապետ յոգունց մեծ փիլիսոփայից» տիտղոսն է, որ ցոյց կու տայ իբր վարժապետ իր ունեցած գործունէութիւնը։ Խաչատուր Խասպէկ քահանայ անշուշտ իր տեսակին մէջ միակը չէր եւ ապահովաբար առանց հետեւորդներու չմնաց։ Իր բազմաթիւ փիլիսոփայ աշակերտները (1), բնական է, շարունակեցին ուսուցումը այս գաղութին մէջ, ուր 1680էն յետոյ, լատին մրցումն ալ երեւան եկաւ։

Յիսուսեանք, որոնք 1680էն սկսեալ հետզհետէ աւելի տարածուն հաւատածաւալ գործունէութիւն ունեցած են, ինչպէս Վրաստան, Պարսկաստան եւ Հայաստան, նոյնպէս նաեւ, Խրիմ հաստատուեցան. Ամէն առեն 300է աւելի Յիսուսեան քարոզիչներ այս երկիրներու մէջ կը գործէին եւ իրենցմէ 10ի չափ հայագէտ վարդապետներ յատկապէս Հայերու համար որոշուած էին (հմմտ. Հ. Գր վրդ. Գալէմքեարեան Կենս. Ա., էջ 118–119)։

Յիսուսեանց ձեռքն էր նաեւ Խրիմի Հայ-Կաթոլիկներու հոգեւոր մատակարարութիւնը, մինչեւ 1773, այսինքն մինչեւ այն թուականը, ուր այդ միաբանութիւնը Հռոմի կողմէ ջնջուեցաւ։ Ասկէ յետոյ Խրիմի Հայերը մնացին անհովիւ եւ Պոլսոյ պապական նուիրակէն Հայ-Կաթոլիկ քահանաներ խնդրեցին։ Սակայն այն մօտաւորապէս հարիւրամեայ շրջանին ուր Յիսուսեանք գործեցին Խրիմի մէջ, անպատճառ անոնք կրթական գործունէութիւն ալ ունեցած են եւ Հայ Եկեղեցիին հաւատարիմ Հայերը. անոնց հետ մրցելու համար ճիգեր ըրած են։ Ապահովաբար լքուած չէին քահանաներու առտնին կամ ընդհովանեաւ

---

(1) Սակաւաթիւներ, ինչպէս Յովհաննէս եւ Սիմէոն Խըրըմպէյօղլու Կաֆացիները, միայն ծանօթ են։

*եկեղեցիներու հաստատած դասատուները։ Մանաւանդ որ Խրիմի Հայերը ունէին իրենց գլուխը Պոլիսէն ղրկուած առաջնորդներ, որոնցմէ անոնք որ պատրաստուած անձեր էին, չէին կրնար անտարբեր դիտել կաթոլիկ վարդապետներու ճիգերը։ Այսպէս, ԺԸ. դարուն հոն կը գտնենք իբր առաջնորդ Ադամ վրդ.ը, որ Կոլոտի աշակերտներէն էր եւ երկարատեւ (1) պաշտօնավարութիւն ունեցած է, վասնզի մինչեւ 1763 տակաւին հոն էր (*Կիւանն Հայոց Պատմ. Գ. էջ 35 եւ Կենս. Սարգիս եպ. Սարաֆեանի. էջ 384, *Բուչնէրեան եւ Բժշկեան ալ կը յիշեն)։ Իբր ուսումնական եւ զարգացած մէկը, Կոլոտէն հոն ղրկուած, անկարելի է որ անիկա, ուսումնական մարզի մէջ, ոեւէ ձեռնարկ ըրած եւ ոյժ տուած չըլլայ դպրոցական գործին, գոնէ առձեռն միջոցներով։*

Դժբախտաբար ԺԸ. դարուն վերջերը Խրիմ կորոյս իր ապահովութիւնը, Թաթար խաներու երկսայրի ընթացքով եւ կռուախնձոր դարձաւ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ։ Հուսկ յետոյ Ռուսերը տիրեցին, բանալով Խրիմի համար նոր շրջան մը։

⁂

Մինչեւ ԺԷ. դար, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայերը իրենց կարելին ըրած են ժամանակին հետ քայլ առնելու, հակառակ Արեւելքի մէջ տիրող դժնդակ պայմաններուն, եւ միշտ իրենց կրթական հաստատութիւններուն վրայ գուրգուրանք ցոյց տուած եւ առաւել կամ նուազ փութով, ջանացած են ուսում ձեռք բերել եւ զարգանալ։

ԺԷ. դարու սկիզբները Հռոմ, եւ Ֆրանսա կաթոլիկութիւնը տարածելու իրենց ճիգերուն մէջ, չեն մոռցած Հայերը եւ հայ տղաքներ դաստիարակած են Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին մէջ, եւ ուժ տուած են Նախիջեւանի, ինչպէս նաեւ Լեհաստանի, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ հաստատուած հայ տղոց յատուկ կաթոլիկ վարժարաններուն, որոնք կը գտնուէին Ունիթոռներու, Յիսուսեանց եւ Կարմեղեանց եւ այլ լատին միաբաններու ձեռքին տակ։

Այս օտար դպրոցները, կրօնական պառակտումներու հետ, պատճառ եղան հակազդեցութեան եւ սթափումի, եւ տեսնուե-

---

(1) 1751—1772 *կը յիշուի, հաւանօրէն աւելի կանուխ եւ աւելի ուշ ալ պաշտօնի վրայ պէտք է եղած ըլլայ։*

ցաւ թէ, ինչպիսի ջանքեր գործադրուեցան մաքառելու համար, միեւնոյն ատեն ջանալով օգտուիլ օտար ուսումէն եւ անկէ քաղել զէնքեր:

Այսպէս, թոյլ տրուեցաւ լատին վարդապետներու դասախօսել Էջմիածինի եւ Պոլսոյ պատրիարքարանի վարժարաններուն մէջ եւ կատարուեցան կաթոլիկ կրօնական գիրքերու թարգմանութիւններ Կոլոտի վարժարանին մէջ: Դժբախտաբար օտար ուսումներով զօրացողներու հետ եղան նաեւ տկարացողներ, եւ ոմանք համոզումով կամ այլ նկատումներով, ինկան Հռոմի ազդեցութեան տակ, եւ անոր ձեռքը գործիք եղան.

Արեւմուտքը կը նկատէին ուսման եւ զարգացման աղբիւրը՝ վասնզի Արեւելքի մէջ իրենց դէմը գտած էին Արեւմուտքէն եկած զարգացած եկեղեցականներ, որոնք, ունէին իրական գիտութիւն, կը խօսէին եւ կը գրէին քանի մը լեզուներ, նոյնիսկ կը սորվէին հայերէն, եւ իրենց հետ կը խօսէին այնպիսի նիւթերու վրայ, որոնք իրենց համար բոլորովին նոր էին: Հետեւաբար, կը տեսնուի, ձգտում մը Արեւմուտք դիմելու. Պատահական բախտախնդիրներու տեղ որ Հռոմի միամտութիւնը շահագործելու եւ նիւթապէս օգտուելու համար Եւրոպա կը դիմէին, երեւան կու գան լոյս ու գիտութիւն որոնող դէմքեր, որոնք նոյնպէս Արեւմուտք կը դիմեն:

Մխիթար վրդ. Սեբաստացի (1676 Փետր. 7—1749 Ապրիլ 27+), առաջին հայ եկեղեցականն է որ իսկապէս արեւմրտեան միջավայրը օգտագործելու եւ ազգին ծառայելու անկեղծ դիտումով անցած է Եւրոպա եւ հոն հաստատած՝ իր Միաբանութիւնը, որուն հիմնադրութիւնը ըրած էր Արեւելքի մէջ, երբ տակաւին հազիւ 25 տարեկան էր: Մխիթար, համոզուած կաթոլիկ մը, բայց նոյնքան ալ եռանդուն Հայ մը, իր երիտասարդական բոլոր կորովը, իսպառ դրաւ կրօնական եւ կրթական վերածնունդի մը առաջնորդելու ազգը: Ան նախ փորձեց Արեւելքի մէջ ուսումնական միաբանութիւն մը հիմնել, սակայն տեսաւ որ իր կրօնական համոզումներուն պատճառով, պիտի չկարենայ գործել ազատութեամբ, ուստի անցաւ Արեւմուտք:

Այնքան ծանօթ են իր գործադրած ճիգերը Արեւելքի մէջ, որ աւելորդ կը համարեմ անգամ մըն ալ կրկնել։

Ան անցաւ Արեւմուտք, եւ իբր կաթոլիկ, նախընտրեց ապաստանիլ կաթոլիկ երկիր մը: Պահ մը Լիբանան երթալ խորհեցաւ սակայն վերջապէս Մոռէա երթալ որոշեց:

Մխիթար՝ 1702ին Մեթոն հաստատուեցաւ, 16 Միաբաններով։ Ան հոն նուիրուեցաւ իր աշակերտներուն կրթութեան, վասնզի միայն ինքն էր անոնց ուսուցիչը (Վարք Մխիթարայ Աբբայի էջ 183) առանց ունենալու ինքն ալ անհրաժեշտ ծանօթութիւնները, քանի որ «ծանօթ չէր Եւրոպացի լեզուաց՝ անոնցմէ օգտուելու համար» (Նոյն էջ 184)։

Հոն սկսաւ դասախօսել Թովմաս Ակուինացիի Աստուածաբանութիւնը եւ Ալբերդի Իմաստասիրութիւնը, նաեւ աստղաբաշխութիւն, հռետորութիւն եւ ուրիշ ուսումներ (Վարք էջ 186), որոնց ինքնօգնութեամբ եւ տաժանքով ծանօթացած էր ինքը։

1704ին միաբաններու թիւը արդէն հասած էր 20ի եւ վանքին մէջ եռանդուն գործունէութիւն կար, ինչ որ ապագայի համար գրաւական մըն էր։ Բայց Մխիթար կ՚ուզէր իր գործը ապահովուած տեսնել, ուստի դիմեց Հռոմ Կղեմէս ԺԱ. պապին (1705 Յուլիս 1) հաստատել տալու համար իր միաբանութիւնը։ Այս առթիւ, Հռոմ ղրկեց իր աշակերտներէն մին, որուն յանձնարարեց կատարեալ կերպով ուսանիլ իտալերէն եւ լատիներէն լեզուները, որոնք այնքան կարեւոր էին միաբանութեան։ Ինքն ալ, իր այնքան զբաղած վիճակին հակառակ, ժամանակ գտաւ սորվելու այս լեզուները հիմնովին, անոնցմէ թարգմանութիւններ կատարելու աստիճան (Վարք էջ 194)։

Մխիթար, ուրեմն, հասաւ իր նպատակին, Մեթոնի մէջ։ Մխիթար, ուսանողները երկու դասարանի բաժնեց, մեծերուն բարձրագոյն ուսումները, հռետորութիւն, իմաստասիրութիւն եւ աստուածաբանութիւն դասախօսեց, իսկ փոքրիկներուն՝ նախնական ուսումները, քերականութիւն պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն եւայլն։ Նաեւ կը սարքէր պարբերաբար վիճաբանական ժողովներ, իր ուսանողներուն միտքը զարգացնելու համար։

Հռոմէն հաստատուեցաւ միաբանութիւնը, 1712ին, եւ ինքը «աբբահայր» նշանակուեցաւ։ Դժբախտաբար վանքը հազիւ սկսած էր կանոնաւորուիլ եւ ծառայել իր նպատակին, երբ Թուրքերը արշաւեցին Մորէա եւ զայն գրաւեցին։ Բարեբախտաբար, Մխիթար ժամանակ ունեցաւ մեկնելու 1715 Մարտ 1ին, իր աշակերտներուն մեծ մասին հետ, Թուրքերու ժամանումէն առաջ։ Մխիթար, այսպէս, ստիպուեցաւ լքել ինչ որ ոչինչէն կերտած էր Մեթոնի մէջ, եւ անցնիլ Վենետիկ, ուր դարձեալ ծայրէն պիտի սկըսէր ան իր գործը, իր աննկուն կամքով։ Երկու տարուան անվհատ աշխատութեամբ, Ծերակոյտին վճռով, ստացաւ Ս. Ղազարի կղզին (1717 Օգոստոս 26) ուր իրեններուն հետ հաստատուեցաւ 1717 Սեպտ. 8ին։ Հոն սկսաւ Մխիթարի անփոխարինելի ծառայութիւնը, իր միաբանութեան անդամներուն հետ։

Մխիթար ծրագրած էր Արեւելքէն դեռահասակ մանուկներ բերել, կրթել զանոնք եւ Միաբանութեան ապագայ սերունդը պատրաստել (Վ.ար, էջ 293) հետեւաբար իր վանքը պէտք էր ունենար դպրոց մը։ Մխիթար Ս Ղազարի կղզեակին վրայ հազիւ հաստատուած, նորէն իր գլխաւոր զբաղումը ըրաւ աշակերտներու կրթութեան հոգը։

Առաջին տարիներուն, աշակերտներուն թիւը շատ փոքր էր, ուստի առանձին բնակարան եւ դաստիարակ չունէին, այլ կրօնաւոր միաբաններու հետ խառն կը բնակէին։ Բայց 1725ին Հ.Թովմաս Թէոդորոսեան Սեբաստացի (ծ. 1678—1759+) երբ Արեւելքէն հինգ պատանի բերաւ, Մխիթար աբբայ, որոշեց աշակերտները անջատել վարդապետներէն։ Ուստի հին շէնքին երկու մեծ սենեակները, ուսանող պատանիներու յատկացուց, ուր անոնք իրենց դասերը կ՚առնէին, անջատ վարդապետ միաբաններէն։ Անոնց դաստիարակ դրաւ Հ. Ստեփաննոս Պետրոսեան Եւդոկիացին (1691—1756+) վերակացու անունով, իսկ ուսմանց վարժապետ՝ Հ. Մատթէոս Գարագաշեան Եւդոկիացին (1689—1772 Նոյեմբեր 6+)։ Այս վարդապետները, իր անմիջական հսկողութեան տակ եւ իր ցուցմունքներով, տղոց հոգեւոր եւ ուսումնական կրթութեան հոգ պիտի տանէին։ 172 ին քիչ մը աւելի կարգաւորուեցաւ կրթական գործը, եւ շինուեցաւ Նոր ընծայարան մը, շատ վայելուչ, կղզեակին հարաւ-արեւմտեան կողմը, Այս շինութեամբ Նոր ընծայարանը բոլորովին անջատուեցաւ վանքէն։ Հոն բացի վերակացուէն, վարժապետէն եւ Աբբահօրմէն, ոչ ոք կրնար մտնել։ Հաստատեց դպրոցական կանոններ եւ այսպէս, զարկ տուաւ դըպրոցին։ Երբ Նորընծայ պատանիները զարգացան, թէ թուով եւ թէ՛ տարիքով եւ թէ՛ ուսմամբ, եւ միւս կողմէն շատեր, փափաք յայտնեցին վանք գալ եւ կրօնաւորիլ, Մխիթար շինեց 1732ին ուրիշ շէնք մը, վարժարանը, ուր պիտի անցնէին աշակերտները Նորընծայարանի ընթացքը աւարտելէ յետոյ, եւ քահանայութեան պիտի պատրաստուէին։ Վարժարանին առաջին վերակացուն եղաւ Հ. Մատթէոս Եւդոկիացին։ Հոս ալ կարգեր, կանոններ հաստատեց, ուսմանց ծրագիր սահմանեց, իւրաքանչիւրին գործերը որոշեց։

Մխիթար, հասակաւոր անձերով սկսաւ իր գործին, բայց փորձով համոզուեցաւ թէ պէտք է փոքր մանուկներ ժողվէր եւ զանոնք ուզածին պէս դաստիարակէր։ Ուստի գրեց Արեւելքի իր քարոզիչ վարդապետներուն որ դեռատի եւ ուսման ընդունակ *տղաքներ ղրկեն Վենետիկ (Վ.աւf, էջ 384): Տարիքով անոնք 12էն 16 պէտք էր ըլլային:*

Մխիթար, ինք անձամբ կը հսկէր եւ կ'այցելէր Նորընծայարան եւ Վարժարան, եւ հոն հաստատած էր վիճակ մը որ շատ կը յիշեցնէր լատին վանական հաստատութիւններու կարգերը եւ կանոնները: Ան ամէն բանէ առաջ կ'ուզէր կրօնքի մարդ·ը պատրաստել, մինչ, ինչպէս կը թուի, աշակերտներու մէջ գիտութեան հակումը աւելի զօրաւոր էր (էջ 390—391), ինչ որ Մխիթարի տեսակէտին հակառակ էր: Անիկա ուզած է ընդհանուր գիտական ծանօթութիւններ տալ իր աշակերտներուն, սակայն միշտ գերակշիռ առաւելութիւն տալով կրօնական եւ եկեղեցական գիտութեանց: Բայց նկատելի երեւոյթ է որ Մխիթարի կենդանութեան այդ դպրոցին մէջ չպատրաստուեցան երբեք այն մեծ դէմքերը, որոնք Մխիթարեան Միաբանութեան փառքը պիտի կազմէին, այլ Մխիթար հասցուց կրօնաւորներ եւ քարոզիչներ, որոնք Արեւելքի մէջ կաթոլիկութիւն տարածել փորձեցին եւ աւելի առաքելութեան նուիրուեցան (1):

Մինչեւ իր մահը (1749 Ապրիլ 27✝) գրեթէ ոչ մէկ գրչի մարդ եւ մտաւորական դէմք տուած է Մխիթարեան միաբանութիւնը, բացի իրմէն որ աւելի կրօնական եւ աստուածաբանական գործեր հեղինակած է իր աշակերտներուն համար, «կամ ի փառս Աստուծոյ» ազգին մէջ տարածելու համար կաթոլիկ մոլեռանդութեան սերմերը:

Մխիթարի դպրոցը որ իր խորքին մէջ կրօնական հիմնարկութիւն մըն էր, որ որքան քարոզիչներ նոյնքան ալ պատրաստուած մարդիկ հասցուց, իբր արգասիք դպրոցական մշակութեան: Իր անդրանիկ աշակերտը Հ. Մատթէոս Եւդոկիացի 1749ին հրատարակեց «Պատմութիւն վարուց Գրիգորի Լուսաւորիչին» *գործը որ* «գեղեցիկ վկայութիւն»*մըն էր Մխիթարի դպրոցին համար: Այս գիրքին մէջ կը տեսնուի գրական ճաշակ, լեզուի կանոնաւորութիւն, հեղինակելու ոյժ, որոշ հասկացողութիւն ոճի ու չափի մասին: «Գրական անկման այս ար-*

---

(1) *Այսպէս իր կենդանութեան իր անդրանիկ աշակերտներէն Հ. Յակոբ Բուզայեանը 1728ին կը գտնենք Տրապիզոն, Կիւմիւշխանէ, Կարին եւ Ախալցխա իբր կրօնածաւալ քարոզիչ եւ Հ. Ստեփան Պետրոսեանը՝ նոյն թուականին Թոգատ եւ յաջորդ տարին (1629ին) Հ. Միքայէլ Սեբաստացին, Թոգատ, Պոլիս եւայլ.* (Մ. Դիւան, էջ 35—37).

խուր, երկարատեւ ժամանակներում Մխիթարեան դպրոցի այդ առաջին պտուղը գալիս էր աւետելու, որ պատրաստվում է աւելի լաւ ու հարուստ ապագայ հայոց գրականութեան համար»: (Լէօ. Բ. նոյն 214)։ Նշանակելի է նաեւ այս գիրքով մշակուած ճիւղը՝ պատմութիւնը, որ ապագային այնքան եռանդով պիտի զարգացնէին Մխիթարեանք. որոնք իրենց ստացած դպրոցական կրթութեան կը պարտին նաեւ եռանդը՝ հայ լեզուին հիմնովին տիրանալու։ Ասոր առաջին արքասիքն եղաւ, «Բառագիրք Հայկազեան լեզուի» հսկայական գործը որ 22 երկար տարիներու ճիգով, 1749ին աւարտեցաւ:

Մխիթարեանք սակայն ազգին մէջ շինիչ եւ օգտակար դեր մը կատարել չկրցան մինչեւ ԺԸ. դարուն վերջերը, այսինքն մինչեւ որ երկու մասի չբաժնուեցան (1773ին) հնդկական ոսկիներուն պատճառով եւ իրենց մէջ մրցում չստեղծուեցաւ:

Հնդկաստանի հայ հարուստները շահագործեցան Մխիթարեաններէն, բայց փոխադարձաբար իրենք ալ սորվեցան անոնցմէ ժողովուրդին ծառայելու ձեւն ու եղանակը:

Ամէնէն առաջ անոնք եղան պահանջողները ժողովուրդին օգտակար հրատարակութիւններու եւ աշխարհիկ դպրոցի մը հիմնարկութեան, բան մը որ Մխիթարի յաջորդը Մելքոնեան Ստեփաննոս աբբա չուզելով իրագործել Միաբանութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ։ Այսպէս, Հնդկահայ հարուստ մը Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան 1785ին Թրիէստէցիներու օգնութեան խնդրանքին կը պատասխանէր թէ կրօնական գիրքեր Հայերը շատ ունին, ուստի պէտք է հրատարակեն այնպիսի գիրքեր, որոնք կ՚արթնցընեն ազգասիրութիւն, գիտութիւն եւ արիութեան նախանձ։ «Գիտեմ կ՚աւելցնէ նա, ինձ պատասխան կը տան թէ ո՞վ տուեց մեզ ծախսերը եւ մենք չարինք այդ: Բայց յայտնի գիտեմ, որ Հնդկաստանից շատ դրամ ուղարկվեց թէ՛ մի եւ թէ՛ միւս կողմի (այսինքն հայ եւ կաթոլիկ) եկեղեցիներին՝ պատմական գիրքեր տպագրելու համար, եւ վերջը տեսանք ոչինչ, բացի Սաղմոսից եւ Ժամագրքից»։ Իսկ ուրիշ նամակի մը մէջ «Ես այն Հայերից չեմ, որոնք շատ նուէրներ են տալիս Էջմիածնին եւ Երուսաղէմին ուրիշ ոչինչ չեն ստանում, բացի «Աստուած քեզ օրհնէ» խօսքերից։ Ես գիտեմ որ իմ գործերը պիտի օրհնեն ինձ»։

Այս նպատակով ան առաջարկեց թարգմանել Ռօլլէնի «Հռոմի պատմութիւնը», եւ իբր տպագրութեան ծախս տուաւ 8000 ռուփի, 5000ը անձնականէն իսկ մնացեալը իր երկու բարեկամներէն առնելով։ Առաջին հատորը լոյս տեսնելէն յետոյ պիտի տար դարձեալ 5000 ռուփի։ Գիրքերը, որոնց վաճառումը 75,000 ռուփի պիտի բերէր Մխիթարեանց, մեծ օգնութիւն մըն էր Թըրիէստէցիներուն, մինչ ազգը պիտի ծանօթանար Հռոմէական պետութեան մեծութեան պատճառներուն։

«Վաճառականն էր ցոյց տալիս հոգեւորականին թէ պէտք է, վերջապէս, մի քիչ էլ ազգի իրական շահերի ու պահանջների մասին մտածել։ Նոյն այդ ժամանակները Տրիեստի Միաբանութիւնը տպագրել էր Ռօբէրտօնի «Վիպասանութիւն Ամերիկոյ» գրուածքը, որ Ամերիկայի գիւտին պատմութիւնն էր, դարձեալ Ջուղայեցի մի հայ վաճառականի ծախսով։ Եւ պէտք է նկատենք որ մեր վաճառականների համար այնքան ալ հեշտ չէր հոգեւորականներին հարկադրելը։ Գոնէ Եդուարդ Ռափայէլը մի առանձին բախտ չունեցաւ, իր առաջարկութիւնը նա նախ Վենետիկ էր ուղղարկել, բայց պատասխան չէր ստացել։ Իսկ ի՞նչ արին Տրիեստեցիները։ Նրանք ստացան փողը եւ լռեցին...։

«Տեսնելով որ ոչինչ չէ լինում։ Եդուարդ կտակով մի գումար նշանակեց (65,000 ֆրանկ) որ պիտի պահուէր բանկում. Նրա տոկոսներով էլ պիտի հրատարակուէր Ռօլլէնը։ Կտակում նա կարգադրեց որ միայն «Հռոմի պատմութիւնը» չտպագրվի այլ եւ նոյն հեղինակի «Հնախօսութիւնը», որ պարունակում է Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Յունաստանի, Բաբելոնի եւ Պարսկաստանի հին պատմութիւնը (1)։ Այդ բոլորը կատարելուց յետոյ դրամագլուխը ստանում էր այլ նշանակութիւն։ Նրա տոկոսներով պիտի բացուէր մի դպրոց աղքատ հայ երախաների համար»։ (Լէօ. Բ. հտր. 586—587)։

65,000 ֆրանքը՝ մեծ բան մը չէր, սակայն իր կտակին մէջ դաստիարակչական ոգի մը կայ, որ ճակատագրական եղած է Մխիթարեան միաբանութիւններուն համար, անոնց ցոյց տալով ճամբայ մը, որուն հետեւելով անոնք իրենց մեծութիւնը եւ անունին հմայքը կերտեցին, յաջորդ դարուն մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

⁂

---

(1) Հռոմի պատմութեան թարգմանութիւնը 1815ին՝ եւ Հնախօսութեան՝ 1825ին Վենետիկ տպուեցան, 12 հատորներով։

Եդուարդ Ռափայէլ չտեսաւ անոնց հրատարակութիւնը։

Մխիթարեանց վանքին մէջ շատ շուտով առաջ եկաւ ծրգտում մը հաստատելու նաեւ աշխարհական վարժարան մը, հոն պատրաստելու համար հայ երիտասարդներ, որոնք Արեւելք դառնալով ազգին ծառայէին: Այս ծրագիրը կը թուի ուղղակի Մխիթարի հաստատութեան մէջ ծնունդ առած չէ, այլ դուրսէն ներշնչուած է: Այս ծրագիրը առաջին անգամ ունեցած է Կոլոտի աշակերտներէն Սարգիս եպ. Սարաֆեան, որ Մխիթարէն քիչ յետոյ, 744ին, ինքն ալ Եւրոպա անցած է, գրեթէ նոյն գաղափարներով, աւելի ժողովրդական ծրագիրով մը, որ դժբախտաբար չէ կրցած լրիւ իրագործել, վասնզի գործելու իր եղանակին մէջ Մխիթարի հեռատեսութիւնը չէ ունեցած եւ հաւաքական գործ մը ստեղծել չէ ուզած։ Անկէ զատ կամքի տոկունութիւնը պակսած է իրեն, որով իր գործը ձախողած է: Այս եկեղեցականը Վենետիկի մէջ կը տեսնէ Մխիթարի գործը եւ թերեւս հոն իր ներսն ալ կ՛արթննայ փափաքը, անոր գործը լրացնելու:

Իր կենսագիրը (Հ. Գր. վրդ. Գալէմքեարեան Կենս. Սարաֆեանի, էջ 200), այնպէս կը ներկայացնէ թէ ան աւելի կանուխ ունեցած էր այդ գաղափարը եւ Պոլիսէն մեկնած էր ունենալով նպատակ «Վենետիկի մէջ... աշխարհական վարժարան մը հաստատել, ուր հայ պատանիները ուղղափառ կրթութիւն առնելով՝ երթան իրենց բնակավայրը եւ կաթողիկէութեան քարոզիչ ըլլան»։ Բայց դժբախտաբար փաստը կը պակսի: Իրական է որ 1747ին հայ տղայոց համար դպրոց մը բացաւ, սակայն չկրցաւ շարունակել, «վասնզի ինք պէտք եղած դրամը չունէր, իսկ անոնք որ դրամով օգնել խոստացած էին, ետ կեցան» (նոյն, էջ 228)։

Հաւանօրէն խոստումը չգործադրողը Հռոմն էր, ինչպէս ինչ ինչ երեւոյթներէն կը հասկցուի:

Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեան, այսպէս նախաձեռնարկ կ՛ըլլար աշխարհական դպրոց մը հիմնելու Եւրոպայի մէջ 1747ին, Մխիթար Աբբայի մահէն երկու տարի առաջ։ Իր օրինակը հաւանօրէն մղած է Մխիթարեան վարդապետները, որ աշխատին Հնդկահայոց նպաստով Արեւելքէն եկած հայ տղաքները կրթելու գաղափարը մշակեն առանց սակայն իրագործել կարենալու. ԺԹ. դարէն առաջ, ինչպէս պիտի տեսնուի։

⁂

Կաթոլիկներու ազդեցութեան մէկ ուրիշ արդիւնքն էր Անտոնեան միաբանութիւնը, որ Մխիթարեանց հետ գրեթէ միաժամանակ հիմնուեցաւ, եւ թերեւս Մխիթարէն հիմնուած պիտի ըլլար եթէ ան Լիբանան երթալու յորդորին անսացած ըլլար (Ազգապատում, էջ 2715)։ Ինչպէս յայտնի է Անտոնեան Միաբանութեան հիմնադիրները եղած են 1709ին չորս եղբայրներ, որոնք մտադրած են կրօնաւորական հաստատութիւն մը կազմել Մարոնիներու մօտ եւ անոնց հովանաւորութեան տակ (1)։

Իրենց սկզբնական նպատակը կը թուի ըլլալ պարզ վանականութիւն, վասնզի կ'ըսեն թէ ուզած են «շինել մի փոքր անապատ զի անդ բնակեսցին անապատաւորք քահանայք ի Հայոց ազգէն» (Ազգ. էջ 2835)։ Բայց երբ Հռոմի կը դիմեն իրենց միաբանութիւնը հաստատելու համար, Կղեմէս ԺԱ. պապը վանականութեան վրայ քարոզ եւ ուսում տարածելու պարտականութիւնն ալ կ'աւելցնէ (նոյն)։

1721ին անոնք կը հաստատուին Քրէյմի Ս. Փրկիչ վանքը եւ կը սկսին բազմանալ թէ՛ աշակերտութեամբ եւ թէ՛ նոր հետեւորդներով։

1730ական թուականներուն արդէն վանքը նոր աշակերտներով բազմացած եւ նորանոր շինութիւններով ընդարձակուած էր (ՀԱ. 1902 էջ 292)։ 1736—1739ին երկու միաբաններ, որ Հռոմ գացած էին, անցան Վենետիկ՝ Կարնեցի Խաչատուր վրդ. Առաքելեանի քով ուսանելու համար եւ հոն ծանօթացան Մխիթարեան վանքին, եւ Լիբանան դարձին գրաւիչ տեղեկութիւններ բերին եւ Միաբանութեան մէջ փափաք արթնցուցին Մխիթարեանց օրինակին հետեւելու։ Ամէնէն գործնական ձեւը համարուեցաւ երկու միաբանութիւնները ձուլել, նոյնիսկ Մխիթարի ձեռքին տակ, իբր փորձառու մեծաւորի մը։ Սակայն Մխիթար մերժեց այս առաջարկը։

Անտոնեանք չյուսահատեցան եւ խորհեցան իրենք ալ Արեւմուտք անցնիլ, եւ 1746ին որոշեցին Հռոմի մէջ նաեւ վանք մը ունենալ։ Բայց հազիւ 1754ին ([illegible] էջ 310), երկու աշակերտներ կրցան դնել Ուրբանեան վարժարան ուր յաջորդ տարիներուն ալ աշակերտներ ունեցան։

---

(1) Օրմանեան որ Անտոնեան մըն էր, բաւական մանրամասն կը խօսի այս հիմնարկութեան վրայ (Ազգապատում, էջ 2765—2766) օգտուելով Ռափայէլ Աբբահայր Միքայէլեանի գրած ձեռագիր պատմութենէն. Հ. Սահակ վրդ. Սրապեան, ուրիշ Անտոնեան մը, նաեւ գրած է այս մասին (տես. ՀԱ. 1902 էջ 287—295)։ Հետաքրքիրները կրնան օգտուիլ անոնցմէ.

Դժբախտաբար հակառակ անոր որ Լիբանանի մէջ կազմակերպուած Հայ կաթոլիկ նուիրապետութեան գլխաւոր նեցուկը այս միաբանութիւնը եղած էր եւ առաջին կաթողիկոսին՝ Աբրահամ Արծիւեանի երկու յաջորդները Անտոնեաններ էին, անբարեացակամութեան արժանացան։ Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոս, իր աթոռը զօրացնելու համար, ուզեց իրեն ստորադասել այս միաբանութիւնը։

Անտոնեանք, սակայն, իրենց առանձին գոյութիւնը պահեցին եւ աշխատեցան միշտ ինքզինքնին զօրացնել թէ՛ Պէյթխաշպօն վերջնական եւ հաստատուն սեփականութիւն դարձնելով եւ թէ՛ Ս. Անտոն անունով վանք մըն ալ կազմակերպելով։ Միեւնոյն ատեն ջանացին Հռոմի կղերանոցներուն մէջ նորահաս միաբաններ զետեղել (1760), եւ Հռոմի մէջ վանք մը ստանալով հոն կայան մը ունենալ:

Տասը տարիներու անխոնջ աշխատութենէ յետոյ յաջողեցան գնել Վատիկանի հրապարակին վրայ Չէզի (Cesi) դուքսերուն ապարանքը, յարակից հողերով եւ վերածեցին Ս. Գր. Լուսաւորիչ անունով վանքի մը։ Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոս, հաճոյքով չդիտեց այս յաջողութիւնը, եւ Զմմառի հայրապետանոցը եւ անոր մէջ բացուած դպրանոցը զարգացնելու համար, Անտոնեանց դէմ արգելքներ հանեց եւ միաբանութեան տէր դառնալու փորձեր ըրաւ եւ նոյնիսկ զայն ջնջել աշխատեցաւ։

Անտոնեանք Հռոմի մէջ իրենց վանքը ունենալէ (1763) յետոյ, գոնէ աշակերտներու պզտիկ խումբ մը ունենալու համար Լիբանանէն գաղտագողի 8 աշակերտներ ղրկեցին, որպէսզի ուսում ստանան Հռոմի բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ, սակայն կարելի չեղաւ այս գործը տեւականացնել վասնզի Նաբոլէոնեան արշաւանքները Իտալիան տակն ու վրայ ըրին եւ Անտոնեանց գործերը խանգարեցին:

Այս կարեւոր ձեռնարկէն զատ Մայր-վանքին մէջ ալ ձեռնարկներ եղան.

Պետրոս Եղիազարեան, Մարտինի եպիսկոպոսը, որ Անտոնեան մըն էր, անձնապէս վանքին մէջ իր թեմականներուն յատուկ վարժարան մը հաստատեց որ մինչեւ 1787 շարունակեցաւ։ Նոյնպէս, ուրիշ Անտոնեան մը, Պետրոս Փիրիմեան, Պոլսոյ լատին եպիսկոպոսին հետ բանակցութեամբ, նմանօրինակ ձեռնարկի մը ոյժ տուաւ յօգուտ Կարնեցի տղայոց, սակայն չշարունակուեցաւ:

Անտոնեանք սոսկ անապատականութեան համար կազմըւած, Հռոմի իսկ թելադրութեամբ դպրոց հաստատելու եւ ուսում տարածելու պարտաւորուեցան եւ ունեցան Բրէյմի վանքին մէջ վարժարան մը, որմէ հասան քիչ շատ պատրաստուած միաբաններ, որոնք մեծապէս նպաստեցին Հայ կաթոլիկ նուիրապետութեան: Յետոյ Մխիթարեանց օրինակով Եւրոպա փոխադրուեցան, գոնէ մասամբ, Արեւմտեան ուսումը Արեւելք փոխադրելու համար, սակայն բախտաւոր չեղան իրենց ձեռնարկներուն մէջ, վասնզի չքաջալերուեցան եւ նոյնիսկ դժուարութեանց հանդիպեցան Զմմառի կաթողիկոսարանին կողմէ, որ միշտ չուզեց իրենց զօրանալը եւ աշխատեցաւ իրեն հպատակեցնել այս միաբանութիւնը, վասնզի կաթողիկոսարանը 1749*ին Զմմառի վանքին տիրանալէն յետոյ, կ'ուզէր ունենալ իր ձեռքին տակ միակ միաբանութիւն մը, ուղղակի աթոռին կապուած:*

⁂

*Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոս (*1753—1780*) որ, Զմմառը կ'ուզէր իսկական հայրապետանոց մը դարձնել, փորձեց ունենալ նաեւ յատուկ կրթարան մը, ինչ որ չէր կրնար առանց Անտոնեանց օժանդակութեան:*

*Ամէնէն կարեւոր ույժը Անտոնեանց, իրենց դպրոցն էր, ուստի Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոս ծրագրեց հաստատել ինքն ալ դպրոց մը Զմմառի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, եւ այս նպատակով հոն տարաւ Սարգիս եպս. Սարաֆեանի աշակերտներէն Զմիւռնիացի Յովհաննէս վրդ. Ազարեանը (*Կենս. Սարգիս եպ. Սարաֆեանի, *էջ* 195*), որով Զմմառի դպրոցը կրեց Կոլոտի դպրոցին ազդեցութիւնը։ Հակառակ Գասպարեանի ջանքերուն (Անդրէաս Գեր. Աղեքսանդրեան* Համառօտ Պատմ. Երկոտասան Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ. *էջ* 28*), կատարեալ ձախողուած մը եղաւ այս ձեռնարկը, վասնզի Զմմառի մէջ ոչ տեղ եւ ոչ ալ ուրիշ յարմարութիւններ կային։*

*Իր յաջորդին՝ Բարսեղ Ավգադեանի ատեն (*1780—1788+*) իր փոխանորդը՝ Անդրէաս վրդ. Ուզունեան, հետեւելով Մխիթարեանց օրինակին Հնդկաստանի Հայերուն դիմեց եւ յաջողեցաւ* 1786*ին ծանօթանալ Մադրասաբնակ վաճառական Եդուարդ Ռափայէլեանի եւ Միքայէլ Բարումեանի, եւ անոնց նպաստով ձեռնարկեց կառուցանել սրահ մը աշակերտներու համար, բայց իր ծրագիրը իրագործելու ժամանակ չունեցաւ, (Անդրէաս Գերապայծառ Աղեքսանդրեան,* Նոյն, *էջ* 32*):*

Գրիգոր Բիւփէլեան կաթողիկոս (1788—1812) 1789ին յաջողեցաւ Միքայէլ Յովհաննէս Բարումեանը համոզել ստանձնելու ծախքերը վեց պատանիներու որոնք եկեղեցականութեան պիտի կոչուէին— այլեւայլ պայմաններով, որոնք 1791ին գործադրութեան դրուեցան, (Նոյն. էջ 35): 1810ին վանքը ունեցաւ դպրոցի նոր շէնք մը Բարումեանցի բարերարութեամբ: 1791ին նոր ընծայարանին բացումը կատարուեցաւ քիչ թուով աշակերտներով, որոնց թիւը բարձրացաւ 16ի։ Երբ 1810ին նոր դպրոցը աւարտեցաւ, Ընծայարանը նուիրուեցաւ ի պատիւ Ս. Միքայէլի Հրեշտակապետին, յանուն գլխաւոր բարերարին Միքայէլ Բարումեանցի (Աղեքսանդրեան, նոյն, էջ 37)։ Գրիգոր կաթողիկոս սահմանեց աշակերտներուն համար կանոններ, եւ իր օրով իսկ սկսան հասնիլ ընծայարանէն քահանաներ: Այսպէս Միքայէլ եւ Բարսեղ կաթողիկոսներու օրով եղած պակասաւոր եւ մասնակի ձեռնարկները իր օրով ստացան վերջնական ձեւ եւ ասոր համար է որ ինքն կը նկատուի հիմնադիրը՝ Զմմառի Միաբանութեան (Նոյն, էջ 3)։ Այս հաստատութիւնը թէեւ մեծ թուով աշակերտներ չէ ունեցած, բայց մեր ազգային ճակատագրին վրայ ունեցած է դեր մը, կաթոլիկութեան տարածման նպաստելով, մանաւորապէս ԺԸ. դարուն վերջերէն սկսեալ, առանց Մխիթարեանց ոգին ունենալու, վասնզի անոնք կրօնականին հետ եւ անոր չափ —եթէ ոչ աւելի— ուսումնականը զօրացուցին, մինչ Զմմառ եղաւ անձուկ միտքով կրօնական հաստատութիւն մը, առանց շինիչ արդիւնաւորութեան։

⁂

Վերակազմութեան շրջանին մէջ իբր երեւոյթ նշանակելի է որ,

Ա.— Հայ դպրոցը աշխարհագրական աւելի ընդարձակ շրջագիծ մը կ'ընդգրկէ, այսինքն Հայաստանէն դուրս բաւական հեռու, զանազան երկիրներու մէջ Հայ դպրոցներ կը հաստատուին:

Բ.— Հայ դպրոցը կը պահէ իր հայեցի դրոշմը եւ նկարագիրը, սակայն կը կրէ օտար, մանաւորապէս լատինական ճնշող ազդեցութիւնը:

Գ.— Հայ դպրոցին մէջ այս շրջանին ալ, տիրող ըմբռնումին համաձայն կրօնքը կը նկատուի ուսման հիմը, եւ Ս. Գիրքը՝ աղբիւրը ամէն տեսակ ծանօթութիւններու:

Դ.— Դպրոցական գործը իր ժամանակին հետ քայլ կ'առնէ եւ ժամանակին հետ յառաջդիմութիւններ կ'իրագործուին։

Պնակիտներուն կը յաջորդեն, շնորհիւ տպագրութեան, Քերականները կամ Այբուբենարանները որոնց անդրանիկը 1623ին տպուած է Հռոմի մէջ, հայերէն սորվիլ ուզող օտարներու համար, եւ 1666ին՝ Ամսթերտամի մէջ՝ Ոսկան եպս. Երեւանցիի ձեռքով, որ կցած է անոր Քրիստոնէական եւ Քերականութիւն, Հռոմի մէջ տըպուած նման գործերու հակազդելու համար:

Ասոնց կը յաջորդեն ուրիշներ, աւելի կատարելագործեալ եւ աւելի եւրոպականներու նման: Այսպէս, Նուրիճանեան Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիները 1690ին դարձեալ Ամսթերտամի մէջ կը հրատարակեն Այբբենարան մը, նոյնպէս կից ունենալով քրիստոնէական եւ քերականութիւն, եւ զայն կը կոչեն «Դուռն Իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան»։ Այս գործին մէջ կային նաեւ պատմուածքներ՝ կենդանիներու կեանքէն, զանազան օգտակար տեղեկութիւններ, նոյնիսկ աժանագին բժշկական դեղերու ցուցակ, ինչպէս նաեւ անխուսափելի երազացոյցը եւայլն:

Մանկավարժական տեսակէտով ասիկա յառաջդիմութիւն մըն էր որ շուտով ընդունելութիւն գտաւ եւ տարածուեցաւ մեր դպրոցներուն մէջ, ուր այլեւս սովորական դարձաւ գործածութիւնը այս Այբբենարաններուն որոնց կից էր Քրիստոնէականը կրօնական գիտելեաց համար : Այս ձեւը պահեց նոյնիսկ Մխիթար աբբա որ 1725ին հրատարակեց այբբենարան մը կից ունենալով Քրիստոնէական մը (Հայկ. Մատենագիտ. էջ 2006):

Քրիստոնէականը՝ իբր կրօնական ուսուցման գործիք, բնական է որ հայ եւ կաթոլիկ հեղինակներու միջեւ մրցութեան առարկայ ըլլար: Այսպէս, երբ 1669ին ի Լիվոռնո, Ուրբանեանի աշակերտներէն Բարսեղ վրդ. Բարսեղեան հրատարակեց իր Քրիստոնէականը, որ 1680ին Հռոմի մէջ Բ. տպագրութիւն մը ունեցաւ, Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան հակակաթոլիկ վառարանին մեծ դէմքը՝ Յովհաննէս Մրքուզ 1688ին, տպեց հոն Դաւանութիւն կամ Կրթութիւն Հաւատոյ գործը, որուն «նախերգանք»ը կարդալ կը բաւէ գաղափար մը կազմելու համար գիրքին ներշնչող ոգիին: Այս գիրքին հակազդելու համար Պարսկաստանի մէջ գործող Յիսուսեաններէն Յակոբ Վիլլոտ պատրաստեց «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» «ի պէտս ճշմարտասիրաց Հայոց» խորագիրով գործը, որ 1710ին Վենետիկի մէջ հրատարակուեցաւ։ Նոյն նկարագիրը ունէր նաեւ երկու Ունիթոռներու, Պետրոս եւ Գրիգոր Ճահուկեցիներու, «Համառօտ եւ շահաւէտ Քրիստոնէական վարդապետութիւն»ը (տպ. 1716):

Կրօնի ուսուցման մէջ իսկական մանկավարժական նորութիւն մը մտցնելու պատիւը կը պատկանի Մխիթար աբբայի, որ իր գրաբար քրիստոնէականին տպագրութենէն երկու տարի յետոյ, 1727ին հրատարակեց աշխարհաբար կաթոլիկ catéchisme-ի նմանութեամբ Քրիստոնէական մը, ինչ որ մեծ նորութիւն մըն էր, քանի որ այս ուսման ժողովրդականացումը կ'ապահովէր:

Այս գիրքը՝ կը հրատարակուէր այնպիսի ատեն մը ուր կրօնական վիճաբանութիւնները ամբողջ Հայութիւնը կ'զբաղեցընէին, եւ կրօնական պայքար կար։ Ուստի հայ եկեղեցիին պաշտպանները անուշադիր չէին կրնար ձգել այս ձեռնարկը։ Հետեւաբար, Կոլոտ որ օտարէն օգտուիլ գիտէր ի պաշտպանութիւն իր հօտին, իր ամէնէն կարող աշակերտին՝ Նալեանի հրամայեց որ ի՛նքն ալ պատրաստէ աշխարհաբար Քրիստոնէական մը, անշուշտ հայ եկեղեցիին ոգիով պատրաստուած:

Նալեանի այս գործը, 1737ին, լոյս տեսաւ, եւ ունեցաւ իր բարերար ազդեցութիւնը, կրօնական ուսմանց ինչպէս գործնականացման եւ դասականացման նոյնպէս նաեւ մեթոտի ու ուսուցման դիւրութեան տեսակէտով:

Նորութիւն էր նաեւ բնական երեւոյթներու մասին հետաքրքրութիւնը եւ անոնց ծանօթութիւնը: Այս տեսակէտով նշանաւոր քայլ մըն էր Ղուկաս Նուրիճանեանի Ամսթերտամ տպած Բնաբանութիւնը (1702) որ հայերէն լեզուով առաջին բնական պատմութիւնն էր: Հոն կը բացատրուէր թէ ինչէն կը գոյանայ ամպը, անձրեւը, եղեամը, ձիւնը, կայծակը, գետնաշարժը եւն.:

Այս ուղղութեամբ պատրաստուած գործ մըն էր նաեւ Էֆիմէրտէն (1) (17.2) որ պատրաստած էր Կոլոտի դպրոցէն Սարգիս եպս. Սարաֆեան այն որ եւրոպական լուսաւորութեան Հայերը հաղորդ ընելու համար Իտալիա գացած էր եւ դպրոց մը հիմնած։ Այս գործը իսկապէս մանկավարժական նորութիւն մըն էր իր զբօսուցիչ բովանդակութեամբ: Գիրքին նիւթերը ընտըրուած էին այնպիսի ձեւով մը որ հետաքրքրութիւն կը շարժէին, միեւնոյն ատեն կու տային ծանօթութիւններ, որոնք համայնագիտական հանգամանք ունէին, քիչ շատ ամէն բանի վրայ խօսելով: Այս գիրքը ժամանակին ամէնէն տարածուած եւ ժողովըրդական գիրքերէն մէկն էր (1) որ բոլոր կարդալ սորվողները կը տեսնէին առհասարակ, եւ անով կը ծանօթանային շատ մը հետաքրքրութիւն շարժող իրողութիւններու։

---

(1) Այս անունով փոքրիկ գրքոյկ մը (72 էջնոց) պատրաստած էին Նախապէս Մատթէոս եւ Ղուկաս Նուրիճանեան Վանանդեցինները և տպած՝ Ամսթերտամի մէջ 1698ին։ Այս գործը Սարգիս եպս. Սարաֆեան 1748ին կրկին կը տպէ Վենետիկ, անոր կցելով Մխիթար աբբայի «Տօմար Կարճառօտ»ը եւ Թովմաս Ագուլինացիի «Նախաասհմանութեան գիրք»ը եւ անոր կուտայ Էֆիմէրտ ընդհանուր անունը։ 1752ի Էֆիմէրտէն բոլորովին անջատ գործ մըն է եւ կը կոչուի «Էֆիմէրտէ եւ Տարերաբանութիւն»։ Այս գործը որ չորս մասերէ կը բաղկանար կը պարունակէր «Նախ՝ շրջան մշտնջենաւոր զեկուցմանց. երկրորդ՝ ընձեռուածք տարերական որակութեանց, երրորդ՝ Հաւաքմա(ու)նք նշանաւոր բանից իմաստասիրաց, չորրորդ՝ Տղայական հանճարեղութիւնք եւ խաղք»։ Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեան իր Մատենագիտութեան մէջ (էջ 691—692) մանրամասն մէջ կը բերէ չորս մասերուն բովանդակութիւնը որ չափազանց հետաքրքրական է եւ ցոյց կուտայ թէ գործը որքան արժէք կը ներկայացնէ, և ի՞նչի կը ձգտի, աշխատելով տալ տղայոց բազմաթիւ և կարեւոր ծանօթութիւններ, որոնք իրաւ շատ աւելի օգտակար էին Սաղմոսէն և Շարականէն՝

Էֆիմէ տէլի դասագիրք մը չէր թերեւս, սակայն անիկա կը մատնանշէր ուղղութիւն մը որ բոլորովին նոր էր Հայոց համար։ Սարաֆեան եպս. իր առաջաբանին մէջ այդ ոգին կը ցոլացնէ ողբալով հայ ազգին վիճակը որ «որպէս ի վաղուց, նոյնպէս եւ նարտեանս՝ զուրկ գտանի ի քաջիմաստ վարժապետաց, ի բարեկարգ վարժարանաց, յուսումնատենչ վարժասիրաց եւ յիմաստնալի մատենից վարժողութեանց»։ Եւ չի վարանիր բացայայտ ըսել թէ կրթութեան եւ դաստիարակութեան նուիրուած ոեւէ ջանք յիսուն անգամ Երուսաղէմ ուխտի երթալէն աւելի կ'արժէ։ Ան չի վարանիր նաեւ յանդիմանելու ծնողները որոնք իրենց զաւակները անուսում եւ անկիրթ կը թողուն. կամ կը ձգեն երիցատունը Սաղմոս կամ Շարական կարդալու: Սարաֆեան, հակառակ իր եկեղեցականի հանգամանքին, կը փափաքի որ հայ տղաք երիցատուններու մէջ միայն Սաղմոս եւ Շարական չկարդան, այլ աւելի ընդարձակ-ծանօթութիւններ ստանան Էֆիմէրտէլի կարդալով եւ մանաւանդ ամէն մարդ կարդալ սորվի եւ անբան չդառնայ:

Ընթերցումը ժողովրդականացնելու համար մեծ օժանդակ մը ըլլալու սահմանուած էր հայ տպագրութիւնը, որ այդ դարուն մեծ թռիչք կ'առնէր, մանաւորապէս Ամսթերտամի մէջ, օժանդակութեամբ հայ վաճառականներու, որոնց զարգացման նպաստ բերելու համար կը հրատարակուին կարգ մը գործեր, ինչպէս «Արհեստ համարողութեան» (1675) «Հնգետեսակ ամսոց Հռոմայեցւոց, Ազարիայ, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց» (1698), «Համատարած Աշխարհացոյց» (1695) եւ անոր բանալին

---

(1) Ասոր ապացոյցն է 1752ին տպագրութեան բազմաթիւ ուրիշ տպագրութիւններ յաջորդելը, ինչպէս 1772ի և 1796ին Վենետիկ, 1797ին Աժտէրխան, 1830ին Մոսկուա, 1867ին Շուշի, 1878ին Պոլիս, 1885ին Ռոստով։

(1696) եւ «Գանձ չափոց, կշռոց, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի» (1699) եւայլն։

Դասագիրքերու, մանաւանդ անոնցմէ նոր մեթոտով պատրաստուածներու հրատարակութիւնը, որ կը կատարուէր շնորհիւ տպագրութեան, մեծ յեղաշրջութիւն կը մտցնէր. ուսուցման գործին մէջ, վասնզի տղաք արագ կը սորվէին, այն ինչ որ երբեմն աւելի երկար եւ տաժանելի աշխատութիւններով կ'ուսանէին։ Այնպէս որ ԺԷ.—ԺԸ. դարէն, ուսուցման գործը կ'առնէ նոր ուղղութիւն մը: Տպագրութիւնը կը ժողովրդականացնէ ուսումը, որ կը դադրի մենաշնորհը ըլլալէ կղերականներուն եւ վանքերէն դուրս քաղաքներու մէջ ալ կը մշակուի եւ կը ջամբուի ուսումնասէրներու։

Աշխարհականացման ձգտումը, որ ժամանակին նշանն էր, այսպէս զգալի կ'ըլլայ դաստիարակութեան եւ կրթութեան գործին մէջ։ Պիտի գար ժամանակ որ հիմնովին փոխուէր մանուկներու դաստիարակութեան գործը որ արդէն ԺԸ. դարուն իսկ ձեւաւորուիլ սկսած էր քաղաքներու մէջ աշխարհականներու համար ալ: Նոյն իսկ վանական դպրոցները այս շրջանին վերակազմուեցան, իրենց կղերական ոգին պահելով:

Երրեակը եւ Քառեակը, որոնք այնքան ի պատուի էին առաջին դարերուն վարդապետարաններուն մէջ, բոլորովին մոռացութեան տրուած էին, ԺԵ.—ԺԶ. դարուն։

Երբ օտար քարոզիչներու երեւան գալով ցնցում մը առաջ եկաւ, եւ վերակազմութեան ձեռնարկներ եղան, տեսնուեցաւ որ Քառեակին արդէն վաղուց մոռցուած մշակութենէն զատ Երրեակին մաս կազմող իմաստասիրութիւնը կամ տրամաբանութիւնն ալ մոռացութեան տրուած էր եւ նախնեաց իմաստասիրական գործերուն խելամուտ ըլլալու կարողութիւնը կը պակսէր։ Նոյնպէս տեսնուեցաւ թէ, Մելքիսեդեկ վրդ. Վժանցի, ինչ տաժանքով ձեռք բերաւ այդ խելամտութիւնը, եւ ինչպէս արժեցուց, այնքան տառապանքով ձեռք բերուածը՝ Էջմիածինի վարժարանին մէջ, սակաւաթիւ աշակերտներու սորվեցնելով, ինչ որ իբր մեծ գիտութիւն եւ անմատչելի բարձրութիւն, շատ քիչերուն ծանօթ էր:

Այնպէս որ շնորհիւ այս Վժանցի վարդապետին գոնէ մեր վանական դպրոցներուն մէջ, —որոնք մեր բարձրագոյն կրթարաններն էին— Երրեակին ուսուցումը ապահովուեցաւ:

Անոր առաջին մասն էր Քերականութիւնը, —որուն իբր բացառիկ հմտութեան մը աշխարհականներէն ոմանք ալ կը ծանօթանային վանքերէն դուրս — խնամով դասախօսուիլ սկսաւ Ամրտոլու, Էջմիածինի, Սիւնեաց Մեծ Անապատին, Նոր Ջուղայի վանքերուն մէջ, ճարտասանութեան եւ իմաստասիրութեան կամ տրամաբանութեան հետ, սակայն աշխարհականներուն կամ «եկեղեցւոյ մանկանց» յատկացեալ դպրոցներու մէջ, անոնց դասախօսուիլը յապաղեցաւ երկար ատեն։ Մի քանի մեծ կեդրոններու մէջ, յատուկ դասախօսներ կ՚աւանդէին այս ուսումները մասնաւորներու, որոնք երբ քերականութեան կը ծանօթանային, բացառիկ յարգանքի կ՚արժանանային իբր խորիմաստ եւ ամենահմուտ անձեր։ Դժբախտութիւն մըն է իսկապէս, որ հայ քերականութիւն մը վաղուց չենք ունեցած եւ հին ժամանակներու մէջ նախնիք բաւականացած են Դիոնեսիոս Թրակացիի յոյն լեզուի քերականութիւնը հայացնելով։ Շատ յետոյ է, որ կը հանդիպինք հայ հեղինակներու որոնք կը փորձեն հայերէն լեզուի քերականութիւններ պատրաստել։ Անոնցմէ ամէնէն կատարեալը կը թուի ըլլալ Յովհաննէս Երզնկացիի ընդարձակ քերականութիւնը, որ դժբախտաբար մոռցուած էր եւ աւանդուելէ դադրած, կամ շատ շատ մէկ երկու վանքի մէջ կը դասախօսուէր։ Գոյութիւն չունէր համառօտ եւ դիւրուսոյց գործ մը որ իբր դասագիրք տպագրութեան յանձնուէր։ Այս տեսակ պէտքի մը վրայ ալ անդրադարձած չէին, կ՚երեւայ թէ, վանքի քերականութեան ուսման հետեւողներ չկային։ Առաջին տպագիր հայ լեզուի Քերականութեան հեղինակը՝ Ռիվօլօ, (Francisco Rivolo) օտար մըն է, որ .624ին հրատարակեց ի Միլան լատին բացատրութեամբ Հայ քերականութիւն մը։ Հազիւ 20 տարի յետոյ 1645ին, ուրիշ լատին քարոզիչ մը՝ Կղեմէս Գալանոս որ Արեւելքի մէջ հայերէն լեզուին ծանօթացած էր, ուրիշ հաւատորսներ ալ պատրաստելու համար, Հռոմի Ուրբանեան տպարանէն հրատարակեց իր պատրաստած Քերականութիւնը որ ապահովաբար իբր դասագիրք գործածած է Հռոմի Ուրբանեան եւ Լէմպէրկի կղերական վարժարաններուն մէջ։

Դժբախտաբար Հռոմ եւ իր արբանեակները ոչ միայն աշխատած են Հայերը բաժնել իրենց ազգային եկեղեցիէն այլ նաեւ իր անփոխարինելի գանձը՝ լեզուէն, զայն լատինականին վրայ ձեւելով, ինչպէս Ունիթոռները ըրած էին ԺԴ. դարէն սկսեալ։ ԺԷ. դարուն ալ գտնուեցան այս մտայնութեամբ մարդիկ որ նոյն փորձը կրկնեցին Հայերուն քերականութիւններ ընծայելով։ Այսպէս, Ուրբանեանի աշակերտ Յովհաննէս վրդ. Հոլով, 1674—75ին Հռոմի մէջ հրատարակեց երեք հատորներ, երեքն ալ քերականութիւններ: Ա.ը «Զտութիւն Հայկաբանութեան կամ Քերականութիւնն Հայկական» (1674), որուն բացատրութիւնները հայերէն էին: Բ.ը (1675) անոր երկլեզուեանն էր եւ Գ.ը լատիներէն քերականութիւն մը, որուն նպատակն էր հայերուն լատիներէն սորվեցնել: Այս քերականութիւնները որոնք արժանաւորապէս դրուեցին Դիոնեսիոս Թրակացիին քերականութեան տեղը, ցոյց կու տան լատինաբան հեղինակներու հայ լեզուին մէջ ներմուծած աղճատումներուն չափը։

Այս լատիներէն հոտող լեզուով, հրատարակուեցան Հռոմէն բազմաթիւ թարգմանութիւններ։ Այս ուղղութեամբ քայլ մը եւս, հայ բառերով լատիներէնի մը ծնունդ պիտի տար:

Այս օտարաբոյր եւ խորթ լեզուով գիրքերը սակայն կը կարդացուէին Պոլիս եւ գաւառները, անշուշտ ոչ առանց տհաճութեան. (Հմմտ. Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, ՀԱ. 1932, էջ 131—132) Մեծ դժբախտութիւն մըն էր որ այս ուղղութեան դէմ մաքառումը շատ յապաղեցաւ, վասնզի ինչպէս հին դարերու մէջ յոյն քերականութեան, այս դարուն ալ, լատինականին կը նմանցնէին հայկականը։ Այսպէս արդէն յիշուած Ոսկան եպս. Երեւանցիի համառօտ ծրագիրով Քերականութիւնը (Ամսթերտամ. 1666), մեծ տարբերութիւն մը չունէր Հռոմի մէջ տպուածներէն, վասնզի թարգմանութիւն մըն էր «արհեստ բնաբանին կայացուցեալ զհոլովս անուանց եւ դերանուանց եւ զխոնարհմունս բայից, կարգաւորեալ կանոնիւք եւ գլխակարգութեամբ»: Նոյնպէս լատինականին վրայ ձեւուած էր Խաչատուր վրդ. Առաքելեանի «յաղագս մանկանց եւ այլոց որք տակաւին ոչ են ուսեալ զբարւոք կերպ խօսելոյ եւ գրելոյ եւ ընթեռնլոյ» պատրաստած «Դիրք Քերականութեան»ը, (տպ. Լիվոռնօ 1696), որ հետաքրքրական խոստում մը ունէր։ Անիկա կը կազմէր Ա. հատորը եռահատոր ձեռնարկի մը, «որ յինքեան ներփակէ զամենայն ազատական արհեստս, այսինքն զքերականութիւն, զհռետորութիւն, եւ զբանաստեղծութիւն» եւ որուն սակայն յաջորդ մասերը չհրատարակուեցան։

Իսկական հայ քերականութեան մը հրատարակութիւնը՝ աւելի ուշ կատարուեցաւ, եւ ասով սկսաւ երկու ուղղութեանց միջեւ պայքար մը: 1711ին Ամսթերտամի մէջ կը հրատարակուի Յովհաննէս վրդ. Ջուղայեցիի «Համառօտ Քերականութիւն եւ Տրամաբանութիւն, որ է քերթութիւն տառի եւ կրթութիւն բանի» գործն, որ Նոր Ջուղայի վանքին մէջ դասախօսուած Քերականութիւնն էր: Ասոր կը յաջորդէր 1725ին Պոլիս՝ Կոլոտի դպրոցին մէջ գործածուած Սիմէոն վարդապետ Ջուղայեցիի պատրաստած «Գիրք որ կոչի Քերականութիւն գործը։ Անոնք երկուքն ալ աւելորդ է ըսել թէ գրաբար Հայ լեզուն ունէին առարկայ ուսուցման։

Կենդանի լեզուն՝ աշխարհաբարը, առաջին անգամ քերականօրէն քննելու պատիւը կը պատկանի Մխիթար աբբային որ 1727ին «Դուռն քերականութեան, աշխարհաբար լեզուին Հայոց» գիրքը կը հրատարակէ «շարադրեցեալ տաճկականաւ լեզուաւ, առ ի յօգուտ այնց Հայոց, որք զտաճկական լեզու միայն գիտեն, եւ փափաքին ուսանիլ զաշխարհաբառ հայերէնն»։ Իսկ անկէ երեք տարի յետոյ (.730) Մխիթար աբբա կը հրատարակէ իր «Քերականութիւն գրաբառի լեզուի հայկազան սեռի» գործը, «Ի վարժումն նորամուտ աշակերտաց դասատան իւրոյ, եւ ի յօգուտ այլոց ամենից՝ որք ունին զփափաք, ի գաւիթս իմաստից՝ դրամբ Քերականութեան մտանելոյ»։ Այսպէս, Մխիթար աբբա իրապէս հիմը կը դնէր Հայ Քերականութեան ուսման, ամէն կարելի հնարք ի գործ դնելով մաքրելու հայ լեզուն, օտարաբանութիւններէն եւ աղճատումներէն։

Քիչ յետոյ, 1738ին, Աստուածատուր վրդ. Ջուղայեցիի աշակերտներէն Պաղտասար դպիր, Նալեանի դպրոցին հայերէն լեզուի դասատուն, կը հրատարակէ «Պարզաբանութիւն Քերականութեան դիւրիմաց եւ կարճառօտ, յաղագս նոր եկելոց ի ուսումն գրոց գիտութեան« գործը, որուն համառօտութիւնն ալ լոյս կը տեսնէ 1760ին, դարձեալ Պոլիս։ Այս գործերը՝ անմատչելի նկատուած Քերականութեան ուսուցումը կը ժողովրդականացնէին եւ անոր աւելի լայն շրջանակներու մէջ տարածման կը նպաստէին։

Գալով Երրեակի երկրորդ ճիւղին Ճարտասանութեան կամ Հռետորութեան, կ'երեւի թէ անոր ուսուցումը երկրորդական նկատուած է։ Աշխարհականներու համար անկարեւոր այս դասը թերեւս դպրեվանքերու մէջ կը դասախօսուէր, հաւանօրէն հինէն պատրաստուած ձեռագիրներու վրայ, որով անոր տպագրութեան ոչ ոք հետամուտ եղած է Ժ.Զ–Ժ.Ը դարերու ընթացքին, բացի Յովհաննէս Հոլով վարդապետէն, որ փոքրադիր պզտիկ հատորով մը (հազիւ 150 էջ) «Ի զբօսանս Հայկազունեաց ճշմարտասիրաց», 1674ին Մարսիլիոյ մէջ հրատարակած է «Համառօտութիւն ճարտասանականի արհեստի» գործը, որ անշուշտ այս ուսման դասախօսութեան ծառայած է, մանաւորապէս կաթոլիկ կրթական հաստատութիւններու մէջ։

Ասոր յաջորդած է՝ 1713ին, Խաչատուր վրդ. Առաքելեանի «Ճարտասանութիւնը» որ այս աստուածաբան ու անխոնջ վարդապետը պատրաստած է, ի շարս այլ ուսուցողական գործերու կամ դասագիրքերու, որոնք ինչպէս կ'երեւի ծրագրած էր հրատարակել թէ՛ Երրեակին եւ թէ՛ Քառեակին ուսուցման համար, եւ դժբախտաբար (մանաւորապէս Քառեակինները) չէր կրցած լրացնել. (տես Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեան, Նոր Մատենագրութիւն, էջ 194—196):

Մխիթար աբբա ալ 1733ին պատրաստած է 180 փոքրադիր էջերէ բաղկացած գրքոյկ մը. ապահովաբար իր դասախօսութեանց համար, «Համառօտ ճարտասանութիւն, դիւրին ոճիւ եւ վայելուչ օրինակաւ», որ ցարդ ձեռագիր կը մնայ։ Լեզուն գրաբար է եւ ինչպէս կը հաստատէ Հ. Յովհ. Թորոսեան (Վարք Մխիթարայ, էջ 436) չունի ան արդի ոճով շինուած հռետորութեան դասագիրքի մը ամէն նրբութիւնները եւ առաւելութիւնները, սակայն կը պարունակէ բոլոր ճարտասանական ձեւերը, յստակ եւ համառօտ սահմաններով, իւրաքանչիւրը յարմար օրինակներով բացատրուած (նոյն):

Իսկ իմաստասիրութիւնը կամ տրամաբանութիւնը, որով կը բանար Երրեակին ուսուցումը, իբր անհրաժեշտ դասընթացք մը, պէտք է որ մեր վարդապետանոցներուն մէջ աւանդուած ըլլայ, սակայն յայտնի չէ թէ ինչ տեսակ դասագիրքի մը վրայ:

Սիւնեաց Մեծ Անապատին եւ Ամրտոլու մէջ տրամաբանութիւն կամ իմաստասիրութիւն դասախօսուած ըլլալը ստոյգ է, Մելքիսեթէկ Վժանցիի տքնաջան աշխատութեամբ, նախնեաց գործերուն,խելամուտ ըլլալէն յետոյ, սակայն ձեռքի տակ չունինք նոր պատրաստուած ձեռնարկ մը, այնպէս որ, կը թուի թէ, այս ճիւղը դասախօսուած է հին գործերու վրայ:

Առաջին նոր ոճով, այսինքն արեւմտեան կամ եւրոպեան մտայնութեամբ պատրաստուած դասագիրքը, հայերէն, պատրաստողը եղած է լատին կրօնաւոր հայագէտ Կղեմէս Գալանոս, որ ինչպէս յիշուեցաւ, 1645ին հրատարակած է Քերականութիւն մը հայերէն եւ լատիներէն երկիջեան, թէ՛ հայ աշակերտներու եւ թէ՛ հայերէն սորվիլ ուզող օտարներու համար: Այս գործին քերականութեան մասին վերջը՝ լոկ հայերէն լոճիգայի կամ տրամաբանութեան մաս մը կար:

Կղեմէս Գալանոս այս մասին լատիներէն թարգմանութիւնը կցելու պէտք չէ տեսած, ապահովաբար այն մտածութեամբ որ, օտար աշակերտները —մանաւորապէս կաթոլիկ վարդապետները— տրամաբանութեան արդէն քաջածանօթ էին։ Միայն Հայերու համար պէտք էր տրամաբանութեան այս ծանօթութիւնները։

Գիրքը իր վերջը ունի երրորդ մաս մը, նոր թուահամարով եւ «Բառգիրք ամենայն իմաստութեանց Հայոց եւ Լատինացւոց» խորագիրով, որ շատ որոշ է թէ ինչու համար պէտք տեսած է Կղեմէս Գալանոս կցել իր գործին (1):

Մխիթար Աբբահօր Վենետիկի վանքին մէջ հաստատած ընծայարանին եւ Կոլոտի դպրոցին մէջ, որոնք լատին սքոլաստիկ դատողականութեան մեթոտներով կառավարուած հաստատութիւններ էին, անշուշտ անտեսուած չէին բարձրագոյն ուսումներ նկատուած հռետորութեան, քերթողութեան, իմաստասիրութեան եւ այլ դասերը. որոնք անձամբ կը դասախօսէին Մխիթար աբբա (Յովհաննէս վրդ. Թորոսեան Վարք Մխիթարայ Աբբայի, էջ 390) իր Ընծայարանին եւ հաւանօրէն՝ Կոլոտ կամ Ղուկաս վրդ. Խարբերդցի՝ Պատրիարքարանի վարժարանին մէջ: Ասոնց կարգին այս երկու հաստատութեանց մէջ, որոնք ժամանակին արդիական դպրոցները կը նկատուէին, աւանդուած պէտք է ըլլայ, տրամաբանութեան դասը, որ դասախօսուած ըլլալ կը թուի, Կոլոտի դպրոցին մէջ, Նոր Ջուղայի դպրոցին աշակերտ՝ Սիմոն վրդ. Ջուղայեցիի պատրաստած մէկ դասագիրքովը. զոր Կոլոտ 1728ին տպագրել տուաւ, նոյն վարդապետին քերականութիւնը տպել տալէն երեք տարի յետոյ: Նաեւ Ամսթերտամի Հայ տպարանին շուրջը հաւաքուած մտաւորականները, փորձած են պատրաստել տրամաբանութեան յատուկ կանոնաւոր եւ աւելի խնամեալ դասագիրք մը, որ կը թուի թէ. չեն կրցած տպագրել, սակայն անոր ձեռագիրը, 1735ին գրուած, կը պահուի ցարդ Ամսթերտամի Համալսարանին մատենադարանը, հետեւեալ խորագրով. «Համառօտ ներկայացուցմունք Տրամաբանութեան Յրանքօնինի Պուռկերատեզի հրապետական մեծ փիլիսոփայի արարեալ ի կիրառումն դպրատանց Հոլլանտեացւոց, լեզուաւ լաթինական»: Գործը կը թուի, թարգմանուած տեղւոյն հովիւ Յովհաննէս վրդ. Ամասեացիէ (Ա. Սարուխան. Հոլլանդան եւ Հայերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերում, ՀԱ. 1928 էջ 447), թերեւս նպատակ ունէր հակազդել լատին վարդապետներու ձեռամբ պատրաստուած տրամաբանութեա դասագիրքերուն, հաւանօրէն պատրաստուած ըլլալով ոչ-կաթոլիկ Հոլանտացիի մը կողմէն։

---

(1) Նկատի չեմ առներ Խաչատուր վրդ. Առաքելեանի «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» խորագիրով երկու ստուար հատորներուն (1711) մէջ գտնուած «Համառօտական իմաստասիրութեան» մասը, վասնզի այդ երկու հատորները որոնք կը պարունակէին ժամանակին ուսմանց ամբողջական պատկերը, ստանաւոր էին ծայրէ ծայր անհասկնալի քմահաճոյքով մը, եւ հանրամատչելի գործ մը չէր. (տես. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Գ. Հատոր, էջ 975—979):

Տրամաբանութեան հետ անոր համազօր նկատուած իմաստասիրութիւնը, նոյնպէս չէ անտեսուած, Կոլոտի եւ Մխիթարի վարժարաններուն մէջ, իբր Երրեակի մաս եւ իբր ժամանակին անհրաժեշտ ուսումներէն մին, որուն այնքան կարեւորութիւն կ՚ընծայէին կաթոլիկ կղերական հաստատութիւնները։ Կոլոտի վարժարանին մէջ հաւանօրէն անիկա կը դասախօսուէր Փարէս քաղաքի աստուածաբան վարդապետ Լիմովկիցի Անտոն Կովտնի (Goudin) փիլիսոփայութեան ձեռնարկին վրայ, վասնզի գտնուած է այս գործին թարգմանութիւնը, որ Կոլոտ կատարել տուած է Ղուկաս վրդ. Խարբերդցիի, (տես Բաբգէն վրդ. Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք, էջ 57), միայն թէ թերի վասնզի, միայն առաջին երկու հատորները, որոնք Լօճիգան եւ Ֆիզիքան կը պարունակէին թարգմանուած են եւ Գ. եւ Դ. հատորները որոնք մեթաֆիզիգայի եւ բարոյականի յատկացուած էին — եւ ապահովաբար աւելի կաթոլիկական ոգի ունէին— թարգմանուած չէին։ ինչպէս Հաննէ վրդ. կը վկայէ։ Մխիթար աբբա եւս օգտուած է այս գործէն, որ հաւանօրէն իբր դասագիրք գործածուած է, Վենետիկի վանքին Ընծայարանին մէջ, վասնզի իր անմիջական աշակերտներէն Հ. Վրթանէս վրդ. Ասկէրեանի թարգմանութեամբ, 1751ին, տպագրուած է Կովտնի քառամասնեան այս գործը, «Փիլիսոփայութիւն ըստ անըստերիւր, եւ անսայթաք վարդապետութեան սրբոյն Թովմայի» (1) խորագրուած։ Այս գործը, իսկապէս կը գոհացնէր Մխիթարի ձգտումները եւ ժամանակին հռչակուած գործերէն մին էր, կաթոլիկ մտայնութեամբ պատրաստուած, որ Երրեակին վերջին մասը կը լրացնէր։ Ասով արդէն հայ վարժարանները կը գոհանային, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի նման հին ժամանակներու, նաեւ ԺԷ.—ԺԸ. դարերուն ալ Հայոց մէջ առհասարակ անտեսուած էին Քառեակին ուսումները, այսինքն Ուսողութիւնը (մաթէմաթիգ) կամ պարզապէս թուաբանութիւնը, աստղաբաշխութիւնը, երաժշտութիւնը եւ երկրաչափութիւնը, որոնք այս դարերուն հայ վարժարաններուն մէջ աւանդուելուն մասին որոշ ապացոյցներ չունինք, եւ Խաչատուր վրդ. Կարնեցիի

---

(1) Թովմա Ագուինացի, որ ինչպէս յայտնի է, մտատիպարներէն մէկը եղած է Մխիթար աբբայի, որ չափազանց շատ ներշնչուած է անոր գործերով։

«Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց»ը (տպ. 1711), որ իր մէջ կը համադրէր —ինչպէս տեսնուեցաւ— Երրեակին եւ Քառեակին բոլոր ուսումները, բաւական չէ մեզի համոզելու համար թէ Ուրբանեանի այս աշակերտը պէտքի մը գոհացում տալու համար պատրաստած էր իր ոտանաւոր քմահաճ գործը: Ասով հանդերձ պէտք է ըսել թէ Քառեակին ուսումներէն ոմանք քիչ շատ մշակուած են: Մասնաւորապէս Ամիթի դպրոցին աշակերտները կը թուին հետեւած ըլլալ մաթեմաթիքական ուսմանց եւ աստղաբաշխութեան։ Յիշուեցաւ թէ այդ դպրոցին աշակերտներէն Գրիգոր Կեսարացի եւ Յովհաննէս Ուռհայեցի այս ուսումներով զբաղած էին։ Կեսարացի իր եղբօրորդւոյն՝ Տ. Յակոբ քհ.ի վկայութեամբ գիտենք թէ, հմուտ էր «Ուստուրլապին եւ Երկրաչափականին լի եւ անթերի» եւ թարգմանած էր Ուստուրլապ (=Աստեղագիտութիւն) գիրք մը արաբերէնէ։

Իսկ Յովհաննէս վրդ. Ուռհայեցիի համար ըսուած է թէ «աստեղաբաշխութեան եւ ամենայն համարողական արհեստի էր քաջ հմուտ»:

Յովհաննէս Հոլովի թարգմանած «Արհեստ համարողութեան ամբողջ եւ կատարեալ» (տպ. Մարսիլիա 1675) աւելի վաճառականներու համար պատրաստուած էր քան թէ տղոց, ինչպէս նաեւ նոյնին «Աստղաբաշխութիւնը» որ կցուած էր «Իբրեւ այբուբենից»ին, նոյնպէս դասագիրք չէր, այլ վաճառականներու նպաստ մը ըլլալու կոչուած գործ մը, որ ցոյց կու տար «Կերպ .. ուսանելոյ զլեզու իտալական ոճիւ քերականութեան» եւ կը պարունակէր «այլ եւ կանոնք ոմանք աստեղաբաշխական վասն պահպանելոյ զառողջութիւն մարմնոյ»:

Հայոց մէջ Տոմարը, որ աստեղագիտութեան հետ կապ ունէր, կը նկատուէր մեծ հմտութեան գործ, բայց յետոյ ժամագիրքերու վերջը դրուած աղիւսակներով վերածուեցաւ մեքենականութեան, միշտ ըլլալով շահագրգիռ նիւթ մը Հայոց համար:

Նշանակելի է որ հայ առաջին տպագրեալ գիրքերէն մէկը 1512ին, «Պարզատոմար» մըն էր։ Նոյնպէս Աբգար դպիր եւ Ոսկան տպած են տոմարներ։

Իսկ երաժշտութիւնը՝ որուն եկեղեցականը վանքերու մէջ կը մշակուէր միշտ, անշուշտ չէր այն գիտութիւնը որ Քառեակը կը բովանդակէր, եւ բնաւ հաւանական չէ որ աւանդուած ըլլայ Ժէ.—ԺԸ. դարերուն մեր դպրոցներուն մէջ, թէեւ Ամիթի դպրոցին աշակերտներէն Աբիստակէս վրդ. Տարօնեցիի համար ըսուած է թէ «էր կատարեալ գիտող երաժշտական երգոց եւ եղանակաց» բայց բնաւ հաւանական չէ որ անոր հմտութիւնն ըլլար, այլ էր պարզ գործնական ծանօթութիւն մը, որ շատեր ունէին վանքերու մէջ, բերնէ բերան աւանդութեամբ, եղանակներու ծանօթանալով։

Իսկ երկրաչափութեան դասախօսութիւնը բնաւ հաւանական չէ որ իբր դաս աւանդուած ըլլայ մեր դպրոցներուն մէջ, վասնզի մեր բարձրագոյն կրթարաններուն գլխաւոր նպատակը եղած է պատրաստել կղերականներ: Ասոնք պէտք էր սորվէին Աստուածաբանութիւն որ մասնաւոր ուսում մը ըրած էին լատինները եւ անոնցմէ փոխանցուած էր մեզի։ Հին ատեն այս տեսակ ուսում մը անծանօթ էր մեր վարդապետարաններուն ուր Ս. Գիրքին մեկնութիւնը գլխաւոր տեղը կը գրաւէր կրօնական ուսման: Առաջին անգամ հաւանօրէն այս տեսակ դաս մը աւանդուած պէտք է ըլլայ Միաբանողներու դպրոցին մէջ, լատին հեղինակներէ թարգմանուած գործերով։

Ասիկա կը հաստատուի Մխիթար աբբայի 1705ին գրած մէկ նամակէն։ Ան Մեթոն հաստատուելէն եւ իր դպրոցը կազմակերպելէն յետոյ, կը խնդրէ Վարդան Յունանեան եպ.էն որ իրեն համար թարգմանէ «Ընթացն Աստուածաբանական ի վճռաբղխից աղբերց վարդապետացն հռոմէականաց, որով մարթայցէ ներհմտացուցանել զիւրս սորադրեցեալս առ լաւագոյն ընծեռումն Առաքելականի պաշտաման» (Մայր Դիւան Մխիթարեանց, էջ 5), այսինքն կ'ուզէր աստուածաբանական դասընթացք մը կաթոլիկ ոգիով։

Վարդան եպս. Յունանեան, կը մերժէ Մխիթարի այս դիմումը, որակելով «արդարեւ խնդիր սուրբ եւ ամենագովելի, բայց անհանգէտ» իր «ուսոց՝ բեռն», յայտնելով թէ երկու լեզուներու լիակատար ծանօթութիւն եւ մարմնական առողջութիւն կը պակսի իրեն (նոյն) եւ կը յանձնարարէ դիմել «ի գիտնագունից եւ մանկագունից քան» զինքն եւ խորհուրդ կու տայ օգտուիլ Թովմա Ագուինացիի գործէն որ թարգմանուած էր Միաբանողներէն։

Հաւանօրէն, Մխիթար անսալով այս խորհուրդին, գործածած է լատին մեծ հեղինակութիւն Մեծն Ալպերդի (Albertus Magnus) «Աստուածաբանութեան համառօտութիւնը» որ «ի վաղընջուց ժամանակաց ի մեծամեծաց վարդապետաց մերոց ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ» թարգմանուած էր, եւ Մխիթար ինքն սրբագրելով «ըստ հնոց օրինակաց եւ ըստ նախատիպին իւրոյ» 1715ին տպեց Վենետիկի մէջ եւ որ անշուշտ իբր դասագիրք գործածուեցաւ նաեւ Վենետիկի վանքին Ընծայարանին մէջ։ Առաքելեան Խաչատուր վրդ., կաթոլիկ կրօնական ոգին իւրացընողներէն մէկը, Մխիթարի այս գործին տպագրութենէն առաջ, 1709ին, Վենետիկի մէջ տպած էր Համառօտ Աստուածաբանութիւն մը (Համառօտութիւն Բարոյական Աստուածաբանութեան 791 էջով) եւ անկէ յետոյ 1729ին՝ «Աստուածաբանութիւն ընդարձակ» խորագրուած երեք հատորները, որոնց երրորդը տպագրուեցաւ 1734ին (Ա. հատորը ունէր 624 էջ, Բ.ը՝ 759 եւ Գ.ը՝ 551) (1)։ Հաւանական չէ սակայն որ այս վիթխարի գործը իբր դասագիրք գործածուած ըլլայ։

Առաքելեան վրդ.ի այս հրատարակութեան հետ նոյնաժամանակ Կոլոտ իր դպրոցին համար թարգմանել տուած է 1729ին Սկօթոսի «Դիրք Աստուածաբանութեան»ը «համառօտեցեալ ի Յովհաննէսի Գաբրիէլեան», որուն ձեռագիրը ցարդ կը մնայ։

Աստուածաբանութեան ուրիշ ձեռնարկ մըն էր «Ուղղ եւ ծուծ Աստուածաբանութեան» գործը, «ըստ սահմանադրութեան Աստուածա ունչ գրոց եւ սրբազան ժողովոց, նա եւ ըստ հաճոյից հարց վարդապետաց մեկնաբանեալ», որ հեղինակութիւնն էր Լուատովիկոս Աբելին (L. Abelly) եպիսկոպոսին, եւ թարգմանուած՝ հայերէնի Թիֆլիզցի Պետրոս վրդ.էն։

Այս Ուղղ եւ ծուծը մեր եկեղեցականներու ձեռքը ընթերցման գիրք եղած է։

Գալով օտար լեզուներու, այս շրջանին նշանակելի երեւոյթ մըն է որ, կենդանի լեզուներէն իտալերէնի ծանօթութիւնը գործնական օգտակարութիւն մը ունենալու տեսակէտով հետաքրքրութիւն կը շարժէ, վասնզի բազմաթիւ հայ վաճառականներ կը հաստատուին Եւրոպայի զանազան կողմերը եւ ընդարձակ առեւտրական գործառութիւններ կը կատարեն։

Այս առթիւ, իտալերէն սորվելու համար կը պատրաստուին մի քանի դասագիրքեր, մանաւորապէս ինքնաշխատութեամբ սորվողներու համար, թէեւ տարակուսելի է որ շատեր փափաքած ըլլան սորվելու այս լեզուն, «ի գիր եւ ի դպրութիւն»։ Այլ ընդհակառակը, յաճախ գոհացած են միայն խօսելու վարժութեամբ, ինչ որ կ՛ընէին Հայերը ասիական աշխարհներու մէջ ալ պարսկերէնին եւ թրքերէնին համար: Իսկ իբր մտաւորական զարգացման միջոց, այս դարերուն, ուսուցուած լեզուն էր լատիներէնը, որ ինչպէս յայտնի է հին դարերու յունարէնին կը փոխարինէր։

---

(1) Այս երեք հատորներուն համառօտութիւնը Խաչատուր վրդ. լատիներէն ալ հրատարակած է եւ անկէ հայերէնի թարգմանած է Մարիամ Գաբադաշեան կ. Պոլսեցի կոյսը եւ տպած է 1736ին Վենետիկ։

Ե. դարէն սկսեալ, օտար լեզուներու ուսումը ի պատւի եղած էր Հայոց մէջ, սակայն հետզհետէ տիրող ձախող պայմաններուն բերմամբ, օտար լեզուներու ուսումը, չափազանց սահմանափակուած էր ԺԶ.—ԺԷ. դարուն։ ԺԷ. դարէն սկսեալ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանը, Պոլսոյ մէջ հաստատուած Յիսուսեան, Գաբուչինեան եւ այլ միաբանութիւններու պատկանող կաթոլիկ վարդապետները, Լէնպէրկի Հայ տղոց կղերանոցը, պատճառ եղան որ Հայոց մէջ երեւան գան նաեւ բաւական թուով լատինագէտներ, մեծ մասամբ կաթոլիկ վարդապետներ: Ասիկա պատճառ եղաւ որ Հայերն ալ ետ չմնալու եւ իրենց հակառակորդներուն զէնքերով անոնց դէմ կռուելու համար իրենք ալ փորձեն լատին լեզուն սորվիլ եւ հետեւիլ լատին սքոլաստիկ գրականութեան եւ նոյնիսկ կաթոլիկ աստուածաբանութեան, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ։ Սակայն լատիներէնի ուսման ժխտական արդիւնքները շուտով տեսնուեցան։ Նախ զայն սորվեցնելու պատրուակին տակ բաքերանները կարգ մը Հայեր որսացին իրենց կողմը եւ ուրիշներ իրենց կարդացած լատիներէն լեզուով գիրքերու ազդեցութեան տակ, վրիպեցան եւ կաթոլիկութեան յարեցան։

Հոս աւելորդ չըլլայ դիտել տալ թէ լատիներէնը դիւրաւ ուսանելի լեզու մը չէր եւ լաւ լատիներէն գիտնալու համար տարիներու պէտք կար:

Ասոր համար էր որ ԺԸ. դարուն սկիզբները մեր կրթական վերածննդեան մեծ առաջնորդները՝ Մխիթար Սեբաստացի եւ Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի, որոնք երկու իրարու մրցորդ դպրոցներ կը ներկայացնէին, աւելի գործնական գտան Հայ տղոց լատիներէնը սորվեցնելով հանդերձ հնարաւորութեան սահմանին մէջ· ժամանակ չկորսնցնելու համար, իրենց տեսակէտով օգտակար նկատուած գործեր հայացնել: Ակնարկ մը միայն ցոյց պիտի տայ թէ ինչի կը ձգտէր Մխիթար իր կատարած կամ կատարել տուած թարգմանութիւններով, եւ ինչի կը ցանկար Կոլոտ՝ լատինագէտ վարդապետ մը վարձելով եւ կատարել տալով այնքան ստուարաթիւ թարգմանութիւններ:

Այս գործերը թէեւ իրենց էութեամբ կրօնաքոյր, սակայն անուղղակի կերպով նպաստեցին նոր հորիզոններ բանալու Հայերուն առջեւ եւ անուղղակի հարթարեցին ճամբան եւրոպական լուսաւորութեան, որ շնորհիւ օտար լեզուներու ծանօթութեան, հետզհետէ թափանցեց Հայոց մէջ, երբ ժամանակի ընթացքին կամաց կամաց կորոյս լատին կրօնական ուսումը, իր յարգը եւ ազատ մտածութիւնը տիրակալեց, զերծ ամէն կաշկանդումներէ եւ նախապաշարումներէ։

ՎԵՐԴ Ս․ ՀԱՏՈՐԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-АРМ ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ